

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

BERZEVICZY ALBERT ÉS BEÖTHY ZSOLT

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

SZÁZÖTVENHARMADIK KÖTET.

(433. 434. 435. SZÁM)

A M. KIR. ORSZ. LEVÉLTÁR
KÖNYVTÁRA

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1913.

TARTALOM.

CDXXXIII. SZÁM.

	Lap
GÖRÖGORSZÁGI ÚTIRAJZOK. (I. Olympia.) — Berzeviczy Alberttől	1
NAGY LAJOS HÁZASSÁGI POLITIKÁJA. — Fraknoi Vilmostól	23
A PARLAMENTI KORMÁNYRENDSZER MAGYARORSZÁGON. — Concha Győzöttől	49
SZALAY LÁSZLÓRÓL. (I.) — Szalay Gábortól	75
A KÉT BARÁT. — Elbeszélés. — Guy de Maupassant után, francziából, — Perneszy Gyulától	100
A BOLDOGASSZONY TÁNCZOSA. — Legenda. — Radó Antaltól	109
SZEMLE: 1. <i>Jelentés a Greguss-jutalomról.</i> — Angyal Dávidtól	
2. <i>A háború körül.</i> — Keleti vázlatok. — Kenedi Gézáttól	117
ÉRTESÍTŐ: <i>Sáros megye.</i> (Tóth Sándor: <i>Sáros vármegye monographiája.</i> I—III. kötet.) — Erekly Istvántól	161

CDXXXIV. SZÁM.

GÖRÖGORSZÁGI ÚTIRAJZOK. (II. Athéni benyomások.) — Berzeviczy Alberttől	177
A BÉKEPOLITIKA KIALAKULÁSA, 1873. — Wertheimer Edétől	207
SZALAY LÁSZLÓRÓL. (II.) — Báró Szalay Gábortól	228
MÓRICZ ZSIGMOND. — Kéki Lajostól	259
MOSKOPHILISMUS, UKRAINISMUS ÉS A HAZAI RUSZ- NÁKOK. — Sztripszky Hiadortól	278
SZENT ÖSZTÖNÖK. — Gárdonyi Gézáttól	297
A KIS FALU. — Zola után, francziából, — v.-tól	306
KÖLTEMÉNYEK: <i>Emlékeim.</i> — Lévy Józseftől	310
<i>A szél.</i> — Homokpusztán. — Vargha Gyulától	311
SZEMLE: <i>Téli tárlatok.</i> — D.-tól	314

- ÉRTESÍTŐ: 1. *Két új folyóirat.* (Ungarische Rundschau. — Történeti Szemle.) — Papp Ferencztől.
2. *Wlassics Gyula hét beszéde.* (Múzeumok és könyvtárak.) — i-től.
3. *Bihari képek.* (Móricz Pál: Pusztló világ. — Régi magyar élet.) r. r.-től.
4. *Magyar Shakespeare-Tár.* — r. I.-től.
5. *Erdély történetéből.* (R. Gooss: Oesterreichische Staatsverträge.) — d.-től. — — — — — — — — — — 323
-

CDXXXV. SZÁM.

- A «SZÓZAT» MEGZENÉSÍTÉSE 1843-BAN. — Bayer Józseftől — — 337
- ÉSZAK-AMERIKA RÉGI SIVATAGLAKÓINAK SZEREPE AZ ŐS
MEXIKÓI MŰVELTSÉG TEKINTETÉBEN. — Cholnoky Jenőtől 347
- PARLAMENTI REFORM. — Móricz Károlytól — — — — — — 354
- DIDEROT ÉS TERENCEUS. — Huszti Józseftől — — — — — — 382
- A «BÉLA KIRÁLY ÉS BANKÓ LEÁNYA» FORRÁSA. — Szegedy
Rezsőtől — — — — — — — — — — — — 404
- A FARKAS. — Elbeszélés. — Guy de Maupassant után, francziából, —
Perneszy Gyulától — — — — — — — — — — — — 423
- A SHEFFIELDI BAJVÍVÁS. — Költemény. — Gróf Zichy Gézától — 431
- PETŐFI FOGADTATÁSA AZ IRODALOMBAN. — Horváth Jánostól 434
- SZEMLE: A Nobel-díj nyertesei. — 1. Gerhart Hauptmann. — Berde
Máriától.
2. Carrel, orvos. — Szöllösy Lajostól.
3. Dalén, physikus. — Zemplén Győzőtől.
4. A két vegyész. — Sabatier. — Grignard. — Zemplén Gézától 465
- ÉRTESÍTŐ: 1. *A modern dráma.* — (Lukács György: *A modern dráma
fejlődésének története.*). — Ritoók Emmától.
2. *Ányos Pál.* — (Dr. Császár Elemér: *Ányos Pál*). — Alszeghy
Zsoltól.
3. *A Schuschny- emlékkönyv* — Waldapfel Jánostól — — — — 478

GÖRÖGORSZÁGI ÚTIRAJZOK.

Első közlemény.

I. Olympia.

Hajnali öt órakor szállunk ki a Lloyd-gőzösből Patras kikötőjében. Még élénk emlékezetünkben van kiszállásunk Korfu szigetén, a hol a kikötőből hullámai kegyetlenül megtánczoltatták csolnakunkat. Itt is jó messzire horgonyoz a hajó a rakodóparttól; de a tenger nyugodt, mintha nem akarná a hajnal ihletes csöndjét zavarni. Minden csöndes, — a hajón is csak a kiszállók sürgölődnek, a parthoz közeledve sem hallunk más zajt, mint az evező csattanását, bár már lesik az utazókat a különböző vendéglők, közlekedési vállalatok ügynökei. Partra érve első benyomásunk határozottan rossz; a keskenyvágányú vasút — Görögország fő közlekedési vonala, — a parton fut végig s a szabad ég alatt áll meg; mögötte félig nyitott, pajtaszerű épületben van a vasuti pénztár és a podgyászfeladás: ez Patras pályaudvara. A mennyit a városból látunk az új és máris ronda, modern és mégis szegényes; igazi keleti kereskedő-város.

Miután a parton figyelmünket egyelőre semmi sem köti le, ösztönszerűen visszafordulunk oda, a honnan jöttünk s nyomban lebilincsel az, a mit látunk. A patrasi öblöt, — mely mintegy előpitvara a hosszú korinthosinak, innen nézve úgy körülzárják egyfelől a Peloponnesus partja, melyen állunk, másfelől Akarnania és Aetolia hegyei s a háttérben az ión-tenger elhagyott, szintén magas hegyekbe csúcsosodó szigetei, hogy nem is látjuk nyílását a szabad tenger felé; az egész víztükörre lilaszin homály borúl, csak a szemben emelkedő hegyeket árasztja el a fölkelő nap rózsafénye. Gyönyörű hegyek! Kopárak, meredekek, zordak;

magas sziklafalaik egészen a tengerbe látszanak lenyúlni, mintha sehoh az életnek helyet adni nem akarnának; de zordon ridegségök varázslatos költőiséggé lágyul a hajnal első ölelésében . . . A mint a világosság terjed, lassankint fénylő gyöngysorokat látunk libegni a vizsik fölött, a hegyek lábánál; ott tehát apró városok terülnek el. Az első hegy hajlása mögött sejtjük Miszolonghit, azt a helyet, mely körül annyi vér folyt a görög szabadságharczban s ahol 1824 ápril 19-én 37 ágyúdörgés jelezte — életéveinek megfelelően — a Lord Byron halálát; önkénytesen vett részt Hellas küzdelmében és sírját találta benne; elvesztése volt a legnagyobb ár, melyet Európa a görögök függetlenségeért fizetett.

Tovább nyugat fele nézve alig tudja szemünk Kephalonia és Ithaka hegytömegeit egymástól különválasztani; nem látjuk, hol kezdődik Ithaka, — az Odysseus Ithakája! . . . Vajon csakugyan az övé-e? hiszen Dörpfeld, Homérra támaszkodva, oly meggyőzően mutatta ki, hogy a «leleményes Odysseus»-nak a mostani Ithakához semmi köze, az ő szigete a tovább éjszakon fekvő mostani Leukas volt. Tehát ilyenképen Ithaka most egyszerre gazdátlanná legyen, a Senki szigetévé? Veszedelmes mesterség az archæologia! az embert halála után egy pár ezer esztendővel az átköltözés kellemetlenségeinek teszi ki. Annyi azonban bizonyos, hogy a Homér tanuságát ezentúl komolyabban kell vennünk, mint eddig; nagy mesemondónak tartottuk mindig, annyira, hogy végre ő maga is mesealakká látszott változni, s most íme a Schliemann és a Dörpfeld ásatásai bebizonyították, hogy Homér sokban igazat mondott; történetíró is volt, nem csak meseköltő.

Hogy tehát Ithakával miképen áll a dolog, azt nem tudjuk, hanem az bizonyos, hogy ez a föld, a melyen állunk, a Peloponnesus legészakibb csúcsa, Achaia; a «göndörfürtű Achaiok» hazája, bár ép oly kétségtelen, hogy Homér az Achaiok nevével a görögökét helyettesítette, s hogy ez a tartomány sohasem volt kizárólagos lakóhelye ennek az ősfajnak, de talán tipikus volt az achaiok — tehát a görögökre nézve. Lehet, hogy most is így van; a mit

látunk, az tényleg mind sajátos, elütő minden mástól, tehát tipikusan görög és görögföldi. Például Korfu még úgy hat, mint egy darab Délolaszország; ott azt hisszük, hogy valahol a sorrentoi félszigeten járunk; a növényzet buja, mindennek olyan olaszos szabása van, az emberek is majdnem mind beszélnek olaszul. Ellenben itt egyszerre minden más. A tengerparttól távolabb hegyeket látunk, melyek mögött még magasabbak emelkednek, hófödte csúcsokkal, felhőktől borítottak, azok már alighanem Arkádia hegyei, mert a félsziget talaja közepén emelkedik legmagasabbra; a tengerpart jó darabra sík, rajta itt-ott tölgyek nőnek, melyek még lombtalanok, hanem a gyümölcsfák már teljes virágukban díszlenek, meg az eukaliptus; platánokat, melyekről Pausanias beszél, itt, Patras vidékén, a Peiros völgyében, ma hiába keresnénk. Szántóföld nincs, csak legelő és szőlőkert, ez utóbbi most, márczius közepén, még nem is zöldel; a szőlőmívelés itt főleg az apró mazsolafajokra szorítkozik, s azok tőkét úgy körülhantolják földdel, hogy alig látszanak. De azért Achaiában terem Görögországnak ma legjobb bora is; látjuk, a mint falusi szőlőgazdák tömlőkkel a hátukon jönnek az állomásokra; ezek a dudaformájú kecskebőr-tömlők ma is épen olyanok, mint a minőket Homér látott és leírt.

Utunk mentén, — a mint az azurkék tenger parján, a váltakozó szigetekkel láthatárunkon, délnyugat felé tartunk, Elis irányában, — megismerkedünk a népviselet még elpusztítatlan különlegességeivel is. A sötétbarna vagy fehér csuklyás halinagubába öltözött pásztorokkal, kis kucsmával fejükön, tüsszójük alól kilógó redőzött, fehér szoknyával s az elmaradhatatlan fekete gyapotpamacscsal bocskoruk föl-felé kunkorodó orrán. A ruha lehet rongyos, szurtos, de a pamacsnak nem szabad hiányoznia! Ez a nemzeti dísz egyébiránt a katonák bakancsán is előfordúl s a népviselet többi motívumaival együtt macedon vagy albán eredetű lehet; a régi görögök viseletének ehhez valóban semmi köze.

A politika zaja elől menekültem ide, miután azonban az ember sorsát el nem kerülheti, itt is belékerültem a politika legéktelenebb zsvivájába. Görögország választások

előtt áll; néhány vasútállomáson jelöltet várnak vagy fogadnak, beszédeket tartanak, veszekesznek, a kortesek a vonatnak — szerencsére eléggé lassú — menete közben a régi-fajta kocsik külső deszkajáróján szaladgálnak s benéznek a kocsiosztályokba, keresve híveiket; az állomásokon megkoszorúzva látjuk a jelöltek s pártvezérek képmásait, legtöbbször a Venizelos miniszterelnök pápaszemes, barátságos arcját. A hírlapokat csak úgy kapkodják, pedig temérdek napilap jelenik meg Görögországban. A görögöket, — ép úgy mint bennünket, — megeszi a politika.

Ekközben átléptük Achaia határát s immár Elis tartományban vagyunk, az «isteni» Elisben, a melynek hasonnevű fővárosa gyakorolta az olympiai játékok rendezésének jogát. Tehát már közeledünk Olympiához. A Pausaniasztól földicsért termékenységnek ma nem sok nyomát látjuk; a vasút előbb beljebb kerül a szárazföldre s átlépi a Paneios folyót, azután Zakynthos szigetével szemben megint a tengerpartot éri el, míg — már az arkádiai öböl felső csücskén — Pyrgosnál megállapodik. Itt át kell szállanunk egy még kisebb kaliberű és még lassúbb menetű vonatra, mely már Triphylia tartomány határa közelében kelet felé, tehát Arkádia irányában, még az eddiginél is semmitmondóbb vidéken visz Olympiába.

Már elértük az állomást s még nem látunk semmit az egykori Olympiadok színteréből; gyalog kell jó darabot sétálnunk a vasúttól fogadónkig, — mert fogat csak egy van s az is csak a podgyászt viszi, — hogy végre a dombról, melyen a legnagyobb és legújabb fogadó s mellette a múzeum is épült, megpillantsuk a szent folyó, az Alpheios völgyét, ott a hol a télen rakoncátlan, de most jelentéktelen Kladeos torkollik belé s a hol már az ásatások területe is föltáruul szemünk előtt.

A fogadó és a múzeum között, az egyébként kopár dombon nagy fa áll; úgynevezett aleppoi szurkos-fenyő, a Pán fája, az uralkodó fanem ezen a helyen; ilyen fenyők nőnek az ásatások területén is és ilyenek borítják a fölöttük emelkedő Kronion dombot, a melynek tetejéről valamikor, az őskorban, az öreg istennek, Kronosnak hozott

áldozatok füstje emelkedett az ég felé. Hanem ez a fapél-dány valóságos király valamennyi között; a legszebb fák egyike, melyeket életemben láttam. Az aleppoi fenyő abban különbözik az olasz piniáktól, hogy rendesen alacsonyabb, dúsabb lombosított és valamivel világosabb színezetű.

Különben a körülfekvő hegyeket jobbra csak silány bozót borítja; formájuk, agyagos, vízmosásos talajuk erősen emlékeztet a mi felvidékünk rosszabbfajta hegyeire. Falu nincs közelünkben, a mint hogy a régi Olympia sem volt soha város, csak egy, az isteneknek szentelt berek, melyben templomok és kincsházak épültek; most ezek helyett vályogviskók és szerény vendéglők keletkeznek a vasúthoz vezető út mentén. A legközelebbi falu, Druva, a nyugati magaslatokon fekszik, melyeknek meredek útján, ott a hol egykor az olympiai versenyek ezrekre menő nézőközönsége sereglett össze, most parasztfiúk hajtják lassan fölfelé szamarákat, szomorú dalokat énekelve, melyekben ennek a hanyatlásnak egész tragikuma jut öntudatlan kifejezésre.

Az Alpheios lassú, iszapos folyása nem árul el semmit azokból a pusztításokból, melyekkel a régi Olympia dicsőségét eltüntetni segített, sem annak a mythosnak a költőiségéből, melylyel a hellenek képzelete ezt a szent folyóju-kat körülövezte. Az a körülmény, hogy vize helyenkint a föld alá rejtőzik, azt a hitet keltette, hogy a tenger alá is tud rejtőzni s más földön megint fölbukkanni; ezért a Syrakusa melletti siciliai folyónak ugyanezt a nevet adták s az Arkadiában eredőnek folytatását látták benne. Ennyit, mint természeti tüneményt komolyan hittek s Pausanias is mint ilyet beszél el. A magyarázatot aztán a hitrege adta hozzá: hogy Alpheios, a folyóisten — mert hiszen minden folyót megszemélyesített a mythologia — vadász volt s belészeretett a szintén vadat üző Arethusa nymphába; ez azonban nem viszonzta vonzalmát s a távoli Siciliába, — vagy mint akkor nevezték Ortygiába — menekült előle, a hol a róla nevezett forrássá változott. Ekkor Alpheios is folyóalakot öltött s a tengeren átfolyva Siciliának vette útját, hogy ott mégis egyesítse habjait az Arethusáéval.

Azt hiszem, már harmadszor említettem a Pausanias

nevét s így ideje, hogy tisztába jöjjünk ezzel a nevezetes kútforrásunkkal. Nem akarom nagyképűen föltételezni, hogy minden olvasóm ismeri Pausaniast. Azaz másodkézből hogyan ismerné, hiszen minden görögthoni Bædeker-tudomány is tulajdonképen az ő *Periegesis*-éből van merítve. És ez még legkisebb érdeme a derék görög utazónak. Elmondhatjuk, hogy az egész görögországi archæologia is főleg Pausaniason alapul s hogy a Curtius, Homolles, Kavvadias, Schliemann és Dörpfeld ásatásait az európai görög földön alig lehet a *Periegesis* útmutatása nélkül elképzelnünk.

Pausanias tehát a mi korunk tudománya szempontjából kétségkívül a legérdemesebb ókori írók egyike, érdemesebb akárhány classikusnál. Mert classikusnak ő egyáltalán nem mondható; mint író — kontár, vagy mondjuk kiméletesebb szóval — műkedvelő. Az ő érdeme az, hogy nem lévén tudós, mint Plinius és Strabon, mégis nagy utazásokra s az utazásain látottak pontos és fáradhatatlan leírására adta magát. Igaz, hogy élete oly időbe esett, a mikor az utazás kedvtelésére — hogy ne mondjam sportjára — maga a világ akkori ura, Hadrián császár adta a példát. Elfogulatlan naivitása mellett, melylyel minden halottat leírt, mégis egész eljárása — mondhatni — modernül hat. Az ember megdöbbenve érzi, hogy a közel 1800 év, mely tőle elvალaszt, voltaképen nem is távolság. Szinte hallani véljük azokat az idegenvezetőket, a kikre a *Periegesis* írója hivatkozik és a kik már akkor — 1800 év előtt — üzletszerűleg telebeszéltek az 1800 év előtti görögországi utazók fejét, természetesen nagyrészt oktalanságokkal is, de a melyek épenséggel nem értéktelenek ma reánk nézve. Oh, valódi szerencse, hogy az emberek nem tudják, hogy oktalanságok, ha véletlenül leíratnak, némelykor milyen érdekessékké válnak — 1800 év múlva. Egy helyen például Pausanias azt mondja, hogy ő leírja ugyan mindazt, a mit a görögök beszélnek, de mindazt el is hinni, épenséggel nem köteles; vajjon nem a legmodernebb журналистика álláspontja-e ez? Másutt gúnyolja az egykorú görögöket, hogy mindent megcsodálnak, a mi a távol külföldön,

különösen Egyiptomban van, de közönyöseket saját hazájuk szépségei és műkincsei iránt; vajon nem illik-e ez rá akárhány modern nemzetre is?

* * *

Tehát Pausanius a vezetőnk akkor is, mikor a Kladeos rozoga hidján áthaladva, az évezredektől fölfordított iszaprétegen át tört úton az ásatások területére lépünk. Az útunkat szegélyező kövek s a jobbra tőlünk tágas négyszögge formálódó romok az egykori Gymnasionból s a Palaistrából valók, a hol az athléták a versenyek előtt laktak s gyakorolták magukat, a mai fogalmak szerint a traininget végezték. Még fölismerhetők a nagy gyakorlótér porticusának oszlopmaradványai s egy medencze helye, mely kétségkívül fürdőül szolgált. Az egykori Propylaionból, a kapuból jobbra csak a kissé emelkedett küszöbül szolgáló széles kőlapok maradtak meg, de melyek még elárulják, hogy a bejárás oszlopsorok által háromfelé oszlott.

Itt lépjük át a majdnem négyszögalakban fallal körített szent liget, az «Altis» határát; területén valamikor platánok nőttek, most csak mélabúsan zúgó szurkosfenyők vetnek rá helyenkint árnyékot, míg a zizegő, magas avar között tömördek vérvörös és lilaszín anemóna virít. Itt balra volt a Prytaneion, romjait a Kronion-dombból kellett kiásni, a mely idő folytán, csuszamlások következtében, reáborult. A Prytaneion fogalma legjellemzőbb megnyilatkozása volt a községi összetartozás érzetének a görögöknél; minden városnak vagy községnek megvolt a maga Prytaneionja, községháza, a melyben hatósága székel, annak tagjai ellátást is élveztek s a melyben szünetlenül kellett égnie az áldozattűznek a Hestia oltárán, hogy a ki városát elhagyja, ebből a lángból magával vigyen egy mécesest új otthonába. Az olympiai szent telepnek is megvolt a maga Prytaneionja, hol a templomok őrei laktak s a hol egyúttal a versenyek győzteseire rendezett lakomákat tartották.

Lassankint áttekinthetővé lesz az egész terület, melyet egykor az áldozó, versenyző, ünneplő görögök ezrei árasztottak el s mely a Kronion fenyőlombos, meredek magas-

latától egész az Alpheios medre közelébe terjed és a melyet néhol 4—6 méter mélységig kellett felásni, hogy az épületek talapzatai, az oszloptövek, a szerteszt fekvő oszlopdobok, föliratok kövek és mindenféle márványtöredékek meg bronzleletek, melyek nagy részét most az alapítójáról Syngroseionnak nevezett itteni múzeum őrzi, láthatókká váljanak.

A Heraion romjai között állunk, Olympia legrégebbi templomának helyén, mert a híres Zeus-szentély területén Herának már előbb áldoztak, mint isteni férjének. Ez a templom eredetileg fából és vályogból épülhetett, az oszlopokat úgy váltották ki idővel egyenkint kőoszlopokkal; a későbbi hatalmas, poros-mészköből készült dór-oszlopokból néhányat a legujabb korban ismét fölállítottak, úgy hogy erről a templomról régisége ellenére ma legteljesebb fogalmat szerezhetünk magunknak, annál is inkább, mert cellájának körfalai is még majdnem könyökmagasságig állanak s frizjének, földélparkányának terracotta díszeiről és vízöntő lárváiról képet alkothatunk a múzeumbeli maradványok nyomán. Azokból a fogadalmi ajándékokból is, melyeket itt Pausanias látott, egyet — a legbecsesebbet — megőrzött számunkra a véletlen s most az a Syngroseion legirigyeltbb ékessége: a Praxiteles Hermese a gyermek Dionysossal karján, a halhatatlan mester egyetlen kétségtelen, eredeti és majdnem egészen teljes műve, melyet birunk.

Hermes, ez a legsokoldalúbb istenalakja a görögök hitvilágának, a ki egyebek közt mint nagy gyermekbarát is volt ismeretes, játszani látszik a kis Dionysossal, a kit Zeus rábizott, hogy az őt fölnevelni hivatott Nympháknak adja át; könnyedén támaszkodik egy fatörzsre, melyre köpenyét függesztette s másik — fájdalom, hiányzó — karját emelten tartotta, egy szőlőfürtöt mutogatva a kisdednek, a ki — mintegy sejtelmében későbbi hajlamainak — mohón nyúl a bor levét rejtő gyümölcs után. Ez a jobb kar úgyszólván egyetlen lényeges hiánya a parosi márványból készült s helyenkint még az egykori színezés jeleit mutató, közismert szobornak, melynek csodálatos épségét annak a

szerecsés körülménynek köszönhetjük, hogy a míg a templom állott, mindig földel alatt volt s később a szétmállott puha vályog borította el.

A gyermekalak, kicsinysége mellett túlságosan arányos formáival, még rávall a szobrászat kezdetleges korára, egyekben s különösen a főalakban a természetes idomok hű plastikai utánzása, a tartásban mutatkozó lendület, egyszerűsmind nyugalom és egyensúly s a kifejezés eszközei fölötti souverain uralom már igazi remekművé avatják a IV. század mesterének e művét. Különösen az ifjú férfiarcz szépsége méltó tárgya az általános csodálatnak s bár úgy abban, mint az idomokban is van valami, a nőiesre emlékeztető kecs és elegancia, az egész alak még sincs annyira túlfinomítva s nem annyira színpadiasan öntudatos, mint például a belvederei Apollo szobor.

A Heraion alakulásának története legvilágosabb megerősítése annak a régi föltevésnek, hogy a görög építéstyl faszerkezetből keletkezett s így egyúttal csattanós czáfolata annak az újabb keletű művészetæsthetikai dogmának, mely szerint minden stylnek az anyagból kell kialakulnia s csak az olyan formanyelv jogosult, mely az anyag valódi természetének megnyilatkozása. Ime a görög templom és ház oszlopai eredetileg fából készültek, az architrav vagy epistyl is fagerenda volt; a triglyph nem volt egyéb, mint a szarufák feje, a metop pedig a szarufák köze; s a görögök biztos művészi érzéke átvitte ezeket a formákat köbe, márványba s ez által a régi stylnek nem is sejtett új szépségeit keltette életre.

Ettől a templomtól délnek kell fordulnunk, hogy az olympiai Zeus-istentisztelet tulajdonképeni emlékeit lássuk. Itt volna mindenekelőtt a nagy, fő Zeus-oltár helye, mert hiszen az Altis egész területe kisebb-nagyobb oltárokkal s főkép Zeus-oltárokkal volt még a római uralom idejében elárasztva. Ezeknek s magának a főoltárnak is majdnem teljesen hiányzó nyomát, mely azok helyének megállapítását is ma kétségessé teszi, a régibb eredetű görög oltárok természete magyarázza meg. Azok tulajdonképen mészárszék, egyúttal nyílt tűzhelyek és némileg kemenczék is voltak,

a miből következik, hogy a szabad ég alatt kellett állaniok, nem készülhettek igazán monumentális anyagból s finomabb művészi kivitelben, sőt sok esetben úgy látszik a bemutatott tűzáldozatok szaporodó hamvával növekedett az áldozathely dombja s e hamuból gyúrt téglákból épült az oltár. Tehát ezek egészen másneműek voltak, mint a kisebb, vértelen áldozatok bemutatására szolgáló templomi oltárok.

Pelopsnak, a ki emlékezetes versenyével megalapítójává lett az olympiai játékoknak s a kitől ez az egész félsziget nevét kölcsönözte, a sírja szintén itt volt, valószínűleg a Zeus-oltár és Zeus-templom között, tehát az Altis legszentebb helyén, «az uralkodó királyok fölött uralkodó Kronion atyánk» tőzsomszédságában áldoztak a heros emlékének.

Valódi középpontjául a szent ligetnek a Zeus temploma szolgált, Olympia és az egész Elis tartomány legfőbb dicsősége s az egész görög föld egyik leghíresebb, legünnepeltebb szentélye. Lehetetlen a rettentő pusztulás fölötti fájdalom érzése nélkül lépnünk a romok közé, melyek ma egyedüli hirdetői e templom egykori szépségének és nagyságának. Még látjuk a Peripteros hatalmas, dór oszlopainak töveit; az oszloptörzsek dobjai, mind délnek dőlve, ott fekszenek a magas fűben, összetartozásuk még fölismerhető; néhol egymásra tornyosultak a földrengés hatására is valló romok. Az egykori templomhajó területén a czellafal maradványai s a padló váltakozó fehér és fekete mészkőlapjai még meglehetősen épen mutatják a belső szentély határait, az istenkép környezetét. Itt állott a Pheidias remekműve, melyet az Altis körfalán kívül számára épített nagyszerű műteremben alkotott elefántcsontba és aranyba burkolt fából, melyet az ókor a hét világcsoda közé sorolt s azt tartotta róla, hogy nem lehet boldog az, a ki nem látta. Reánk semmi sem maradt e szoborból; csak óriási méreteit ismerjük s egykorú érmekből következtethetünk alakjára. A rege szerint a szobor fölállításakor Zeus maga villámesapással adott kifejezést képmásával való megelégedésének.

A görög styl egyszerűségének és szigorú törvényeinek köszönhetjük, hogy az archæologia ezekből a maradvá-

nyokból s a Pausanias egykorú leírásából teljesen rekonstruálni tudja az elisi Libon e templomalkotását, habár ma csak ásatag talapzatát látjuk magunk előtt, nem fennálló romját, mint például a hozzá sokban hasonló athénei Parthenonnak. Hanem a miben az olympiai ásatások eredménye fölülmúlja azt, a mit a legtöbb egykorú görög műemlékből az utókor megőrizni vagy visszaszerezni tudott, az a két homlokoromzat timpanonjának márványszoborcsoportozata, melyet, bár töredékekben, de mégis annyira teljesen bírunk, hogy az egészről tiszta fogalmat alkothattunk. A töredékeket összeállítva láthatjuk az olympiai muzeumban, bár ez az összeállítás mindenesetre csak föltevésen alapul s egyben-másban vitásnak tekinthető.

A keleti oromzat szoborcsoportja, mely Pausanias szerint Paioniosztól való, még kissé archaikus, merev elrendezésben mutatja Oinomaosnak a tartomány meseszerű ősi királyának versenyét Pelopsszal, melyben Zeus segítségével ez utóbbi lett győztes, a miért Pelops nemcsak Oinomaos leányának, Hippodameiának versenydíjul kitűzött kezét, hanem vele a legyőzött versenytárs országa fölötti uralmat is elnyerte. Az orommező közepében, a hol az legmagasabb, Zeus áll, mint a verseny intézője, nagyságban meghaladva az összes többi alakokat; két oldalán látjuk a két versenyzőt, küzdelemre készen, mellettük egy egy nő: Oinomaos mellett neje, Sterope, Pelops mellett elnyerendő menyasszonya, Hippodameia. Tovább sorakoznak a versenyzők négyesfogatai, a legnehezebb művészi problemaképen a nem mély orommezőben a négy ló egymás mögé állítva; a kocsisok és nézők ülő alakjain túl, a timpanon alacsony szögleteibe két fekvő folyóisten van helyezve, bizonyára az Alpheios és Kladeos személyesítői.

A másik, a nyugati orommező csoportozata, melynek utánezatát a mi Szépművészeti Muzeumunk oromzatán láthatjuk, állítólag a Pheidiassal egykorú Alkamenes műve. Ebben sokkal haladottabb fölfogás, több élet és mozgás, a csoportok szervesebb összekapcsolása, a tér szellemesebb kihasználása mutatkozik. A tárgy is — egyik legkedveltebb motívuma a görög plastikának, a Kenthaurok és Lapithák küz-

delme — sokkal alkalmasabb a mozgalmas compositióra. A középheletet itt is egy isten: Apollo foglalja el, itt is mint a küzdelem vezetője s a győzelem eldöntője. Az ábrázolt jelenet tulajdonképen a Peirithoos lakodalmán folyt le, mikor ő, mint a Lapithák fejedelme Deidamiával kelt egybe s a nászszakomára nemcsak barátját, Theseust, hanem a Kentaurokat is meghívta s ezek az állatemberek a bortól fölhevülve, hatalmukba akarták keríteni a menyasszonyt s társnőit, a kiket a két ifjú hősnek s a többi Lapitháknak csak erős küzdelemmel sikerült megmenteniök. A harcz heve még a timpanon-szögletekben kuporgó nőalakokat is — kiket a menyasszony szolgálóinak vagy talán helyi nympháknak tarthatunk — megragadni látszik; azok is izgatott kíváncsisággal és félelemmel nézik a küzdelmet, melynek kimenetelét csak a két herost szemlátomást védelmébe vevő istenség nyugalma teszi a nézőre nézve kétségtelessé.

E két márványcsoportozat maradványainak művésztörténeti becse a görögök decoratív plastikájának s különösen timpanon-elrendezéseinek ismerete szempontjából egészen rendkívüli s azok fölfedezését joggal tekinthetjük az újabbkori archæologia egyik legnagyobb vívmányának. A művészi kivitel ugyan sok egyenetlenséget, néhol bizonytalanságot árul el; úgy látszik, mintha e művek azt az átmenetet mutatnák az archaikus szobrászatból a későbbi classicismusba, a mikor amannak lelkiismeretes igazságszeretete és tartózkodó mérséklete már elenyészett s emennek nemes idealismusa és hatalma a kifejezés eszközei fölött még nem volt uralkodó; de egyes megkapóan életteljes részletek, a meglevő fejek szépségei, az egységes compositio, hibáik és ellenmondásaik daczára magasra helyezik tiszta műbecs szempontjából is az olympiai Zeus-szentély ez oromzatdíszzeit.

A templomnak keletre nyíló bejárata közelében állott a mendei Paioniosnak egy még kétségtelenebb műve, melynek talapzata most is régi helyén áll s melyet csonkán ugyan, szintén a muzeum kincsei között láthatunk: ez a messeneiek fogadalmi ajándékeképen s győzelmük emléke

gyanánt idekerült Nike-szobor. A fejnek éppen elülső része letört, a karok csonkák, a szárnyak s nagy része a lengő köpenynek hiányoznak. De ebben a rongált állapotában is a szobor oly bámulatosan fejezi ki az alaknak röptéből való leszállását, a gyöngédségükben is aczélos tagok, a ruházat tapadó redői oly művészi tökélyvel vannak modelálva, hogy Paionioszt e műve után sokkal előhaladottabb mesternek kell tartanunk, mint a minőnek vésőjéről a keleti homlokzat csoportozata tanuskodik.

A messeneiek Nikéje csak egy volt a közül a megszámlálhatatlan fogadalmi adomány közül, melyekkel a görögök főistenöknek ezt a szentélyét gazdagítani igyekeztek. Elkezdve azokon az apró, többnyire bronzból készült s állatokat ábrázoló ajándékokon, melyeket a múzeum kifoghatatlan bőségben tár eléink, s melyek által a görög földműves kétségkívül lábas jószágának jólétét akarta Zeus védelme alá helyezni, a szobrok és kincsházák egész sora tanuskodott a hellének vallásos buzgalmáról, bőkezűségéről, de egyúttal művészszeretetéről is. A szobrok jobbára elpusztultak, néhány feliratos tábla vagy oszlop hirdeti még egyes versenyzők diadalát, s a Kronos-domb meredek lejtőjébe félig betemetve látjuk még hosszú sorban azoknak a kis, négyszögletes, kápolnaszerű épületeknek — számszerint tizenkettőnek, — a Thesaurosoknak, kincsházáknak nyomait, melyekben az egyes görög tartományok és városok halmozták föl, különböző alkalmaknál, rendesen hálából az Olympiai Zeusnak bemutatott értékesebb ajándékaikat. Sajátos faja a Zeus dicsőségére emelt s őt ábrázoló szobroknak volt a kincsházák előtt sorakozó tizenhat «Zanes», vagyis oly istenkép, melyet büntetésül kellett a versenyszabályokat áthágóknak vagy egyébként vétőknek felállítatniok.

Tekintettel az Olympiádok idejében a legnagyobb nyári melegben összesereglett nagy sokaságra, bizonyos profán jellegű épületekre is volt szükség a szent ligetben és annak határain kívül; ilyenekül ismertük meg a Gymnasiont is és a Palaistrát, a Prytaneiont, ilyen volt a Buleuterionnak nevezett tanácsház, és ilyen különösen a régebben falfestései

miatt Poikile, majd «a visszhang csarnoka» neve alatt ismert hosszú oszlopos folyosó, mely a Stadion bejáratától terjedt déli irányban az ünnepélyek kapuja felé, védelmet nyújtva a nap égető sugarai ellen s állítólag hétszeres visszhangjáról volt nevezetes.

Már a római uralom idejében, a mikor maga Nero császár lakást rendeztetett be magának az Olympiai Altis területén, hozta létre e helyen egy bőkezű adakozó a legfényűzőbb, de egyúttal valóban hézagpótló e nembeli építményt a Kronos-halom lábánál, az alkotójáról Herodes Attikosról nevezett fényes Exedrát, melynek alakját még világosan mutatják romjai. Ez az athéni Herodes, kinek nevével még a saját városában is fogunk találkozni, az Antoninusok idejében consuli tisztet is viselt, egyébiránt mint dúsgazdag nagy úr azoknak a görög rhetoroknak a fajából való volt, kik sophista bölcselkedőkkel, szónoki hiúságukkal, ünnepeletési viszketegőkkel oly tipikus alakjaivá váltak Görögország római korszakának. Herodes Attikos azonban hazáját nemcsak szóvirágaival és szónoki poseaival, hanem igen szép építményekkel is igyekezett boldogítani. Ezt az Exedrát tulajdonképen helytelenül nevezték el így, mert az félköralakú volt ugyan, de ülőhelyek nem voltak benne, hanem vízmedenczék, a melyekbe mesterséges vezeték hozta az Alpheios csobogó vizét, mely itt a szomjazók es eltikkadtak üdítésére szolgált. A sok szobor között, mely e csarnokot díszítette, természetesen a bőkezű alkotó is szerény helyet talált, nemkülönben neje, Regilla, kinek emlékére emelte ezt is, úgy mint egyéb építményeit, talán engesztelés-képen, mert neje az ő brutalitásának áldozata lett.

Az ünnepi vendégek és az ünnepélyt vezető elisi hatóságok az oszlopos folyosó és a Zeus-templom közötti Agorán — piacon — gyülekeztek; ott olvasták föl műveiket az írók és költők, ott tartották beszédeiket a szónokok, mutatták be alkotásaikat a festők és szobrászok. Az atletikai mérkőzések színtere a Stadion volt és a Hippodrom. A Stadion bolthajtásos kapuját helyreállították; a kincsesházak emelttere és az Echo-csarnok között lepjük át mint egy alagutat s túloldalán még láthatjuk a versenypálya medenczéjének

kezdetét, a hol a pályabírák foglaltak helyet, a különféle gyalogversenyek, erőpróbák és küzdelmek intézői; a további Stadiont, melynek hosszát állítólag Herakles mérte ki az ő lépteivel, vastag földréteg borította be egészen a földhányásból alakított lépcsőzetes medencze karimájáig. A ló és kocsi-versenyek színteréül szolgált Hippodrom még távolabb esett, de az teljesen elpusztult.

* * *

Ezen az egész területen, melyet megismertünk, játszódtak le a világhírű olympiai versenyek. A templomok körül az istentisztelet áldozatok alakjában állandó volt, de csak négyévi időközökben, az úgynevezett Olympiádokban lett e hely az egész görög világ középpontjává, melyen még némileg fokozottabb mértékben, mint Delphiben, — nem is szólva az isthmosi és nemeai játékokról — keltek az összes görög államok egymással versenyre, nemcsak legjobb athletáik személyeiben, hanem műalkotásaikkal, szellemi termékeik bemutatásával és kitűnő férfiak találkozásával. A görögségnek apró államokra való széttagoltsága teszi csak igazán érthetővé ez ünnepi összejövetelek jelentőségét a nemzeti egység szempontjából; és e jelentőség magyarázza meg, hogy az Olympiás vált a görögök egyetlen általánosan elfogadott időszámításává, hogy a hellén államok e nemzeti szentélyök helyét semlegesnek nyilvánították s az olympiai játékok idejére általános istenbékét rendeltek, azok zavar-talan lefolyását biztosítandók. Megesett, hogy egymással hadi lábon álló országok küldöttei békés versenyre keltek e játékok alatt.

Az intézmény eredete a monda homályába vész, mely majd Pelopsot, majd Heraklest, sőt magát Zeust szerepelteti az olympiai versenyek megindítója gyanánt. Történetileg kimutatható módon a Lykurgos és Iphitos idejében ment végbe az első szervezés s így a Krisztus előtti 776. évtől számították az Olympiádokat és innen kezdve jegyezték föl a győztesek neveit; Pausanias megemlékezik még a 226-ik Olympiásról; a Krisztus utáni negyedik század végén szüntek meg végkép a játékok.

A nyári napfordulás idejét követő holdtöltekor kellett a versenyeknek végbemenniök, eredetileg egy napon, utóbb, körök mindinkább tágulván, időtartamuk is mindinkább hosszabbodott, míg végre öt napra terjedt ki. Míg ugyanis a verseny eleinte csak futásból állott, utóbb az egyszerű futamhoz — vagyis a versenypálya egyszeri befutásához — hozzájárult a kettős futam és azután a lassúbb távgyaloglás, mely a Stadion tizenkétszeri bejárásából állott. Szokásba jött a fegyveres futás is — egy neme a katonai díszmenetnek — előbb teljes vértezetben, utóbb csak pajzsossal. A birkozáson kívül kedvelték a Pankrationt, vagyis fegyverzett ökölvívást is, mely hasonló volt az angol boxoláshoz s művelték a kettőt egybekötve is. A tulajdonképen athletikai versenyek koronája volt a pentathlon, vagyis összetett ötös verseny, mely futásból, a magas és távolugrás bizonyos egyesítéséből, gerelydobásból, diskosvetésből és birkózásból állott; e verseny győzteseit helyezte a közbecsülés a legmagasabb polczra. Bizonyos versenynemekben nők is szerepelhettek, de teljesen elkülönítve, úgyszintén serdülő fiúk; volt reá eset, de csak egy, hogy egy 12 éves fiú a pentathlont megállotta. A hippodrom játékaikocsi- és lóversenyek voltak; tartottak külön versenyeket felnőtt lovakkal és külön csikókkal, külön két- és négyfogatú kocsikkal. A kocsiversenyek különös tiszteletben állottak, azokat oly komoly ünnepi cselekményeknek tekintették a görögök, hogy halottaik emlékét is ilyenekkel ünnepelték. Az olympiai kocsiversenyekben királyok is részt vettek; általán idővel a költségesebb kocsi- és lóversenyek bizonyos aristokratikusabb jelleget kaptak a kevésbé költséges, inkább polgári jellegű gyalog athletikai versenyekkel szemben.

Részt vehetett az olympiai játékokban minden szabad és feddhetetlen életű görög, bárhol élt a föld hátán; csak a barbárok, vagyis nem görögök voltak kizárva. Idővel, mikor a göröglakta területek mindinkább római uralom alá kerültek, módot kellett nyújtani a rómaiaknak is a versenyzésre; kimondták tehát, hogy a rómaiak, mint a görögök vérrokonai, szintén versenyképesek.

A versenyre jelentkezők esküt tartoztak tenni Zeusra,

hogy becsületés küzdelmet fognak vívni, valamint annak tanúbizonyosságául is, hogy magukat valamely gymnasionban tíz hónapon át képezték és gyakorolták a versenyre. Az előképzés betetőzése azután Elisben s végül az olympiai gymnasionban és palaistrában ment végbe. Elis városa ugyanis minden Olympiasra tíz versenybíróvá választott; ezek voltak a Hellanodikék, a kiknek vezetése alatt folytak 30 napig a versenyzők próbagyakorlatai s a kik azután a pályázó athleták élén néhány nappal a verseny kezdete előtt bevonultak Olympiába s ott az ünnepély egész rendezését, valamint a pályabírói tisztet ellátták.

A verseny idejére azután Görögország színejava elzárándokolt a szent ligetbe. Minden állam követeket küldött oda, kik gyakran fontos diplomatiái tárgyalásokra használtak föl ezt az alkalmat; a görög közelet, irodalom, művészet kitünőségei mind találkoztát adtak egymásnak itt, hogy az olympiai napok fényét emeljék s magukat ünneptessék. Az Altis körül egész sátortábor keletkezett, az Alpheioson bárkák horgonyoztak, kereskedők élelmiszerekből és árúczikkekből egész vásárt rendeztek. Csak a nők megjelenését korlátozta szigorúan a törvény, azok csupán az Alpheios déli oldalán tartózkodhattak s az ottani hegyek lejtőjéről nézhették a versenyt. Csak egyszer szegte meg e tilalmat egy anya, kinek fia a versenyzők között volt. Némelyek szerint Kallipateira, mások szerint Pherenike volt annak az özvegy asszonynak a neve, a ki, hogy meghalt férje helyett fiát, Peisidorost a versenyre vezethesse, az athleta-oktatók ruházatát öltötte magára; de mikor fia győztes lett, az öröm elragadta őt s átugorván a korlátot, annyira leleplezte magát, hogy ráismertek. A törvény szerint halállal kellett volna bűnhődnie, de megkegyelmeztek neki fia érdemeért s az ő nagy anyai szeretetéért. Azonban ez eset óta, mely oly jellemző arra a lelkesedésre nézve, melylyel a görögök e játékokon csüngtek, szabálylyá emelték, hogy — ily alakoskodás elkerülése végett — ne csak a versenyző athleták, hanem a tanítómesterek is meztelenül tartoznak a Stadionban megjelenni.

Tudvalevőleg az olympiai győztesek pályadíja nem volt

semmi egyéb, mint egy koszorú annak a szent olajfának lombjából, melyet a néphit szerint Herakles plántált itt, és egy pálmaág; az erő és a halhatatlanság jelvényei. A Zeus temploma előtt hírnök kiáltotta ki a győztes nevét s hazáját és az arany asztalon nyugvó koszorút a Hellanodikék tették az ünnepelt fejére. A megtiszteltetések és jutalmak egész sora követte még azután a megkoszorúzást: a győztes általános csodálat és ünneplés tárgya volt, megvendégelték a Prytaneionban, hazája diadalmenettel fogadta, minden köztehertől mentes volt s minden gyülekezetben díszhely illette meg. Gyakori volt az ily versenygyőztesek szobrának fölállítása is az olympiai szentély területén. Különösen a pentathlon nyertesénél ez majdnem soha el nem maradt, mert ezt úgy tekintették, mint az összhangzatosan, egyenletesen kifejlesztett testi erők próbáját s a ki azt kiállotta, az a legszebb férfúnak is volt elismerve.

Az idők folyamában az Olympiádok intézménye sem maradhatott ment bizonyos túlzásoktól és kinövésektől, melyek részint az emberi hiúság, részint a versenyzés szenvedélyének talajából fakadtak s élénken emlékeztetnek a mi mai sportéletünk túlhajtásaira. Csak a játékszenvedélynek a mai sporttal kapcsolatos jelenségeire nem találunk példát a régiéknél; ez egészen a legújabb kor productuma. Ellenben a görögöknél is voltak athleták, a kiknek négyszáz győzelmi koszorúja nem annyira az ő dicsőségüket növelte, mint inkább az elszaporodott versenyek diadalának értékét csökkentette. Az egykorú leírások szerint az Altis végül szinte hemzsegett a győztesek, — köztük félig serdült fiúk — szobraival. Volt olyan versenyző, ki ügyében bizva már előre elkészíttette s magával hozta a szobrát, úgy, hogy a kivívott diadal után azt nyomban föl is állíthatták. Kissé visszatetsző, bár teljesen modernnek tűnik föl az a mód is, a hogy a ló- és kocsiversenyeknél az ember egészen háttérbe szorult a ló és ennek tulajdonosa mellett. Olympiában volt rá akárhány eset, hogy a nyertes ló tenyésztőjének, sőt magának a lónak emeltek szobrot; ily megtiszteltetésben részesült különösen egy Pheidolas nevű kancza, a mely lovasát futásközben levetvén, mégis elsőnek ért a célhoz s ott

szabályszerűen megállott. Nem hiányoztak a nyilvánvaló visszaélések sem. A kincsesházak előtt sorakozott birságszobrok a tanuságai, hogy bizony gyakran ravasz furfang, sőt egyenesen csalás és vesztegetés voltak segítők a sikerben; erre a monda szerint maga Pelops adta a példát, megvesztegetvén ellenfele, Oinomaos kocsisát, úgy hogy ez aztán szándékosan kidöntötte urát; s Pelopsot mégis mint herost tisztelték. De viszont a görögök becsületos szigoráról tanúskodik, hogy például a versenyről igaz ok nélkül elmaradót mint gyáva szökevényt büntettek. Szóval — az olympiai versenyek története is, ha összehasonlítjuk korunk sportviszonyaival, mutatja, hogy az emberiség az évezredek folyamában keveset változik: erényei mintha kopnának és eltorzulnának; félszégei, gyarlóságai, apró hitványságai vigan és mindig üdén örökzöldelnek.

Azonban ezek a minden fényes jelenséggel együttjáró árnyoldalak nem homályosíthatják el azt a hatást, melyet az olympiai és egyéb versenyjátékokban betetőződő görög gymnastika az egész ókori görögség életére, testi és lelki fejlődésére, tetteire és szellemi alkotásaira gyakorolt. E nélkül nem is tudjuk elképzelni azokat a hős nemzedékeket, melyek e maroknyi nép életét oly ragyogó betűkkel vésték a történelem évlapjaira, e nélkül soha sem lett volna teljes a testi és szellemi erők ama nagyszerű harmoniája, mely mindenre, a mit a görögök hátrahagytak, a nemes szépség kitörölhetetlen bélyegét ütötte. Az athleták versenyei megtermékenyítették a görög költészetet és művészetet egyaránt. Alig van görög költő, ki a délceggé, erőssé, hajlékonyná és ruganyossá képzett emberi test szépségét, s annak az athletikai játékokban való nyilvánulását meg nem énekelte volna. Pindaros szerint nincs nemesebb győzelem, mint az olympiai; Homer gyönyörködő részletezéssel írja le a futást, a diskosdobást, a birkózást és a kocsiversenyek izgató hajszáját, mert ő is úgy tartotta, hogy:

Szebb se dicsőbb diadalt nem arathat földön az ember,
Mint a melyet gyors láb s az erős kar versenyé vív ki.

Még szembeötlőbb a kölcsönhatás, mely a görögök testi nevelése és képzőművészete, különösen szobrászata között fennállott. A mikor a külső és belső harcok lecsöndesedésével s egy áldásos békekorszak felköszöntével a művészet a hőscultus feladatát mintegy lezártak tekinthette, rajongással karolta föl a versenyek békés harczaiban diadalmas férfierő megörökítését. Csodálandó realismussal mintázta meg a futó, a birkózó, a gerelyvető, a diskoszobó alakját, az izomerőnek minden mozdulatban való kiformalódásával; s midőn így képet alkotott a görög athletika egész módszeréről s az ez athletikai játékokban nagyra nőtt nemzedék szépségéről, egyúttal ezeket az alakokat ideálul, kánonul, kövendő például állította a fölserdülő utódok elé. Így szolgálta a görögök élete művészetöket s művészetök életöket.

A pusztulás végzetét semmi sem kerülheti el; Olympia dicsőségét is elérte az. A játékokat, mint a melyek szorosán össze voltak fűzve a pogány istentisztelettel, a hatalomra jutó kereszténység kezdetétől fogva rossz szemmel nézte. I. Theodosius, az utolsó római császár, ki még a nyugat és kelet közös ura volt, 394-ben megtiltotta az olympiai versenyek megtartását. Konstantinápolyban, az egykori hippodrom helyén látjuk ma is az egyiptomi obeliszktalapatának domborművein a szigorú imperator alakját, oldalán fiaival, Arcadiuszal és Honoriuszal, a kik között azután megosztotta birodalmát, és egész feszes udvarával, a mint a kocsiversenyeket szemléli. De a mit nem látunk többé Konstantinápolyban, azok az olympiai istenek keresztény buzgalommal kifosztott szentélyeinek kincsei, az a Pheidias boldogító Zeus-szobra, a mely szintén idekerült, hogy itt egy tűzvész alkalmával elpusztuljon. Byancz nemcsak a saját multjának, hanem az antik kultúra nagy részének is temetőjévé lett. A keletrómai császárok balvégzetű hiúsága odavitette Hellas műkincseit, hogy ott, az uralmukat és a várost ért katastróphák annál biztosabban pusztítsák el azokat.

A játékok vidám zaja elnémult, az istenképeket elhurczolták, de a templomok még állottak. Ekkor II. Theodosius fölgyjuttatta az olympiai szentélyeket s az ő rombolását

folytatta Alarich a maga gótjaival, folytatta a kezdődő középkor, mely a templomok köveiből várat épített az egykori Altis közepén, az ércszobrokat fegyverekké és munkaeszközökké kovácsolta át s a márványból meszet égetett. Még az, hogy az egyik épületet, a Megaront byzantin keresztény templommá alakítottak át, sem tudta azt a romlástól megóvni.

Mert a pusztítás munkáját az emberektől nemsokára átvette a természet, elenyésztetve az alkotók és a rombolók nyomait egyaránt. Ismételt földrengések ledöntötték az oszlopokat, a Kronos domb csuszamlásai elborították a lábához támaszkodó épületeket, a Kladeos áradásai évről-évre növelték az iszap, homok, kavicsrétegeket Zeus egykori szentélyének területén és az Alpheios sodró ereje magával ragadta az egész hippodromot. Az újkor közeledtével Olympia völgye sivár pusztaság volt, s a szőlőtermelő paraszt sejtelmével sem bírt annak, hogy micsoda dicsőség sírhantjába vágja kapáját.

A feledés mély homályába végül a tudomány mécsese vetett derengő fényt. A XVIII. században Winckelmann kezdett arról ábrándozni, hogy Olympiát föl kellene kutatni, de eszméje saját hazájában sem keltett visszhangot. Azután az angolok és a francziák foglalkoztak a tervvel, sőt vizsgálták is a megmaradt köhalmazokat; 1829-ben Abel Blouet a francia Akadémia megbízásából fölásta a Zeus-templom romjainak egy részét s a párisi Louvreba vitette a Herakles tetteit ábrázoló belső metopok néhány lapját. Ernst Curtius, a nagy német történet- és régiségtudós, — kinek most szobrával találkozunk az olympiai múzeumban, — mint az akkori porosz trónörökös oktatója, az ötvenes években oly lelkesedést keltett e fennkölt lelkű királyi ifjában Hellas régi dicsőségének föltárása iránt, hogy ez utóbb keresztülvitte atyjánál, I. Vilmos császárnál az olympiai munkálatoknak a német birodalom önzetlen áldozatkészségével való megindítását és keresztülvitelét, közel 900.000 franc költséggel. 1875-től 1831-ig tartott a munka, melyről elmondhatjuk, hogy majdnem mindent föltárt, a mi a régi alkotásokból még létezik e helyen, örök dicsőségére a nagy győzelme

után az emberi művelődés békés szolgálatára kész német birodalomnak.

És tizenöt évvel Olympia föltárása után a művelt nemzetek egyetértése kiásta sírjokból az olympiai játékokat is. A francziák kezdeményezték, mi is részt vettünk benne s Görögország fővárosa igényelte magának az elsőséget, mint az új olympiai versenyek színtere. Azóta négy évenként más-más világvárosban ujúl meg a nemzetek versengése az olympiai dicsőségért. Igaz, hogy sok tekintetben el kell térni a régi példáktól, de az eszme, a cél, a szellem ugyanaz lehet s legyen is, a mi a régieknél volt.

Az Alpheios völgyében, a Kronion lábánál szomorú omladékok hirdetik a régi görög világ pusztulását; de a csákány, mely azokat kiásta és az igyekezet, mely az olympiai játékokat visszaállította, mutatja, hogy a régi görögök szellemének nemes megnyilatkozásai halhatatlanul élnek az emberiség köztudatában.

BERZEVICZY ALBERT.

NAGY LAJOS HÁZASSÁGI POLITIKÁJA.*

A középkor folyamán az államok külső politikáját az uralkodóházak céljai és érdekei irányították. Ennek következtében családi összeköttetések és az ezeket megalkotó házasságok nagyjelentőségű, néha világtörténelmi fontosságú tényezőkké alakulnak. Hatásuk nem egyedül a szövetségekben, a melyeket létrehoztak és megszilárdítottak, nyilatkozott. Az örökösödés elve és gyakorlata sűrűn vonta maga után az országoknak egyik dynastiáról a másikra átszállítását, azoknak majd feldarabolását, majd államszövetkezetekben egyesülését. Fejedelmi nők házassági frigyre nyújtott keze talán gyakrabban, mint fejedelmek diadalmas fegyvere vitt véghez Európa középkori térképén lényeges átalakításokat.

Hazánkban az Árpádházbeli uralkodók, Gejza fejedelemtől kezdve, céltudatos számítással jártak el, a mikor fiaiknak feleséget, leányaiknak férjet a külföldön kerestek. Házassági diplomatiájuk (mely külön szerves tárgyalást érdemelne) a szó szoros értelmében egész Európát behálózta, fokozva a magyar állam erejét, gyarapítva területét.

Ezt a munkát még messzibbre tekintő célzatokkal folytatták az idegenből trónra jutott uralkodóházak. Ezeknek tagjai között különösen Nagy Lajos páratlanul álló genialitással és merészséggel használta föl családjá tagjait

* Egy nagyobb munkán (*Magyarország politikai összeköttetései a Habsburg-házzal a mohácsi vész előtt*) dolgozván, e sorok írója arra volt utalva, hogy Nagy Lajos házassági politikáját tüzetes tanulmány tárgyává tegye. Eredménye az itt megjelenő cikkely.

európai politikájának nagyratörő actióiban. Egyéniségét és korát semmi sem ismerteti meg jellemzőbb módon, mint ezen eljárása.

I.

A főirányt már atya adta meg neki.

Károly-Róbert király, a Piastok dynastiájából származó nejeinek, a hatalmas szellemű Erzsébet királynénak közreműködésével, nyitotta meg családja előtt az utat a lengyel trónra. Ifjabb fiát, Endrét, a nápolyi Johannával házасítva össze, a sicíliai királyságot igyekezett saját családja számára megszerezni. A mikor pedig idősebb fiának, a magyar trón örökösének házasságát készítette elő, mind a három ország érdekei lebegtek szemei előtt.

Az ő uralkodásának kezdetén lépett ki a homályból a Luxemburgi grófi család, melynek igénytelen sarja VII. Henrik (1307) német királylyá megválasztatott, fiát Csehország trónjára emelte, és így a Habsburg-ház hatalmi emelkedésének hosszú időre útját állotta. Az egymással versengő két dynastia közül Károly-Róbertre nagyobb értékű volt a Luxemburgok megnyerése, mivel a cseh király, mint ellenség, a Przemisl-család régi igényeire támaszkodva, Lengyelország birtokbavétele elé akadályokat gördíthetett. Ezért 1338-ban a tizenkét éves Lajos herceg eljegyeztetett a cseh király elsőszülött fiának, Károly morvaországi örgrófnak három éves leányával, Margittal, a ki a következő évben a magyar királyi udvarhoz jutott, hogy szerződés szerű megállapodás értelmében «a magyar nyelvet és szokásokat elsajátítsa».*

Alig hogy Károly-Róbert elhunyt (1342), az örgróf

* Az első kísérletet a Luxemburgokkal való összeköttetésre a magyar király 1327-ben tette, mikor három éves fiát, Lászlót, János cseh király leányával eljegyezte. László azonban kevéssel utóbb meghalt. A magyar király és a morva örgróf között 1338 február 2-ikán kötött szerződés ki van adva: *Codex Diplomaticus Moraviae*. VII. 135. A következő évben, mikor Margit Magyarországra küldetett, létesült második szerződésről szól Lajos király alább idézendő 1342-ik évi okirata.

Magyarországba jött, és itt megegyezés jött létre az iránt, hogy Lajos jegyesével, a mikor az négy év letelte után tizenkettedik esztendejét eléri, egybekel.*

Lajos király politikájában három évvel utóbb fordulat állott be. Anyjának testvére, Kázmér lengyel király sürgetéseinek engedve, a Luxemburgoktól elfordult, és ezeknek ellenségéhez, Bajor Lajos császárhoz közeledett. Ettől a lépéstől nem tartotta őt vissza az a körülmény, hogy a császár a római szent-székkal meghasonlott és az egyházi kiközösítést vonta magára. Ugyanis a király neheztelt a pápára, ki Endre herceg nápolyi királysága ügyében előterjesztett kéréseit nem hallgatta meg.

Lovagias jelleme és erkölcsi érzete nem engedte, hogy a politikai ellentétek következményeit éreztesse a serdülő leánynyal, ki a visegrádi udvarban türelmetlenül várta az időpontot, a mikor a daliás ifjú király hitvese lehet.

Új irányának, a Lajos császárral kötött szövetségnek szolgálatába tizenhárom éves testvéröccsét, István herceget állította, kinek a császár leányát, a hat évvel korosabb Johanna hercegnőt jegyezte el. A pápa erről értesülvén, hozzá intézett levélben mély fájdalomát fejezte ki magatartása fölött; de atyai intelmeivel sikertelenül igyekezett őt az egyház ellenségétől elszakítani.**

Endre herceg meggyilkoltatásának hatása alatt még szorosabbá vált a király viszonya a császárhoz, ki készen nyilatkozott a büntény megtorlására tervezett nápolyi hadjáratában részt venni, a miben közbejött halála (1347) akadályozta meg.

Mikor Lajos az első hadjáratról Magyarországra visszaérkezett, és a pápa (1349 első felében) bibornok-legátust küldött hozzá az ügy békés elintézése végett, ekkor ő a tárgyalások folyamán azt a tervet karolta föl, hogy István

* Lajos kötelező okirata 1342 augusztus 3 ikán. *Codex Diplomaticus Moraviae*. VII. 312.

** 1345 október 16-án. Theiner: *Monumenta Hungariam sacram illustrantia*. I. 694. Az összes történetírók ekkorig abban a véleményben voltak, hogy Lajos csak Endre megöletése után karolta föl a bajor házassági tervet.

herczeg a kivégezett Durazzói Károly herczeg özvegyét vegye nőül és vele a nápolyi trónt ossza meg, a mi Johanna herczegnővel kötött eljegyzésének fölbontását követelte volna.¹

Ezt a tervet a pápa örömmel üdvözölte, de a hozzácsatolt föltételt, hogy Johanna királyné azonnal börtönbe vettessék, nem fogadta el.² Ennek következtében a tárgyalások megszakadtak, és Lajos most a Johanna irányában fönnálló kötelezettséget híven teljesítette. Előkelő urak mentek megbízásából Passauba, a honnan őt a királyi udvarhoz kísérték, hol a menyegzőt István herczeggel megülték. (1350 őszen).

Maga a király ekkor már özvegy volt. A tizennégy éves cseh király-leány 1349 szeptember havában elhunyt, a nélkül, hogy történeti emlékeinkben nyomot hagyott volna.³

II.

Ezzel a rokonsági kapcsolat a magyarországi Anjouház és a Luxemburgok között fölbomlott. De Károly, ki időközben a német birodalom és Csehország trónjára lépett, súlyt helyezett arra, hogy azt mielőbb megújítsa. Alighogy elsőszülött fia a világra jött, máris jegyest keresett számára a magyar udvarnál. Mivel pedig leánya sem Lajosnak, sem István herczegnek még nem volt, figyelme egy árva rokonra irányult, kit Erzsébet anyakirályné, gyengéd lelkének sugallatára, udvarába fogadott. Ez Henrik schweidniczi herczegnek Károly-Róbert leányától született leánya, Anna volt. A vele kötendő házasság a magyar szövetség mellett még más előnnyel is kecsegtetett. Anna herczegnőre várapozott gyermektelen nagybátyjának, Bolko herczegnek halála után Schweidnicz és Jauer herczegségek öröksége, a melyek Szilíziában

¹ Ezekről a tárgyalásokról tüzetesen szólok ily czímű munkámban: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székkal*. I. 220—231.

² Egy 1352-ben kiállított királyi adomány-levelél szól a Passauba küldött követségről. Fejér. IX/2. 138.

³ Halálának időpontját a velencei dogénak 1349 október 7-ikén kelt leveléből állapíthatjuk meg. *Diplomatiai Emlékek*. II. 209.

egyedül tartották fönn függetlenségüket a cseh korona főuralmi törekvéseivel szemközt. Bolko herceg beleegyezésével Károly (1350 végén) a tizenegy éves schweidniczi hercegnőt eljegyezte a tizenegy hónapos Wenczelnek. Ez azonban néhány hónap mulva meghalt. Így a merész combinatio meghiusult; de már két év mulva egy még merészebb lépett helyébe.

Károly király 1353 február 2-án, harminczhat éves korában özvegygé lett, és nem habozott a következő hónapban maga számára kérni meg a tizennégy évessé lett hercegnő kezét, a melyet meg is kapott; úgy, hogy május végén Budán nagy fénynyel tartották a lakodalmat.*

Ezt már néhány hét mulva követte ott egy második, a melyet ellentétes természetű motivumok készítettek elő.

Az anyakirályné udvaránál, Anna hercegnő mellett időzött egy másik fejedelmi hölgy, kit nem a rá várakozó örökség, hanem egyénisége tett értékessé: Erzsébet. Atyja, Kotromanovics István, Bosznia hűbéres fejedelme, anyai ágon V. István magyar király leányától, a szerb királynétól származott, és neje lengyel hercegnő, a magyar anyakirályné rokona volt. Erzsébet hercegnő gyermekkorát szülőföldjén töltötte, a szomszéd szerbekkel vívott szüntelen harcok színhelyén; a bobováci várban időzve, egy alkalommal (1350) hosszú ostromot állott ki.** Zord hazájából a magyar királyi udvarba magával hozta a véres tusák légkörében elsajátított férfias bátorság és erély jellemvonásait, melyek a lengyel és délszláv vér elvegyüléséből származó érzéki szépségnek és eszményi kellemnek fokozott varázst kölcsönöztek. Vonzó erejüknek a huszonhét éves király nem tudott ellenállni.

Noha dynastiájának és országának érdeke sürgetően követelte volt, hogy első nejének halála után újból házasságra lépjen, négy évig késedelmeskedett; szabad kezét tartott fönn magának azon esetre, ha a nápolyi trón megszerzését megfelelő házassággal biztosíthatja. Azonban most

* Werunsky; *Kaiser Karl IV—II* 2. 349.

** *A Magyar Nemzet Története.* (Millenniumi kiadvány.) III. 262—3.

a politikai számítás szavát elnémította a szív érzelmeinek és az érzékek föllángolásának hatalma. A német király menyegzője után hirtelen elhatározta, hogy Erzsébetet nőül veszi. Az egybekelést még arra a rövid időre sem birta elhalasztani, a míg a fönnforgó vérrokonság akadályát a pápai dispensatio kieszközlésével elháríthatja; noha a főpapok felvilágosították a felől, hogy az egyház törvényeivel összeütközésbe jut, és frigyének törvényességét veszélyezteti.

Csak a június 20-án megtartott menyegző után intézte az ifjú házaspár V. Orbán pápához a következő kérvényt:

«Szentséged hűséges gyermekei, Lajos magyar király és Erzsébet, István boszniai herceg szülötte, jelentik, hogy ők bizonyos okokból, a melyeket nevékben Szentségeddel közölni fognak, házasságot kötöttek és hajtottak végre, noha tudták, hogy mindkét szülő után a negyedik fokú vérrokonság kötelékei csatolják őket egymáshoz. Mivel pedig házasságuk felbontásából valószínűleg súlyos botrányok keletkeznének, Szentségedhez esedeznek, hogy őket az egyházi kiközösítéstől, ha azt az előrebocsátottak után magukra vonták, feloldozni és dispensatiójával lehetővé tenni méltóztassék, hogy a megkötött házasságban törvényesen megmaradhassanak.»

A pápa ezt a kérvényt augusztus utolsó napján kedvezően intézte el; de a bibornok-cancellárt utasította, hogy a királyi párnak «az üdvösséges pönitentiát» megszabja.*

Ehhez a regényhez, melynek párját a középkori uralkodóházak történetének lapjain alig találjuk, azonnal hozzászegődött a politika rideg realismusa.

Mintha jóvá kellene tenni egy nagy hibát. Lajos siet

* A még kiadatlan supplicatio a vatikáni levéltárban. Saját-szerű, hogy Lajos királynak ezzel egyidőben elintéztett egyéb supplicatióról a bullák fönnmaradtak (Theiner. II. 4., 5.); erről ellenben nem. Pór (Lajos király élete, 291.) említi ezt a supplicatiót (melyet e sorok írója bocsatott rendelkezésére), de tévesen mondja, hogy az október 31-ikén jutott a pápához. A supplicatio végsorai: «Prolem susceptam et suscipiendam etc et cum aliis clausulis opportunis» megengedi azt a föltevést, hogy a királyné a kérvény megírása idején már áldott állapotban volt.

eleve kizárni azt a lehetőséget, hogy gyermekei valamikor kövessék példáját, és országuk iránt tartozó kötelességüket alárendeljék szívök követelésének. Teljesen szokatlan formában teszi ezt.

Szeptember 15-ikén (1353) sógorával, a német királylyal, «örök ligát» kötött, a melynek megszilárdítása végett «a benső szeretet hevétől és a tiszta rokonszenv érzéseitől vezérelve» — mint az okirat állítja — 'arra kötelezte magát, hogy születendő gyermekei házasságáról Károly király «tanácsa, hozzájárulása és engedélye nélkül» nem fog határozni.¹

Évek hosszú során át kellett Károlynak várakoznia, míg erre a szerződésre hivatkozhatott. Lajos házassága tizenhat éven át nélkülözte a gyermekek áldását. Ez a körülmény már négy évvel egybekelésük után meseszerű hírek elterjedésére szolgáltatott alkalmat. Az egykorú Villani Máté a következő érdekes feljegyzést iktatja azokról olasz krónikájába: «A magyar király — úgymond — nem birt fiúgyermekre szert tenni nejétől a királynétól, a kihez nagy szeretettel viseltetett, bár egyik alattvaló bárójának leánya volt, s ő maga s az ország is rossznak tartotta, hogy az idő eltelik a nélkül, hogy ő utódot, királysága örököst remélhetne. Maga az asszony is nagyon le volt sujtva s a király iránt való szerelmében, önmagát illetőleg kész volt mindenre, csak hogy ura örököst nyerjen. De érezte, hogy oly állapotban van, hogy nem képes fiút szülni, s ez okból nyíltan beszélték, hogy a király és a királyné Zárába jöttek, s ott időztek néhány hónapig² és egy nagy, előkelő monostort építettek, s a mint beszélték, a királynénak a szentegyház felmentvénye alapján ide kellett volna vonulnia, a király pedig más nőt vehetett volna. Ha ez igaz is lett volna, győzött benne a neje iránt való szeretet, s e szándéknak csak híre maradt fön».³

¹ A Lajos által kiállított okirat *Codex D. Moraviae*. VIII. 172. Nem merülhet föl kétség aziránt, hogy Károly azonos tartalmú okiratot állított ki.

² Lajos és Erzsébet 1357 szeptember havától 1358 február haváig tartózkodtak Zárában.

³ A három Villani krónika. Fordította: Rácz Miklós. (Budapest, 1909). 290.

III.

Míg Lajos házassága hosszú időn át gyermektelen maradt, öcsésének, István hercegnek már házassága első éveiben két gyermeke született: János és Erzsebet. Az utóbbival szemben Luxemburgi Károly (ki 1355-ben a pápától megkoronáztatván, a császári címet fölvette) érvényesítette jogát, a melylyel az 1353-ik évi liga fölruházta.

Az 1356-ik év február 20-ikán Győrött Lajost meglátogatván, azzal az ígérettel, hogy őt Velence ellen segíteni fogja, rábirta arra, hogy öcsésének, Jodok morvaországi örgrófnak eljegyezze az öt éves Erzsébet hercegnőt.*

Öt évvel utóbb ez az eljegyzés megújított, a mely alkalommal Lajos eskü alatt kötelezte magát, hogy a mikor a menyasszony tizenkettedik életévét eléri, a házasság megkötéséről gondoskodni és a vőlegénynek tízezer márkát fog ajándékozni.**

Mivel időközben István herceg és fia János herceg sírba szállottak, Erzsébet volt a magyarországi urakodóháznak egyetlen sarja, és általánosan benne látták Lajos örökösét, minélfogva a Luxemburgok remélhették, hogy Magyar- és Lengyelország rájuk fog szállani.

Azonban azt, a mit a politika szövőszéke szőtt, a politika ollója csakhamar feldarabolta.

Néhány hónappal az eljegyzés megújítása után, a császár és Rudolf osztrák herceg szövetségre léptek, hogy Lajos védence, az aquilejai patriarka ellen támadást intézzenek, az ő friauli és felsőolaszországi birtokain osztozzanak. Ekkor a király, a ki, noha Endre herceg megöletése óta másfél évtized telt le, a nápolyi uralkodóház tagjai iránt ellen-

* A győri találkozásról szólnak 1356 február 13. és 20-iki okiratok. *Acta Imperii*. VIII. 2433. sz. és R. 260. sz. — Az eljegyzésről kiállított oklevél nem maradt fenn. Az 1351-ik évi megerősítő okirat szól róla. — Hogy a Velence ellen ígért segítség volt a döntő momentum, bizonyítja az, hogy a császár 1356 június 3-ikán a köztársaságnak háborút izent.

** Lajos 1351 február 2-ikán Visegrádon kiállított oklevele: *Codex Diplomaticus Moraviae*. IX. 165.

séges érzületet táplált, egyszerre a rokoni érzés lüktetéseit vélte szívében észlelni. Johanna második férjét fölkérte, hogy Róbert és Fülöp hercegeket, vagy legalább az egyiket közülök mielőbb küldje Magyarországra, hol fényes fogadtatásban fogja őket részesíteni. Óhajta — úgymond — az, hogy saját szemeivel láthassa őket és testvéri érzelmeiken melegedjék föl; azoknak pedig, a kik azt hiszik, hogy a világon nincs rokona, meg akarja mutatni, hogy ez nem igaz.*

A levél tartalma kétségtelenné teszi, hogy Erzsébet és Jodok örgróf eljegyzésének fölbontására gondolt, és unokahugát nápolyi unokaöcscsei egyikének szánta.

Az édes szavak hatástalanul hangzottak el. A nápolyi hercegek félelmes magyarországi bátyjuk meghívását nem fogadták el.

Ekkor Lajos király elhárítandó a háborút, melybe őt a császár és az osztrák herceg tervei bonyolíthatták és egyéb föladataitól elvonhatták volna, a szövetség felbontására tett kísérletet. Tájékozva lévén Rudolf herceg korlátokat nem ismerő ambíciója felől, melynek kielégítését a legkalandosabb utakon kereste, biztos lehetett a felől, hogy előnyös ajánlatokat nem utasít vissza. Az eszközökben, mikor fontos érdekek lebegtek szemei előtt, maga sem volt válogató. Most tehát nem idegenkedett attól, hogy Rudolf herceg előtt Magyarország koronájának elnyerésére kilátást nyisson.

Mivel Rudolf a császár leányával házasságban élt, testvéröcscsének, Albert hercegnek ajánlotta föl (1361 legutolsó napjaiban) Erzsébet hercegnő kezét. Rudolf az ajánlatot készséggel elfogadta. Egyiket sem feszélyezte az, hogy Erzsébet a császár unokaöcscsének, Albert herceg pedig a császár unokahugának volt jegyese.** Bízta benne, hogy a pápai dispensatiókat kieszközlik. De Lajos még tovább ment, az osztrák hercegekkel kölcsönös örökösödési szerződést kötött, a melyben megállapították, hogy ha Lajos király,

* 1361 szeptember 10. *Diplomatiai Emlékek*. II. 582.

** Ezt az 1365 február 24-iki pápai iratból tudjuk. Theiser. II. 67.

továbbá anyja és unokahuga törvényes fiú- és leányörökösök nélkül halnak el, vagy ha ilyeneket hátrahagynak ugyan, de a tőlük leszármazó családok fiú- és leányágban kihalnak: a magyar korona országai Rudolf herczegre és testvéreire, illetőleg törvényes örökösseikre szállanak; viszont ha Rudolf herczeg és testvéreinek családjai fiú- és leányágban kihalnak, országaik Lajos királyra, anyjára, unokahugára, illetőleg a tőlük fiú- vagy leányágon leszármazó örökösseikre szállanak.*

Ez az első (de nem utolsó) eset, a mikor magyar király a trónöröklés jogát bizonyos eshetőségre idegen dynastiának biztosítja. Eljárása teljesen önkényes volt, és a nemzet megállapodásával, a melynek az Anjou-ház a magyar trónt köszönhette, ellentétben állott.

A jogsérelmet orvosolni és a rendelkezést a jogosság kellékeivel felruházni csak úgy lehetett, ha Lajos az ország rendeinek hozzájárulását akár gyűlésben, akár egyenként kieszközli. A király ezen ügy tárgyalását országgyűlésen nem tarthatta czélszerűnek; Rudolf pedig megelégedett azzal, hogy az egyenként megkeresett rendek függeszszék pecsétüket az okirat alá. Ebben Lajos is megnyugodott. A követett eljárásról érdekes tájékoztatást nyújt a magyar koronát uraló raguzai köztársaság jegyzőkönyve.

Az 1362 ik év vége felé megjött Raguzába a királyi nagypecséttel ellátott levél, melyben Lajos közli, hogy az osztrák hercegekkel «országainak nyugalmas állapotot és előnyös békét biztosítandó, örök időkre szóló ligát, confederatiót és fölbonthatatlan egyességet kötött», minelfogva a tanácsot felhívja, küldje pecsétjét Zárába, hol az egri prépost által bemutatandó okirat megpecsételtessék. A tanács engedelmeskedett a parancsnak, cancellárját a pecséttel Zárába küldötte.**

* Ez a szerződés nem maradt fenn. Megkötése és tartalma felől az 1364 február 10 ikén Brünmben kötött szerződés nyújt tájékoztatást. (Steyerer, *Commentarii pro historia Alberti II.* — Lipcse, 1725. — 383.) Más helyen fogom ezen örökösödési szerződéseket tüzetesen tárgyalni.

** Az 1362 december 3-ikán hozott végzés: *Raguzai Oklevéltár.* 38. Az összes magyar és osztrák történetírck egyetértenek abban, hogy a megpecsétlendő okirat az örökösödési szerződés volt.

Természetszerűen, a szerződés a négy erőteljes férfiúval rendelkező Habsburg-házat az örökösödési jog érvényesítésére hasonlíthatatlanul nagyobb valószínűséggel kecsegtette, mint a magyar uralkodóházat, melynek Lajos mellett egyetlen nőtagja volt életben, s ez máris a Habsburg-testvérek egyikének volt jegyese.

Az eljegyzés az 1362-ik év márczius elején Budán történt, a mikor Lajos esküvel kötelezte magát, hogy «kellő időben» a házasság végrehajtásáról gondoskodni fog.¹

A következő évben mind Lajos, mind Rudolf herceg a császárral kibékültek, sőt hármas szövetséget kötöttek egymással. Ennek következtében a császár, noha Albert herceg és Erzsébet eljegyzése az ő személyes önérzetét és családjá érdekeit mélyen sértette, fölbontását nyíltan nem követelhetette; azonban a színpalak mögött azon fáradozott, hogy az osztrák-magyar frigy létesülését megghiúsítsa.

Az eljegyzés érvényességének föltétele volt a közel vérrokonságban álló jegyesek részére a pápai dispensatio kieszközlése, a mit megakadályozni igyekezett, azzal az indokolással, hogy unokahuga már korábban eljegyeztetett Albert herceggel, és hogy ő esküvel kötelezte le magát a házasság létrejöttének kieszközlésére. Előterjesztését több olaszországi állam támogatta, melyek követeik útján azt az aggodalmat fejezték ki, hogy a Habsburg-háznak a magyar trón elnyerésével gyarapodó hatalma Olaszországra félelmissé válhatik.²

Lajos király két ízben küldött követet Avignonba; de ezek eredmény nélkül tértek vissza.³ V. Orbán pápa a

¹ Ezt az 1365 május 23-iki pápai iratból tudjuk. Az eljegyzés időpontjának megállapítására támpontul szolgál az a körülmény, hogy Rudolf herceg 1362 márczius 10-ikén Budán több szerződést kötött Lajossal.

² Erre nézve érdekes adatokat közöl Steinherz nagybecsű értekezésében, mely IV. Károly viszonyát Lajoshoz tárgyalja. *Mittheilungen des Institutes für österreichische Geschichtsforschung*. IX. 561.

³ Az első követ Bredenscheid János jogtudór volt, a második Simon dominikanus szerzetes. Miután egy pápai iratból tudjuk, hogy az utóbbi 1364 végén Avignonból már visszatért Magyarországra, következtethetjük, hogy Bredenscheid 1363-ban járt a pápai udvarnál.

döntést egy ideig halogatta; 1365 február 24-ikén pedig értesítette Lajost, hogy a dispensatiót «bizonyos észszerű» okok miatt megadni nem szándékozik.¹ Három hónappal utóbb a császár személyesen Avignonba érkezett. Oly nagy súlyt fektetett a dispensatio ügyére, hogy mindjárt a legelső találkozás alkalmával (május 23-ikán) a pápát határozottabb állásfoglalásra bírta.

Még aznap megfogalmazták a Lajoshoz intézendő iratot, és pedig kétféle formában. Mindkettőben a pápa nyilvánkoztatja, hogy megtagadja a dispensatiót, mert — úgy mond — megadása és annak alapján a házassági frigy létrejötte nagy botrányokat vonna maga után; ennek következtében felhívja Lajost, hogy mivel dispensatio hiányában esküvel megerősített ígérletét nem képes, tehát nem köteles megtartani: a házasság létesítésétől tartózkodjék; végre figyelmezteti őt arra, hogy azok, a kik ilyen házasságot dispensatio nélkül kötnek vagy elősegítenek, az egyházi kiközösítést vonják magukra.

Ehhez, a fogalmazatok egyikében fenyegetőbb hangon az a toldalék járul, hogy a király, ha a szent-szék rendelkezését megvetéssel mellözi, tényleg ki lesz közösítve, országa pedig az egyházi tilalom alá esik.

Ugyanakkor a pápa a magyar főpapokat utasította, hogy a házasság létrejöttének előmozdításától tartózkodjanak, és a király tanácsosait tartsák vissza; mert azok, a kik ez ellen cselekednek, magukra a kiközösítést, az országra az interdictumot vonják.²

Egyébiránt V. Orbán, a mikor a császár érdekében a magyar-osztrák frigy elé akadályt gördített, nem a magyar-cseh frigy létesítését tűzte ki céljául. A francia pápának a francia uralkodóház érdeke lebegett szemei előtt. Azt tanácsolta Lajosnak, hogy unokahugát a francia király testvérével, Fülöp burgundi herczeggel házasítsa össze.³

¹ Theiner II. 67. s 69.

² Az 1365 május 23-ikán kelt pápai iratok. Theiner. II. 69—71.

³ 1365 június 2-ikán Lajoshoz írt levele ugyanott. 71.

IV.

A pápai dispensatio megtagadásáról Rudolf nem nyert tudomást. 1365 július 27-ikén távol hazájától, olasz földön, huszonhat éves korában ragadta el a halál.

Albert herczeg, ki most az osztrák ház feje lett, bátyja merész politikájának folytatására nem gondolt, és a fenforgó bonyodalmak békés megoldását óhajtotta.

Károly császár ellenben az új helyzetet arra használta, hogy most már szándékait nyíltan föltárja.

November második felében Budára jött, szokatlanul fényes kísérettel: hat herczeg és négy püspök volt vele. Erzsébet herczegnő kezét a Schweidniczi Annától született fia, az öt éves Wenczel herczeg számára kérte meg, noha ezt már három hónapos korában a nürnbergi várgróf leányával eljegyezte és összeházásításukra eskü alatt kötelezettséget vállalt. Lajos hajlandó volt ebbe a combinatióba bele-menni; de nem akarta, hogy Albert herczeg a szószegés vádját emelhesse ellene.

A császárhoz, elutazása után, a következő levelet intézte: «Mivel gyakran hallottuk, hogy előtted és családod tagjai előtt a mi becsületünk kedves, buzgón kérünk, hogy elhunyt fitestvérünk leányának házassága iránt az osztrák hercegekkel fenforgó ügyben, hívjátok egybe a német választó fejedelmeket, a lengyel királyt, más fejedelmekkel és urakkal. Erre a gyűlésre elküldjük nagybátyánkat, az oppelni herceget, országunk egy vagy két urával. A mit a nevezett fejedelmek és urak, kikre nyugodtan bizzuk becsületünket, határozni fognak, elfogadjuk és jóváhagyjuk. Mindazáltal még szívesebben látnók és hálásan fogadnók, ha a gyűlés összehívását mellőzvé, testvéreinkkel, az osztrák hercegekkel, becsületünk megóvása mellett, barátságos egyezséget hoztok létre.»*

A császár csakugyan mellőzte a gyűlést. Felajánlotta saját leányát, a szintén Schweidniczi Annától született nyolcz éves Erzsébet herczegnő kezét Albert herczegnek,

* 1365 december 5-ikén. Kurz: *Albert der Dritte*. I. 193.

ki a cserében megnyugodott és a magyar Erzsébetről készséggel lemondott.¹

Már december 20-ikán Lajos fölhatalmazhatta az oppelni herceget, hogy Wenczel herceg és Erzsébet eljegyzését foganatosítsa.² A következő (1366.) év márczius havában a prágai udvarnál az eljegyzés megtörtént.

Ez alkalommal a magyar király és az osztrák hercegek között fönnálló szövetségek és örökösödési szerződések érvényteleneknek nyilvánítottak, és az ezekről kiállított oklevelek kölcsönös visszaadása határozottatott el. Ellenben a császár és az osztrák hercegek között kölcsönös örökösödési szerződés jött létre, a melybe Magyarországra vonatkozólag a következő fontos záradékot iktatták be: «A megállapított örökösödési rend értelmében esetleg ránk szálló országok sorából a magyar királyságot szándékosan kihagytuk, és megnyugszunk abban, hogy ha szeretett testvérünk, a fenséges Lajos király az ő országát egyikünknek sem akarná adni vagy hagyományozni, halála után az ország annak jusson, a kinek ő azt adni vagy hagyományozni fogja.»³

Junius elején Pozsonyba hozta a császár öt éves fiát, a ki itt a már tizenhárom éves Erzsébet hercegnővel eljegyeztetett, mire frigyök az egyház áldásában részesült, és a házasság jelképeül a két jegyes közös ágyban töltötte a következő éjszakát.⁴

Ugyanekkor a két uralkodó, a környezetükben levő magyar és cseh főrendekkel eskü alatt fogadták, hogy annak idején a házaselek egybekelését szorgalmazni és foganatosítani fogják.⁵

¹ A pápai dispensatio részükre 1366 február 23-ikán állított ki. (Werunsky. i. m. 333.)

² Fejér. IX/3. 535.

³ 1366 márczius 26-ikán. Fejér. IX/3. 581.

⁴ A császár 1366 május 10-ikén értesíti a mantuai örgrófot, hogy fia a magyar hercegnővel négy hét mulva «matrimonium contrahet et tunc etiam cum ea condormibit». 1366 augusztus 28-ikán pedig írja, hogy fia «matrimonium contraxit». (Steinherz. IX. 472.)

⁵ Az általok kiállított oklevelek felől említést tesz Erzsébet hercegnő 1370 márczius 5-ikén kelt oklevelében. Fejér. IX/4. 244.

A császár örömmel tudatta szövetségeseivel és híveivel ezt az eseményt, és kérkedve hirdette, hogy «Magyarország az ő örökösire fog szállani;»¹ a mely jóslat (más föltételek alatt ugyan) valóban teljesezésbe ment.

Két évvel utóbb ugyanő azt az örvendetes hírt hozta híveinek tudomására, hogy — úgymond — újabb kapcsok fogják őt a magyar uralkodóházhoz csatolni, a mennyiben leánya Lajos király unokaöccsével, Durazzói Károlylyal fog egybekelni.²

V.

Az esküvel erősített szövetségek, a szent-szék hozzájárulásával kötött házasságok sem szolgáltak a túlradó hatalomvagy sodra ellen elég erős védgátul.

A német Luxemburgok Csehország trónjával együtt atvették a Przemisl-uralkodóház ambícióját nagy szláv birodalom alakítására, igényeit a lengyel trónra. Károly császár 1369-ben merész kísérletet tett, hogy Lajos király öröklési jogainak útjába álljon. Azzal a fufangos tervvel lépett föl a lengyel udvarnál, hogy a pápánál Kázmér király törvénytelen leányának törvényesítését és azzal a trónöröklésre képesítését kieszközli, vele azután elsőszülött fiát, a magyarországi Erzsébet jegyesét, házassítja össze.

Terve mind Krakkóban, mind Avignonban kedvező fogadtatásra és pártolásra talált;³ azonban a magyar udvarnál mélységes felháborodást támasztott.

Lajos a hűtelen merénylet megtorlására és sikerének megakadályozására haladék nélkül (1369 őszén) megtette a szükséges lépéseket.

Avignonba küldötte a vácsi püspököt, ki erélyes föllépésével csakhamar czélt ért. A pápa deczember 5-ikén nyilatkozatot állított ki, a melyben megállapítja, hogy a lengyel király leányának törvényesítése nem foglalja magá-

¹ Steinherznél idézett május 10-iki levélben.

² Ugyanott az 1368 május 28-iki levélben.

³ Steinherz. IX. 625.

ban a trónöröklésre való képesítését, a mit — úgymond — Lajos király szerződéseken alapuló jogai kizárnak.

Lajos ugyanakkor a császárral szakítani kívánván, mind az Erzsébet és a császár fia, mind a Durazzói Károly és a császár leánya között fönnálló eljegyzést fölbontotta; és hirtelen amazt Tarenti Fülöp herczeggel, ezt Durazzói Mária herczegnővel jegyezte el.

Az ő folyamodására a pápa Wenczel és Erzsébet eljegyzését, azzal az indokolással, hogy az Magyarországon, Lajos király jelentése szerint, általános elégületlenséget kellett, fölbontotta; Fülöp herczeg és Erzsébet herczegnő, úgyszintén Durazzói Károly és Durazzói Mária között a házasság megkötését a vérrokonsági akadály elhárításával engedélyezte.*

Ezek után a császár törekvése kudarcot vallott. Kázmérnak néhány hónap mulva (1370 őszén) bekövetkezett halála után a lengyel trónt Lajos akadály nélkül foglalta el.

A magyar nemzet, mely a szláv eszmények megvalósulását a IX. század végén a honfoglalással, a XIII. század végén II. Otakár leküzdésével megihusította, most ezt az eredményt harmadízben érte el; megakadályozta Csehország egyesítését Lengyelországgal.

Ezen előzmények után, mikor a következő (1371.) év tavaszán a brandenburgi örgrófság öröklése tárgyában a császár és a bajor herczegek között háború támadott, Lajos örömmel ajánlotta föl az utóbbiaknak fegyveres segítségét, és Csehországba nyomult. Azonban a császár fegyverszünetet kötött, és a magyar királylyal a korábbi benső viszony helyreállítására törekedett.

A sértő bánásmód, a melyet Lajos irányában követett el és viszont tőle szenvedett, nem tartotta őt vissza attól, hogy újabb házassági ajánlattal lépjen föl.

* A pápai iratokat kiadta Theiner. II. 171., 2., 181., 5., 6. számok alatt. — Erzsébet herczegnő 1370 márczius 5-ikén oklevelet állít ki, melyben a Wenczellel kötött házasság fölbomlása következtében őt és atyját mindennemű kötelezettségüktől feloldja. Fejér. IX/4. 244.

Erzsébet hercegnő már nem volt életben, de Lajosnak az utolsó években (1369—71) egymásután három leánya született: Katalin, Mária és Hedvig.* A császár tehát azt óhajtotta, hogy ezen gyermekek egyikének kezét elnyerje másodszülött fia, Zsigmond részére. Az 1372-ik év első napjaiban rokonát, a tescheni herceget bízta meg, hogy a magyar király rokonánál, az oppelni hercegnél, ki egyuttal a nádori méltóságot viselte, tapogatózzék. Ettől már néhány hét múlva az a válasz érkezett, hogy a magyar király kész egyik leányát a császár második fiával eljegyezni, a jegyajándékot kétszázezer arany forintban állapította meg, sőt a császár tetszésére bizza annak eldöntését, vajon a vőlegény Magyarországon vagy a menyasszony Csehországban neveltessek; föltételül csak azt kötötte ki, hogy szövetségeseivel, a bajor hercegekkel béküljön ki a császár.

Erre IV. Károly a tescheni herceget megbízta, hogy a királyi udvarhoz menjen. Hajlandó volt a föltételt teljesíteni és a bajor hercegekkel a barátságos viszonyt helyreállítani; a jegyajándék megállapított összegét elfogadta; egyuttal úgy döntött, hogy a magyar hercegnő Csehországba hozassék és ott az ő «házában» tartózkodjék. Ily módon ugyanis a legerősebb biztosítékot szerezhette meg magának arra nézve, hogy az eljegyzésből csakugyan házasság lesz. De még ezzel sem érte be; követét megbízta, hogy tárgyaljon olyan módozatok megállapításáról, a melyek a «rokoni viszony fölbontását» lehetetlenné teszik; ilyennek vélte azt a rendelkezést, hogy az a fél, a mely a rokoni viszonyt fölbontja, a jegyajándék címén befizetett összegeket veszítse el. «Ehhez — úgymond — járuljanak még más biztosítékok is, a milyeneket legczélszerűbben ki lehet gondolni.»**

* Katalin születése idejének megállapításánál támpontot szolgáltat Lajos király egy 1374-iki adomány-levele, a melyben említi, hogy Katalin keresztelésénél mint keresztapa szerepelt a zágrábi püspök, ki Rómában száműzetvén, csak 1369 elején tért vissza Magyarországra. (Fejér. IX/4. 335. sz. V. ö. Steinherz. IX. 700.)

** A nádor levele a tescheni herceghez, 1372 január 30 ikán, a császár utasítása és megbízó levele Dobnernél, Katonánál, Fejérenél. IX. 4. 389.

A tescheni herczeg (1372) február közepe táján, a vise-grádi udvarnál, ünnepélyesen megkérte Zsigmond örgróf részére a király egyik leányának kezét. Mire Lajos kinyilatkoztatta, hogy kész leányai egyikét Zsigmonddal eljegyezni.¹

A magyar király azt a saájtszerű magatartást követte, hogy a leányt, a kit Zsigmondnak hitvesül szánt, nem jelölte meg.² Későbbre tartotta fenn magának a megjelölését. Ugyanis még mindig fiúgyermek születését remélvén, függőben tartotta azon elhatározását, hogy azon esetre, ha reménye meghiusul és legidősebb leánya lesz örököse, azzal melyik uralkodóház sarja ossza meg a trónt.

Lajos a házassági ügy reszleteinek megállapítása végett február végén a nádort és az esztergomi érseket küldötte a császárhoz Boroszlóba. Itt találták Cardailhac János alexandriai címzetes patriarchát, kit a pápa legatus gyanánt épen azért küldött, hogy a császár és a magyar király között az egyességet állítsa helyre, és őket a mindinkább fenyegető török hatalom ellen fegyverre szólítsa. Ez tehát a házassági ügyet is buzgón fölkarolta.

Miután a házassági föltételek iránt megegyeztek, a császár Lajos kívánságának megfelelően, a pápai legatus kezeibe letett eskü alatt, a maga, családja és utódjai nevében kinyilatkoztatta, hogy soha sem fognak igényt tartani Magyarország, Lengyelország és Dalmácia királyságokra; sőt ha a nevezett országok főrendei vagy egyéb lakói önként akarnának nekik meghódolni, ajánlatukat visszautasítják.³

Ezen «renuntiatio» arra volt hivatva, hogy Lajosnak a trónöröklés megállapítása tekintetében szabad kezét engedjen.

A pápai legatus, a királyi követek kíséretében, Borosz-

¹ Lajos levele a császárhoz február 20-ikán. Katona. X. 499., 501.

² Mind a nádor, mind a király levelében határozatlanul áll «*filia sua*» «*filium nostram*».

³ Az erről a jelezett napon kiállított oklevelet kiadta Dobner: *Monumenta Bohemiae*, II. 386. Ugyanezen napon értesíti a császár Straszburg várost az eljegyzésre vonatkozó megállapodásról. *Regesta Imperii*, VIII. 5025. sz.

lóból Budára jött és itt szintén tevékeny részt vett a tárgyalásokban. Mindenekelőtt meg kellett volna állapítani, hogy melyik leányát szánja a király Zsigmondnak. Erre nézve ő most sem foglalt állást. Arra határozta el magát, hogy ha fia születik, az elsőszülött leányt, ha pedig fia nem születik, a másodszülöttet és a mennyiben ezeknek egyike meg talál halni, a harmadikat adja nőül a császár fiának.

Ebben világosan bennfoglaltatott az a szándéka, hogy ha fia születik, összes országait az örökölje; ha pedig fia nem születik elsőszülött leányának biztosítja a trónöröklést; de még az a gondolat is, hogy azon esetre, ha örökösévé elsőszülött leánya lesz, ne Zsigmond legyen a férje.

Elhatározásának azonban meg volt az a fogyatkozása, hogy a fiörökösre való várakozás a három leány házasságának akadályul szolgált.

Ennélfogva Zsigmond és a magyar hercegnő között eljegyzés nem volt foganatosítható. Lajos arra szorítkozott, hogy május elején a pápai követ kezeibe letett esküvel föltételes és határozatlan ajánlatának megtartására kötelezte magát. Ugyancsak viszont biztosította a császárt, hogy sem maga, sem örökösei a cseh királyságra igényt támasztani nem fognak.¹

Csak a következő (1373) évben döntötte el Lajos, hogy második leányát, Máriát fogja Zsigmond hitvesül kapni, mire a házassági szerződést mind ő maga, mind a császár kiállították és esküvel megerősítették.² Junius 21-én pedig visegrádi kastélyában Lajos újabb ünnepélyes esküvel kötelezven magát a «minap (nuper)» eskü alatt kötött szerződés megtartására; ehhez azt a feltűnő ígéretet csatolta, hogy a pápát ünnepélyes követséggel föl fogja kérni, hogy őt a jelzett szerződés (contractus) megtartására egyházi kiközösítés büntetése alatt kényszerítse.³

¹ Az eskü letételéről a pápai legatus Budáról május 9-én értesíti a császárt. A renuntiatióról Lajos király május 23-án állította ki az oklevelet. Mindkettő Dobnernél, Katonánál i. h. *Codex Diplomaticus Moraviae*. X. 183.

² Ezek a szerződések nyomtalanul elvesztek. Lajos királynak alább idézendő kötelező okiratából nyerünk azokról tudomást.

³ A királyi okirat, a mely a bécsi állami levéltárban őriztetik, ki van adva: *Diplomatiai Emlékek*, III. 53. Károlyi Árpád a Száza-

Ennél a «kigondolható biztosítékok» között erősebbet már nem lehetett találni. És még ez sem bizonyult elég erősnek.

Egy esztendő sem telt el, a mikor Lajos (1374 április 16-án) Franciaországba küldött követeket. Ezek leányai egyikét, «a kit később fog kijelölni,» V. Károly második fiának, Orleansi Lajos herczegnek ajánlották föl, olyképen, hogyha a kijelölt herczegnő az eljegyzés előtt halna meg, a király helyette másik leányát fogja kijelölni; de az első eljegyzés megtörténte után a király szabadon rendelkezhetik másik két leányával;¹ a kijelölt herczegnő pedig a nápolyi birodalmat és az Anjou-ház franciaországi birtokait örökölje.

Erre az ajánlatra Lajost az a remény készítette, hogy ez a házassági terv azon lépések sikerét, a melyeket a nápolyi birodalomnak saját családja részére megszerzése érdekében a szent-széknél tett, megkönnyítheti.

A francia királyi udvarnál elfogadták Lajos ajánlatát; de sajtátszerű alternativ határozatot hoztak. E szerint ha a szent-szék nyilatkozata a nápolyi örökség biztosítása iránt «rövid idő alatt» (de propinquo) kieszközölhető, a magyar király előszülött leánya, Katalin legyen a menyasszony; ellenkező esetben, ha az a nyilatkozat «halasztást szenvedne» Lajos király tetszése szerint jelölhesse ki a menyasszonyt, de megállapodását a francia király Magyarországra küldendő követével közölni tartozzék.

A magyar követek ehhez hozzájárultak.²

A francia király még azt is óhajtotta, hogy Lajos a magyar főrendektől kötelező ígéretet eszközöljön ki a felől, hogy halála után Katalint fogják trónörökösül elismerni. Erre nézve közvetlenül a magyar királyhoz fordult, mert a követek ilyen kötelezettséget nem vállalhattak.³

dok 1877-ik évfolyamában (*Adalék Mária és Zsigmond eljegyzésének történetéhez.*) az okirat helyesebb és teljesebb szövegét ismertette.

¹ Fejér. IX/4. 558.

² 1374 augusztus 10-én kiállított okiratok: *Diplomatiai Emlékek.* III. 77.

³ A francia király d. n. levele egy cambrayi codexben. Lindner. *Geschichte des deutschen Reiches unter Kaiser Wenzel.* (Braunschweig, 1875.) I. 391.

A magyar követek Párisból Avignonba mentek, a hol a pápai udvarnál megindultak a nápolyi öröklés ügyében a tárgyalások; de nem vezettek az óhajtott eredményre, a mennyiben a pápa ragaszkodott ahhoz az állásponthoz, hogy törvényes eljárás nélkül Johannát a tróntól meg nem foszthatja.*

A francia követek (1374) deczember elején érkeztek Budára. Itt Lajos király a párisi szerződést megerősítette, és most — mint maga mondja — «a túlradó testvéri szeretet sugalmazásaira» a francia király kívánságát teljesítve, Katalin hercegnőt a francia herceg «jegyeséül és jövendő hitveséül» határozottan megnevezte és kinyilatkoztatta; részére jegyajándékul a nápolyi királyságot, az Anjou-ház franciaországi birtokaival biztosította. Mindazáltal kikötötte, hogy ha Katalin férje előtt gyermektelenül hal el, a nápolyi királyság és minden egvéb hozománya a magyar királyra száll vissza; ha pedig férje hal el előbb, Katalin a francia szokásnak megfelelő ellátásban és elbánásban részesüljön.

Miután a francia követek ebben megnyugodtak, a megállapodások pótszerződésbe foglaltattak, a melyet Lajos király, anyja és neje, úgy szintén az udvarnál jelenlevő hat püspök és tizenkét zászlós úr esküvel megerősítettek.**

A francia követek kíséretében magyar urak újból Párisba mentek, hogy ott a pótszerződés megerősítését szorgalmazzák.

De ezt Lajos most már be nem várva, elsőszülött leánya kezének föltétlen följajnlása után, másik két leányáról is rendelkezett.

VI.

Mialatt Lajos az Anjou-örökség biztosításában sikertelenül fáradozott, családi politikája Lengyelországban nagy

* Lajoshoz 1374 szeptember 18-án írt levele *Theiner: Monumenta* II. 149.

** Az 1374 deczember 10, 17, 19 és 24-én Budán kiállított okiratokat a párisi nemzeti levéltárban őrzött eredeti példányokból kiadta Óváry Lipót: *Történelmi Tár*. XXIII. 37—46.

eredményt ért el. Az ország rendeit, kiket 1374 szeptember közepén Kassára hívott egybe, rábirta arra a végzésre, hogy noha a fennálló szerződések értelmében a király halála után csak fiúörökösét kötelesek trónutódul elfogadni, készek, ha ilyent nem hagy hátra, utódaul elismerni «leányai közül azt, a kit ő vagy neje fog kijelölni».¹

Egy hónappal ezen végzés megalkotása előtt, Lajos udvaránál új kérő jelentkezett. A Habsburgok nem nyugodtak bele abba az előnybe, a melyet fölöttök a Luxemburgok kiküzdöttek. Lipót osztrák herceg azon fáradozott, hogy legidősebb fia, Vilmos részére a magyar hercegnők egyikét megnyerje. Szerényen megelégedett a legifjabbal. 1374 augusztus 18-ikán kiállított okiratban arra kötelezte magát, hogy fiát Hedvig hercegnővel fogja összeházasítani és családja szokásainak megfelelő ellátásban fogja részesíteni.²

Erre a lépésre kétségkívül fölbátorította és följosította őt Lajos. De a maga elhatározását a francia királlyal és a császárral folyamatban levő tárgyalások kimenetétől tette függővé.

A császár sem maradt ezalatt tétlen. Az 1374-ik év őszen a pápának bejelenté, hogy fia és a magyar király leánya jövődjeljegyzése állapított meg és hogy az ekként létesítendő házasság «a háborúk, ellenségeskedések és gyűlölségek lecsillapítására, a háborúk és más csapások elhárítására, a keresztyén hit megoltalmazására és felmagasztalására» van hivatva. Ezzel az indokolással, a jegyesek részére a dispensatiót kieszközölte.³

A pápai elhatározás nem bírt ugyan kötelező hatállyal, de Lajos mégis 1375 márczius elején elszánta magát arra, hogy a házasság ügyét egy lépéssel előbbre viszi. Az esztergomi érseket, a nádort, az országbirót, az erdélyi vajdát, két lengyel főkapitánnyal a császárhoz küldötte. Ezek Brunnbe érkezvén, itt uralkodójuk nevében, az evangeliumra letett esküvel, kötelező nyilatkozatot tettek afelől,

¹ *Diplomatiai Emlékek.* III. 86.

² Ugyanott. 81.

³ Az 1374 december 6-ikán kelt pápai irat Theinernél. II. 153.

hogy «együttesen és külön-külön minden buzgósággal azon lesznek», hogy a rokonsági szerződés, a mely Zsigmond és Mária között régebben létrejött, végrehajtsák, vagyis a hercegnő, a mikor tizenkettedik évét betöltötte, Zsigmondnak házastársul átadassék; továbbá ígérlik, hogy öt hónap alatt Magyar- és Lengyelország főrendei közül legalább nyolczvanat rá fognak bírni arra, hogy ilyen kötelezettséget szintén eskü alatt vállaljanak el, és erről függő pecséteikkel ellátott oklevelet küldjenek be a császárnak.¹

A lengyel uraknak a követségben részvétele és a követek esküjéhez lengyel főurak hozzájárulásának kilátásba helyezése arra utal, hogy Lajos Máriát Lengyelországban óhajtott örökösévé rendelni.² Azonban vajon fején a lengyel koronával a magyart is egyesíteni óhajtotta-e, kétségben maradt.

Egy időben a brünni tárgyalások megindításával, harmadik leányának sorsáról is döntött Lajos. Márczius 4 ikén oklevelet állított ki, a melyben ígéri, hogy Hedvig hercegnőt «hitestársul át fogja adni Lipót osztrák herceg fiának Vilmosnak, ha csak ez olyan testi fogyatkozásban vagy betegségben nem szenved, a mely a házasság fölbontására följogosít; továbbá ígéri, hogy a herceget és utódait Ausztria, Stíria, Krajna és a vend határgrofság birtokában megvédi; viszont pedig elvárja, hogy a herceg öt Magyarország, Szlavónia és Dalmácia birtokában bárkinek támadása ellen oltalmazni fogja.»³

Noha e szerint az 1375-ik év első felében mind Máriára, mind Hedvigre nézve Lajos király le volt kötve, az év végén Franciaországba küldött követei a nápolyi királyság megszerzése ügyében indított tárgyalások folyamán azt a nyilatkozatot tették, hogy uralkodójuk, ha Katalin hercegnő a Lajos herceggel tervezett házasság végrehajtása előtt találna meghalni, kész egy másik leányát vagy vala-

¹ Az 1375 márczius 14-ikén kiállított oklevelet, a mely a bécsi udvari levéltárban őriztetik, facsimilében kiadta Márki Sándor: *Mária Magyarország királynője.* (Budapest, 1885.)

² Az 1382. zólyomi gyűlésen csakugyan arra rendelte.

³ *Diplomatiai Emlékek.* III. 103.

melyik unokahugát nőül adni neki; viszont kívánja, hogy ha Lajos herceg halna el a házasság végrehajtása előtt, a francia király egy másik fiát Katalin hercegnővel, vagy ha ez akkor már nem volna életben, a magyar király egy másik leányával vagy unokahugával házasítsa össze.

Ehhez a francia király beleegyezését adta.

Azonban a mikor 1376 elején a magyar követek Magyarországba visszaérkeztek, Lajos király szükségesnek látta a megállapodást loyális kijelentéssel módosítani. Utalt arra, hogy a francia királyi házhoz, «a melyből származik», benső ragaszkodással viseltetik, minélfogva hön óhajtja a házassági összeköttetés tervének megvalósítását; de a nevében tett ígéret csakis azon «leányaira és unokahugaira» vonatkozhatik, a kik «ez idő szerint másnak még eljegyezve nincsenek».

A francia király ez ellen sem emelt kifogást. Május végén követeket küldött Nápolyba, a végből, hogy ott Johannától a nápolyi királyság önkéntes átengedését eszközöljék ki az orleansi herceg és Katalin javára, kik között — mint a királyi utasítás mondja — a «házasság már megtörtént és meg van állapítva» és a kik a királyságot már adományul nyerték.*

Azonban közbelépett Katalin halála. Helyette Lajos király sem leányainak egyikét, sem más nőrokonát nem ajánlotta föl az orleansi hercegnek. A francia házasságot és a nápolyi királyságnak leányai számára megszerzését végleg elejtette.

Ellenben a Luxemburg- és Habsburg-házasságok ügye folytonosan foglalkoztatta őt.

Az 1378-ik év június hó 15-ikén nejétől, leányaitól és nagyszámú főrendektől kísérvé, Hedviget Hainburgba vitte, hol őt jegyese fogadta. Itt a plébánia templomban az esztergomi érsek a szokott házassági szertartásokkal összeadta a kilencz éves herceget és a nyolcz éves hercegnőt, a kik szintén, mint régebben Wenczel és Erzsébet, a házasság

* Az ezen tárgyalásokra vonatkozó okiratok: *Történelmi Tár* XXIII. 46–82.

végrehajtásának jelzése végett, közös ágyban töltötték a következő éjszakát.¹

Ugyanakkor Lajos király az osztrák herceg iránt táplált «különös szeretete és barátsága jeléül» az általa fizetendő háromszázezer arany forintban megállapított jegyajándékot kétszázezerre szállította le, míg ő ugyanilyen összeg fizetésére elvállalt kötelezettségét fönntartotta.²

Hedvig hercegnő egy időre az osztrák herceg udvaránál hagyatott; de csakhamar visszatért szüleihez.³ Ezért Lipót herceg aggályos lelke újabb biztosítékokat keresett arra nézve, hogy Lajos meg nem változtatja szándékát. Kérésére a magyar király, anyja és neje nevében is, számos magyar főpap és főúr által megpecsételt oklevélben kötelezte magát, hogy Hedviget, mielőtt tizenkettedik évét eléri, a házasság végrehajtása czéljából állandó együttlakás végett átadja. Majd a király jóváhagyásával, a magyarországi királyi városoknak a németujhelyi udvarhoz küldött követei eskü alatt kinyilatkoztatták, hogy a király és a főrendek által elvállalt kötelezettséghez hozzájárulnak.⁴

IV. Károly császár szintén megélte még, kevéssel (1378 november 29 ikén) bekövetkezett halála előtt, hogy Zsigmond és Mária között az eljegyzés a magyar királyi udvarnál, a szokott ünnepélyek közepett, megtartatott.

Mindazáltal sirba kellett szállania a nélkül, hogy megnyugvást szerezhetett volna az iránt, hogy fia a magyarországi trónt fogja jövődjő nejével megosztani.

Lajos király a következő években Zsigmondra nézve oly intézkedéseket tett, a melyekből az tűnt ki, hogy őt Lengyelországba szánta. Az 1381-ik év őszén elhatározván, hogy a jövő év tavaszán a lázadó lengyel urak ellen hábo-

¹ Ezt maga Lajos beszéli el 1380 február 12-ikén kelt oklevelében. Fejér. IX/5. 366.

² Lajos' király 1378 június 15-ikén Hainburgban kiállított oklevele ugyanott. 255.

³ Ezt az 1380 február 12-iki oklevél említi.

⁴ Az 1380 február 12-ikén és 1381 márczius 20-án kiállított oklevelek: Herrgott: *Pinacoteca Ducum Austriae* III/1, 12, 13. Fejér. IX/5. 366.

rút indít, őt jelölte ki serege vezéreül és küldötte Lengyelországba. Majd 1382 július 25-ikén Zsolnán a meghívott lengyel zászlósurakat rábirta, hogy Máriát és férjét fogadják el uralkodójuk gyanánt*

Azonban néhány héttel utóbb (szeptember 11-ikén) bekövetkezett halálakor mind a lengyel mind a magyar rendeket az iránt, vajjon a két koronának egyesítését vagy leányai között megosztását [óhajtja-e, kétségben hagyta.** Nagy leleményességgel irányított házassági politikája csakhamar vésteljes válságoknak lett szülője.

FRAKNÓI VILMOS.

* Márki Sándor: *Mária Magyarország királynéja*. (Budapest, 1885.) 26—29.

** Ebendorffer XV. századbéli tekintélyes történetíró azt írja, hogy Lajos halálos ágyán úgy intézkedett, hogy Magyarország trónját Hedvig és férje foglalják el. Azonban ezt más emlékek és tények nem igazolják.

A PARLAMENTI KORMÁNYRENDSZER MAGYARORSZÁGON.

Az emberi betegségek gyógyításában az első szükséges lépés az orvosi kezelés sikerének elodázhatlan föltétele a jó diagnosis.

A magyar nemzet az ő életének állami oldalán jó ideje, vagy 12 éve súlyosan beteg. Hála Istennek, hogy nem kell ugyanezt mondanunk életének physiologiai, társadalmi oldaláról is, sőt itt biztató jelenségek is vannak.

A kik gyógyítani akarják, az országló férfiak, mindenekelőtt bajának különös nemét kénytelenek megállapítani.

A baj egyes symptomáit az időszaki sajtó, a tudomány, a parlamenti tagok, a kormányok megjelölték, különleges betegségének nemét azonban egyéb betegségektől elhatárolni, teljes világossággal meghatározni benyomásom szerint meg sem kísérelték.

Egyrészt anarchiának, az ezeréves multú pártoskodás acut kiujulásának vették. Vagy meg egy egészen új jelenségnek, a magyar caractertől elütő, szórszálhasogató, talmudi s szavakon rágódó, bizanczi lelki betegségnek.

Csakugyan mint a középkori Bizanczot a Homoiusion vitája, úgy bénította meg a nemzet politikai testét a közjogi, az alkotmányi szabályok prókatori ide-oda csavarása.

Alkotmányunk, közjogunk szent tanaiból sarjadt ki a baj. Madách szavai (*Ember tray.* VII. szín) ránk is illenek :

A szent tan mindig átkotok,
Ha véletlen reá bukkantatok,
Mert addig csüritek, hegyezitek,
Hasogatjátok, élesztitek,
Míg örültség vagy békó lesz belőle.

De diagnostizálták a bajt egyszerűen a corruptio, az erőszak uralmának, leplezett fejedelmi absolutismusnak.

A legkülönbözőbb betegségekben szenvedők is mutatnak azonban egyenlő symptomákat; a súlyosan betegek, bármennyire különböző betegségekben legyenek, nem egyszer egyaránt akaratosak, szófogadatlanok, féktelenek, félrebeszélnek, elrontják állapotukat az orvosi rendelések megszegésével; adott esetben az a lényeges, meghatározni, minő különös baj okozza a symptomákat.

Nekem úgy látszik, állami betegségünk a legsúlyosabb szervi baj, alkati betegség.

Áll pedig ez alkati betegség az elismert alkotmánynak, az actióképes államhatalomnak ugyan még nem teljes hiányában, de nagyfokú hűdésében.

A betegség első föllépte igen messzire nyúlik vissza.

Az 1867 :XII. t. cz. által teremtett új államhatalmi tényezőknek, különösen a delegációnak alkotmányosságát soká nem ismerte el az ellenzék, jóllehet törvényes úton való létrejöttét kétségbe nem vonta.

El nem ismerésének egyedüli alapjául ez új tényezőknek a nemzetre — az ellenzék vélekedése szerint — káros voltát tudta felhozni, a mivel azonban szemben állott a törvény szava, hogy e tényezők a nemzetre jók. Ennek ellenére sem vetette magát alá a törvénynek s a politikai absentismus kényelmes elvére támaszkodva nem teljesítette a delegációkban alkotmányos kötelességét. Egy emberöltőbe került, míg ez alkotmányellenes hangulatban némi változás állott be s csak ez után hajolt meg az ellenzék a meghozott törvény előtt és foglalt helyet a delegációban.

Mennyi erőt kellett id. gr. Andrassy Gyulának, 1875 óta Tisza Kálmánnak az alkotmány ezen részének védelmében elpazarolni, amíg a delegatiobeli s a közös ministeri államhatalom az ellenzék részéről is elismerésre talált.

Ám a törvényen nyugvó, delegatiobeli és közös ministeri államhatalom egyhangú elismerésének e hiánya — bár ez is elég baj volt — egyenesen nem érintette a nemzet állami actióképességét. Hisz a delegatio a nemzet államhatalmi szervezetében mégis csak részleges és másodlagos

functiót van hivatva teljesíteni, a közös ministerek pedig az alkotmányosnak elismert miniszterelnök solidaritására lévén utalva, a míg ennek hatalma szabadon érvényesülhet, a közös ministerek működésének sincs akadály.

Más jelentősége lett ez elismerés hiányának s a vele kapcsolatos actioképtelenségnek, hűdésnek, midőn az az állami hatalom mindegyik főrészesénél föllépett. S ez is bekövetkezett. A hűdés föllépett az államhatalom legfőbb részesénél, a királynál, midőn minisztereivel az országgyűlés az érintkezést megtagadta, azok testi épségét, életét is veszélyeztette, leiratait a tudomásvételig sem engedte.

Föllépett az országgyűlésnél. Mint a szélhűdött ember, ki hasztalan igyekszik tagjait mozgatni, úgy vergődött hónapokig, legutóbb egy évig az országgyűlés, hogy határozó hatalmát gyakorolhassa s vele akarátát kifejezhesse.

Functioja végzésében saját tagjai gátolták, ezek tették akarata elhatározását lehetetlenné. Már pedig nemzet csak addig él, a míg akarata van.

Föllépett a hűdés a kormánynál is, bár itt csak erkölcsileg, a mennyiben cselekvésének hiányzott a törvényes alapja s a határozásra képtelen országgyűlés functióját is a kormány vette a kezébe. A kormány a nemzetnek cselekvő szervéből törvényhozó, az államköltségek fölött rendelkező szervévé vált. A nemzet csak királyában és kormányában élt, csak általa volt actioképes, de ezek tényleges működése az erkölcsi, a törvényes erő hiánya miatt hűdéses, sántító működés volt.

Az erkölcsi hűdésért ugyan a felelősség az országgyűlést is terhelte, a mennyiben ideiglenes fölhatalmazást sem adott s még azokat a költségeket is megtagadta, melyek megtételére (állami tartozások magánosok, közhivatalnokok irányában) az ország jogilag kötelezve van.

Ám az országgyűlés osztozása az *ex-lex* állapotért való felelősségben, az a visszataszító erkölcsi jelenség, hogy a költségeket megtagadó képviselők is fölvtették napidijaikat, nem orvosolta a kormánynak erkölcsileg hűdéses, sántító állapotát.

Midőn az elismert állami hatalom részbeni hiányát,

nagyfokú hűdését ekként megállapítom, nem a moralisálás a célom. Nem akarom az egyik vagy másik államhatalmi tényező eljárásának akár törvényszerűségét, akár a nemzet javára vagy kárára szolgáló voltát keresni.

Mint politikust elsősorban csak az érdekel, élt-e és mennyire, országló voltában, az utóbbi évek alatt a nemzet? volt-e akarati, cselekvési ereje? Mert ha egy nemzet önirányzó erejét elveszti, állami hatalma akarni, cselekedni nem bír, úgysis elvesztette értelmét annak feszegetése, mennyiben volt részeinek s köztük melyiknek eljárása törvényszerű, az ország javát szolgáló?

Az ilyen nemzet meghalt, a történetírók, a moralkritikusok bonczoló asztalára jut, maga többé nem csinál történetet, se jó, se rossz többé nem lesz. A nemzetek élete nem örök, a halhatatlanság csak az egyéné.

Az erényes nemzet jutalma nem égi,
Földön jut dicső és hosszú élet néki.

(Arany J., *Egyesülés*, 1848.)

Annak kutatása helyett, ki felelős erkölcsileg a nemzetnek súlyos politikai betegségéért, mindenekelőtt ennek terjedelmét, mibenlétét kell vizsgálat alá venni.

Magas fokát, veszélyességét, organikus jellegét először Széll kormánya alatt lehetett észlelni. Ekkor lett világossá, hogy a hűdéses állapot nem egyszerű működési zavar, hanem maguknak a nemzet hatalmi organumainak a megromlása.

E világosságot a betegség komoly jellegére az ekkor föltűnt, az alkotmánynyal, a közjoggal ellenkező pactum derítette.

Midőn ugyanis a király, az országgyűlés, a kormány között elosztott államhatalom az országlás rendes teendőiben actioképtelenné vált, midőn a szent korona testének felső részét, a királyt, az országgyűlést hűdés érte, ebből csak a jogos hatalmukról való részleges lemondás, az ellenzéknek tett engedmény, a vele kötött pactum által birt ideig-óráig kilábolni.

A pactum alakjában adott orvosság csak leplezte, utó-

hatásaiban pedig fokozta a bajt. Elmondhatni, *medicina peior morbo*.

A pactum mérgezte meg alkotmányos életünket, abba egy új, felforgató, nem állami, nem közjogi, hanem magánjogi elvet hozva be s csíráját képezve a későbbi pactumoknak, különösen az 1906-iki nagy pactumnak.

De nem a pactum útján birt-e Széll ministersége alatt is, 1906-ban is, a szent korona egész teste megint mozogni?

Ez igaz, de a pactum, mely a bénult állam testét ideig-óráig mozgásra képessé tette, tulajdonképen már fel is bontotta. Az állam a pactum előtt bár beteg, de mégis élő test volt, ellenben a pactum által látszólag életképessé tett állam összedrótozott gépezetté vált, mely mozgott ugyan, de nem többé a *souverain* akarat egységes, osztatlan, belső erejéből, hanem a pactálók külön akaratának tetszéséből.

A mit Kölcey 1832-iki márcziusi beszédében a szent koronáról mondott, hogy a magyar ahoz a szabad nemzet egy testbe foglalásának, az egyesült néperőnek gondolatát fűzte, mely necsak idegen bitorló, de egyes honfiak féktelensége és hatalomvágya ellen is bonthatatlan gátat emeljen, nem állott többé. A pactum kettészakítottnak mutatta e néperőt, mert magamagával semmiféle lény pactumot nem köthet.

A pactum az államhatalmi tényezők között azt jelenti, hogy mikor az alaptörvények által arra hivatott egyik államhatalom, akár a király, akár a kormánya, akár az országgyűlés alkotmányi működésében megakadályoztatik, tényleg nem működhetik, ezek valamelyike, csakhogy a nemzet az országló életét folytathassa, oly kötelezettséget vállal az alaptörvények, vagyis az alkotmány által arra nem hivatott tényező irányában, szabad elhatározása megkötése, *functio*ja irányának, politikájának tartalmára nézve, a minöket, ha törvényes hatalma gyakorlásában tényleg nem gátolatik, nem vállalt volna.

Minden pactum az államhatalmi tényezők között tehát, melyet az alaptörvények nem ismernek, alkotmányellenes. Ha pedig ilyet ismernek, mint a magyar-horvát pactumot, ez nem a *souverainitás* egységének, bonthatatlanságának, a

nemzet egy testbe foglalásának a jele, ellenkezőleg az egység meglazulásának, a souverainitás elvi kettéosztásának. De ezt még egy rendkívüli állambomlási és állambahelyreállítási kényszer mentette.

A mint azonban a horvát pactum is a souverainitás egységének elvi megingatása, ugyancsak és még inkább minden pactum, melyet valamelyik államhatalmi tényező, alkotmányos hatáskörének mimódon való gyakorlása tekintetében köt, hatásköre souverain jellegének lerontása.

Az alaptörvényekben jelentkező, a király, az országgyűlés, a választókerületek, a kormány közt elosztott souverain hatalmat az jellemzi minden rész hatalom, valamint az egyes polgárok s ezek külön csoportjai irányában, hogy nekik mint felebbvalójuk parancsol s nincs szüksége jogilag beleegyezésükre.

Mert a mint ez az önalkotta közjog által megállapított souverain hatalom (király, országgyűlés), souverain functiók tekintetében nem más idegen állammal, hanem saját alattvalóival, vagy e souverain hatalom egyik résztényezője, p. o. az országgyűlés köt pactumot tagjai egy részével s fölöttük nem törvényes hatalmánál fogva rendelkezik, mindegyik esetben magával egyenrangúvá, mert szerződő felekké teszi azokat, a kik jog szerint alatta állanak.

Hasonlónak kell lenni e souverain hatalom résztényezőit megillető rész hatalomnak egymás irányában.

Mert ha a souverain hatalom egyik tényezője a másikkal szemben hatáskörébe tartozó hatalmát csak pactum útján bírja gyakorolni, ez által már elvesztette hatalmát, saját functiója függetlenségét s a souverain hatalomnak az alaptörvényekben meghatározott nagy alkotmányi szempontokból létrejött megosztása az alaptörvény megkerülésével magán, mellékúton, pactum útján felforgattatik.

Az államhatalom főtényezői között létrejövő pactum által ugyanis mi megy végbe? Az egyik tényező kiszolgáltatja a souverain hatalomnak reá eső részét, vagyis törvényes hatáskörét a másik tényező beavatkozásának, mely ily beavatkozásra alaptörvényileg jogosítva nincs, s melyet az csakis tényleges, lelki nyomással, nem jognál fogva követelhet.

A pactumozás az állam belső természetével, alkotmányának közjellegével, azzal az ősi axiomával ellenkezik: *Jus publicum privatorum pactis mutari non potest*. Már pedig az államhatalmi tényezők nem hatáskörüknél fogva, hanem csak mint magánosok köthetnek pactumot.

Igen, a pactum a közjog sirját jelenti. A hol az államok csak pactumok útján birják éltüket folytatni, ott organikus betegségüknek végső foka, a vérgennyedés állapota kezdődik.

A nemzetek országló életének vére a souverainitás. A hol a souverain erő helyett a magán-, a coulissak mögötti egyezkedésekre van a nemzet utalva életének folytatása végett, ott a souverainitás, a vér genynyé, vízzé változott már. Mert a souverainitás parancsol, a pactum ellenben alkuszik, a nemzet általa gyenge, tehetetlen lesz, sőt darabokra hull, illetéktelen parancsoló alá kerül, a kiben souverain erő, vér van, nem genynyés, szétfolyó nyál.

II.

Így volt ez a pactumok classikus földjén, Lengyelországban. A mikor Zsigmond Ágost után 1573-ban sikerült a pactumok által a királyválasztást a király halála utáni időre kitolni, vagyis az interregnumokat állandósítani, a *pacta conventa* a választandó király s a nemesség között lettek a lengyel közjog vajmi ingadozó forrásai, mert az interregnumoknak félig anarchikus idejében tárt kaput nyitottak az állami élet állandó szükségletei ellenében a muló egyéni, magánérdekek betolakodásának. Az interregnum alatti királyválasztások mi egyebek, mint az állambatalom rovására véghez ment „ki ad többet?”-féle licitálásoknak szomorú jelenetei. A 23 éves francia herczegnek, Henriknek, 1573-ban számos kötelezettségvállaláson kívül a pactum conventumban arra is kellett vállalkoznia, hogy az utolsó Jagelló-sarjat, az 50 év körüli Anna herczegnőt nőül veszi. A pactumbeli sok kikötés közül ezt azonban mégis teljesíthetetlennek találta s pár hónapi lengyel tartózkodása után haza menekült. A pactum conventum ez alapkikötését a

negyvenéves Bátori István erdélyi fejedelem teljesítette, a kire az már nem volt oly abnormis.

Az utolsó Jagello, Zsigmond Ágost halála után felkapott pactum conventumi rendszernek igen logikus jellemzését adja az elnevezés, melyet a királyról Henriknek megválasztása után 1573-ban Karnkovszky Szaniszló, kujaviai püspök, mint Lengnich mondja (*Jus publ. Regni Poloniae* Tom. I. 51. p.), a senatusban először használt. Nevezett püspök ugyanis az interregnumról szólva, azt állította, hogy ez alatt az alkotmányos három státus, rend (a király, a senatorok, a nemesek) közül az egyik, a király hiányzott. A király tehát már ekkor, bár az első, de mégis csak a három státus, három rend egyikének kezdett tekintetni.

Lengnich ugyan még 1740-ben írt Közjogában is jogilag meg nem állónak tekinti a királyi állás ily minősítését. Ámde Bátori Istvánnak, az utolsó igazi, nagy lengyel királynak szavai az országgyűléshez: «Rex vester sum, non fictus, neque pictus» arra engednek következtetni, hogy a kujaviai püspök minősítése fejezte ki hűen a jogi helyzetet.

A pactum conventum természetének is az felel meg, ha az egyik szerződő fél olyan egyenlő jogú, mint a másik.

Minden pactum érvényéhez a felek egybehangzó akaratára kell. A pactum átvive az állami viszonyokra, az összes állami tényezők egybehangzó akaratát, az egyhangúságot állítja föl minden állami elhatározás, cselekvés sine qua non-jául, vagyis az esetek nagy többségében egy lélektani lehetetlenséget. A király akaratához a senatorok rendjének személynként, a nemesek rendjének szintén személynként kell hozzájárulniok, csak ekkor áll elő a pactum, a mindenkit kötelező szerződés. Szóval a pactumban benne van az egyhangúság megkövetelése. A királyokat csak egyhangú szavazattal, mert pactummal lehet megválasztani, de a törvények is csak mint pactumok kötelezők. A megyékben minden egyes nemesnek, az országgyűlésen minden nemesi megye (palatinatus) követének hozzá kell járulni a határozathoz, mert a részesek egyező akarata ellen nincs pactum, mely kötelezne, minden egyik részes megállíthatja, megobstruálhatja az összes többiek akaratát.

Ha pedig egyhangúságra jutni nem tudnak s némelyek azt hiszik, a közjó úgy kívánja, vagy épen azt, hogy a haza veszélyben van, ezek a véletlenül így vélekedők összeállnak, szövetkeznek, conföderatióra lépnek s a rendes törvényhozó országgyűlés helyett ilyen conföderatiós ellenországgyűlést tartanak, mely többséggel is határozhat, conföderatiós kormányt alkotnak, mely a vonakodókat megfékezi s ha épen királyválasztásról van szó, az egyhangúlag meg nem választhatott trónjelöltet fegyveres erővel trónra ülteti.

Ez a pactumoknak a lengyel történelemből kihámozódó logikája. Egy szóval az államhatalom hiánya, vagy ily conföderatiós másodállam, ellenállam, ellenországgyűlés, ellenkormány kialakulása. Mindegyik eset az államhatalom hűdését jelenti vagy az actioképtelenség, a mozdulatlanság, vagy a szétesett, elgenyvesedett nemzetrészek egymást dülő anarchiája alakjában.

Ideig-óraig egy nemzet a maga faji összetételének, a társadalmi egymásra szorultságnak vaskapcsainál fogva, a körülötte levő nemzetek gyengesége következtében kiáll ilyen kormánytalan állapotot is. Tétlenül, nyavalyásan teng vagy magát marczangolva vérzik.

De nemzet, melynek céljai vannak, mely tenni, akaratának ura, kormányzója akar lenni, ilyen, akár mint souverain egész, akár mint ennek valamely főtényezője csak úgy lehet, ha felsőbbségénél, nem pactumozásnál fogva bir akaratának érvényt szerezni.

A pactumos alap minden kormányrendszerrel ellenkezik, de tán legjobban az angol parlamenti kormányrendszerrel.

Mi pedig báró Bánffy Dezső fejtétele óta erre a pactumos alapra siklottunk le. Ez a nem többségi, hanem egyezményes, tehát a képviselők akarat egyhangúságára alapított kormányzás idézte elő a magyar államhatalom nagyfokú hűdését, vére genyedésének megindulását.

Az obstructiókban, a ministerelnöki fejtételekben csak látszólag uralkodott a kisebbség. A többségek igazi belső akaratuk ellen megadták magukat a kisebbségnek s az ilyen — külsőleg — egyhangú akarat mellett tudott csak az államhatalom működni.

De a midőn országgló hatalmunk csak a pactumok gyenge szálán függött, a parlamenti kormányzás látszatát is meg akartuk őrizni, sőt azt közjogunk legfőbb, alapintézményeként állítottuk oda, a mi csak bonyolította bajunk fölismérésének nehézségeit. Vitáink, vajon jogi vagy csak ethikai alapú-e? vajon van-e egyáltalán akár jogi, akár ethikai alapon parlamenti kormányrendszerünk? elterelték a figyelmet a főbajról, államhatalmunk egyre megújuló actiókép telenségéről s ennek okáról, a pactumozás által államrendszerünkbe becsempészett egyhangúsági elvről.

Mintha — nem az alkotmányos, felelős, hanem egyben — a parlamenti kormányrendszer a nemzet szabadságának, souverainitásának egyetlen módja volna, holott p. o. a köztársaságban élő északamerikai nemzet meg van nélküle, ősi hazájában, Angliában pedig a kormányzás hatalma a parlamentről lassankint átszáll a választó polgárookra, kik azt a miniszerelnök útján kezdik gyakorolni.

Ellenben nem véstük be eléggé elménkbe, hogy semmiféle kormányzás nem nyughatik az egyhangúság elvén, nem állhat, a mint Coleridge hitte, folyton megújuló pactumokból.

A többség és kisebbségnek pactumok útján való cooperatioja az államkormányzásban s egyidejűleg a parlament útján való kormányzásra törekvés olyan, mint a tűznek és víznek egyszerre való alkalmazása akár a gyújtás, akár az oltásra.

Hisz a parlamenti kormányrendszer az egyik tényező túlsúlyán, a pactum az összes tényezők egyensúlyán, egyhangúságán nyugszik.

A parlamenti kormányzás a parlamenti többség túlsúlya, uralma az állami élet irányzásában a kisebbség fölött, a parlamenti kormányzás a képviselőház túlsúlya a felsőház fölött, a ministerium, sőt a király fölött.

Ideig-óráig a király, a ministerium, a felsőház hatalmas ellensúlyokként állhatják útját a képviselőházi többségnek s ez által esetleg végkép más meggondolásra bírják a nemzetet, a képviselőházat.

A parlamenti kormányrendszer normalis működése azonban az, hogy a míg a képviselőház többsége valamit

világosan, határozottan, érett megfontolás után akar, annak se felsőház, se ministerium, se király — bár joguk lenne hozzá — ellene nem állhat, azt a képviselőház többsége pactum nélkül, elismert felsőbbségénél fogva véghez viheti.

III.

Nemzeti életünk állami oldalának nagyfokú hűdések baja által keltett aggódo hangulat kifejezése az a nagy készütséggel, éleslátással s benső melegséggel megírt figyelemreméltó könyv, melyet K. Deák Albert *A parlamenti kormányrendszer Magyarországon* cím alatt alkotmányi betegségünk diagnosisának és orvosszereinek szentel.*

Figyelemreméltó Deák Albert munkája több tekintetben. Az angol parlamenti kormányzás praxisának beható, gondos tanulmányon alapuló ismertetését nyújtja, melyről a magyar olvasó könyvben merithet okulást, mint Todd-nak igen becses, de teljesen angol rendszertelenséggel megírt nagy művéből.

Nem kisebb érdemének tartom, hogy nem riadt vissza a fáradságtól s a mennyiben tárgyára vonatkozott, országgyűlésünk actáinak s az időszaki sajtó közleményeinek, memoiroknak alapul vételével tisztázni iparkodott kormányrendszerünknek, pártjainknak hiányzó történetét 1867 óta.

Távolról sem akarom ezzel azt mondani, hogy parlamenti kormányrendszerünk s pártéletünkre nézve olyas munkát végzett, mint Kónyi Manó Deák beszédeihez fűzött közleményeiben.

De munkájának ezzel a módszerével mégis megelőzte közjogászainkat, a kik vajmi ritkán mennek vissza tételeik föllállításában az élő közjognak az országgyűlés tárgyalásai-ban elszórt forrásaira.

Figyelemreméltó Deák munkája az által is, hogy publicistikai kritikája komoly állambölcseleti alapokon nyugszik, s minden tekintetben a politikai tudomány s az összehasonlító közjog mai színvonalán áll.

* Budapest, 1912. I. r. 206 l. II. r. 177 lap. .

Munkájának egyik célja kimutatni már 1906-ban vitatott tételének helyességét, hogy a parlamenti kormányzás, vagyis, a mi ebben szerintem a lényeges, a minisztériumnak egyedül a parlament többségéből való alakíthatása s a parlament működésének is a ministerium általi vezetése, mint szoros közjogi követelmény, megvan nálunk is. Sőt annyira megy, hogy munkája első részének végén (206. l.) így hegyezi ki felfogását: «A magyar parlamentarismus létele, hogy úgy mondjam, szilárdabb anyagi alapon áll, mint az angolé. Mert törvényen nyugszik.»

A munkának ezzel a részével nem akarok foglalkozni. Csakis némi megjegyzésem van. A bizonyítást igen megkönnyíti magának szerző, midőn azt állítja: ez a kormányrendszer lényegileg adva van minden államban, a hol a képviselőház a budgetjog birtokába jutott s a végrehajtó hatalom jogi felelőssége meg van állapítva. Ebben az alaptévedésben szenved legtöbb vezérpolitikusunk is. Nekik is képviseleti rendszer, alkotmányos kormányzás, parlamenti kormányzás azonos jelenségek. Hisz ekkor az északamerikai köztársaság, a porosz monarchia, valamint Ausztria, a budgetjogot s a miniszterek jogi felelősségét tartalmazó alkotmányaiknak hosszabb (az északamerikaiaknak 125, a porosznak 60, az osztráknak 45 éves) érvényben létele után, létrehozták volna e kormányrendszert. De nem bírta egyik sem. Poroszország és Ausztria tényleg nem. Az Északamerikai Unióra pedig jogi lehetetlenség is, hogy létrehozza, miután az elnököt a nép — nem a parlament — választja, jogilag meghatározott időre, négy évre s a parlamentből teljesen kizárja, állásából bizalom megvonása által ki nem mozdíthatja.

A gondolatokban és megfigyelésekben gazdag munkának ezenkívül is nem egy részletére nézve lenne kifogásom.

Előadása sokhelyt terjengő, rendszertelen, trivialis (I. r. 42. l., II. r. 146. l.), szertelen (II. r. 44. l.), fölöslegeseket is fölvesz (II. r. 10., 17. l.).

Mint erdélyi embertől nem vehetni rossz néven szerzőtől, ha Erdélyre nézve a magyar történetírás elfogultságában osztozik.

A külön Erdély nagy nemzeti szerencsétlenség volt.

A külön Erdély által a magyar nemzetnek tett szolgálatok, ki kell mondanom, meleg rokonszenvem mellett is erdélyi véreink iránt, s épen mert tudom, hogy «Erdély Magyarország kardja», csak olyanok' voltak, a minőket a veszett fejszének a nyele tesz gazdájának.

Erdély függetlenségéről beszélni csak Magyarország irányában lehet. Az önakarat fölötti uralom függetlensége azonban nem illette; a török szultán vasallusa volt, ki bizony nem egyszer szánalmas alakokat ültetett az erdélyi fejedelmi székbe s a kinek politikáját követve tarthatta csak meg Erdély önállóságát.

Politikájának szabadelvűségét legjobban czáfolja az az egy tény is, hogy a misera plebs contribuens sorsának enyhítésére csak akkor szánja magát el 1847-ben, midőn a következő év azt teljesen szabad polgárrá teszi.

Erdély elmagyartalanodását ennek a soi disant szabadelvű, ennek a szerző szerint «szó szoros értelemben magyar politikának» (II. r. 66. l.) köszönjük. Mánásságának összeforrottságát a köznemesi renddel, helyesebben ennek módosabb részével, a mánási címeknek Károly és Mária Terézia alatti pazar osztogatása és a köznemesi rend egy részének egyenlő vagyoni helyzete magyarázza.

Mindezeket csak futólag érintve, Deák könyvének főleg másik célja köti le a figyelmet s ez igen tanulságos.

Ez a cél: megállapítani, minő a kormányrendszer állapota Magyarországon? (I. r. 27. l.) A munka utóbbi részén fordul meg annak gyakorlati értéke.

Szándékosan nem élek a szerző használt «parlamentarismus» szóval, mert megtévesztőnek találom. A hol törvényhozó hatalommal, budget-joggal, a végrehajtó hatalom jogi feleletre vonásának hatalmával felruházott gyűlések vannak egy nemzet alkotmányában, mivel ily gyűlések neve ma rendesen parlament, az ily államokban lehet parlamentarismusról, de még nem parlamenti kormányról beszélni. Ehhez még sok kell.

Megállapítva, hogy a parlamentarismus a budget-jogban s az ez által gyakorolható ellenőrző hatalomban,

meg a törvényhozó hatalomban rejlik (I. r. 36., 37. l.), azt állítja szerző, hogy minden egyéb, úgy mint a többi államhatalmakkal való összeműködés kötelezettségének, a parlamenti tagok felelőségének is a tudata, az egymás fölváltására alkalmas pártok, pártprogramok, pártfegyelem, a pártok erkölcsi felelőségének kölcsönös elvállalása ugyan szükséges dolgok, de nem a parlamentarismus lényegéhez, hanem az okos és jó politika lényegéhez, «a parlamentáris instrumentum okos kezeléséhez tartoznak, de nem jelentik magát az instrumentumot». Ép oly joggal sorozhatjuk, folytatja tovább, ezek közé: a tapasztalt és okos királyokat, a kiváló és bölcs államférfiakat és pártvezéreket, végül és főként a nép politikai érettségét és belátását . . .» «Mindezek jelentik a művészetet és a művészeket, a kik játszanak a hangszeren, de nem magát a hangszert.»

Itt van az egész munkának alapgondolata. Ezzel kell szembenéznünk.

Igaz-e, hogy a parlamentáris kormányrendszernek nevezett hangszer a törvényhozás, a költségvetés s a kormány ellenőrzésének jogából áll csupán, ellenben a pártok, pártvezérek, a többségi párt vezére, a kormányelnök, sőt maga a király nem tartoznak az instrumentumhoz?

Csak az állíthatja ezt, a ki el bírja képzelni, hogy az instrumentum magától játszik s a művészethez csak instrumentum szükséges, művész nem.

A parlamentáris instrumentum rendeltetése, művésze szerző szerint a jó és okos politika. De ugyebár a művészek, a kik s a hangszer, melyen játszanak, együtt adják a jó és okos politikát s e politika sem ő belőlük, sem a hangszerből nem áll, hanem abból a sikerből, abból a jóból, a melyet a nemzet részére elérni tudtak. Szerző nagyban téved, midőn azt hiszi, hogy a pártok erkölcsi felelősége, egymás felváltására alkalmas volta, a jó politikához tartoznak csupán, de nem a parlamenti kormányrendszernek nevezett instrumentumhoz.

A pártalakulásokat, a pártvezéreket, a többségi pártvezért, a kormányelnököt, a pártok felelőségét stb. nem lehet hát a jó politikához, hanem magához az istrumen-

tumhoz kell sorozni. Ezek nélkül a törvényhozói jogból, a budgetjogból, ellenőrző hatalomból álló alkotmányos rendszer nem lesz, nem lehet parlament útján való kormányzás, hanem vagy egyszerű jogi felelősségű kormányzás az alkotmányos monarchiák ministerei, vagy a köztársaságok praesidensei útján, vagy, a hol a parlament budgetjoga s ellenőrző hatalma épen gyenge, a személyes és cabinetkormányzás.

Csak a jogász, a legista gondolhatja, megtévesztve szakfoglalkozásának abstractiót kívánó természete által, hogy előbb megvan külön a budgetjog, a törvényhozói jog, az ellenőrző jog s aztán készülnek hozzá a parlamentekben föllépő pártok, pártvezérek, kormányférfiak, a kik az említett jogokból szerkesztett instrumentumon játszanak.

Ezek a jogok nem lógnak a levegőben, hanem a parlamentekben működő parlamenti tagok jogai, a parlamenti instrumentum tehát nemcsak e jogokból, hanem azok alanyaiból, a pártokból is áll. S ha a kormányférfiak is bebocsátatnak a parlamentbe akár mint teljesjogú tagok, a választhatóság, vagy a felsőházi tagság alapján, akár mint pusztán szólásra jogosult résztvevők, e jogoknak ők is alanyaivá válnak, vagy azok kezelésére legalább is befolyást nyernek s így a parlamenti instrumentumnak ezek is lényeges alkotóelemei.

Szerző maga is, sok ismerettel, elmeélel megírt munkájában, noha akaratlanul, ezt bizonyítja.

Munkájának első részében (I. r. 1—150. l.) kifejti, mi a parlamenti kormányrendszer s vitatja, hogy az az angolnál szilárdabban, mert törvéynél fogva, áll fenn Magyarországon. A midőn azonban a magyar kormányok változásait 1848-tól napjainkig (I. r. 154—179. l.), de különösen a magyar pártok történetét (II. r. 50—145. l.) bemutatja, a belőlük levont tanulságokkal e tételt maga czáfolja meg.

Kimutatja ugyanis, hogy a parlamenti kormányzás tengelyét a pártok alkotják (II. r. 25., 36., 154. l.), nálunk azonban — ez hosszabb fejtegetéseinek értelme (65—160. l.) — igazi pártok nem is alakultak, melyek egymást a kormányzásban felváltani birták volna, hanem a közjogi

pártok neve alatt ismétlődtek a kuruczok és labanczoknak — ezek se voltak igazi pártok — egymást megsemmisíteni vágyó (politikai) felekezetei, de sőt hozzátehetette volna, ennél rosszabb irányok is jelentkeztek a nemzet újabb alkotmányos életében. Mert nagy baj volt ugyan a nemzetnek kuruczok és labanczokra felekezése, de ennek legalább nemes indító okai voltak s a kurucz és labancz a nemzetnek valamely fő érdekét, bár egyoldalúan, tartotta szem előtt.

Ellenben a közjogi pártalakulásokon belül valóságos pártütések, bomlások, kiválások, clique-ek is támadtak, melyek semmi nemzeti érdekeknek, hanem csak az egyéni hiúságnak vagy éppen haszonnak szolgáltak.

Az úgynevezett magyar pártéletnek az utolsó 50 év alatti története ugyanis következő csoportosításokat mutat.

Felirati és határozati párt. 1861. Deákpárt. Balközép. Negyvenhetesek. Szélbal. Vacsorapárt. 1865—1875. Szabadelvű párt. Jobboldali ellenzék. Antisemita párt. Függetlenségi párt. 48-as párt. Egyesült ellenzék. (Habarekpárt.) Mérsékelt ellenzék. Nemzeti párt. Függetlenségi és 48-as párt. Liberalis és conservatív függetlenségiek. Kossuth-párt és Justh-párt. Pártonkívüli függetlenségiek. Néppárt. Ujpart. Alkotmány-párt. Munkapárt, stb.

Ez 50 esztendő alatt egyszer alakult a kormány a többségre jutott ellenzékéből, de ekkor is csak coalitio által s igen drága áron. A parlamenti kormányzás alapelvével ellentétben ugyanis lemondott ellenzéki programja megvalósításáról, lemondott az előző kormány irányában való vád jogáról és kormányelnökül a kisebbségbe jutott párt vezérférfiát fogadta el.

A pártok pedig ugyanez időtől fogva folyton omlottak, bomlottak, elkezdve az 1861-iki felirati és határozati pártok esetétől, — a midőn a többségben levő határozati párt a politikai moral szempontjából nem kifogástalan eszközhöz folyamodott s tagjai egy részét absentáltatta a szavazásnál, nehogy állásfoglalásával a nemzetre bajt hozzon — a legutóbbi időkig (1912), midőn a legellentétesebb elvű pártok újabb coalitioját értük meg.

A parlamenti kormányrendszerről Magyarországon, ha

azt mint élő valóságot, nem mint magas politikai törekvést nézzük, csak akkor ítélnélünk, ha a magyar pártéletet, a kormányrendszer tengelyét, ténybeli előfeltételét vizsgáljuk.

Ez a vizsgálat a legfelszínesebb szemlélet után is arra a szomorú eredményre jut, hogy valódi pártélet nálunk nincs is. A pártoknak vélt politikai csoportok chamæleon-szerű gyors változásai, programjaik csereberéje, de mindenekelőtt az az értelem, a melyben a kormánypárt és ellenzék elnevezéseket a nemzet e félszázad alatt használta, kétkedővé tehet mindenkit valódi pártélet létezése iránt.

Ellenzéknek és kormánypártnak ez az értelme a régmúlt hagyománya. Király és nemzet mint a souverain hatalmat egymástól elhódítani akaró felek, nem mint e hatalomnak, bár különböző souverain functiókat végző, de mégis egy törzsből kinőtt ágai, szervei álltak több száz éven át egymással szemben.

A ki a király és kormánya mellé állt, az a nemzetnek, a ki a nemzet mellé, az a királynak lett ellensége. Classikus tanu e részben Kölcsey. «Uraim, drága collega uraim, így szól naplójában 1833 január 12-én, mi a patriotismus? Felelet: az oppositio! És mi az oppositio? Felelet: tagadása annak, a mit az udvar állít és a personális! De ha az udvar történetből igazat állítana? Felelet: azt meg nem engedjük...»

Hasztalan kellett a józan gondolkodásnak belátnia, hogy a nemzet kormány nélkül életképtelen, tehetetlen, legfeljebb ellenzésre alkalmas. A legnagyobb magyar, Széchenyi hazafisága is képtessé vált királyi hivatal vállalása által.

Nem változott e tekintetben ez az anarchikus néphangulat a felelős ministerium életbeléptetése után sem. A király és nemzet közti hatalomért való versengés helyére a 67-es és 48-as alkotmányforma uralmáért folyó harc lépett s mivel a király és a kormány a 67-es alkotmányforma szerint volt a hatalom birtokában, a nemzetnek az a politikai csoportja, mely a választók között s az országgyűlésen a 67-es alkotmányformához ragaszkodott, kormánypártnak, tagjai a király hiveinek, a 48-as alkotmányformát visszahozni kívánók ellenben a nemzet pártjának, a nemzet hiveinek tekintettek.

S ne mondja senki, hogy a 67-es alkotmánynak hosszas fennállása, az ehhez ragaszkodó pártnak hasonló hosszú kizárólagos uralma szülte a néphangulatnak ezt a formáját és tartalmát.

A mint a francia syndicalista socialisták mindenkit árulónak tekintenek, a ki közülök ministeri tárczát vállal, azonképen már Andrássy, de még inkább Tisza Kálmán minisiterelnöksége alatt a kormányzásban való részvét átkos dolognak, a nemzettől való elpártolásnak vétetett.

Egészen közömbös a tekintetben, volt-e nálunk igazi pártélet, vajon a két felekezet, a kormánypárti s az ügynevezett nemzetpárti közül érdemileg melyiknek volt igaza a nemzet fennállása, java, emelkedésére nézve.

A nemzet két csoportja úgy állott egymással szemben, hogy az egyik csak a másiknak megsemmisítésével tekinthette célját elértnek, holott az igazi pártok nem egymás megsemmisítésére, hanem csak felváltására törekednek, hogy a nemzetnek köztük elosztott lényeges érdekeit időbeli egymásutánban, azok súlya és értéke arányában kielégítsék.

Északamerikának rabszolgatartó s rabszolgaság-ellenes politikai csoportosulásai sem voltak pártok s félszázados küzdelmeik vége sem lehetett más, mint a XIX. század leghosszabb, 1861-től 1865-ig tartó háborúja, az észak-amerikai polgárháború, mely a rabszolgatartó csoportot mint politikai tényezőt a világból kivégezte.

A coalitio rövid kormányon léte sem változtatott ezen, nemcsak mert rövid ideig tartott, de főként annál fogva nem, mert a nemzet életének alkotmányos folytathatása, mindennapi szükségleteinek biztosítása, nem programmja főpontjának megvalósítása végett vállalta a kormányt.

Igazi pártélet nálunk is csak az által jöhetne létre, ha a 48-as vagy a 67-es alkotmányforma híveinek valamelyike a másikat — csak Isten őrizzen, hogy polgárháború útján — úgy le bírná győzni, mint az amerikai rabszolgatartó felekezetet az abolitionisták.

Az egységes közjogi alapra állásnak sokat feszegetett, ohajtott elérkezése egyengethetné a valódi pártélet megszületését.

De ez is csak egyengethetné.

IV.

A valódi, az egészséges pártélet lehetetlenségének oka egyelőre társadalmunk mai tagozódásában van.

A mit Deák Albert, nem elég szabatosan, mond, akkor midőn a magyar modern társadalom megteremtéséről (II. r. 86. l.), annak csak 50 év óta folyó életéről (II. r. 134. l.) beszél, azt hiszem nem egyéb, mint modern társadalmunk kellő tagozódásának a hiánya.

Mert társadalmakat megteremteni — szavai ilyesmit is lehetségesnek látszanak tartani, — embereknek nem áll hatalmában, államokat igen. Az elsők maguktól lesznek s örök igazság szózatát zengi róluk a költő: *Einstweilen bis den Bau der Welt Philosophie zusammenhält, erhält sich das Getriebe, durch Hunger und durch Liebe.* Az államokat ellenben egy már társadalomban levő nép erős akarata, erős vezérek világra hozhatják. A XIX. század különösen termékeny volt új államok teremtésében, szemeink előtt jöttek világra az olasz, a német, a Balkán-államok, ellenben miként lettek társadalmak? a jog- és culturtörténelem sok százados kutatása után sem tudjuk.

A magyar társadalom nem 50 éve él, 1000 éves élete történelmi valóság. Csak szerkezete, tagozódása lett időnkint mássá, így a 48-iki reform által is, de e tagozódásban tenyleg még mindig az a réteg maradt túlnyomó és felső, a mely a 48-iki átalakulás előtt uralkodott.

Minden társadalom a foglalkozás- és vagyonskülönbség szerint és a különböző foglalkozási és vagyoni csoportoknak belső súlya, önérzete, akaratereje szerint tagozódik.

Iparos, kereskedő elemünk sem önérzete, sem akaratereje által nem esett 48 után sem társadalmunk mérlegében különösen latba. Az ipari munkásság csekély számánál, a földműves napszámos és béres munkásság nagy tömege ellenére lelki elmaradottságánál fogva maradt ott, a hol 48 előtt volt. A birtokos parasztság pedig lényegében követte a 48 előtt uralkodó társadalmi rétegeket, a mágnás-ságot, a köznemességet, a papságot, az ügyvédi, hivatali foglalkozásokat.

Társadalmunk uralkodó rétegének a többi rétegekben nem volt soká semmi jelentékeny ellensúlya. A bérmunka, az ipar, a hitel, a kereskedem, a törpe birtok a szellemi foglalkozások érdekeit öntudatos szövetkezések, egyesülések, valamint külön napi sajtó útján vajmi lanyhán támogatták s ezek támogatásra csak annyiban találtak, a mennyiben a kormány, az uralkodó réteg előrelátása azt szükségesnek vélte. De különben is a nagy bankokban, vasuti és egyéb vállalatokban a nagybirtokos bankárokkal együtt üzérkedő mágnásoknak, a takarékpénztárakat, vicinálisokat együtt igazgató, együtt építő középirtokosok, ügyvédek és kereskedőknek egybefonódott személyes érdekei mellett nem tűntek szembe a nemzet mercantil és agrár, nagy- és kisvagyoni érdekeinek tárgyi ellentétei s a gazdasági jólét emelése általában lett a jelszó.

Midőn a deferens parasztsággal, s a sok tekintetben deferens iparossággal s kereskedő világgal megnövekedett régi uralkodó réteg választott s született képviselői útján az állam legfőbb hatalmában, az országgyűlésen elhelyezkedett, teljes érdekközösséget látott maga előtt. Hisz csupa egyivású emberek voltak ott s az új Magyarország iparosai, kereskedői, parasztjai is nagyban véve a régi uralkodó osztályokra bízták magukat s ha elszórva körükből is oda jutottak, ezek főtörekvése az uralkodó elemekhez való hasonulás volt.

Ekként kerültek az államhatalom döntő arenáján, az országgyűlésen, a nemzet lényeges és állandó életérdekei (föld, ipar, hitel, pénz, vallás, tudomány, irodalom) összességükben a színnek hátterébe s maradtak az előtérben az elodázhatlan napi érdekek, különösen a melyek átérzésére az uralkodó osztály esetleg elég fogékony volt, a melyek természetesen főleg a saját helyzetét érintők voltak. Ellenben a nemzet mindazon többi érdekei, melyeket csak az általok közvetlenül érintettek érezhettek és érthettek át teljesen, a pártállásfoglalás választó vonalául nem szolgáltak, mert tárgyalásuk szükségesnek sem tartott.

Így az országgyűlésen, de magában az országban a politikailag jogosult polgárok közt is a közügyekben való csopor-

tosulás, a pártalakulás nem a polgároknak foglalkozásaihoz, vagyoni helyzetéhez fűződő, nagy csoportok szerint különböző, lényeges létérdekei szerint történt, hanem az uralkodó s azt követő társadalmi rétegek egyezőnek vett érdekei, s ezek eszközei tekintetében képzelhető különböző subjectiv vélemények szerint.

A pártképződésnek a nemzeti lét realis alapjairól, lényeges létérdekeiről, a subjectiv vélekedések talajára való átsiklását nagyban támogatta államunk kapcsolata Ausztriával. A subjectiv vélekedésnek ugyanis még tágabb mezőt nyit a kapcsolat mikéntjének eldöntése, a melyben két államnak egymással olyként kell állania, hogy bizonyos fokig cooperatióra képesek s mégis függetlenek maradjanak.

A felirat vagy határozat ügye 1861-ben, a delegatiók vagy az országgyűlések útján, a két állam külön kormányai, vagy a közös kormány útján való cooperatiójának ügye 1866-ban, a vezény-nyelv vagy a század-nyelv a hadseregben, a szövetségi vagy szerződési forma a közgazdasági érdekekre nézve a subjectiv vélekedésnek a haza legjobb, legkiválóbb fiainál mint Tisza Kálmánál, ifj. Andrassy Gyulánál, Apponyi Albertnél, Szilágyi Dezsőnél, Beöthy Ákosnál, hogy csak néhányat említsek, a legmeglepőbb változásokat, a legerősebb fordulásokat mutatják.

A politikai hatalom körüli csoportosulásnál bekövetkezett mellőzése a nemzet társadalmi munka- és vagyon-megoszlásán nyugvó realis létalapjainak, az Ausztriával való kapcsolatunknak szintén subjectiv szempontok előtérbe jutását támogató jellegével egyetemben tették lehetetlenné a szilárd nagy pártok létrejöttét, idézték elő legjellemesebb vezérférfiaink politikai színe-változását, transfigurációját.

Ez a mellőzése a nemzet társadalmi létalapjainak a pártok alakulásában az uralkodó réteg részéről nem volt szándékos, a háttérbe szorított rétegekben pedig vagy hiányzott saját jelentőségük tudata vagy a bátorság, erejüknek csekélységénél fogva.

A valódi pártképződést oldalvást zavarták társadalmunknak egyházi és nemzetiségi képződményei. Oly privilegisált közjogi testületek, a minők a mi úgynevezett be-

vett, tulajdonkép állam-egyházaink, azok az éles választó, sőt keresztező, zavaró vonalak, melyeket társadalmunknak akár szellemi, akár gazdasági munkafelosztásában a sok nemzetiségi törekvés von, megint csak zavarták a politikai pártok oly alakulását, mely azokat az államhatalomnak fölváltó, alternáló gyakorlására alkalmassá teszi.

Minden nemzet társadalmi és állami élete két erőnek köszöni fennállását és haladását.

Az egyik erő, a mely alkotó elemeit egybe tartja, egészszé teszi, ez az összetartó, a conservatív erő, az egésznek, a köznek ereje. A másik, a mely az egyes elemeknek, az egyéneknek, az egészhez tartozásuk fenntartása mellett is, az emberi élet lehető legszelesebb terein önálló, szabad, ható, teremtő tényezőkként való működésében, előretörésében, haladásában jelentkezik, az individualis fejlesztő, a liberalis erő.

A conservatív erő, főmédiukai a nemzeti, a vallási, a családi, a felebaráti érzés, a nagy vagyon vagy a kivételes szellemi erő adta hatalom, a liberalis, a fejlesztő erő médiuma a gazdasági, szellemi szükölködését, lenézetését érző, önértékének, önerejének tudatára jutott egyes.

Sem ez erők mibenléte iránt nem tudott közvéleményünk tájékozódni, sem társadalmunk rétegeinek fennjelzett minősége, elhelyezkedése nem volt olyan, hogy a nemzeti egész és a részei, a köz és az egyes erőinek kellő játékát a nemzet céljainak elérésére biztosíthatta volna.

A conservatív irány közéletünkben «*latæ sententæ ex communicatio*» alatt állott és áll, mert a *reactio*val azonosnak veszik s hogy a nemzeti irány *par excellence* conservatív, akár mint a fennállót fenntartó, akár mint a részeket egybetartó, észre sem veszik. Benne nem a magyar nemzet összetartásának, hanem csak egy elavult kor eszméi és intézményei fönntartásának elvét látják.

A conservatív elnevezéstől gyermekes irtózás maradt fenn még a Deák korszak idejéből, midőn a reactionáriusok, a 48 előttre visszamenni kívánó, reactionarius 47-esek portékájukat conservatív czégér alatt árulták.

Alig eszmélt valaki arra, hogy a magyar nemzeti cél

érdekében létrejött, a nem magyar nemzetiségekhez tartozók egyéniséget korlátozó alkotások, — hogy csak egyet említsünk a liberalisnak hitt pártok irányából — mind a conservatív, a magyart összetartó erőn nyugodtak. Sőt a logikus Mocsáryt, a ki a liberalismust hangoztatta a nemzetiségekkel szemben is, különcznek, majdnem megzavarodottnak tekintették.

Csak a betű cultusának embere mondhatná, hogy a néppárt liberalis, mert a fennálló vallásügyi rendezést reformálni akarja, vagy hogy a szabadelvűpárt viszont conservatív, mivel azt fenntartani akarja.

A liberalis, az egyéni szabadságon nyugvó iránynak legélesebb ellenlábasa, a socialista törekvés a meglevő társadalmi rend helyére az egyént lenyügöző, azt az élet minden viszonyában a társadalom közhatalma által összetartott kényszercooperatiót akar tenni.

Ki fogja jellegét csupán abban keresni, hogy a ma fennálló rend megváltoztatására törekszik?

Az összes egyének nagyobb és egyenlő boldogítása reményében akarja ezeket önrendelkezésüktől megfosztva, az egyenlő boldogulás végett szoros együttműködésre a közhatalom által egybetartani.

A socialista társadalmi berendezkedés alapelvében az egyesre ép oly korlátozó, egybetartó, conservatív, mint a vallási alapon álló szerzet, csak céljai, ideáljai mások.

A conservatív és liberalis erők mibenléte felől uralkodó nagy chaost nevelte társadalmi rétegeink egyoldalú elhelyezkedése, egyben pedig akaratlanul is szülte a hamis párt-jelzőszavakat. A legsovénebb rendszabályokat sürgető magyar nyugodt lélekkel vallotta magát liberalisnak s négy millióra menő felnőtt férfi állampolgár mellett azok is demokratáknak hitték magukat, a kik ezek közül 1—2 milliónak kívántak szavazatjogot adni.

Az egyivású, egy érdekű uralkodó rétegben a conservatív és liberalis ellentéteknek mindössze a vallási, oktatási viszonyokra vonatkozólag volt realis alapja. A közigazgatási, a socialis, a financialis, az állam-szervezeti, mondjuk röviden, a világi ügyekben a liberalis és conservatív irá-

nyoknak nem volt igazi ereje, mert azok exponensei lényegben a nemzeti lét alapjainak, a nemzeti erő nagy folyamának ugyanazon partján állottak.

A társadalmi rétegek ez elhelyezkedésének a valódi pártok kialakulására hátrányos voltát az Ausztriával való nemzetközi államkapcsolatból, a nemzetiségi és egyházi érdekekből képződő áramlatok még fokozták.

A nemzetünknek összes létérdekeit kezükben tartó foglalkozási és vagyoni csoportok mind ezek folytán nem benső, tárgyi kötelekek, ezeken nyugvó elvek által egybekapcsolva sorakoztak pártokká az államhatalomban való részesedésre, hanem egyes vezéreknek majd az Ausztriával való nemzetközi viszonyból, majd a belügyekből támadt subjectiv, ezért gyakran változó felfogása szerint.

A vezérek személye iránti bizalom, bámulat, nem tárgyi okok szülték a csoportosulásokat. Lehettek-e azok ennek következtében állandók?

Az állampolgárok csoportosulása az államhatalomban való elhelyezkedés végett nem önként, magától ment végbe. A legtermészetellenesebb módon jött létre, — csinálódott; nem is az országban, hanem a fővárosban, néhány mágnás és képviselő egyéni véleménye, kigondolása szerint.

Mindennek meg kellene változnia, hogy a valódi, egészséges pártképződés folyamata nálunk meginduljon.

Ezért mondtam fennebb, hogy a politikai csoportoknak egységes közjogi alapra helyezkedése is csak egyengethetné a valódi pártélet megszületését. Sőt az egységes közjogi alap elfogadása mellett is, mely a nemzetet annyira erősítené, az Ausztriával való államszövetségünk okvetlenül továbbat is kihatna pártjaink életére. Hisz az Ausztriával szemben követendő taktika, annak eszközei, e nemzetközi kapcsolatnak kihatása a pártokban kifejezedegett belügyi, mercantil vagy agrár, tőkés vagy munkás, felső vagy alsó osztálybéli érdekekre, a pártalakulásnak s a pártközi együttműködésnek azt a normális folyását nem engedné meg, a minőt államszövetségben nem levő államok mutatnak.

Mindezeknél fogva önámításnak tartom, ha mi az angol parlamenti kormányrendszert, ezt a legfinomabb, legszebb

alkotmányi formát egyelőre nemzetünk törekvésének legfőbb célpontjául tekintjük. A míg normális, állandó pártokon alapuló pártéletünk nem lesz, — s mikor gondolhatunk erre? — a parlamenti kormányzásnak megtarthatjuk látszatát, de nem fogjuk bírni a lelkét, «vim ac potestatem».

S mennyi erőt pazaroltunk el ez alkotmányforma látszatáért! A fő az, hogy a nemzet céljait megvalósítani tudja. Ha attól az egyik forma távolabb visz, a másikhoz kell fordulni, a lényegét a formának nem szabad feláldozni. Ennek a gondolatnak ékesszóló, meggyőző kifejezése volt a *Budapesti Hírlap*nak 1909 decz. 4-diki *Álparlamentarizmus*, és 1910 febr. 9-diki *Ellenzéki többség* cím alatt megjelent két cikke.

Tartsuk fenn a 48-diki törvényeknek minden rendelkezését, így a budgetjog, a ministerek jogi felelőssége tekintetében, s inkább engedjük meg kisebbségi kormány létezését, mintsem hogy a többség a maga elveinek megtagadása árán jusson kormányra csak azért, hogy a parlamenti kormányforma látszata megóvassék. Az ellenzék mint többség többet fog elérni, mint ha kormányra jut, de elvei kikapcsolásával.

A 48 előtti ellenzék többet birt elveiből megvalósítani, noha kormányon nem volt, mint a coalitio, noha oda jutott. Ez volt a jelentős két cikk veleje.

A velős cikkeket csakis annak bizonyosságául kívántam idézni, hogy a közvéleményben is utat tör magának a felfogás, mily fantom az, a mely után futunk, midőn az alkotmányos szabadság egyik, szerintem is legmagasabb, legkívánatosabb, de nálunk egyelőre nem alkalmas angol formáját, a parlament utján való kormányzást minden áron erőltetjük.

Ennek a felfogásnak kifejezése az az ellenzéki vezérférfiak által bangoztatott tétel, hogy nincs parlamentáris kormányunk, s az a folyóiratokban újra meg újra felbukkanó controversia az angol s a másféle parlamenti kormányrendszerrel.

Legyen-e, van-e, lehet-e angol parlamenti kormányrendszer Magyarországon? Attól függ, van-e igazi pártéletünk. Avagy csak személyeken függő, rövid életű politikai csoportosulások, egymás megsemmisítésére törő politikai felekezetek,

vagy épen személyes érdekek elérése végett támadt fractiók, pártütések? Én csak az alternativa utóbbi felét látom, s abban találok Deák Albert szép munkájának gyengéjét, hogy az igazi pártéletnek hiányát nálunk megállapítva, a parlamenti kormányrendszernek nemcsak kívánatossága, de fennállása mellett is közöttünk oly hévvel erősködik.

Ha a parlamenti kormányrendszer ténybeli előfeltételei, oly lényeges alkotó elemei hiányzanak, a minők a nem pusztán vezéri subjectiv vélekedések, hanem a nemzet összes, lényeges létérdekei szerint tagozódó pártok, gondolhatni-e arra, hogy nemzetünk állami oldalának nagyfokú hűdését, souverain hatalmának, éltető vérének elgenyvedését egy látszat szerint létező, lényegében üres forma által gyógyíthatjuk? Csak a scholastikus philosophia dialecticájának félreértése, a forma dat esse rei-nek a levés helyett a létre való átvitele gondolhatja ezt.

Még a hol a nemzetek országgló létét oly szervi bajok nem bántják is, mint nálunk a pactumok divata által előállott hűdéses, vérgenyedéses állapotok, ott is a politikai erkölcs legnagyobb foka kívántatik a parlamenti kormányrendszer fenntartásához, mert az a választóktól, a képviselőktől kezdve a végrehajtó hatalom kezelőig mindenkiben erős felelősségérzetet tesz föl, annak érzetét, hogy őket a közhatalomban való részesedésnél másnak mint a nemzet javának, nem szabad vezetni.

Annál kevésbbé tartom az angol parlamenti kormányrendszer erős dietáját a nemzet mai politikai betegségében minden áron erőltethetőnek. Ezzel természetesen se az absolut, se a 47-es, felelőtlen kormányzás szószólója nem vagyok. Csak az angol sablon minden ároni imadását nem bírom megérteni. Absolut lehetetlenség-e, magyarfajta alkotmányos kormányzás? Nem ilyenre utal-e megye rendszerünk is? Az 1848: III. t. cz.-ben szabályozott, jogi felelőség alapján álló kormányrendszer legalább nem bonyolítaná még jobban politikai betegségünk mai súlyos állapotát.

CONCHA GYŐZŐ.

SZALAY LÁSZLÓRÓL.*

Első közlemény.

A múlt század a magyar nemzet életének mozgalmas, fejlődésének elsőrangú fontosságú korszaka. A civilizatio, a haladás szelleme, mely a nyugateurópai nemzeteket mind szellemi, mind gazdasági téren már az előző században előbbrevitte és a melyet a XVIII. század legvégén és a XIX. század elején mindenütt jelentkező reactio nem tudott — legfeljebb ideig-óráig — elfojtani, nálunk csak a XIX. század második negyedében kezd mindinkább terjedni.

A XVIII. század végén és a XIX. század első negyedében Ferencz király uralkodott (1792—1835), a kiről Pulszky Ferencz találóan mondja,** hogy «népeinek szerencsétlenségére, azon időben ült a királyi székbe, midőn a francia forradalom a hőfokát érte el s a királyi család tragikus sorsa, az aristokratia kiirtása s mindazon oszlopok megrendítése, melyeken az államélet nyugodott, megijesztette és felizgatta a fejedelmeket»; — nem lehet tehát csodálni, ha uralkodása legnagyobb részében kormánya mintegy szándékosan megakadályozza a szellemi élet szabadabb megnyilatkozását, mesterségesen elfojtja, megnehezíti a külfölddel való szellemi érintkezést és nem kívánja az administratio, a jogszolgáltatás korszerű továbbfejlesztését. Még országgyűlést

* Szalay László születésének 100-dik évfordulója alkalmából (1913 ápr. 18.) e cikk szerzője kiadja a kitünő jogtudós, politikus és történetíró leveleit. A Franklin-Társulat kiadásában közelebb megjelenő munka bevezetéseül szolgáló életrajzi vázlatot veszi itt az olvasó, melyet Heinrich G. akad. főtitkár a Magy. Tud. Akadémia I. osztályának 1912 nov. 4-i ülésén mutatott be. A szerk.

** Pulszky F.: *Életem és korom*, Bevezetés, II. kiadás, 3. old.

sem hívtak össze a mindenható Metternich herczeg tanácsára az 1811—12-i országgyűlés után 1825-ig, és az ország tiltakozása ellenére önkényüleg szedtek adót és soroztak ujonczokat.

A magyar nemzeti élet és szellem elaltatása, lehetőleg kiirtása pedig — annak az 1790—91-i országgyűlésen történt fellobbanását leszámítva — folyt tovább, Mária Terézia ideje óta főurainknak, főméltóságainknak Bécsbe édesgetése, a kormányzat szálainak Bécsbe való koncentrálása által. A század elején az irodalom terén voltak csupán néhányan, a kik küzdöttek a tespedés, az elnémetesedés ellen, hogy Bessenyein kívül a legkiválóbbakat említsük: Bacsányi, Virág Benedek, Csokonay, Szemere Pál, Berzsenyi, a Kisfaludyak, Kölcsey, mindenekelőtt pedig Kazinczy Ferencz, a nyelvujtás fáradhatatlan agitatora.

Az 1825. év az, melyet a nagyszabású reform-kor kezdetéül tekinthetünk. Magának Metternichnek eddigi törekvéseivel ellenkező tanácsára hirdet Ferencz király országgyűlést 1825-re. Ezen az országgyűlésen, mely felé az egész nemzet bizalommal tekintett, melytől sorsának jobbrafordultát várta, alkotmányos és közigazgatási téren való nagyobb reformok ugyan nem történtek, inkább csak a legutóbbi idők sérelmeinek orvoslása felől tanácskoztak tagjai, a kiknek a sok sérelemmel szemben az ősi alkotmány fenntartása lebegett főleg szemük előtt. De azért már ezen az országgyűlésen is történtek a magyarság szempontjából üdvös kezdeményezések. Ezen tétettek az első lépések a magyar nyelvnek a közigazgatás némely ágában való bevezetésére és ezen tűnik fel gróf Széchenyi István, megvetvén alapját a Magyar Tudós Társaságnak, mely nyelvünk fejlesztésének legfontosabb factorává lett.

De egyéb tekintetben is nyomokat hágy maga után ez az országgyűlés. Mint Eötvös kifejti, a magyar, fényes múltját a jelennel összehasonlítva, hazafiúi fájdalmat és hazafiúi szégyent érzett elmaradottságán és ezért — minthogy az akkori politikai viszonyok mellett más téren nem igen lehetett — az irodalom terén nyilvánult első sorban és leginkább az akkori hazafiak egyedüli törekvése: kötelesség-

érzetre ébreszteni a nemzetet s biztosítani nemzetiségünket.* És szinte természetes, hogy az irodalom terén észlelhető hazafias mozgalom első sorban a fogékony ifjú nemzedékre, az egyetem polgárságára tette meg hatását, melyet már az országgyűlési szónoklatok lelkesedéssel töltöttek el.

Az országgyűlés befejezése után is Széchenyi az, a ki a nemzeti érzés felébresztésén legtöbbet fáradozik, a társadalmi és alkotmányos élet átalakítását, a nemzetnek gazdasági és ipari téren való felvirágoztatását tűzvéni ki céljául *Hitel, Világ* és *Stadium* című műveiben.

A nemzeti feleledésnek, a nyugati civilisatio felé haladásnak e kezdődő korára esnek Szalay László tanuló és ifjúsági évei.

Budán, 1813 április 18-án, a hogy maga is említi egyik levelében, husvét vasárnapján született,** mint Szalay Péternek, a m. kir. helytartótanács elnöki titkáranak, József nádor kedves emberének és neje, Rudolph Teréziának (érettebb kort elért) fiai közül a második.

Eleinte otthon, majd Budán végezte alsóbb iskoláit. A gondos atya azonban nem vélvén biztosítottnak, hogy Budán kellően megmarad a magyar nyelv gyakorlatában, 1824-ben Székesfehérvárra küldte, hol a cistercita rend gymnasiumában folytatta tanulmányait.

Szalay Péter nem sokáig örködhetett fiainak nevelése, tanulmányai felett; 1825 augusztus 4-én megszűnt élni és ettől fogva az anya volt az, a ki, sokszor nélkülözések árán is, kicsiny vagyonkájából fedezte nevelésük költségeit.

Végtelen szeretettel és tisztelettel viseltetett mind a három fiú mindvégig a fenkölt lelkű nő iránt. A levelek, melyeket Szalay László anyjához intézett, kisugározzák az

* Bárá Eötvös József: *Emlékezés Szalay László felett.* (M. Tud. Akad. *Évkönyvei*, XI. köt. V. db.) 23. old.

** Az I., Uri-utca 6. sz. a. ház, melyben született (jelenleg gróf Széchenyi Emil tulajdona, ki azt teljesen átalakította), vörös márvány emléktáblával van megjelölve, melynek szövege ez:

E házban született
SZALAY LÁSZLÓ
1813. április 18-án.

iránta való szeretetet és gyöngédséget, de kitűnik e szeretetet egy későbbi leveléből is, melyben Fleglernek — a német történetírónak, kivel száműzetése alatt Schweizban kötött barátságot — az ő anyja elhunyt alkalmából részvétét fejezi ki. Anyjuk halála után is, mely 1848 december 28-án következett be, mindig valóságos rajongással, csodálattal beszéltek róla fiai s Eötvös is említi, hogy akárhányszor, ha róla beszélt, könybelábadtak Szalay szemei.

Atyjuk, a ki példaképe volt a komoly, kötelességtudó férfinak, a lelkes hazafinak, királya hű alattvalójának, ily embereket kívánt nevelni gyermekeiből is. Nemcsak életében állott példaképen előttük, az írott tanácsokban is, melyeket pár évvel halála előtt fiai számára egybeállított, figyelmezteti őket többek közt az igaz vallásosságra, a felebaráti szeretetre, a haza és király iránti hűségre és tisztességes életpálya választására. «Az alábbiakat — mondja latin nyelven írt figyelmeztetése egy helyén — tartsátok zsinórmértékül: Az ország fejedelmével szemben mindenben hiven és engedelmesen viselkedjétek, sohase szennyezzétek be iránta való hűségeteket, de rendületlenül tartsátok ki egyúttal a törvényhozási úton megállapított alkotmány mellett. Ugyanis mindeddig Hazánkban helyesnek tartatott, hogy a király alkotmányosan kormányzott ország nélkül, viszont ez alkotmányos király nélkül fenn nem állhat; ha pedig egykoron az egyik vagy a másikra vonatkozólag változtatások jönnének szóba, ily irányban közreműködni sohase igyekezzétek, hanem azt az alkotmány által rendelt törvényhozásra bizzátok.»

Hiven követték az elhunyt atya példáját és tanácsát a fiúk, mindegyik mindenkoron királyának hű alattvalója, nemzetének hű fia maradt, a saját pályáján pedig mindegyik kiváló helyre küzdötte fel magát.

1826 végén felkerül Szalay László Pestre, hol az akkori tanrend szerint előbb két éven át a philosophiai tanfolyamot, majd az 1828—31. tanévekben a jogi tanfolyamot hallgatja az egyetemen. Itt látogatja a nagynevű philologusnak és történetírónak, Horvát Istvánnak diplomatikai előadásait. Ezek az előadások a tanuló ifjúságra rendkívüli hatást gya-

koroltak. Horvát a magyarok eredetére, legrégibb történetére es nyelvére vonatkozó kutatásai alapján bizonyítani igyekezett, hogy a magyar faj, a magyar nyelv a legrégibb a világon, hogy minden nagy és dicső dolog, a mi történt a világon, magyar eredetre vezethető vissza. A ki őt hallotta. írja Eötvös,* «kétkedhetett mestere állításain, de azon óriási honszeretet hatalma, mely a tudóst elragadta, elragadta tanítványait is . . .» Szalay lelkében is maradandó nyomokat hagytak Horvát előadásai és utóbb is hálatelt szívvel emlékezett meg mindig e mesteréről, kit különben már az atyai házból is ismert és tisztelt.

Igy Horvát halálakor Szalay a *Pesti Hirlapban*** az alábbi, rövidségükben is megkapó sorokkal emlékezett meg róla: «Visszaemlékeztem az 1828—31-diki évekre, midőn lábainál ültem mint tanítványa s lelkem elérzékenyült. Ach, sie haben einen grossen Mann begraben, — und mir war er mehr! Ő nekem nemcsak tanítóm, ő első ifjúságomnak atyai barátja volt. Utóbb az élet utai tova vezettek tőle, de ez csak növelheti keblemben a bánatot. — — Húsz éve, hogy Horvát a *Hazai s Külföldi Tudósítások* valamelyik számában érzékeny sorokat szentelt egy igénytelen, de hű hazafisága és rendíthetlen jelleme miatt a legjobbaktól is tisztelt férfit emlékének. E férfi atyám volt. S az olvasó meg fogja bocsátani fiúi pietásomnak, hogy midőn egy nemzet gyászát tolmácsolom Horvát sírjánál, egyesek ügyéről is megemlékezem, s hogy magam és testvéreim nevében is köszönetet mondok árnyékának . . .»

Szalayval együtt hallgatta Horvátot báró Eötvös József is, s itt kötött egész életükre szóló barátságot a két ifjú nemes lélek.

Az ifjúság örömeiből, mulatozásaiból nem igen vette ki részét, viszonyai ezt nem engedték meg, de hajlamai is másfelé vonzották; az egyetem falain kívül is ernyedetlenül folytatta tanulmányait, eleinte inkább philosophiai műveket — Kantot, Fichtét, Schellinget — olvasva, majd főleg

* Agricola levele, *Pesti Hirlap* 1846 jun. 21. száma.

** *Pesti Hirlap* 1846 jun. 16. száma.

a politikai és jogtudományi szakban bűvarkodva, lankadatlan szorgalommal, úgy, hogy kész emberként, teljesen megállapodott nézetekkel lépett ki az életbe az egyetem küszöbén.

Irodalmi zsöngéi egyetemi éve elejére esnek. — Saját bevallása szerint az 1827. évi *Hasznos Mulatságok* közölték első nyomtatásban megjelent művét;¹ egy üdvözlő költemény ez hadai Haday Károlyhoz, a mennyiségtan tanárához a pesti egyetemen, az 1827-i tanév befejezte alkalmából,² mely inkább csak azért érdemel említést, mert a 14 éves Szalaynak első szárnypróbálgatása. A tehetséges ifjút Horvát Istvánon kívül pónori Thewrewk József, az ismert régiségbűvár, az irodalom barátja,³ továbbá Szemere Pál, a kiváló író és æsthetikus vette pártfogásába, méltatta barátságára. Utóbbi által Szalay az irodalmi élet akkori nevezetességeivel, Kazinczy pesti triasának Horváton és Szemerén kívül harmadik tagjával, Vitkovicssal is és magával Kazinczyval, később Kölcseyvel stb. jutott állandó érintkezésbe, a kiknek körét szorgalmasan látogatva, résztvett az ott folytatott irodalmi vitákban és maga is írt kritikákat egyes irodalmi termékekről. Ezen közben egymás után láttak napvilágot egyes folyóiratokban, zsebkönyvekben lyrai költeményei, apró sonette-jei, melyek az akkor írott, a romantikus iskola izlésének megfelelő költeményeknél sem jobbak, sem rosszabbak nem voltak. A javát összefűzte és *Bimbók* címen kiadta 1831-ben. Kazinczy írt róluk beható, sok jóakaratról tanuskodó bírálatot.⁵

Előzőleg még 1829-ben írja, Szemere biztatására, kritikai tanulmányát a Szemere által szerkesztett *Muzáron*

¹ Levele Eötvöshöz 1854 szept. 28.

² *Hasznos Mulatságok* 1827. II, félév, 24. sz.

³ P. Thewrewk Árpád: *Szalay László ifjúkori arcképe. (Magyarország és a Nagyvilág, 1873. évi 27. sz.)*

⁴ E bírálat előzményeiről és a körüle folyt vitáról l. Heinrich G.: *Kazinczy Ferencz és az Akadémia* cz. cikkét az Akadémiai Értesítő 1909. évi deczemberi füzetében és Bárczay Oscar: *A «Tudománytár» ante-actái* című cikkét az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1895. évi 2. füzetében.

folyóirat III. és IV. részéről, melylyel mintegy bemutatja eddigi tanulmányai eredményét. E bírálatot, melyet később Szemere is közölt *Muzárionában*, könyvalakban is kiadta az egyetem félszázados ünnepe alkalmából társainak, «a jog másod-évi hallgatójainak emlékül» ajánlva. Kölcsey is, Bajza is, egyformán dicsérőleg nyilatkoznak e munkáról és még az a kritikus is, a ki a *Kritikai Lapok* 1831. évi folyamában egyes kifogásokat emel a dolgozat ellen, elismeri, hogy az észrevételek között talált olyanokat, «melyekből az ítélő tehetségnek idomai csillámlanak s just adnak arra, hogy az ifjú szerzőt a kritikai pályán üdvöző szóval köszöntse».¹

Az irodalom más terén is megpróbálkozott; néhány műfordítás, köztük, névtelenül, a *Lázár a pásztor* című francia dráma,² majd 1832-ben az *Alphonse levelei*, 1833-ban pedig a *Fridrik és Katt* című novellák jelentek meg tőle, melyek közül az első egy ifjúnak szerelmi regényét adja elő, a másokban Frigyes herczegnek, a későbbi Nagy Frigyesnek fiatalkori barátjával, Katteval tervezett, de meghiúsult szökését Németországból használja fel tárgyul.

Ezekén kívül azonban sem egyéb novellák, sem költemények tollából többé nem jelentek meg. Hiába buzdítja Szemere, hiába Kölcsey és Eötvös, a szépirodalomnak búcsút mond. Itt-ott megjelenik tőle ugyan még később is egy-egy kritika az *Athenaeumban*, a *Figyelmezőben*,³ 1836-ban sajtó alá rendezi báró Amade László költeményeit,⁴ az 1840—48. években Szemerével és Eötvössel együtt Kölcsey Ferencz munkáit adja ki hat kötetben, de már 1831-ben maga írja Szemerének,⁵ hogy «kedvem és studiumom engem jelenleg más pályára vonz. Kétségkívül, mert vocatiom nem literarius . . .»

¹ *Kritikai Lapok*, I. füzet, 1831. 141—143. oldal, H . . . my. jeggyel.

² Dr. M. Falk: *Ladislau v. Szalay's Leben und Wirken*. (*Oesterr. Revue* 1865. II.) 13. old.

³ «63» jegy alatt. Levele Szemeréhez. Páris, 1838 decz. 29.)

⁴ Levele Kazinczy Gáborhoz, 1863 decz. 7.

⁵ Levele Szemeréhez, 1831 szept. 29.

Egyetemi tanulmányai végeztével, nagyrészt anyja kérelmének engedve, a hivatalnoki pályára határozta el magát és ezért 1831 őszén levélben fordult Szemere ajánlásával Kölcseyhez, Szatmár vármegyének akkor főjegyzőjéhez, kérdezve, kaphatna-e ott valamely állást? Örömmel fogadta őt Kölcsey és így az 1831. évi őszt és a reá következő tél egy részét mellette töltötte az akkori szokáshoz képest patvaristáskodva.

1832 februárban visszatérve Pestre, a fiatal joggyakornok Beöthy Sándor személynöki ítélőmester mellett királyi táblai felesküdt jegyző (juratus notarius) lett és egyúttal az akkori szokáshoz képest Máj József tekintélyes táblai ügyvédnél dolgozott*; majd a helytartó tanácshoz neveztetett ki fogalmazó gyakornoknak. — De nem maradt hosszú ideig hivatalnok. Érezte, hogy e pályán — melyen egyébként kötelességeinek mindig lelkiismeretesen megfelelt — megmaradva, tanulmányait nem folytathatná; azért 1833 szeptember 30-án «dicséretes» eredménynyel letéve az ügyvédi vizsgát, már október 8-án lemondott hivataláról és ügyvédi praxisra adta magát. Élethivatásul azonban e pályát sem tekinthette, mert a mellett, hogy az ügyvédkedés idejét teljesen lefoglalta, e foglalkozás az ő puritán elvei mellett megélhetését bajosan biztosította volna. Legtöbbször egyáltalában nem fogadott el honoráriumot: sem ha egyik-másik perét elvesztette, sem szegény ügyfeleltől, de még jómódú ügyfeleitől is ritkán, mert, úgymond, «csak oly pereket vállalok, melyeknél ügyfelem igazáról meg vagyok győződve; az igazság védelmezéséért pedig nehezen lehetne fizetést elfogadni.»**

De ügyvédi praxisa reá nézve, és közvetve az országra is, haszon nélkül nem maradt. — Alkalma volt ez idő alatt közelebről és gyakorlatból megismerni törvényeink hézagait, elavult voltát, peres eljárásunk minden hiányait; és

* Máj bizonyítványa Szalay L. részére (kelt 1833 aug. 18.), mely szerint hat törvénykezési időszak tartama alatt munkálkodott mellette, úgyszintén bizonyítványai a helytartó tanácsnál kifejtett működéséről, özv. Havas Imréné tulajdonában vannak.

** Falk i. m. 15. old.

e tapasztalatok megérlelték benne a meggyőződést, hogy jogrendszerünknek nemcsak egy-egy részlete, hanem egész szervezete általános, mélyreható reformra szorul, melynek mintájául a nyugati culturállamok intézményei szolgálhatnak. Az ez irányban való működést szabta feladatul és ezzel az elhatározásával veszi kezdetét életének egy kevésbé ismert és kelleténél talán kevésbé méltányolt szaka: működése mint reformeré, mely 1848-ig tart.

Mindenekelőtt a külföld intézményeit kívánta a magyar jogászközönséggel megismertetni. Ezt vallja czélul az általa 1837-ben megindított *Themis* című jogi folyóiratában: „... eltökéltem magamat,» mondja a füzetke előszavában, «szabott időhöz nem mért füzetekben, a jog literatúrájából a legujabbat s környülményeinkhez legalkalmazhatóbbat az olvasóközönséggel s nevezetesen bíráinkkal és ügyvédeinkkel közleni.» De az ifjú szerkesztő az olvasóközönség pártfogására hiába számított. A vállalat második és harmadik füzete Szalaynak közbejött külföldi utazása, de még valószínűbben a közönség közönye miatt csak két év multán jelent meg és e három füzetet, melyben többek közt az angol csödtörvényről, az esküdtszékekről, a váltójogról stb. jelentek meg ismertetések, értekezések, több nem is követte.

Szalay közben 1838/39-ben és 1840-ben két nagyobb külföldi utat tett.

Uti naplójában* írja: «nekem is ifjúkori legforróbb vágyaim közé tartozott egy nap láthatni a külföldet . . .». E vágya teljesült, midőn megtakarított pénzecskéjét, kiegészítve azt a Máj ügyvédtől kölcsönvett és később visszafizetett összeggel, e czélra feláldozva, 1838 szept. 18-dikán elindul gőzhajón Pestről, hogy Pozsonyon és Csehországon át Németországba, majd Belgiumon keresztül Párisba jusson, hol a következő telet tölti és csak tavaszra ér ismét haza.

Édes anyjához, Szemeréhez, Toldyhoz irt leveleiben derült kedélylyel, közvetlenséggel és élénken ír útközben szerzett benyomásairól, melyek mellett azonban komo-

* *Uti Naplóból.* (V. fej.) — (*Athenaeum*, 1839, II. félév. 24. sz.)

lyabb tudás-vágy is sarkalta. Itt is, ott is, igyekezett kora nevezetesebb tudósaival, politikusaival, kitünőségeivel személyes ismeretséget kötni, a külföldön tapasztalásból megismerni mindazt, a mit az előző években könyvekből tanult, e végből Párisban szorgalmas látogatója volt a Palais de justicének is.

Ezt az útját, valamint az ezt 1840-ben követett második — Németországban, Németalföldön és Angliában tett — útját mintegy tanulmányai betetőzésének tekinthetjük; és bizonyos, hogy később is nem egy ízben vette hasznát az ezeken szerzett tapasztalatoknak, ismeretségeknek. Így pl. első útja után 1839 november 10-dikén Trefort Ágoston Eötvössel, Lukács Móriczczal, vele és több másokkal együtt megalakítja a Pesti Műegyletet,* melynek Szalay rövid ideig titkára is volt. Az alapítók kétségkívül külföldi útjaikon látott példák (a német Kunstvereinek) után indulva hozták létre ezt az együletet, mely előfutára lett a jelenleg is virágzó Orsz. Magy. Képzőművészeti Társulatnak.

Majd 1840 tavaszán ismét Eötvös, Trefort és Lukács társaságában *Budapesti Szemle* néven új folyóiratot indít, melyben a szépirodalom mellőzésével közérdekű jogi és egyéb tudományos dolgozatokat bocsátottak közre. Ebben közölte Szalay először a codificatióról szóló terjedelmes értekezését, melylyel sok becses anyagot szolgáltatott a később összeülendő, a magyar büntetőtvénykönyv szerkesztésére kiküldött bizottságnak. Sajnos, a *Szemle* nem ért jobb sorsot *Themis*-énél; az ugyanazon év decemberében megjelent második kötetével ez is elakadt. De a siker e hiánya nem térítette el kitűzött céljától és rövid idő múlva, 1841-ben külföldi útjának egy másik, nem kevésbé becses eredményét, t. i. tanulmányát a büntető eljárásról és az eskütszékekről** adja közre egy füzetben.

Nevét ekkor már kezdték ismerni az országban, tudo-

* Szmrecsányi Miklós: *Visszapillantás az Orsz. Magy. Képzőművészeti Társulat 50 éves multjára.* (Művészet, 1911. évf. 101. old.)

** Szalay László: *A büntető eljárásról, különös tekintettel az eskütszékekre.* — Pest, 1841.

mányos készülségét, ítéletét becsülni. — Első kitüntetése volt midőn a Magyar Tudós Társaság 1836 szeptember 10-dikén, főként Szemere buzgókodása folytán, levelező taggá választotta a 23 éves ifjút.¹ Egy évvel utóbb ugyane társaság segédjegyzője, majd a Kisfaludy-Társaság tagja lett,² 1838-ban pedig a Magyar Tudós Társaság jogtudományi osztályának rendes tagjává választatott a *Közhasznú Esméreték Tárában* (az első nagyobb magyar betürendes encyclopaediában) közölt jogtudományi cikkei és a fentemlített *Themis* által kifejtett buzgó munkálkodása elismeréséül.

1840-ben pedig az Akadémia többekkel együtt őt is megbizta Werbőczy Tripartitumának magyarra fordításával, mely munka 1844-ben látott először (1864-ben másodszor) napvilágot.³

De megbecsülte őt az 1840. évi V. t.-cz. alapján a bűntető törvénykönyv készítésére kiküldött országos bizottság is, a mennyiben, minthogy országgyűlési követ nem volt és így a bizottság tagjai közé nem volt választható, annak jegyzőjéül hívta meg. Az 1841 november 28-ára összehívott bizottság 1842 január 3-diki ülésén három albizottságra oszlott, melyek közül az első az anyagi részt a bűnökről és büntetésekről, a második a büntető eljárást, a harmadik a börtönügyi részt volt tárgyalandó. A második bizottságban Szalay László volt a jegyző, ifjúi lelkesedéssel és buzgalommal hordván össze a tárgyaláshoz szükséges anyagot.

¹ Szemere levelei Kölchseyhez 1836 okt. 4. és decz. 20. — (*Szemere-tár*, 15. kötet XXXV. és XLVII. darab); továbbá gróf Teleki József elnöknek Szirákon 1836 szept. 15-én kelt levele Szalayhoz — jelenleg özv. Havasné Szalay Zsófia tulajdonában — melyben értesíti, hogy a tudós társaság őt szept. 10-iki ülésében szavazattöbbséggel «ügyünk körüli buzgósága, nyelvismeretei, valamint többrendbeli nyomtatott dolgozásai tekintetéből» levelező tagjává választotta.

² Szalay a társaságnak második választott tagja lett; mert a társaság többi tagja mind, Csató Pálon, az első választott tagon kívül, annak alapításától fogva tagja volt. Szalayt a harmadik ülésen, 1837 nov. 5-én választották meg. (*Kisfaludy-Társaság Évtapjai*, régi folyam, I. köt. 22. old.)

³ *Verbőczy István' Hármaskönyve*, kiadta a Magyar Tudós Társaság. Pesten, Eggenberger J. 1844.

A bizottságok munkálatát éber figyelemmel kísérte a heidelbergi egyetem híres jogtudósa Carl J. A. Mittermaier is, a kinek észrevételeit fontolóra vették, megvitatták, sok esetben elfogadták. Mittermaiernek a javaslat tárgyalásába való bevonása nem kis érdeme Pulszky Ferencznek, az első bizottság jegyzőjének és Szalaynak, a kik mindketten a híradó és közvetítő szerepét vitték a Mittermaierrel való érintkezésben. Szalay a javaslatot németre, viszont Mittermaier észrevételeit magyarra fordította és a bizottság tárgyalásairól cikket is írt a Mittermaier és Mohl által szerkesztett *Kritische Zeitschrift für Rechtswissenschaft und Gesetzgebung des Auslands* című folyóiratba.

E bizottsági munkálatok Szalayt egyrészt érintkezésbe hozták a politikai élet sok kiváló képviselőjével, így többek között Deákkal, a kivel itt kötött későbbre is fennmaradó barátságot*; másrészt az itt folytatott eszmecserek tágitották látkörét és mindinkább meggyőzték arról, hogy nem csupán a jogi téren, hanem a közélet minden ágában, minél általánosabb reformra van szükség, miért is az ebben való hathatós közreműködésre határozta el magát. Midőn tehát Korpona sz. kir. város őt az 1843/44-diki országgyűlésre követéül választotta, e küldetést elfogadta, hogy alkalma nyíljk az országgyűlésen kifejtteni elveit, reformeszméit.

A városi követeknek akkoriban, bár a tanácskozásokban résztvettek, mint ismeretes, együttvéve csak egy szavazatuk volt. A tek. KK. és RR. szokva is voltak őket ehhez képest értékelni. Korpona követe magára nézve megváltoztatta e helyzetet. — Első rövid, száraz felszólalása a városok

* Csengery Antal: Szalay László (*Magyar státusférfiak és szónokok*) 527. old.

Deák későbbi időkben is minden fontosabb dolgot előzetesen megbeszélt Szalayval; — Salamon F. említi, hogy Deáknak államokmányok szerkesztésénél Szalay és Csengery voltak segítségére (Salamon cikke a husvétii cikk keletkezéséről, a Törs Kálmán által szerkesztett *Deák Ferencz emlékezete* cz. műben. 307. old.) — Deák íróasztala felett Szalay arcképe függött. (Marczali cikke *Beöthy Képes irodalomtörténetében*, II. kiad. II. köt. 615. old.).

ügyében (1843 máj. 27.) nagyobb feltűnést nem keltett ugyan, élénk tetszést aratott azonban már a vallásszabadság ügyében mondott beszédeivel a következő junius hóban. Midőn azután a sz. kir. városok szervezete, szavazatjoga érdekében beadott javaslat tárgyalása során, szept. 27-dikén, hosszabb beszédet mondott, s e közben nagy vonásokkal jóformán egész politikai programot adva, többek közt a népképviselői rendszert, az általános adókötelezettséget jelölte meg mint irányt, a merre az országnak haladni kell: — néma csöndben figyelve hallgatta az egész Ház a szónokot és az előtte ülő Beöthy Ödön, az ellenzék egyik legkiválóbb vezére, hátrafordulva székében, egész beszéde alatt le nem vette róla szemét.¹ — Hasonló figyelem kísérte szavait később is, a hányszor felszólalt. Ha voltak is, kik, mint pl. menyasszonyához intézett leveléből tudjuk, ellenvéleményükkel beszédei hatását lerontani igyekeztek,² talán részben sikerein való irigységből is, általában követtársai tiszteletét és becsülését kivívta és meg is tartotta magának.

Menyasszonyát említém az imént; Máj Józsefnek, a néhány évvel előbb elhunyt jeles ügyvédnek özvegye volt ez, a ki ekkortájt az előtte már régebben ismerős és elhunyt férje révén távoli atyafiságban is levő fiatal követnek — bizonyos családi tekintetek miatt egyelőre titokban — kezét nyújtotta.³ Menyasszonyának ekkor írt levelei mindegyikéből — intim vonatkozásukra való tekintettel sajnos csak egy-kettő adható közre — az igazi boldogság és hála sugárzik ki, melylyel a szeretett nő iránt viseltetik, a ki sorsát vele megosztani kívánja.

Boldogsága csak kettőzteti munkásságát; az országgyűlési kerületi és összes üléseken kívül is serényen dolgozik, egyik munkát a másik után vállalja. Junius 1-jétől fogva Kossuth ujsága, a *Pesti Hírlap* számára írja az országgyűlési tudósításokat és ír ilyeneket a Bécsben székelő würt-

¹ Csengery, i. m. 532. old.

² Levele menyasszonyához, 1843 jun. 20.

³ Esküvőjük a krisztinavárosi templomban, az ú. n. „Rauchfangkehrer-Kapelle”-ben volt, a házassági anyakönyv tanúsága szerint 1845 aug. 2-án; Flegler is, Falk is tévesen teszik tehát az esküvőt 1844-re.

tembergi, majd később az angol követség számára is.¹ De hivatalt, bármily fényes ajánlatokat kap is,¹ nem vállal, nem akarja állandóan lekötni munkáját, idejét, egy korlátozott célra.

Mint említők feljebb, szept. 27-diki beszédében körvonalozta nézeteit, elveit, programját. Ezek alapján a kormány és a conservatív pártok ellenzékéhez, az ú. n. «liberalis» párthoz sorozhatjuk őt. De bár nagyjában egy célja volt a liberálisokkal, ő és néhány társa az ellenzéknek mindinkább egyik külön árnyalatává tömörültek. Mig ugyanis a liberálisok nagy táborra, élükön Kossuthtal, a kormány önkénykedéseivel szemben az ősi alkotmány főbiztosítékát az akkori megyei rendszer fenntartásában, sőt döntő befolyásának kiterjesztésében látták, addig e municipalis irányzattal szemben Szalaynak és társainak, a «centralisták»-nak,² legfőbb törekvése volt a nemzet erejét a parlamentben és a felelős kormányban összpontosítani, s ily módon a magyar nemzeti állam eszméjét megvalósítani.³ Ellenfeleik «doctrinaire»-eknek gúnyolják őket; de ennek az elnevezésnek is megfeleltek, mert ők a politikát tudománynak tekintik és az általuk felszínre hozott kérdéseket rendszerességgel, tudományos alapon tárgyalják és világítják meg.

De hogyan és mikép terjeszszék legalkalmasabb módon tanaikat a centralisták? Lapra volt szükségük, hol eszméiket, terveiket kifejthessék, elleneiknek, köztük Kossuthéknak is, érveléseire — legtöbbször csak gáncsolódásaira — a választ megadhassák. Épen idején jött tehát Landerer kiadó ajánlata, a ki a *Pesti Hirlap* szerkesztésével, az innen távozó Kossuth helyett, Szalayt kínálta meg. Szalay elfogadja a megbízást és 1844 július hó 1-től — miután előzőleg országgyűlési követi állásáról leköszönt — egy éven át ő szer-

¹ Levele menyasszonyához, 1843 szept. 22.

² Szalayn kívül még: báró Eötvös József, Trefort Ágoston, továbbá Csengery Antal, Lukács Móricz, Szontagh Pál, Madách Imre, később még Kemény Zsigmond. (L. Beksics Gusztáv: *A magyar doctinairek*. Budapest, 1884.)

³ Ballagi Géza: *A nemzeti államalkotás kora*. (A magyar nemzet története, Milleniumi kiadás IX. kötete) 639. old.

keszti a lapot. Trefort és Eötvös leghívebb segítő társai; az előbbi a szervezés, a vidéki levelezők toborzásának munkájában is buzgón támogatja.* Majd a szerkesztés gondjait átadván Csengerynek, annál szorgalmasabban írja a lap számára kiváló cikkeit, hol oktatta, hol — néha élesen is, de soha durván — visszaverve az őket és elveiket ért támadásokat. Ebből az időből való az a Magyar Nemzeti Múzeum Széchenyi könyvtárában őrzött, 1845 május 25-én kelt, a magyar journalistica akkori állapotára érdekes világot vető szerződés, egyrészt Eötvös, Trefort és Szalay, másrészt Csengery, a leendő szerkesztő között, melyben az előbbiek évenként irandó 24—24 vezércikk fejében utóbbi-tól 380 ezüst forint honoráriumot kapnak, a míg az előfizetők száma a 2000-et el nem éri. (Az előfizetők száma a szerződés kelte idejében tudvalevőleg 500-ra szállt alá.)

E lapban jelentek meg legelőször Szalay cikksorozatai a büntető-törvénykönyvi javaslatról, a büntető eljárásról, a honosításról, az évenkénti országgyűlés tartásáról és az utasítási rendszer eltörléséről, melyek később *Publicistai Dolgozatok* címmel könyvalakban is megjelentek, — itt Eötvös cikkei, többek közt a központosításról és a helyhatósági rendszerről, melyek *Reformjában* átdolgozva újból közreadattak, — itt Trefortnak főleg a közgazdaság körébe vágó cikkei. Ezekben mindnyájan főleg nyugati példákból kiindulva és azokra támaszkodva jelölik ki a teendőket a magyarországi reformok keresztülvitelére.

De Szalay nemcsak a *Pesti Hírlap* hasábjain hallatta hangját. *Státusférfiak és szónokok könyve* cím alatt 1846 július végén közrebocsát egy kötetet, — folytatása csak később, 1850-ben jelent meg, — melyben kiváló külföldi államférfiaknak (Canning, Dupin, Franklin, Jefferson stb.) életrajzát adja, működésüket, hatásukat jellemzi. E könyvével, melylyel az Akadémia 1842-47. évekre szóló jog- és társadalomtudományi nagydíját is megnyerte,** szintén reform-

* Szalay Imre: *Visszaemlékezés Trefort Ágostonra*. Budapest, 1909, 18. old.

** *Vázlatok a Magy. Tud. Akadémia felszázados történetéből*. Budapest, 1881, 102. old.

eszméit kívánja terjeszteni; benne azoknak az alkotmányos theoriáknak, melyek megvalósításáért itthon küzdött, gyakorlati alkalmazását kívánja bemutatni az akkori három legszabadabb államban: Angliában, Franciaországban és az Egyesült-Államokban, ez államok nagy férfiai példájában. Nem tévesztett célt: e könyvével, mely élvezetes olvasmányul szolgált a művelt nagyközönségnek is, leginkább hatott, tanait, melyeket hirlapi cikkeiben, beszédeiben évek óta hirdetett, e példákban értették meg a legtöbben.¹

Ilyképen szüntelen tevékenységükkel a gúnyolt, a folytonos támadásoknak kitett doctrinairek rövid néhány év alatt kifejtették tanaikat: kívánták a népképviselői rendszer alapján összeülő parlamentet oda összpontosított minden hatalommal, melynek tagjait, a képviselőket, utasítások nem kötik, mi által az akkori megye hatalma önmagától megdől; továbbá a parlamentre bizott igazolási eljárást, — sürgették az administrationalis, törvénykezési, közgazdasági téren a szükséges összes reformokat.²

Nagyot halad a nemzet évszázados stagnáló állapotából a civilisatio, a felvilágosodás felé. Maga Szalay így jellemzi a lefolyt éveket egy, sajnos, befejezetlenül maradt érdekes cikksorozatában:³ «Az 1830—1848-diki időköz örvendetes, mert fokenkénti és következetességében biztos fejlődés korszaka volt hazánkban. Nemzetiség és alkotmányosság párhuzamosan haladtak elő, a műveltség zászlaja alatt amaz, a jogegyenlőség nevében emez, a Nyugat-Európa-szerte mindinkább erősült irányban mindkettő. Innen van, hogy az 1848-diki kikelet megrázkódtatásai nem találták készületlenül az akkor még együtt volt országgyűlést: rend és szabadság a képviselői rendszer alapján biztosítva látszottak eloszlásakor . . .» Nem említi, de kétségtelen és ez épen

¹ Csengery: *Szalay László*. (Pesti Napló 1854 febr. 1. és 2. száma.)

² L. Beksics G. előbb idézett művét, mely a centralisták működését részletesen méltatja.

³ Szalay L.: *Magyarország és a német központi hatalom 1848-ban*. (Pesti Napló, 1861 okt. 2. száma.)

egyik elvitathatatlan nagy érdeme a centralisták kis csoportjának, hogy tanaik rendszeres, alapos kifejtésével ők voltak első sorban a békés fejlődésnek factorai, az ő sokak által nem méltányolt működésüknek köszönhető, hogy midőn rövid idő múlva, gyorsabban, mintsem ők hitték, az általuk sürgetett reformok megvalósultak, nem találták azok a nemzetet készületlenül.

És ime itt van a dicsőséges és egyben vészteljes év: 1848! Az április 11-dikén szentesített alkotmányban a centralisták által hirdetett eszmék és elvek válnak valóvá, miután azokat egyszerre a liberálisok nagy tábora vette át és viszi diadalra. És körülbelül az egész kis csoportra illik, a mit báró Eötvös emlékeszédében Szalayról mond, hogy «kevesen voltak, kik a zajban, melylyel a nemzet új állását elfoglalta, a szerény tudósról megemlékeztek; az élczekkel és gyanúsításokkal, melyekkel a doctrinarius előbb illette, elhangzott neve is, és a tömeg tapsai között az ő elveinek mások ülték diadalát».

Az új ærában, átlátva, «hogy az 1848-i törvények csak elveket mondanak ki, melyek üdvös eredményei alkalmazásuktól függnek»*, ő is, bár csak igen rövid ideig, ismét hivatalt vállalt. Elfogadta a Deák által neki felajánlott osztályfőnöki állást az igazságügy-ministeriumban, mi által közelebb jutott egyszersmind ahhoz a reményéhez, hogy a büntető-törvényjavaslatot, melyet az 1843/44-i országgyűlés alsóháza módosításokkal ugyan, de elfogadott, a felsőház ellenben elvetett, tető alá juttathatja.

Nem érte meg e vágya teljesülését. A magyar kormány az akkor előtérbe nyomuló szláv törekvések ellensúlyozásául szövetséget kívánt létrehozni a magyar királyság és az újjá alakulandó Németország között, és e célból az akkor Frankfurtban összeülő alkotmányozó nemzetgyűlésre elküldötte ifj. Pázmándy Dénest — a ki azonban rövidesen visszajött — és Szalay Lászlót, István főherczeg nádor által aláírt, Batthyány által ellenjegyzett meghatalmazással. A kiküldetés ellen akkoriban az erről értesített osztrák minis-

* Eötvös: i. m. 36. old.

teriumnak sem volt kifogása, bár feltűnő, hogy a herceg Esterháznak, a bécsi magyar ministernek adott válasziratában nem a magyar kormány kiküldötteiről, hanem csak Frankfurtba küldött magyar képviselőkről tesz említést.¹ És ezt az — osztrák szempontból nézve — «engedékenységet» is szemére vetik még ma is egyes osztrák írók a Pillersdorff-ministeriumnak², pedig igen rövid időre reá már Bécsből is más szelek fújtak.

Frankfurtban eleinte a siker reménye kecsegtette Szalayt. Már megérkezésükkor, sőt útjukban oda is, mindenütt sympathiával telt és meleg fogadtatásban volt részük³; fogadta őket a constituante elnöke, Gagern, majd később Szalayt a Reichsverweser, János főherceg, Hekscher külügyminister jelenlétében; a gyűlés helyéül szolgáló Pauls-Kirche-ben külön díszhelyet jelöltek ki a magyar követeknek a diplomaták páholya mellett és a gyűlésen magán is úgy a magyarok megbízó levelének felolvasásakor, mint később a magyar ügyeket érintő interpellatióknál több ízben élénk rokonszenv nyilvánult a magyar nemzet iránt, melynek felkeltésében, úgy hiszem, nem kis része volt az európai műveltségű, tág látkörű, finom modorú férfiúnak, a ki nemzetét ott képviselte.

Bizodalommal telt és élénk leveleket ír haza nejének, a kivel Frankfurtban minél előbb kíván találkozni. Már arról is folyik levélváltás közte és Pulszky között, hogy esetleg Németországban vagy Párisban a magyar követi állást elfoglalja.⁴

De lassan borulni kezd a láthatár: — Bécsben és az Insbruckba menekült fejedelem körül teljes erővel dolgozik

¹ *Diplomatische Aktenstücke zur Beleuchtung der ungarischen Gesandtschaft in Deutschland*, von Ladislaus Szalay. Zürich, 1849. Orell Füssli et Cie. — 8. old.

² W. Alter: *Die Auswärtige Politik der ungarischen Revolution 1848—49.* (*Deutsche Rundschau* 1911—12. évfolyam, 3. füzet, 439. oldal.)

³ Szalay L.: *Magyarország s a német központi hatalom 1848.* (*Pesti Napló* 1861. évi okt. 16. száma.)

⁴ Levele nejéhez. Frankfurt, 1848 jun. 20.

az udvari reakciós párt, hogy a hatalmat, mely a márcziusi napokban kezéből kisiklott, visszaszerezze; kapóra jön ehhez a horvátok és szerbek mozgalma, a kiket szintén felhasználhatnak céljaikra. — Frankfurtban pedig a központi hatalom hivatalos organumai, a magyarokkal kötendő szövetség iránti tárgyalások formális megkezdésétől és követnek Magyarországra küldésétől — a miket Szalay folyton sürgetett — húzódoznak, és ezen a magatartáson nem változtatnak az ez ügyekben az üléseken elhangzott többrendbeli interpellatiók sem. Szeptember hó 15-én pedig Hekscher, a külügyminister az, a ki Szalayhoz intézett levelében ennek megbízólevelét, a nádornak királyi helytartói állásától történt felmentése miatt — megszüntnek kívánja tekinteni. Ettől fogva bármennyit tiltakozik Szalay, sem nála, sem később a külügyek vezetésével is megbízott Schmerlingnél, az ennek hozzája intézett kategorikusan elutasító jegyzékében foglaltakkal szemben, elérni nem tud többé semmit. — Közben megpróbálkozik más téren, a journalistika terén is; egy német lapszerkesztőnek írja, hogy ha nem a karddal, legalább tollal kívánja hazáját szolgálni és hirlapjában tájékoztató cikkeket kíván írni Magyarország felől.¹

De röviddel utóbb belátván, hogy hazájának Frankfurtban többé szolgálatokat nem tehet, október hó 5-én elhagyja a várost, miután október 4-én egy utolsó, Schmerlinghez intézett jegyzékében fentartja előző jegyzékeiben kifejtett álláspontját és tiltakozik az 1848 ápr. 11. alaptörvényeknek, melyek a *pragmatica sanctio* határozataival nincsenek ellentétben, bármilyen megcsonkítása ellen.

Frankfurtból Párisba, majd Londonba utazott, hová gróf Teleki Lászlótól, a párisi magyar meghatalmazottól és az egész külföldi *actio* irányítójától² kap a honvédelmi bizottmány elnökének³ megbízásából meghatalmazást. Az volt a terv, hogy a Londonban történt puhatolódzás után

¹ L. leveleit e tárgyban 1848 szept. 11- és 17-én.

² W. Alter i. m. (4. füz. 75. old.)

³ J. A. Blackwell: *«Hungarian Missions»*. — *Notices* 33. old. (Kézirat a Magy. Tud. Akad. könyvtárában.)

Szalay és Szarvady, a párisi magyar követség titkára, az olasz kérdés megvitatására angol és francia részről Bruxellesben tervezett conferentián jelenjenek meg, mint magyar meghatalmazottak, hogy ott a magyar ügyet szóba hozzák.¹

Londonban hideg visszautasításra találtak. Lord Palmerston miniszterelnök és külügyminister Szalaynak fogadtatást kérő levelére Lord Eddisburyval, a külügyi hivatal titkárával válaszoltatott olykép, hogy a brit kormány Magyarországról csak mint az osztrák császárság alkatrészeről bir tudomással, és így esetleges magyar jegyzékekről csak akkor vehet tudomást, ha ezek az osztrák császár accredítált képviselője útján jutnak hozzája.² Ezen az állásponton Szalay tiltakozó irata ellenére is megmaradt, sőt Szalayt még mint magánembert sem kívánta fogadni.

Itteni eredménytelen próbálkozása után egy időt még Bruxellesben töltött és csak az 1849 ápr. 14-i függetlenségi nyilatkozat után, melylyel reményét, hogy Magyarország Ausztriával még valami módon megegyezhet, végkép meghiusultnak látta,³ mondott le minden kísérletről e téren. Minthogy a közelmúltban való politikai szereplése a hazájába való visszatérést nem tette tanácsossá, de másrészt, mert ő az akkor már tisztára forradalmi színezetű kormánynyal, annak eljárásával magát azonosítani nem tudta, hozzája csatlakozott családjával egyelőre Zürichbe költözött, bevarandó az aggodalommal előrelátott eseményeket és megfontolandó a további teendőket.

Még csak arra szorítkozott, hogy ott egyes, röpiratként megjelent nyílt leveleiben — *Lettres sur la Hongrie*⁴ cím alatt — előadja, és pedig kitünő francia nyelven, a

¹ W. Alter, i. m. (4. füz. 75. old.), továbbá Szalay beadványa Bach miniszterhez 1853 jun. 3.

² W. Alter, i. m. u. a. old.

³ A. Flegler: *Szalay László és munkái.* (Ford. ifj. Szinnyi J.) Budapest, 1878. (*Olcsó könyvtár.*) 279. old., továbbá beadványa Bach miniszterhez 1853 jun. 3.

⁴ *Lettres sur la Hongrie, par Ladislas Szalay.* Zürich, 1849. Orell, Füssli et Cie.

magyar álláspont jogosságát, az áprilisi törvények keletkezését, a horvát ellenforradalom eredetét és egyéb nemzeti-ségi kérdéseket. Sikert e lépésétől sem remélhetett és mint-hogy ezenközben az augusztus 13-i világosi capitulatióval a magyar szabadságharcz ügye ügyis eldőlt, e levelek kiadását az utolsó, aug. 16-án kelt, ötödik levéllel beszüntette. Azonban még a végből, hogy eloszlassa a frankfurti küldetése körül egyes lapokban felmerült téves felfogásokat és a magyar követség jogalapját és célját megismertesse, kiadta szeptember 12-én frankfurti küldetésének történetét német nyelven.* Alig néhány összekapcsoló szó hozzáadásával pusztán az e küldetésére vonatkozó okiratokat és levelezést bocsátja közre e füzetkében.

Egymást érték ezalatt a Magyarországból jövő gyászos hírek, melyek Szalaynak hazájáért vérző szívét újabb és újabb megpróbáltatásoknak tették ki. Drámai gyorsasággal játszódtak le az események, míg az aradi gyásznapi, a pesti Újépület udvarán eldőrdülő puskák azoknak szörnyű befejezést nem adtak.

Szalay életében is egy korszak záródott le e nappal.

A cél, melyért egész életén át küzdött, melynek munkásságát, idejét, tehetségét szentelte: a szabad Magyarország modern, életképes, haladó állammá való átalakítása látszólag örökre megakasztva, sőt eddigi színleges szabadsága is porba tiporva, — azok, kik vele együtt e cél elérésén dolgoztak, szétszórva: ez kivégezve, az börtönben, amaz — mint jó maga is — a külföldön, hontalanul bolyongva: — vajon ezek láttára nem lett volna-e megbocsátható, ha a kétségbeesés és elkeseredés, mely szívét, lelkét marczangolta, hangos szavakban talált volna kifejezést?...

Szalay természete más volt. — A már említett Flegler a róla írt megemlékezésben mondja, hogy «ki lehetett ugyan érezni, hogy lelkét mély és metsző fájdalom töltötte el, de csak ritkán és röviden adott annak kifejezést. E ritka férfiú tulajdonságai közé tartozott az is, hogy bevégzett tények fölött nem dőlt a haszontalan fárasztó szavak

* *Diplomatische Aktenstücke* stb., I. a 92. oldalon az 1. jegyzetet.

árjába. Tetterős szelleme a jelen kötelességeire és a jövő terveire fordította tekintetét.»

Hazájának várható jövője feletti aggodalom, az érzés, hogy a jelenlegi állapot véglegessé nem válhatik, a vágy, hogy továbbra is használhasson nemzetének, hosszas, kínos töprengések forrásaivá lettek Szalaynál, melyek végre is tevékenységének új irányt jelöltek ki: a történetírást. — «Tanulmányozni fogom nemzetünk történetét, hogy lássam: lehet-e még reménylenünk?... Tudni akarom, mi vár reánk? — hogy meggyőződve nemzetünk hivattatásáról, új erővel fogjunk munkához, elkövetett hibáinkat jóvá tegyük, vagy azon meggyőződéssel haljunk meg, hogy a magyarnak úgy sincs mit keresnie a világon...» e szavakat írja Eötvösnek, a ki őt a történeti kutatásokra és történetírásra szóval és írásban buzdítja.

És innen kezdve, fáradságot nem kimélve, a magyar történet forrásainak, — a milyenekhez ugyanis hozzá tudott férni a messze idegenben, — szorgalmas tanulmányozására veti magát, hordja össze azt az anyagot, melynek alapján megírja, sajnos nem teljesen befejezett, de még így is kiváló, becses és különösen az akkori időkben korszakalkotó munkáját, *Magyarország történetét*.* E műve által mint történetíró hervadhatatlan érdemeket szerzett, megvetve úgyszólván alapját az újabb magyar oknyomozó történetnek.

Mint Salamon is írja Szalayról írt cikkében**, előtte a hazai történetírás a feldolgozatlan anyagok halmaza volt, melyet itt-ott próbáltak ugyan egyesek rendezni, de az alkotásra kevesen adták magukat. — Szalay az utóbbihoz lát: nem elégszik meg a rendelkezésre álló anyagnak közlésével; gondosan megrostálja, mérlegeli azt és buvárlatai eredménye

* E művével két ízben is megnyerte a Magy. Tud. Akadémia történettudományi szakálól a 200 aranyat tevő nagy jutalmat, előbb az I—IV. kötetekért az 1850—56. évi cyclusra, majd az V—VI. kötettel az 1856—61. évi cyclusra. (*Vázlatok a Magyar Tudományos Akadémia félszázados történetéből*. Budapest, 1881. — 101. old.)

** Salamon Ferencz: *Szalay László*. (*Az Ország Tükre*. 1862. évf. 3. sz.)

alapján tárgyilagosan, hazája iránti szeretetét elnyomva, tömör, de mégis mindenki számára élvezetes előadásban feldolgozva tárja elénk az eredményeket. Mellesleg aztán, mint maga is mondja története előszavában, «a szokottaktól egyben-másban eltérő nézeteimet a jegyzetekben okadatolva fejtegettem, . . . (azokban) a forrásokról örömet számot adtam, innen van az is, hogy majd a történetíróval, majd a történetvizsgálóval találkozik az olvasó».

Szalay munkája más tekintetben is úttörő. Ő volt az első, ki a köz- és magánjogi viszonyok fejlődését nyomon kíséri és előadja,* e viszonyok ismertetésére minden alkalommal behatóan és alapos részletezéssel tér ki.

E rövid vázlat keretében ennyit e munkáról. Szalaynak egyéb történetírói munkásságára pedig elég lesz a továbbiakban csak egyes adatokkal rámutatnunk, egyrészt, mert Szalay a közönség előtt általában és leginkább mint történetíró ismeretes és részesül méltánylásban, másrészt, mert e nemű munkái alapos méltatásban részesültek s leginkább hozzáférhetők.

Zürichben, majd később Rorschachban a Bodeni tó partján fekvő kies városkában, a világtól teljesen elvonultan egészen csak munkájának élt Szalay.** Ebben keresett és

* Bárány Kemény Zsigmond: *Eszméék Szalaynak Magyarország története* cz. munkája fölött. (*Pesti Napló* — 1853. évi okt. 12. számában.)

** A házat, melyben Zürichben hosszabb ideig lakott (jelenleg Hochfarbstrasse 28.) a zürichi magyar egyesület a kapu fölé alkalmazott vörös márvány emléktáblával látta el, melynek (Löte Lajos által fogalmazott) szövege ez:

Fatis atrocibus hæc domus recipit fatigatum,
Patria dum premitur, jusque fidesque jacet.
E lakban írta 1850—51-ben
Nemzete történetét SZALAY LÁSZLÓ.

Kegyelete jeléül a zürichi magyar egyesület 1871 július 29-én.

(A fenti latin distichon Vajdady G. magyar fordításában így hangzik:

«Sors üzelmeitől fáradtan e ház fogadá be:
A haza sujtva levén, és hite mint joga porban.»)

A táblát az egyesület a fenti napon megfelelő ünnepély keretében

talált vigaszt a hazája sorsa feletti bánatában gyötrődő lelke. De nemcsak a haza sorsa, egyéb gondok is emészették. Az 1848. év veszteségei, az általános pangás és rossz pénzügyi viszonyok a saját amúgy sem fényes anyagi helyzetére kétszeresen nyomasztólag hatottak, úgy hogy a családfőnek komoly gondokat okozott néha övéinek fenntartása. Ezen kívül neje ebben az időben családi ügyek miatt két ízben* is hazamenni kényszerült a távol otthonba és, részben takarékosági szempontból is, magával vitte gyermekeit. A családjáért, melynek hol egyik, hol másik tagja betegedett meg, való aggodalom, az utánuk való vágyakozás, mely különösen az akaratlanul is hosszúra nyúlt második távollét vége felé leveleiben is mind hevesebben nyilvánul, háttérbe szorított minden más gondolatot. Lelki betege lett úgyszólván e válásnak és mély részvétre gerjed iránta lelkünk, ha feleségéhez e korból írt leveleit olvassuk, melyekből e jobb sorsra érdemes férfi összes szenvedései megkapó módon tárulnak elénk.

«És mégis vágyódom a munka után; hogy még fennen állok, épen csakis a folytonos munkálkodásnak köszönhetem», írja nejének 1854 márcz. 17-én kelt levelében; és valóban munkás élet tárul elénk, ha átfutjuk e korbéli működését.

Még Zürichben elkészítette a már említett *Státusférjak: és szónokok könyve* cz. munkája második kötetét és össze-szedte az anyagot történeti munkája I. kötete számára, melynek megjelenése már rorschachi tartózkodásának idejére esik, hol annak II, III. és IV. kötetét is megírja. De e közben még más oldalú tevékenységet is fejt ki; ismét

leplezte le. (I. *A zürichi magyar egylet emlékkönyve*. Zürich — 1873. Schulthess Fr.)

A rorschachi ház, a hogy nevezték: «das Haus zur frohen Aussicht», a Promenadestrasse 89. számú, a Marienstrasse keresztezésénél levő két-emeletes sarokház, melyre még inkább illenek a zürichi házon levő tábla magyar szövege, emléktáblával ellátva nincs. Ablakából az alant elterülő városkára, a Bodeni tóra és partjaira remek kilátás nyílik.

* Először 1850 augusztusban, másodszer 1852 szeptembertől 1854 julius végéig.

a jogtudomány terén látjuk őt. Szűkös anyagi viszonyai miatt megélhetéséről, a vállalt nagy művön kívül, egyéb munkával is kellett gondoskodnia; leveleiből is látjuk, hogy ebben az időben különféle tervekkel foglalkozott, melyekkel a maga megélhetését, gyermekei sorsát biztosítani óhajtotta, de elhatározása e tárgyban még késett, midőn a véletlen segítségére jött egy Sionban, a Canton du Valais-ben lakó ismerőse révén, kihez néhány heti pihenőre ment. Itt tartózkodása alatt 1854-ben kapta az ő reá, idegenre nézve megtisztelő megbízatást a cantonnak éppen készülő polgári törvénykönyve munkálatainak átnézésére és német nyelven való feldolgozására.

Sajnos, bővebb adatokat nem sikerült szereznem e munkálata felől, nevezetesen, hogy mennyiben, mily mértékben volt része a törvénykönyv átdolgozásában, csak azt tudjuk, hogy e törvénykönyv 1855 január 1-én lépett életbe.* Bizonyos, hogy e munkája is kiváló lehetett, mert még szerénységében is megvallja nejének, hogy «az államtanács (Staatsrath) munkálatommal, úgy látszik, igen meg volt elégedve».**

BÁRÓ SZALAY GÁBOR.

* Levele Mittermaierhez, 1854 ápril 14.

** Levele nejéhez, 1854 márcz. 31.

Á KÉT BARÁT.

Páris körül volt véve, ki volt éheztetve; úgyszólván a végét járta. A háztetőkön már verebet sem lehetett látni s a nagy csatornában egyre kevesebb patkány maradt. Az embereket már mindenre rávitte az éhség. Morissot uram, a mint egy szép januári napnak reggelén a külső boulevardon üres hassal és zsebredugott kézzel sétált, egyszerre csak megállt egy barátja előtt, a ki ép úgy a polgárőrség egyenruháját viselte, mint ő. Morissot uram rendes foglalkozására nézve órás volt; otthon nagy papucs-hősnek bizonyult; egyébként sem igen bántotta őt a nagy bátorság. Barátjának neve, a kivel találkozott, Sauvage volt: a folyópartról ismerték egymást.

A háború előtti időben, minden vasárnap reggel, Morissot már hajnalban útnak indult: egyik kezében egy bambuszbotot vitt, a hátára pedig egy bádogszelence volt akasztva. Az argenteuil-i vasutra ült fel, Colombesban leszállt s onnan gyalog ment Marante szigetéig. Alig érkezett meg álmainak, vágyainak színterére, elkezdett halászni és ott halászatott késő estig.

Minden vasárnap találkozott ott egy kis gömbölyű, jókedvű emberkével, Sauvage úrral, a kinek a Lorettói Szűz Mária-utcza sarkán volt fűszerkereskedése s a ki szintén szenvedélyes halász volt. Sokszor félnapokig ültek egymás mellett kezükben horgászó botukkal, — lábukat lelógatva a folyó partján. Idő multával a közös szenvedély meleg barátságot ébresztett bennük egymás iránt. Voltak bizony napok, hogy alig szóltak egymáshoz; máskor meg el-elbeszélgettek egyről-másról, — de sok beszéd nélkül is

nagyon jól értették egymást, mert egyforma volt az izlésük s azonos szenvedélynek voltak a rabjai.

Tavaszszal reggel úgy tíz óra felé, mikor a megfiatalodott nap sugarai elkergetik a folyó vizéről a habjaival együtt tova rohanó ködös párákat, — mikor az új idénynek pompás melegét a halaszgatók egyszerre csak a nyakukon érezték, — Morissot néha-néha így szólt a barátjához: — No, úgy-e, milyen jó dolog ez? — Sauvage úr meg így felelt neki: — Bizony nem tudnék semmit sem mondani, a mi ennél jobb volna! — És ez bőven elég volt nekik, hogy egymást megértsék és egymást becsüljék.

Ősszel, alkonyatkor, mikor a lenyugvó nap sugarai pirosra festik az eget s megvilágítják a víz színén visszatükröződő vérvörös fellegeket, melyektől aztán vörös lesz az egész folyó, — mikor lángba borul az egész láthatár, — ez vörös színbe borította a mi két emberünket is. — A fák sárguló levelei még arany színben játszadoztak, de a hűvösödő esti szellő már a tél lehelletét küldte előre: ilyenkor aztán Sauvage úr mosolyogva nézett Morissot úrra s kijelentette: — Úgy-e milyen csodálatos egy látvány ez! — És Morissot így felelt, a nélkül, hogy levette volna szemét bójájáról: — Úgy-e, ez csak többet ér, mint ha a boulevardon csavarog az ember!

Most, alig hogy ráismertek egymásra, megrázták egymás jobbát s roppantul elcsudálkoztak azon, hogy no lám, e pillanatban milyen borzasztóan megváltozott viszonyok között találkoznak. Sauvage egyet sóhajtott s így szólott: — Milyen idöket élünk! — Morissot pedig rosszkedvűen így felelt neki: — Pedig milyen szép idönk van. Ma van az első igazán szép nap ebben az esztendőben.

Valóban úgy is volt. Az ég gyönyörű tiszta kék színben tündökölt és az egész világ verőfényben úszott.

Egymás mellett ballagva indultak útnak, miközben szomorúan álmództak. Morissot megint megszólalt: — És a halászás! De milyen szép is az, csak rá gondolni is! — Sauvage úr azt kérdezte: — Vajon mikor mehetünk megint halászni?

Ezzel betértek egy kisebb fajta kávéházba s ott el-

fogyasztottak egy pohárka absynthot. Azután megint csak kiléptek az utcára s előlről kezdték a járdataposást.

Morissot egyszerre csak megállott s így szólt: — Mit szólna hozzá, ha még egy pohárkával meginnánk? — Ezzel betértek egy kis pálinkamérésbe, a honnan már kissé kábultan jöttek ki. Bizony-bizony, ha az ember éhgyomorra bepálinkázik, hamarosan megérzi a szesz hatását. Kellemes, enyhe idő volt; csendes, langyos szellő czirógatta arcukat.

Sauvage uram, a kit ez a langy meleg, napsugaras idő még jobban elbágyasztott, megállt s felvetette ezt az eszmét:

— Hátha ma kimennénk? — Ugyan hová? — Hát halászni! — Aztán hol halásznánk? — Hát ugyan hol halásznánk? — Hol másutt, mint a mi szigetünkön! A francia előőrsök Colombes mellett tartózkodnak. Nekem Dumoulin ezredes jó ismerősöm: azt csak megteszi, hogy kiereszt bennünket!

Morissot-t elfogta a reszketés ennek a lehetőségnek már csak a gondolatára is. Így szólt: — Jól van. Énnekem bizony nagy öröm volna az.

Ezzel elváltak egymástól s ki-ki hazament a felszerelésért.

Egy óra mulva már együtt siettek az országúton. Itt hamarosan elértek ahhoz a villához, a melyben Dumoulin ezredes lakott. Ez mosolygott kérésükön s szó nélkül megadta az engedélyt, a melylyel «szeszélyüket» kielégítette. Zsebükben az engedélylyel, újra neki indultak útjuknak.

Nemsokára átjutottak az előőrsök vonalán, — elhagyták a kiürített Colombes-ot, s már a kis szőlőhegy oldalán mendégéltek, a mely a Szajnaig nyúlik le. — Körülbelül tizenegy óra lehetett délelőtt.

Szemben velük volt Argenteuil község, — ez, úgyszólván, kihaltnak látszott. Orgemont és Sannois hegyecskek voltak a vidék legmagasabb pontjai, a honnan messzire elláthatott volna az ember. A nagy síkság, — mely egészen Nanterreig nyúlik, teljesen üres volt, — se állat, se élő lény, sehol, sehol; csak a meg nem művelt sűrű föld s egypár kopasz cseresznyefa volt rajta látható.

Sauvage uram a dombtetőre mutatva, így szólt: — Ott vannak, ott vannak a poroszok.

— A poroszok. — Ők ugyan még egy fiát se láttak belőlük, — de már több, mint egy hónapja érezték őket; érezték a kezük súlyát, mely Párisra és környékére nehezedett. Ez a láthatatlan, mindenható ellenség hosszú hónapok alatt már majdnem egész Franciaországot tönkretette: kifosztott, kiéheztetett egész vidékeket; kiirtotta sok város lakosságát. Érthető, hogy a halálos gyűlölethez, melylyel az ismeretlen, de győzedelmes ellenség iránt viseltettek, a vak, a babonás rettegésnek és félelemnek egy neme is társult.

Morissot halkán így szólt társához: — Mit szólnál hozzá, ha úgy véletlenül találkozánk egy pár porosz katonával?

Sauvage uram azon a csúfolódó hangon, mely az igazi párisit a legnehezebb helyzetben sem hagyja el. — így felelt meg neki: — Hát azt mondanók nekik, hogy: — Uraim, nem tetszik sütni való halacskákat venni?

Azért mégsem mertek a rónaságnak neki vágni; az egész vidékre ránehezedő halálos csend borzasztóan megfélemlítette őket is. Végül Sauvage úr mégis csak rátökélte magát, mondván: — Előre barátom; de legyünk nagyon óvatosak. — Először a szőlőtőkék között haladtak, azután két-rét hajolva, csúsza, dobogó szívvel, zúgó fülekkel mentek előre a bozótban, a cserjék fedezete alatt.

Csak alig száz lépésnyi sík területen kellett áthaladniok, hogy elérjék a folyó partját: itt már futásnak eredtek s alig jutottak oda, — bele vették magukat a száraz nádasba.

Morissot a földre fektette a fejét és úgy hallgatózott, vajon nem hall-e katonás lépteket a távolból közeledni. De minden a legnagyobb csöndbe volt merülve. Egyedül voltak, egészen egyedül.

Erre megnyugodtak s elkezdtek halászni.

Szemközt velük volt az elhagyatott Marante szigete; abban biztak, hogy e miatt nem láthatják meg őket a tulsó partról. A vendéglő be volt csukva, — mintha csak már évek óta soha senki sem járt volna ezen a szigeten.

Sauvage úr horgára akadt az első potyka; azután Morissot úr fogott egyet; s ettől kezdve egyszer az egyik, másszor a másik rántotta ki a vízből fonalát, melynek végén, a horogra akadva, egy-egy kis ezüst-pikkelyes halacska ficzkándozott: valami csodás gazdag zsákmány ígérkezett a mai napi halászatás eredményéül.

A halacskákat óvatosan sűrű fonású spárga-zsákba zárták el, mely lábaiknál hevert a vízbe áztatva. A két polgárt valami nagy gyönyörűségnek érzete járta át: olyan gyönyör, a minőt csak az érezhet, a ki újra hódolhat valamely rég nem üzött szenvedélyének, melytől el volt tiltva, melytől meg volt fosztva, pedig roppantul vágyakozott utána.

A jó kis napocska erősen a hátukba tűzött, — de ők nem törődtek semmivel, — nem gondoltak senkire és semmire, csak egyes-egyedül a halászatásra, a bójára, a horogra, meg a ficzkándozó halacskákra.

Végre azonban tompa zaj ütötte meg füleiket. Ezt erős dörrenés követte, melytől a föld is megremegett. Olyan volt az egész, mintha a föld alól jönne. Az előbbi ágyúzás újra előlről kezdődött.

Morissot hátrafordította a fejét s balról a folyó me-redek partja fölött észrevette, hogy a magasra nyúló Valerien-hegy tetejének mintha kócsagtollból összerótt koronája lenne, úgy vette körül a puskapor-felhő. Aztán rögtön másodizben is megújult a vár-erődítésen ez a felhő és pár másodperc múlva újabb dörrenés rázta meg a levegőt. Azután még újabb és újabb lövéseket hallottak, — előbb azonban a hegy-orom mindig fujt egyet, — mindig látható volt halált hozó lehellete, mely tejszerű füst alakjában emelkedett fel az enyhe légből s a hegyormot magát szinte a fellegekbe burkolta.

Sauvage úr egykedvűen vonogatta a vállát. — No, nézze, hát nem előlről kezdik megint az egészet!

Morissot, a ki le nem vette tekintetét horgászó fonalának bójájáról és a ki aggódva látta, hogy az minduntalan meg-megrázkódik, — egyszerre dühbe jött. Elfogta a békeszerető emberek lázadozó haragja ezek ellen az örültek ellen, a kik verekesznek, a kik gyilkolják egymást. Így

dörmögött: — Ejnye, micsoda ostobaság, hogy egyik ember így öli a másikat.

Sauvage így válaszolt: — Bizony, bizony, ilyesmi is csak az emberektől telik. Az állatok ilyet nem tesznek, azok sokkal okosabbak. — Morissot épen egy szép fehér halacsát fogott s így szólt: — És ha meggondolom, hogy ez mindig így lesz, a míg csak a császári uralomnak vége nem szakad! — Itt Sauvage a szavaiba vágott: — Bizony, ha köztársaság volna nálunk, sohasem üzentünk volna hadat a poroszoknak!

Végül Morissot az jelentette ki nagy bölcsen: — A hol császárság van, — ott folyvást hadat viselnek kifelé, — a hol köztársaság van, ott meg vége-hossza nincs a belső harczoknak.

S nyugodtan beszélgettek erről, megoldva a legösszebonyolódottabb csomókat, megfelelve a legnehezebb kérdésekre békés és szelid természetű embereknek azzal az egészséges érzékével, melyet főleg korlátoltság s szűk látkör jellemez. Abban egyhangúlag megegyeztek, hogy akár így lesz, akár máskép: a polgárság valójában fel nem szabadul soha. És a Valerien-hegy folyton hánytja a füstöt és dobálta golyóit, — bombázta a francia házakat, élő lényeket söpörve el a földről. Mennyi édes álom foszlott széjjel egy-egy bomba gyilkos erejétől, — mennyi öröm hiusult meg örökre, a mire pedig biztosan számítottak, — mennyi reményt semmisített meg ez a nyomorult bomba, ez a rettenetes bomba, hány asszonynak, hány anyának, hány leánynak szívéet zúzta szét, törte örökre meg, — ott, messze, távol, a vidéken; — mennyi szenvedésnek, mennyi mérhetetlen és mennyi végnélküli, soha el nem múló szenvedésnek vált gonosz, de öntudalan okozójává.

— Ilyen az élet, — mondta Sauvage.

— Mondjuk inkább, Sauvage úr, hogy ilyen a halál, — javította ki Morissot.

Egyszerre csak összereztek, mert megsejtették, megérezték, hogy emberek közelednek feléjük hátulról. A mint megfordultak, négy embert láttak maguk mögött. — négy magas, állig felfegyverkezett embert, a kiknek torzon-

borz fején lapos sapka volt, a kik, mint az inasok, egyforma ruhába voltak bujztatva s a kik előre nyujtott puskájuk végével rájuk czélozva közeledtek hozzájuk.

A mi két emberünk kiejtette kezéből a két horgászó botot és felállott helyéről. Pár pillanat mulva már rabok voltak, megkötözték, elhurczolták, bárkába tették és a szigetre vitték őket.

A ház mögött, mely szemben volt azzal a helylyel, a hol ők horgásztak s a melyet ők kezdettől fogva üresnek, elhagyottnak tartottak, — vagy húsz-harmincz német katonát találtak.

Egy bozontos, óriás termetű porosz, a ki lovagolva ült székén s nagy porcellán pipájából vígan pöfékelt, — hibátlan francia nyelven ezt kérdezte tőlük: — Nos, uraim, hát hogy sikerült a horgászás?

Ebben a pillanatban egyik a négy porosz katona közül, a kik elfogták őket, odatette a tiszt lábaihoz a halas-zsákot, a melyet gondosan magával hozott volt. A tiszt mosolygott: — Hiszen ez gyönyörű eredmény! Azonban kérem, most másról is számot kell ám adniok. Figyeljenek ide és ne jöjjenek zavarba. Én kénytelen vagyok önöket úgy tekinteni, mint két francia kémét, a kik azért jöttek ide, hogy minket kikémleljenek. Most kezeim közé kerültek s én föbe fogom önöket lövetni. A horgászás csak arra való volt, hogy jobban elrejthessék igazi szándékukat. Mi azonban elfogtuk önöket; ez bizony nagyon keserves önökre nézve. Ilyen a háború! De kérem, ha önök átjutottak az elő-örsökön, — akkor tudják a jelszót, a melylyel visszaeresztenék önöket, ha mehetnének. Mondják meg nekem ezt a jelszót s én megkegyelmezek önöknek.

A két barát halálsápadtan állt egymás mellett, — ujjaik ideges izgatottságukban reszkettek: de egyik sem szólt egy szót sem.

A tiszt újra kezdte: — Senki sem fog mindebből soha egy szót sem megtudni; önök Isten nevében elmehetnek haza. Ha azonban nem engedelmeskednek: akkor meg kell halniok. És pedig tüstént. Szabad a választás!

A két barát meg nem mozdult álló helyében; de egyik sem szólt egy szót sem.

A porosz tiszt nagy nyugalommal beszélt tovább, miközben széles mozdulattal a folyóra mutatott: — Gondolják meg, kérem, hogy öt percz mulva a víz fenekén lesznek. Öt — percz — mulva! Van önöknek családjuk? Nincsenek szülei?

A Valerien-hegyen folyton bömböltek az ágyúk.

A két halász csendben álldogált a helyén.

A porosz tiszt németül parancsolgatott katonáinak, aztán székével kissé messzebbre húzódott tőlük, — azután tizenkét ember lépett elő, megálltak a foglyok előtt hűz lépésre, és lábukhoz eresztették puskájukat.

A tiszt megint megszólalt: — Még egy egész percznyi gondolkozási időt adok. Egy másodpercz nem sok, de aztán annyival sem toldom már meg.

Aztán hirtelen felállott székéről, odament a két francziához; karonfogta és félrehúzta Morissot-t s ezt súgta a fülébe: — Hamar, hamar, mondja meg azt a jelszót nekem! A barátja nem fog a dologról tudni semmit. Én majd úgy teszek, mintha megsajnáltam volna önöket.

Morissot azonban nem szólt egy szót sem.

A porosz tiszt azután Sauvage-nak is megtette ugyanezt az ajánlatot: de Sauvage sem árulta el a jelszót. Most már megint egymás mellett állottak. A tiszt kiosztotta parancsait. A katonák lövésre készen tartották puskájukat.

Ekkor Morissot véletlenül a halas zsákokskára tekintett, mely tele volt potykával.

A zsákokska ott feküdt a füben, — pár lépésnyire tőlük. Egy eltévedt napsugár végig siklott a ficzánkoló halacszkák fényes, ezüstös pikkelyzetén. Morissot elérzékenyedt. Nem birt már tovább uralkodni magán; szemei megteltek könnyel.

Csak ennyit tudott mondani: — Isten önnel, Sauvage úr! — Sauvage felelt: — Isten önnel, Morissot uram! — Megszorították egymás kezét; — mindketten egész testükben reszkettek a bekövetkezendőktől való félelmükben.

A tiszt elkiáltotta magát: — Tűzelj!

A tizenkét puska pontosan egyszerre sült el: az egész csak egyetlenegy dörrenésnek hallatszott.

Sauvage egyszerre elvágódott s az orrára bukott.

Morissot, a ki magasabb volt, megingott, megtántorodott, aztán sarkon fordult s úgy bukott le társa holttestén keresztbe, arczczal az ég felé fordulva. Inge a mellén meg volt hasadva s a vér csak úgy dőlt melléből a földre.

A porosz tiszt újabb parancsokat osztott.

A katonák egyenként tüntek el, majd ismét visszajöttek. Egy páran köteleket, mások meg köveket hoztak. A kötelekkel ráerősítették a köveket a holttetemek lábaira, azután elhurczolták őket a meredek part szélére.

A Valerien-hegyen egyre szólt az ágyú: ormát e pillanatban valóságos felhő borította.

Két katona megfogta Morissot hulláját: egyik a fejénél, másik meg a két lábánál. Másik kettő épen így bánt el Sauvage holttestével. Azután erős lóbálás után messzire elhajították maguktól a két holttetemet. Ezek, magas ívet írva le, belezuhantak a folyó vizébe, a hol aztán lesülyedtek a fenékre, mert a súlyos kövek lehúzták őket a mélységbe.

A folyó vize megmozdult, felcsapott, habot hányt, — azután elcsendesedett; végre már csak apró kis fodros hullámok indultak onnan, a hol a két halász hullája elsülyedt, a meredek part falához.

Itt-ott egy kissé vörösesen csillogott a víz.

A tiszt a legnagyobb nyugodtsággal halkán így szólt magában: — Most aztán a halaknak van jó dolguk; megjött végre az ő idejük is!

S ekkor véletlenül észrevette a földön heverő halaszákocskát. Fölvette, megnézegette a benne levő halakat; azután mosolyogva nagyot kiáltott: — Vilmos!

A kiáltásra egy katona sietett be, fehér köténnyel a mellén. A porosz tiszt odahajította neki a két francia halászszákmányát s ezt parancsolta néki: — Ugyan süsd meg ezeket a kis halakat, a míg el nem száll belőlük az élet. Azt hiszem, nagyon jóízűek lesznek!

Azután tovább pöfékelt a pipájából.

GUY DE MAUPASSANT után, *franciából*

PERNESZY GYULA.

A BOLDOGASSZONY TÁNCZOSA.

— Legenda. —

Már annak hatszázötven éve,
Hogy gyűrött nótás-füzetébe
Egy hegedősnek röpke tolla
Beírta e történetet,
Mely korrul-korra vándorolva
Mindmáig meg nem vénhedett.
Örök bájába elmerültem,
Lelkemben tőle felderültem,
S a magam módján szedve rimbe,
Tinéktek is elmondom ime —
Szivetek' is tán megragadja
E régi gyöngy, új foglalatba'.

★

Hősöm nem holmi nagy vitéz,
Akármilyen bajt megállni kész,
És nem is szellem-óriás —
Csak egy szegény komédiás.
Bucsúkra, vásárookra járva,
Csak abbul tengődött az árva,
Hogy ugra bugrált és szökellt,
Sokféle czifra tánczra kelt.

Igy élt, a mignem nagy baj érte:
Elvesztett asszonyt, gyereket.
Kiért munkában telt az élte
S a kit oly forrón szeretett,
Hogy fennen mondta: «Érte még
Üdvömrül is lemondanék!» —

Az hűtlenül elhagyta őt.
 Mig mókázott a nép előtt,
 Csak rá gondolva: hogy' örül,
 Ha itt garas garasra gyül —
 Az holmijával s kis fiával
 Elment világgá, búcsu nélkül.

Mint a midőn borútlan égből
 Egyszerre rőt villám czikáz:
 Úgy állt ott a komédiás,
 Látván, hogy boldogsága romban. —
 Három nap tespedt étlen-szomjan,
 Tünődve, mibe' vétekezék,
 Hogy így sujtotta őt az ég?
 S három nap mulva sejti lelke,
 Az Úr haragját mi tüzelte:
 Hiszen ő Istent káromolt!
 Hisz százszor is elmondta volt:
 Drágább neki e rossz személy
 Mennybéli üdvösséginél!
 És átgondolta, évek oltá
 Az éltét mikre pazarolta,
 S miképen csüngött oly vakon
 Csupán a földi javakon,
 Hogy e hiú világi utba'
 A lelkét fölveré a dudva . . .
 És bűnbánóan eltökélte,
 Hogy uj mesgyére csapjon élte:
 Hogy egy klastromba elvonúl,
 Istent szolgálni jámborúl.

A kocsiját, pénzét, lovát
 Egy ispotálynak adja át,
 S nem tart meg mást, csak egy bugyort,
 Miben tánczos-ruhája volt —
 Legyen ez emlékeztetője
 A bűnnel szennyezett időre.

S megy Zirczbe, a hol bébocsátja
 A rendház nagyhirű apátja.
 De alig élt ott pár napot,
 Belátta, ez új állapot
 Együgyü lelkét megalázza.
 Hisz ő, vásár komédiása,
 Sose betűzött holmi á-bét!
 Hogy' tudna hát ő latin Avé-t,
 Hogy' tudna Credot? Feje kábul
 És szíven szinte tör hat át,
 Mikor a theológiából
 Hallgathat tudós szócsatát
 A hitnek czikkelyeirül,
 A dogmák és schismák felül!
 És látja, hogy a házba mind
 (Kiki tudás és rang szerint)
 Szolgálja Istent kegyesen
 S nem röst a legkisebbje sem.
 Ez az oltár elébe áll
 Misézni, amaz prédikál,
 Az egyik oktat szentíráásra,
 A gyónó-székbén ül a társa,
 Ez olvas szent epistolát,
 Létániáz egy más barát,
 Az egyik pergamen-papírra
 A szebbnél-szebb imákat írja,
 Egy másnak a művész-ecsetje
 A könyvbe képet festeget be;
 Van olyan, ki himnust csinál,
 Más ahhoz kótát componál —
 Szóval mind fárad vetekedve
 Valami szent cselekedetbe'.
 S az ő szíven nagy bánat ül:
 «Csak én, mond, járok tétlenül!
 Míg ezek szent áhitatukba
 Dicsőjtik az Üdvözítőt:
 Én nyomorúlt kéz-összedugva
 Lézengek, lopva az időt!»

S egyszer, az éj hogy elhaladt
 S pirosan jött a pitymalat,
 Szegényke, szégyenétül marva,
 A kripta-kápolnába ment.
 Hogy senkitől meg nem zavarva.
 Magát kisírja odalent,
 Hol átragyogva a homályt,
 Szűz Máriának szobra állt.
 S hogy ott egy zúgba félrebúva
 Zokogni kezd, tengernyi búba':
 Egyszerre hallja, hogy lekondul
 A szent harangszó a toronybul,
 Misére híván . . . Hirtelen
 Megrezzen és talpon terem:
 «Nem, nem lehet — szól — oktalan'
 Hogy évődjem dologtalan!
 Mélázkodom, máléskodom,
 Kesergem a gyalázatom',
 Mig fenn, hogy az Urat dicsérje,
 Mindenki tódul a misére . . .
 Énnékem hitvány volt a multam,
 Én sajna, csak egyet tanultam,
 S nem tellik tőlem más dolog —
 Szolgállak téged hát ez egygyel,
 Szűz Mária! fogaddsza kegygyel,
 Ha szent szobrodnak tánczolok!»

És felszaladt a szatyorért,
 Miben avitt ruhája van,
 A kápolnába visszatért,
 Magára kapta boldogan,
 Aztán kezét mellére téve
 Állott a Szűzanya elébe,
 Földig hajolt — mint szokta volt —
 S jelenté: «Disz-előadás!
 Első szám — palotás!»

S a márványszobrot egyre nézve
 S a nótát halkkal fütörészve,
 Elkezdí járni daliásan,
 Tempósan — közbe' kacziásan
 Verdesve össze a bokáit.
 A lassu nem tartott sokáig:
 Hamar a frissét kezdte el,
 Fürgén és könnyen mint pehely.
 Úgy rakja-rúgja, topja-ropja,
 Hogy szinte lángol arcza lobja,
 S a fáradságtól majdnem eldül.
 Egyet pihen, magát kifújja,
 De gyorsan talpra szökken újra
 S a híres bundás-tánczra perdül.
 Aztán a hajdu-tánczba kezd,
 Jár fegyverest, meg egerest,
 És végül — mindez nem elég! —
 Jött egynehány cigánykerék,
 Tótágas és bukfencz a légben,
 S gyors perdülés pörgettyüképpen . . .
 És minden egyes szám után
 A karjait keresztbe fonta
 És illő bókot csapva, mondta:
 «Dicsőségedre, Szüzanyám!»

Így tesz sokáig, évekig,
 És ezzel megelégedik.

Ám egyszer egyik ifju társa
 Ráles szegény komédiásra:
 Utána megyen — lábujjhegyen,
 Ügyelve, hogy az meg ne lássa.
 Az mit se sejt: föl- és lelejt,
 Szokás szerint — fordul s kering.
 A fráter egy oszlop mögött
 Csodálkozott, szörnyűködött,
 Botránkozott iszonytatón
 A különös production:

«Soha ilyet!» . . . És föl'siet
 Lehívni az apáturat;
 Egy vakmerő szentségtörő,
 Oh nézze meg, mivel mulat!

Mire leérnek, amaz éppen
 Áhítatos hevületében
 A saltarello-tánczba fog:
 Ireg-forog, tipeg-tapog,
 A végin aztán átalmelve
 Oly szédítően gyors ütembe,
 Hogy csurg a víz a homlokárul —
 Az ina roskad s földre ájul.

De most — nem tudják hogy s miként —
 Valami földöntúli fényt
 Látnak vetődni a falakra.
 S im, Máriának kő-alakja,
 Talapzatárul földre lépve,
 Lehajlik az alélt fölébe.
 Minthogyha aggódó anya
 A bölcső mellé állana:
 Nézése olyan csuda-gyöngéd.
 Letörli veritéke gyöngyét
 A kendőjével s — feje az ölébe. —
 Szellőt legyezget homloka fölébe.

Azok meg ketten, döbbenetben
 Nézik a bűvös látományt:
 A márványképet, mely fölébredt
 És jár-kelel élő test gyanánt!
 Majd térde hullnak s leborulnak
 A templom kő-koczkáira:
 S rebegő szóval, suttogóval
 Kezdik: «Üdvözlégy Mária . . .»

És másnap az apát elébe
 Hívják az együgyű papot.
 Ez: «Jaj nekem, kiáltja félve,
 Nem érek itt több holnapot!

Belátták, nincs rá semmi jussom,
 Hogy nékem itten czella jusson.
 Majd mondják: „menj komédiázni,
 Kenyérpusztító semmiházi!“
 S bolyonghatok majd ungon-berken,
 S keserűség lesz jártam-keltem!»

Kisírtan, lábán alig állva
 Lép az apátur csarnokába,
 Hol reszketőn borúlva térdre,
 Szorongva vár ítéletére.
 De perczig bírt térdelni csak:
 Keblére vont a őt az agg
 És szólt: «Bocsáss meg, tiszta lélek,
 Hogy eddig föl nem ismerélek!
 Áldott legyen a boldog óra,
 Mely tégedet körünkbe vitt!
 Áldott a Mindenek-Tudója,
 Ki azt akarta, élj te itt!
 S áldott a Szűzanya, ki rád
 Ontotta kegye sugarát:
 Oh te nemes, te istenes,
 Te jó, te hű, te szent barát!»

De azt, kinek a szíve terhe
 Oly nagy volt még egy percz előtt,
 A boldogságnak ez a telje,
 Mely oly váratlan érte őt,
 Kórógyba sujtja. Pár napig
 Kínlódik és viaskodik,
 Lázába' folyton azt hívén
 Lenn tánczol a templom kövén . . .
 Csak ott jár egyre gondolatja
 S vidám mosolylyal mondogatja:
 «Mazúrt . . . most kólót . . . most minétet!
 Tenéked, Szűzanyám, tenéked!»

S a m kor oszt' eljött a vég
 S a páterek körülvevék,

Gyászolva e kora halált:
Az ágya mellé angyal állt,
Kit Mária küldött le érte
S ki lelkét aztán fölkiérte
A dicsben fürdő hajlokig,
A hol az üdvösség lakik.

Igy szól a dal, mely im lezárul,
A Boldogasszony tánczosárul.

RADÓ ANTAL.

SZEMLE.

Jelentés a Greguss-jutalomról.

Első műkritikai évkör (1906—1911.).

I.

Greguss Ágost, a Kisfaludy-Társaság volt másodelnöke és felesége, született Kemény Mária, 1882 november 14-én kelt közös végrendeletükben mint alapítványi tőkét a Kisfaludy-Társaságnak 25,000 forint névértékű, négyszázalékos magyar aranyjárdék kötvényt hagyományoztak, hogy annak kamataiból évenként egy ezer forintos jutalom osztassék ki, váltogatva egy-egy legjobb kritikai dolgozat, festmény, drámai szerep, szobrászati mű, zenei mű és épület szerzői közt. A Greguss-jutalom szabályai szerint a Kisfaludy-Társaság az említett hat körnek megfelelően hat tagból álló bizottságot választott; a bizottság mind-egyik tagja külön-külön egy-egy körnek előadója. A bizottság tagjai: Beöthy Zsolt, Berzeviczy Albert, gróf Zichy Géza, Alexander Bernát, Riedl Frigyes és e sorok írója. A szabályok szerint e hattagú bizottság az illető körökből évről-évre három szakértővel egészíti ki magát. Ez alkalommal a kritikai jutalom kiadásáról lévén szó, az elnök szakértőkül a bizottságba Vargha Gyulát, Kozma Andort és Hegedüs Istvánt hívta meg.

Az így kiegészített bizottság először is megállapította a műkritikai jutalom előadójának feladatát. Mert az előadónak feladata nem merül ki abban, hogy jutalomra méltónak ajánl egy dolgozatot, hanem kötelessége egyszersmind az alapítvány szavai szerint «a hat év alatt felmerült figyelemreméltó művekről rövid feljegyzéseket tenni». Az volt tehát a kérdés, hogy az előadó a műkritikai irodalom nagy számú és különnemű termékeit minő irányban vegye figyelembe jelentése ismertető részében és indítványa fogalmazásában?

E kérdésre nézve a bizottság többsége a következőkben állapodott meg:

Greguss alapító levelében a jutalmazandó «műkritikai dolgozat» körét maga határozza meg. E szerint «A kritikai mű lehet

valamely irodalmi vagy művészeti korszak, valamely író, vagy művész æsthetikai méltatása, de lehet egyetlen műé is». E szerint tehát Greguss háromféle kritikai dolgozatra gondolt: 1. nagyobb, vagy kisebb irodalom- vagy műtörténeti korrajzra; 2. nagyobb, vagy kisebb írói, vagy művészi életrajzra, jellemrajzra; e csoportba foglalhatók a jellemzésre törekvő emlékbeszédek is és 3. egyes művekről írt bírálatokra, tehát egy költői mű, színi előadás, épület, kép, szobor, vagy zenei műnek és előadásának méltatására. Általában véve tehát az előadónak e három körre kell kiterjeszkednie. Azonban mind a három körre nézve bizonyos korlátokat állított fel a bizottság többsége. Az első és második körre nézve kimondatott, hogy az irodalomtörténeti és műtörténeti irodalmat főképp æsthetikai értéke szerint kell mérlegelnünk. Leginkább oly műveket kell itt figyelembe vennünk, melyekben a műkritikus bonczoló és jellemző tehetségének bizonyos fokú érvényesülését vesszük észre. A harmadik kör az, mely leginkább megnehezíti a Greguss-alapítvány műkritikai előadójának úgy is eléggé bonyodalmas munkáját. Egyes költői, vagy művészeti munkákról írt bírálatok többnyire napi- vagy hetilapokban szoktak megjelenni. Itt tehát nemcsak sokféle, de rendkívül nagy számú bírálatról is van szó. Igaz, hogy Greguss Ágost nem gondolt minden egyes hírlapi kritika megbeszélésére, bizonyára elegendőnek hitte néhány vezető kritikus munkásságának jellemzését és mérlegelését. De ez sem könnyű feladat. Pusztán emlékezés után néhány általános mondatba foglalnunk megjegyzéseinket ily fontos tárgyban még se volna helyén. Újra át kellene olvasnunk a szóba kerülhető kritikusok hat évi munkásságát s csak ezután kellene határozoznunk gondos összevetés és válogatás alapján. Ez magában véve nem óriási feladat, de ha hozzá vesszük azt, hogy az előadónak az önállóan megjelent munkákról, a folyóiratokról s évkönyvekről is be kell számolnia, akkor a napilapi és hetilapi kritikai termés értékelésének munkája — bármennyire selejtezzük is a termést — igen nagy arányokat ölt. És ez a selejtezés nem is olyan egyszerű munka. Az előadó nem lehet nyugodt a felől, hogy az ország valamely csekélyebb hírű lapjában nem jelentek-e meg oly kritikák, melyek ha épen kitüntető jutalmat nem is, de legalább komoly figyelembe vételt érdemelnek? Ez az aggodalom talán később is vissza fogja riasztani a műkritikai jutalom előadóját attól, hogy a napi- és hetilapokat is felvegye jelentése körébe, de az ő feladata mégis könnyebb lesz, mint az első előadóé volt. Nekünk körülbelül két —

nem egészen zavartalan — hónapunk maradt oly munka elvégzésére, melyre Greguss Ágost hat évet szánt. Ily körülmények közt tekintetbe véve a már említett okokat, a bizottság többségének beleegyezésével az előadó lemondott a napilapok és hetilapok kritikáinak ismertetéséről. Csak ismertetésükről mondott le, s nem figyelembe vételökről. Mert hiszen a napilapok egyes kritikussai legalább tanulmányokat írtak folyóiratokba s így munkásságuk úgylis szóba kerül ebben a kapcsolatban. Midőn a bizottság e megállapodását követtem, sajnálattal vettem észre, hogy az 1906—1911. év körül készült bibliographiai kimutatásban, mely e jelentésnek alapja,* hiányzik napilapjaink egyik kritikussának neve, a kit nem szeretnék hallgatással mellőzni. Keszler Józsefre gondolok. Kár, hogy színi kritikáit nem adta ki gyűjteményben. Bizonyára sok olvasója akadna e néha különös formába öltöztetett, de erős józan észszel és — a mi nem utolsó érdemök — bátorsággal írt bírálatoknak.

A bizottságnak még egy általános megállapodását kell előre bocsátanom. Döntenie kellett a bizottságnak arról, hogy a könyvek és tanulmányok szerzői közt figyelembe vegye-e azokat, a kik már nem élnek? Természetes, hogy e kérdésben a hagyományozó szándéka dönt. Itt azonban Greguss Ágost nem adott egészen határozott utasítást. A festményről és színi alkotásról szólva határozottan mondja, hogy az utolsó hat év folytán készült, vagy felmerült legjelesebb alkotásról van szó; a műkritikai dolgozatnál pedig a «készült» vagy «felmerült» jelzők helyett a «megjelentet» használja. Pedig bizonyára gondolt arra, hogy bármely hat évi időközben megjelenhetik halott írótól is oly munka, mely még nem jelent meg sohasem, vagy megjelenhetik egy halott író régibb műkritikai munkája új kiadásban, vagy munkáinak gyűjteménye első vagy későbbi kiadásban s lehet az is, hogy kidőlt a jutalom odaitélése idején oly író, a ki a szóban forgó évkörben egy komolyan számbavehető dolgozatot tett közzé. Többféle részletre terjedt ki Greguss gondolja; megállapította, hogy a jutalmazott csak magyar állampolgár lehet, hogy állampolgárnó is lehet, hogy állandóan Magyarországon kell laknia s hogy a kitüntetett irodalmi és zenei munkák akár külföldi «születésűek» is lehetnek, a mit úgy értünk, hogy ott is megjelenhetnek, kül-

* E bibliographiai kimutatást Kéki Lajos tanár úr készítette. Csak egynéhány adattal egészítettem ki kimutatását, így pl. saját munkáinak felemlítésével stb. Köszönettel tartozom gondos és fáradtságos munkájáért.

földi benyomások visszatükrözői is lehetnek, noha magyar nyelven vannak írva. Csak a halott írókról nem intézkedett, mert bizonyára nem akarta őket kizárni a jutalmazás utólagos dicsőségéből, még akkor sem, ha régebben készült szétszórt munkáik gyűjteménye jöhet szóba. Hogy mikor és kik részesülhetnek a halottak közül ily jutalmazásban, annak eldöntését Greguss a jutalom kiosztóinak tapintatára bízta.

A bizottság többsége tehát úgy hitte, hogy a halottak jogát sem szabad egészen mellőznünk. A halottnak is van joga a dicsőségre, csak úgy mint az élőnek. És jobban kell vigyáznunk a halott jogára, mint az élőre, mert a halottnak ritkán akad védője, az élő ellenben a maga erejével s a mások segítségével kárpótlást szerezhet sérelmeiért. E kétféle jogot a bizottság többsége ilyen módon egyeztette össze. Azok az írók, kik valamely évkör kezdetén már nem éltek, nem jöhetnek többé szóba. Mert ilyenformán megeshetik, hogy élő író sohasem kap díjat, mivel alig lesz évkör, melyben elhunyt jeles írók műkritikai munkájának valamely kiadása meg nem jelennék. De oly író, ki a sorra kerülő évkör akármely csekély részében még élt s akár új munkával, akár régibb munkái gyűjteményével lépett föl, nem szabad mellőznünk. Ez elvet a mostani évkörre alkalmazva, le kell arról mondanunk, hogy figyelembe vegyünk oly kritikusokat, mint Kemény, Salamon, Keleti Gusztáv és Péterfy Jenő, noha az ő nevük is előfordul az 1906—1911-ig megjelent kritikai művek címlapján, de nem mellőzhetjük Katona Lajost, Mikszáth Kálmant és Gyulai Pált, kik az évkör nagyobb felében még az élők közt voltak.

Ez előzetes megállapodások egyrészt arra valók voltak, hogy útbaigazítsák a Greguss-jutalom első előadóját feladata teljesítésében, de másrészt a bizottság azt is reméli, hogy e megállapodásoknak az utánunk következő bizottságok és előadók is némi hasznát fogják venni.

II.

Áttérve tulajdonképi feladatunkra, megjegyezzük, hogy az írók sorrendje véletlen s nincs kapcsolatban bárminő érték meghatározással. Tulajdonkép a chronologiai rendet követjük, azokat említve először, kiknek szóba kerülő munkái már 1906-ban és így tovább jelentek meg. Külön vettük s a végire hagytuk azokat az írókat, kiket a bizottsági tagok a jutalomra érdemesek közt leginkább említettek.

Horváth Cyrill a régi magyar irodalom történetének már is sok homályos kérdését oldotta meg. Munkáiban nem csupán a középkori és a reformatio korabeli irodalomnak alapos ismerete, nem csupán kutatói tehetsége, hanem a költői és írói sajtóságok iránt kifejtett érzéke is segítette. Igen szép jeleit mutatja ez érzékének a *Batthyány-codex*ről írt értekezésben, mely már 1905-ben jelent meg, tehát nem tartozik ez évkörhöz, de a *Margit-legendáról és forrásairól* írt gazdag tartalmú értekezéseiben is találkozunk e kritikai érzék nyomaival.¹

Katona Lajos legnagyobb eredményű dolgozatai nem ez évkörre esnek, de az itt szóba jöhető *Ujabb Adalékait* és *Cymbeline* tanulmányait² is csak oly tudós írhatta, kiből mély vonzalom élt a népköltészet naivsága és a középkori áhítat költőisége iránt. Leginkább szóba jöhet itt *Petrarcáról* írt kis életrajza, mely a *Költők és Írók* című vállalatban jelent meg 1907-ben. Az író és korát az érdeklődés egyenlő hevével jellemzi. A költőt kissé mellőzi, de annál elevebben rajzolja a tudós humanistát és vonzóan beszél el mozgalmas életét a találó kritikával rendezett nagy irodalom alapján. Szerinte Petrarca beíró kapcsolatban van korával. A középkor utolsóelőtti századában — úgymond — «a multtól elszakadás minden fájdalma s a bizonytalan jövőnek minden aggasztó sejtelme átrezgett Petrarca finomabb idegzetén». Az életrajzíró lelkébe világít az a gondolat, hogy némi kétség fér ahhoz, vajon Petrarca volt-e az első modern ember, de «bizonyára nem ő volt az utolsó középkori, mert még ma is él ebből a középkori emberből bennünk annyi, a mennyi ennek a két kor határán álló s egy harmadikba visszasíró léleknek megértésére szükséges». Petrarcat ez idézettel jellemzi: *ch'altro diletto ch'mparar non provo*. Ez volt Katona életének is híven követett jelmondata. Tanulni akart, csak tanulni s mennyit tanulhattunk volna még tőle, ha a végzet idejekorán el nem szólítja könyvei mellől,

Ignotus³ sokféle társadalmi, morális, politikai, irodalmi s művészeti aphorismát gyűjtött össze egy kötetben. Könyve bizo-

¹ L. *Irodalomtört. Közl.* 1906. és *Budapest székesföv. IV. ker. közs. reáliskola Értesítője* 1907/8. (Nem láthattam következő két munkáját: *Joannes Vercellinus és a magyar Margit-legenda*. Akad. Értekezések I. osztály kiadása 1908. és *Középkori Legendák és a Legendae Aureae* Budapest, 1911.)

² *Irodalomtört. Közl.* 1906. és *Magyar Shakespeare-tár* 1908.

³ *Olvadás közben*. Jegyzetek és Megjegyzések. Budapest, 1906.

nyára tetszett sok oly olvasónak, a ki szeret sokféléről röviden, néha csak úgy futtában egy pár nem épen a tárgy mélyéről kiragadott megjegyzést hallani. Ezek az olvasók élnek, halnak az élcéért, a meglepő fordulatért, bálványuk minden, a mi modern s nagyon vonzódnak ahhoz, a mi decadens. És Ignotus hozzásimul e környezethez, igazi rokonszenvből, de a játék kedvéért is. Tulajdonkép komolyabb lelkű, mint a milyennek néha mutatja magát. Szerettük volna, ha összegyűjti könyvében a legújabb magyar irodalomra vonatkozó cikkeit. Ilyen olvasott és eszes ember állásfoglalását érdemes lett volna vizsgálgatnunk különösen azért, mert nem külföldieskedik, hanem igazán otthon van a külföldön s a mellett megbecsüli s jól ismeri a magyar irodalmat is. Hiszen ő maga is magyar költő, kit annak idején Gyulai Pál is elismert, noha újabb versein érzünk valamit annak a gondolatnak az ízéből, melyet könyvében így formuláz: «A legszebb emberi bűn: az ízlés». Itt összegyűjtött irodalmi jegyzeteiért nem igen birunk érdeklődni. Például ezt írja: «Mme Réjaneról meg tudjuk állapítani, hogy játszik: kitünően, tökéletesen, a mesterség a kis újjában van. Duséről nem tudunk megállapítani semmit — sokkal szerelmesebbek vagyunk bele». Ki hiszi azt, hogy Ignotus nem bírna megállapítani egyet-mást Duse művészetéről? Vagy hogy művészi szerelmét nem bírná elemezni? Mire való az ilyen játék? Máskor Schiller Wallensteinjéről megállapítja, hogy a Thekla-episód tulajdonkép nem illik a nagy történeti színjátékba. Menzel mondásával üti el a kérdést. Pedig az nem olyan egyszerű. Másképp is érezhetünk. Szerintünk Wallenstein családjának katasztrófája a hős katasztrófájának hatását rendkívül mélyíti. De nem foglalkozhatunk tovább e könyvvel, noha érezzük, hogy igazságtalanok vagyunk iránta. ha röviden végzünk vele. Különös dolog az, mikor azt vesszük észre egy könyvben, hogy írója tartalmasabb, mint munkája, pedig ez a munka végig kalandoz az egész világon. Könyvének nem csekély érdekessége lesz egykor az, hogy mint «oklevél» adatokat fog szolgáltatni mai társadalmi körök lelki állapotának ismeretéhez.

Ez évkörnek, melyről jelentésünket írjuk, nevezetességeihez tartozik az is, hogy műkritikai írói közt Mikszáth Kálmán nevével is találkozunk. A *Magyar Regényírókhoz* írt bevezetései nem foglalkozunk, jelentékenyebb ezeknél két kötetes könyve: *Jóhai Mór élete és kora*.* Kiválóan érdekes élet-

* Budapest, 1906. Révai Testvérek.

rajz. Le nem teszi kezéből, a ki egyszer olvasásához fogott. Tudós életrajzírók sokat tanulhatnak Mikszáthtól abban, hogy mikép kell az élet- és kor-rajzot megeleveníteni. Jókai szülei, a komáromi gyermekévek, a pápai képzőtársulat, a kecskeméti környezet és hatása, a negyvenes évek irodalmi viszonyai, Jókai és Petőfi viszonya, Jókai első házassága, Jókai bujdosása a forradalom után, mikor «a természettel összepajtáskodott»: csupa felejthetetlen rajz. Gyönyörű részlet az, mikor Jókai anyja meglátogatja fiát a svábhegyi villában. Itt kibékül fiának szerencsétlen házasságával, tapasztalván, hogy rendben van a háza tája. Szinte látjuk, mint olvad el a szigorúság a patriarchalis viszonyokhoz szokott anyának tisztos arczán. Jókai külsejét, társadalmi szokásait. otthoni életét az első házasságban, nyilvános szereplését, annyi gonddal s a jellemző adomáknak olyan bőségével írja le Mikszáth, hogy hőse előttünk áll s bizalmas ismerősünkké lesz. Mindezek első rangú életrajzírói erények s a könyv némi hosszadalmasságot leszámítva mindvégig lebilincselő, de mégis azt kell mondanunk, hogy az életrajz el van hibázva. Nem az adatbeli tévedések rontják el. Igaz, hogy nagyot nézünk, mikor az 1845-iki irodalmi viszonyok rajzában egyszerre csak ezt olvassuk: «Ilyenkor talált egyetlen egyszer betévedni (Pestre) a zárkózott kedélyű mélabús Berzsenyi Dániel, hogy egy estét írók közt töltsön, de elborzadva a tapasztalatoktól, utazott el másnap Niklára, hogy soha többé meg ne kívánja az írói társaságot.» Az ily súlyos chronológiai tévedés kételyt ébreszt oly munka hitelessége ellen, mely telve van a politikai és társadalmi történetre vonatkozó adatokkal. De az oly hibák, melyek törléssel vagy egynéhány szó és szám helyreigazításával javíthatók, nem számítanak. Azonban Mikszáth életrajzának organikus hibái vannak. Tulajdonképp Mikszáth nem szerette Jókait s a mi még nagyobb baj, ezt a szeretetlenséget leplezni akarja. Egyrészt igen is élesen tünteti föl Jókai gyöngeségeit s másrészt, hogy a közönség vissza ne riadjon, aranyos glóriát fest a feje fölé. «Egy kis stréberség mindig volt benne» — mondja egyszer — majd másutt ilyeneket mond: Jókai komolyan nem hitt politikai iránya helyességében, «gyenge politikus, felületes ujságíró volt, a nagylelkűségi frappans poseokat mindig szerette. Hősei mind ilyenek. S ő maga is hőseit játszotta, ha tehette és ha nem nagyon kényelmetlen volt a játék... Móricz modorában sok volt a pose, olyan tartásban állt, beszélt, vagy járt, mintha a photographus camera

obscurája előtt állana, a hyperloyalitás betegségéből soha sem gyógyult ki, a politika inkább hiúság és urias kedvtelés volt nála, mint hivatás». Az ilyen jellemrajz megmarad az olvasó emlékezetében s aztán nem tudja, hogy mit gondoljon, mikor egyszerre azt olvassa, ugyancsak Mikszáth könyvében, hogy Jókai «nem volt soha stréber». (Ez dicsőítésnek van gondolva, de érzésünk szerint az ilyen dícséret s általában a «stréber» szó használata Jókai jellemrajzában nagyon sértő.) «Jókai csodálatosan mélyen látó, a politikában is» és általában telve van sok csodálatos idealis vonással. Mikszáth Jókai írói kiválóságának jellemzésében is ugyanilyen kettős mértékkel mér. Néha rendkívül nagyra tartja Jókai költészetét. A «phantasiából» — írja róla Mikszáth — «egy halandó sem kapott annyit, mint ő. Apafy vagy Teleki M. az marad, a minek Jókai állította be (*Erdély aranykorában*). Tömörebb írot alig ismerünk a világirodalomban» és így tovább még hangosabb dicsőítéssel. E dicsőítések fűszere a gúny a «tanügyi bácsik, az akadémikus körök, a vaskalaposok, a feltűnni vágyó kritikusok ellen», kik Jókait bírálni merészelték. Pedig Mikszáth is bírálja Jókai regényeit. Egyszer azt mondja róluk, hogy meglátszik rajtuk Sue és Dumas hatása a rendkívüli, a meglepő, a csattanós, a csodálatos hajszolásában. Regényhősei nagylelkű poseokban tetszelegnek. Jókai compositiója — úgymond Mikszáth — és characteroi rendszeren kidolgozás közben romlanak meg — nála «tökéletes emberek csak azok, a kik egyetlen episodban szerepelnek, vagy rövid novelláinak hősei, kiket nincs ideje elrontani». De ha Mikszáthnak ez a véleménye Jókai költészetéről, akkor ő is vaskalapos. Mert Gyulai, Salamon, Péterfy (ő a «feltűnni vágyó»; — minő emberismeret!) ugyanezt mondták. Sőt Mikszáth kénytelen elismerni, hogy «senki sem bírta Gyulainál jobban kiemelni Jókai előnyeit» s aztán idézi azt «a tömör és mesteri jellemzést» (Mikszáth szavai), melyben Gyulai Jókai elbeszélő és genre-rajzoló művészetét méltatja. Lám, a lenézett tanügyi bácsik mégsem olyan megvetni valók, mikor maga Mikszáth is az ő iskolájukba jár, ha a regényírot nem alaktalanul dicsőíteni, hanem valóban jellemezni is akarja. Sőt talán nem ártott volna, ha kissé jobban belemélyed a «tanügyi bácsik» tanításába. Akkor talán nem írta volna Keményről ezt: «mintha elefánt menuette-et tánczolna». Szóval Mikszáth a Jókai életrajzában is kitűnő elbeszélőnek bizonyult. Jókai életének külső fordulatait, szokásait, néhány feltűnőbb jellemvonását nagy művészettel állítja elénk, de Jókai lelkét és költészetét nem bírja

egységesen átgondolt és következetesen kidolgozott képben érzékíteni. A könyv epilógjában azt mondja Jókairól: «Ez a lélek nem nyílik meg sehol. Olyan mint a selyemgubó — nem látszik az elevenje a sok selyem miatt.» Valóban Mikszáth könyvében Jókai lelke tarka gubóban (néha nem is selyemgubóban) marad és ki nem bontakozik belőle.

A fiatal nemzedék tagjai közt kitűnt Papp Ferencz néhány tanulmányával. Az *Arany János egyénisége és a romantika*¹ című tanulmányban jól fejt ki, hogy mennyiben rokon Arany a romanticizmussal s hogy mennyiben különbözik tőle; Arany vallásosságát is néhány sikerült sorban jellemzi, de a párhuzam Arany és Széchenyi közt s az ellentétek keresése Arany lelkében nem egészen természetes. Többre becsüljük a szerzőnek *b. Jósika Miklós és Kemény Zsigmond* című tanulmányát.² Helyesen jellemzi Jósikát és figyelmeztet arra, hogy Jósika több tekintetben hatott Keményre. Ez a hatás nemcsak Kemény első regényén érezhető, hanem későbbi műveiben is. E hatásnak megállapításában látjuk a tanulmánynak főérdemét. De téved a szerző, midőn Péterfyvel vitatkozva azt akarja bizonyítani, hogy «Kemény világnézetében a fénypontok adják meg költészetének uralkodó tulajdonságait». Pedig e költészetnek fősajátsága az a sötét tragikai felfogása az emberi sorsnak, melyet Gyulai és Péterfy oly szépen jellemeztek. Papp előadása nem olyan tömör és egyenesen célratoró, mint a hogy óhajtandó volna. Rövidebb bírálati *Budapesti Szemlé*ben egykorú költőkről figyelemreméltók és érdeklél várjuk tőle Kemény Zsigmond életrajzát. Vértesy Jenőnek könyve *Kölcsey Ferenczről*,³ több méltánylást érdemel, mint a mennyiben részesült. Vértesy nem ismétél közhelyeket s ha el is fogadja a mások ítéletét, egyéni színt ad az átvett ítéletnek. A könyv eleven és finom irodalmi érzékkel van írva Kazinczy iránt malitiosus a szerző, de jól találja el sok gyengeségét és őt is a maga szemével nézi, úgy mint Berzsenyit is, a kit röviden és szerencsésen jellemez. Kölcsey bonyolult belső életének pszichológiájába nem mélyedt el eléggé, de lyrájáról, politikai szerepléséről és prosájáról is sok érdekes és tartalmas megjegyzése van. Szerzőnknek le kellene szoknia arról a kissé lenéző, ironikus hangról s a stylusnak arról a szaggatottságáról, melyek

¹ *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1906.

² *Budapesti Szemle*, 1909. 140. k.

³ Budapest, 1906.

ártnak könyvének. De egészben véve ez a könyv Kőlcseynek legjobb életrajza. A szerző kritikai tehetsége őszinte bátorítást érdemel.

Haraszi Gyula legfőbb munkája ez évkörben a *Corneille és kora*¹ című könyv. Igen kimerítő monographia. A középkori francia dráma történetén kezdi s így jut el Corneilleig. Nemcsak biographiát ír, hanem szélesen kidolgozott irodalomtörténeti korrajzot. Végigtekint mindenben, a mit az irodalom elmondott Corneilleről. És higgadt ítélettel összeválogatva a jót mindenfelől, mégis eredeti marad, különösen Corneille egyes jellemeinek felfogásában. Valóban örömről telhetik abban, hogy Corneilleről ily alapos és tanulságos monographiát adhatunk a magyar olvasó kezébe. Haraszi több kisebb tanulmányt is közölt a francia irodalomról. Az ő tájékozottságát e téren a legilletékeőbb francia írók is elismerték. Segítségét is kikérték egy régi francia dráma kiadására és magyarozatára. Itthon többször rosszakarattal említi munkásságát, de magyar író már föl se vegye ezt a rendesen kijáró hazai jutalmat. Szerencse, hogy a francia irodalomtörténeti munkásság megítélésére nem egyedül a hazai fórumok vannak hivatva. Haraszi rövidebb tanulmányai közül felemlítjük a Hugó Victorról szólót, mely mint a *Nyomorultak* bevezetése a *Klasszikus Regénytárban* jelent meg. (1910.) Ez nem csupán kimerítő, de egyszersmind koncentrált s élénk jellemzés is. Erdélyi Pál A *Teleki-Énekeskönyvről*² írt értekezésében egy új magyar költőt igtatott a magyar irodalomtörténetbe, Barakonyi Ferenczet. Megírta nagy szorgalommal családjá s élete történetét, bemutatja s méltatja költeményeit. A felfedezők szokása szerint meglehetősen túlbecsüli Barakonyi költői értékét. Mi úgy látjuk, hogy Barakonyinak több szép strophája és jó sora is van, de a belső formának nem volt művésze. Mindamellett Erdélyi közleménye igen becses. Barakonyi költészetének a magyar dal s kivált a magyar szerelmi dal fejlődésében jelentősége van.

A fáradhatatlan Ferenczi Zoltán munkái közül *Csokonai életrajzát* emeljük ki.³ Ferenczi az életrajzi részletek megállapításában oly lelkiismeretes, hogy sokszor szeretik úgy föltüntetni, mintha csupán ez eléggé meg nem becsülhető írói tulajdonságában jelentkeznék életírói hivatása. Pedig Csokonaijából nem csu-

¹ Budapest, 1906.

² *Erdélyi Múzeum*, 1907.

³ *Költők és Írók*, Budapest, 1907.

pán adatokat tanulhatunk. Csokonai tanári munkájáról, költészetében az olasz hatás közvetlenségéről s különösen Csokonai szerelméről jellemzőt és újat tud mondani. Jól határozza meg Csokonai költészetének jelentőségét e szavakban: «egy affectált költői világban, midőn a költészetet inkább szép és nemes időtöltésnek, az ízlés és tudás, az ítélet és tudomány eredményének tekintették, úgy jelenik meg, mint egy naiv és ösztönszerű impressionista, ki rendkívül sokoldalú és kezdeményező oly irányokban, melyeknek jelentősége csak irodalmunk fejlett idejében lett nyilvánvalóvá». Csokonai életének megható története mögött a culturtörténeti háttérre is kilátást nyit. Különösen érdekes Csokonai utolsó napjainak leírása.

Zlinszky Aladár tanulmánya: *Toldi, a természetes ember** új világitásba helyezi Arany trilogiáját. Alapgondolata az, hogy Arany *Toldija* kapcsolatban van a rousseau-i természetesség ideáljával, a szív természetes erényeiben vetett hit van Toldiban megtestesülve. Ha gyilkosságot követ el, a lelkiismeret nem zaklatja; Nagy Lajos ítéletében nem a társadalmi igazság, hanem a természeti igazság győz; a mi a falun, az egyszerű, természetes viszonyok közt történik Toldiban, az mind igazságos is, a városi nép, az udvar pedig romlott. Ez a költemény igazi tartalma szerzőnk szerint. És a ki ezt nem látta, hibás úton járt. Körülbelül ez a szerző értekezésének nagyon is rövidre fogott alapgondolata. Kétségtelenül érdekes szempont és van is benne valami igaz. Csakhogy a gondolat nagyon ki van élezve. Aranyra is hatott a negyvenes évek költészetének demokrata iránya, de szelleme nem volt egészen elfogulva abban, hanem fölötte is lebegett; objectivisálta a népiest és a természetest a keresztyén középkor erkölcsi levegőjével vette körül. Nem áll, hogy Lajos király ítéletében a természeti igazság győzött s nem a társadalmi. Nem a mai társadalmi felfogás győzött abban, hanem a középkori lovagi társadalomé; a középkori lovag felfogása nem a gyilkosság tényét nézi, hanem azt, hogy folt esett-e a gyilkosság által a lovagi becsületen? Toldi csak szolgát ölt, oly úrnak szolgáját, ki álnokul gyilkosságba kergette. A király ítéletén az urak nem ütköznek meg, sőt «nagy tetszés követte a király beszédét. Zsenge korához ily ritka bölcseségét.»

Ez ítéletben tehát az akkori társadalom igazsága győzött s nem a természeti igazság. Továbbá nem lehet tagadni *Toldiban* a

* *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 1907.

lelkiismereti motívumokat. Elég csak az ötödik énekre gondolnunk, mikor Toldi egy pillanatra bátyjának megöletésére gondol, de «az örök élet» gondolata visszarántja az örvény széléről azt a hőst, ki nem pusztán a «természeti» ösztönök hatása alatt cselekszik. Különben is, hogy nevezhetnők a természeti állapot visszatükrözésének azt a költői trológiát, mely a végén ép a cultura diadalát dicsőíti a természet ereje fölött? De bármit gondoljunk e tanulmányról, dicséernünk kell előadása objectiv nyugalmát s azt a szép világirodalmi áttekintést, melybe a szerző gondolatait foglalta.

Horváth János még fiatal, de a mit ír, annak súlya van és formája is felkelti a figyelmet. Az *Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai** című munkájában abból a szempontból tekinti át a magyar irodalmat, hogy mikor jelentkezik először annak történetében az irodalmi tudat, vagyis az írónak elődeihez és olvasóközönségéhez való tudatos viszonya. Azután e tudatos irodalmi fejlődést kíséri nyomon a tartalmi eredetiség és a művészi követelmény felvetése koráig. Ez a felosztás nem változtatja meg gyökeresen az eddigi irodalomtörténeti korszakokat, de ez mellékes. Érdekesek a munkában az egyes írókra vonatkozó megjegyzések. Ezek eredeti benyomásokon alapulnak s többnyire igen csinosak és tartalmasak. A szerző egy-két szóval néha sokat tud mondani. Csokonait például a «legdebreczenibb kosmopolitának» nevezi. Horváth János stylusának magyarossága nem mindennapi. Férfias erő van abban s mégis úgy símul nehezen kifejezhető árnyalatokhoz. Horváthnak másik munkája: *Ady s a legújabb magyar lyra*** bizonyos feltűnést keltett s nem ok nélkül. A fiatal író e munkában oly kötelességet vett magára, melyet az idősebbeknek illetet volna teljesíteniök. Ady Endre és követői nagy figyelmet keltettek, olyat, a minőt már rég nem keltett magyar irodalmi mozgalom. Csak szertelen dicsőítést vagy gúnyolódást hallottunk, az objectiv bírálat illetékes részről elmaradt. Horváth tehát vállalkozott a munkára bátran, komolyan és elindult a maga útján, nem hallgatva se jobbra, se balra. És könyve olyan, mintha átokra felemelt kezét egyszerre áldásra hajlította volna. Követni akarjuk gondolatmenetét. Azt mondja, hogy az Ady nyomát taposó költők a dicsőítők szerint Csokonai

* Budapesti II. k. állami főreáliskolának *Értesítője* 1907/8. évről s külön is.

** *Budapest*, 1910.

és Petőfi folytatói, az új időhöz mérten, pedig «igazi őseik a Baudelaire és Verlaine hatása alatt álló francia decadensek és symbolisták». Az új irány három ponton mondott nemet a mi eddigi általános igenünkre. A mi három igenünk a következő: 1. Erős, de sohasem támadó, sohasem fitogtatott nemzeti érzés és fajszeretet. 2. Tisztes, férfias szemérem. 3. Világos, közérthető beszéd. Az új irány ez igenekkel szemben «gőgös nemzetközséggel, satnya érzékiséggel s nagyképű homálylyal» mondott nemet. Mindez igen jó, alig lehetne jobban elmondani. De következő azután Ady költészetének jellemzése. Őt kiveszi szerzőnk a fent ismertetett csoportból és körülbelül így jellemzi: Ady költészete — úgymond — az ösztönszerűség költészete és pedig tudatosan az; gyermeki, ősemberi képzelődés, babona teremtő tehetség nyilvánul benne, nagy mestere a symbolumnak, az ő nagy költői eredetisége abból áll, hogy egy-egy megnyilatkozni kívánó, futólagos, alig észrevehető, elemezhetetlen, mert tudatalatti lélekállapot, vagy lelki esemény kifejezésére suggestiv erejű symbolumot talál. Szóval Ady az ősember naiv hitével tud látni, a teremtő erő van költészete gyökerén stb. Engedelmet kell kérnünk, de ez már sok. Egyetértünk abban a szerzővel, hogy Ady valódi költő, kit kár lett volna halgatással mellőzni. De a mi benyomásunk szerint Ady tehetségét gyökeresen elrontja az utánzás. A mit Horváth őseredeti, symbolumokat teremtő, homályos, decadens ösztönöket kifejező képzeletnek nevez, az tulajdonkép nem egyéb, mint az utánzás ösztöne és az ezzel együttjáró különféle visszasságok. Ady kezdetben nem volt egészen olyan, mint a minőnek újabb verseiben mutatta magát. Ha nem csalódunk, legelső verskötetete 1899-ben jelent meg. Itt is jelentkezett már a halálköltészet s a decadens érzés. Már itt is csak az örök halált ismeri, itt is szól az «édes méregről, mely testet rombol s melynek lassan ölő cseppjében elolvad minden akarat», de mégis ebben a kötetben Ady alapjában véve a régi magyar költői hagyományokat folytatta formában és érzésekben is. Rákóczit, Kossuthot énekli, hazafiasan, különben Ábrányi Emil nem írt volna előszót kötetéhez. A kötetet édes anyjának ajánlja, a régi, megszokott érzés tisztes hangján szól róla. A szerelemről akkor még így énekel:

Egy férfinak nemes szerelme
 Legyen az égi, tiszta út,
 A melyen az asszonyi szépség
 Fenséges öntudatra jut.

Lelke fiatal a beleszállt sokféle kétely és ernyesztő benyomás ellenére is. Jellemzően írja:

Reám szakad lelket zaklatva
Egy eltévesztett élet vádja
S egy-egy megtisztult dalba ömlik
Lelkem felújult ifjusága.

Van benne már ekkor is erőltettség, rhythmusa sem mindig olvadó s a belső szerkezet nem mindig erős ez első költeményeiben. De néhány egészen sikerült költeménye is van. Hadd idézzünk egyet:

Hervadáskor.

Hervadáskor, pusztuláskor,
Novemberi dérhulláskor
Tinálatok, lent a kertben,
Ránk hullott a falevél.
Az öreg fa hervadt lombja,
Mintha nekünk szólott volna,
Mintha minket intett volna:
Vigyázzatok, jön a tél!

Hervadáskor, pusztuláskor,
Novemberi dérhulláskor,
Visszasír a lelkem hozzád,
Szép szerelmem, kedvesem,
Mintha ott a kertben lennék,
Száll a levél, száll az emlék,
Szálló levél, szálló emlék
Körülrepdes csendesen . . .

Hervadáskor, pusztuláskor,
Novemberi dérhulláskor,
Tinálatok lent a kertben
Most is hull a falevél,
Most is hervadt a fa lombja,
De most mintha sírva szólna:
Ugy-e, ugy-e nem hittétek
Rövid a nyár, itt a tél . . .

Hinné-e ma már valaki, hogy ezt Ady Endre írta? Versében rhythmus és tartalom szép harmoniába olvad; a költemény olyan lágyan érzelmes, sejtelmes s a mellett mégis világos, mintha az ifjú Gyulai írta volna Kölcsey hatása alatt. De a

Vér és Aranyban (ha nem tévedünk, 1908-ban jelent meg először) s még inkább a későbbi versekben Baudelaire, Verlaine s mások erősebb hatása alatt Ady lényegesen megváltozott. Ekkor már anyjáról így ír:

Sötét haja szikrákat szórt,
Dió-szeme lángban égett,
Csipője ringott . . .

szóval anyja szép, ingerlő nő volt csak azért, hogy őt szülje, az átok sarját. És hogyan változott így át a régi tisztes hang? A magyarázat ott van: Baudelaire *Bénédiction*jában, hol a költő anyja így átkozódik a költemény elején:

«Maudite soit la nuit aux plaisirs éphémères
Où mon ventre a conçu mon expiation.»

Tudniillik költőt szült, a kinek hivatását azután Baudelaire gyönyörűen dicsőíti a további strophákban, míg az Ady verse üres és izléstelen. Vagy tudni akarjuk-e, honnan való az *Egy ismerős fiúban* az a többször dícsért vers:

Az a kis fiú jár el hozzám
Mostanában nevetve, holtan
A ki voltam . . . ?

Verlaineből, a ki arról az «amant»-ról énekel, «qui avait connu toute la chair» és szíve egy zugában mégis megőrzött valamit abból a kis fiúból, a kit Jézuska szeret. Van reminiscencia másutt is Adyban, de nem szükséges részleteznünk. Egész újabb költészetének tartalma majdnem programmszerűen van kifejezve Baudelaire e soraiban:

La Débauche et La Mort sont deux aimables filles,
Prodigue de baisers et riches de santé . . .

Nem azt mondjuk, hogy Ady újabb költeményeiben ne volna néhány csinosabb stropha, sőt néhány olyan költemény is, mely minden különössége mellett hangulatot kelt bennünk. Ady igazi költő és legalább eddigi köteteiben még nem sikerült teljesen elrontania magát. Azonban ne vegyük olyan komolyan az ő halálköltészetét s a mi ezzel kapcsolatos. Itt mi nagyon erősen érezzük a minta követésének szándékát és kedvünket veszítjük. Van Ady halálköltészetében valami gyermekes vakmerőség, mint általában sok versében, a hol a symbolismusra való törekvésben tökéletesen érthetlenné lesz. Azután meg az a

radicalismus, melybe belékergették s a magyarság rút szidalmazása! Valóban Ady ez újabb verseiben jó és rossz rímekben, szép strophákban és néha szándékosan facsart stylusban össze-vissza cseng és bong, valódiságban és utánzásban sok sejtelem, érzelmi vágy, undor, erkölcsi felhevülés, nihilismus, költői álm, badarság és nagyzási hóbort. Lehet, hogy e hangzavarból még kifejlődik valami rendkívüli harmonia, de most még Ady nagyon mélyen lemerült az idegen decadensek és romantikusok tavába. Ez a merésznek látszó újító tulajdonkép impressiókra hajló költő, ki eddig még sikertelenül küzdött az egyéniség erejéért.

Négyesy László a *Szülőhelyi elemek Katona Bánk bánjában** című dolgozatában azt a kérdést veti fel, miben ihlette Kecskemét Katona Józsefet? A kérdés meglepő és szinte azt hihetnők, hogy oly drámában, mely a lélek mélyén dülő szenvedélyek összeütközését szaggatott dictióban ábrázolja, a szülőhelyi környezetnek hatása nem lényeges. S mégis Négyesy éles szemmel kimutatja, hogy az alföldi származású drámaíró lelke fajrokonságban van az Alföld nagy lyrikusával és epikusával is. Katona nem vesz máshonnan képet, mint az Alföldön ismeretes jelenségekből. Szólásaiban az Alföldön szokásos indulatkifejezéseket találjuk. Másik értekezésében, *A magyar költészet eredete*** címűben a magyar költészet gyökereit kutatja. A magyar költészet legősibb fokon — ezt a gondolatot fejtegeti — a finn-ugor költészetből eredett. Keresi azután e költészet ősi sajátosságait. Az alliteráció és a parallelismus az összes finn-ugor népekhez akkor kerültek, mikor még együtt laktak. Népdalaink szerkezete szembetűnően hasonlít a török-tatár strophás dalok compositiójához. A török népek szomszédsága a magyarság költészetének tárgyi elemeit is befolyásolta. A népköltést ezután a szláv hatás éri a keresztyén magyar állam korában. Az a népszellem, mely ez ősi költészetet megalkotta, teremtette meg a magyar léleknek oly hőseit, a kik a világirodalom számára is eredetiséget revelálnak: Petőfit, Aranyt, Jókait és Mikszáthot. E kiváló értekezésben az ősköltészet reconstruálása a finn-ugor nyelvrokonság, a török és szláv culturhatás kapcsán nemcsak nagy történeti belátással van megalkotva, hanem költői érzékkel is. A stylus szép magyarsága és emelkedettsége is fokozza az előadás érdemét. Csak az utolsó négy író együvé állí-

* *Beöthy Emlékkönyv* 1908.

** *Kisfaludy Társaság Évtapjai*, XLIV.

tása ellen volna észrevételünk. A külföld Aranyt alig ismeri, kevésbé, mint Jókait és Mikszáthot. S mégis Petőfi és Arany Jókainál és Mikszáthnál jóval nagyobb költők voltak, egyenlő rangra nem állíthatók.

Legifjabb Szász Károly *Toldy István mint drámaíró*¹ című értekezésében behatóan és érdekesen méltatja a most már majdnem elfelejtett drámaírót. Toldy István a kiegyezés utáni új Magyarországon megvetette alapját a modern társadalmi vígjátéknak és színműnek. Ezt a társadalmat ő rajzolta először drámában és mellőztetése a színpadon nagy igaztalanság, melynek jóvátételét a szerző meggyőző hévvel sürgeti.

Váczy János *A magyar irodalmi kritika kezdete*² című tanulmányában részletesen s tanulságosan megállapítja, hogy Rát Mátyáson és Rajnison kívül, kik az irodalmi bírálat első csiráit kifejlesztették, Bacsfányi és Kazinczy működésével erősödött meg az életrealó ültetvény s már a XVIII. század utolsó évtizedében gyökeret vert. Váczynek *Kazinczy Ferencze*³ oly életrajz, melynek anyaga úgyszólván egy egész élet munkájával van egybe-gyűjtve. És ez anyagnak érdekességéhez foghatót kevés magyar költő életében találunk. Kazinczy rettegése a halálos ítélettől a Martinovics-perben már az életrajz elején leköti részvétünket. Szenvedései a börtönben és szabadulása után még fokozzák azt, különösen mikor a szerző Kazinczy anyagi nyomorát részletezi. És e sivár képből kiemelkedik Kazinczy bámulatos lelki nyugalma. «Én örömet élek a nem mostban» írja egyszer. Már pedig a ki egyszer ily élethez fog, azt a most keményen megrázza. De Kazinczy mindvégig derült maradt. Csak Hébéhez imádkozott vénségében, hogy lelkét itassa és soha elaggni ne hagyja. Megállapítja a szerző Kazinczy nyelvújítása irányait, előbb mérsékelt, majd tüzes, azután megint mérsékletre hajló nyelvújító volt. Jól mondja Kazinczy költészetéről: «Senki sem sóvárgott a költői hírnév után állhatatosabban, mint ő, de inkább átdolgozó és utánzó, mint költő». Az egész életrajz kedves olvasmány, a szerző alaposága igen megnyugtató hatású, egyénisége szerényen a tárgy mögé vonul s így figyelmünket egészen arra fordítja.

Kéki Lajos *Arany János pályakezdése és Arany János elbeszélő költészete*⁴ című értekezéseiben Aranynak első kísérle-

¹ *Beöthy Emlékkönyv*, 1908.

² U. o.

³ *Költők és Irók*, Budapest, 1909.

⁴ *Beöthy Emlékkönyv*, 1908 és *Budapesti Szemle* 145, k. 1911.

teit, majd Aranynek epikai művészetét jellemzi. A második értekezésben Arany egyéniségét, költői fejlődését, művészetét sok találó vonással rajzolja. Különösen az Arany elbeszélő költészetén érezhető hatásokat kutatja. Foglalkozik a biblia, Homeros, a Nibelung-ének, Ariosto, Firduszi, Byron, a skót balladák, Bürger és Tennyson s a magyar költők hatásával. Megállapítja, hogy Arany művészi fejlődése a cselekvénynek drámaivá tétele felé halad. *Tompa Mihály ifjúkori költészete* című harmadik értekezésében¹ Tompa népmondáit bírálja s fejtegeti Tompa átmenetét a sentimentalis lyrától Petőfi népies lyrájára. E három dolgozatban a szerző kényes kritikai problémákat gondos elemzéssel bír megoldani. Stylusa is figyelemreméltó, bár néha kissé szónokias. A fiatal szerzőtől még sok jót várhatunk.

Császár Elemérnek talán legjobb munkája, *A deákos iskola* című, már ez évkör előtt 1905-ben jelent meg. De Császár nem szokott pihenni. Kutatói és írói szenvedélye folyvást munkára sarkalja a legkülönbözőbb irodalmi problémák terén. *Csokonai*² című essayje legtartalmasabb részében kimutatja, hogy a költő külső körülményeinek, származásának, bolyongásának minő volt a hatása költészetére s mennyiben hatott arra a költő tudományos érdeklődése. E hatásokat röviden és csinosan fejti ki. *Kisfaludy Sándor*ról³ írt könyvét is érdekléssel olvastuk. Egy-két hiba az ősök történetében nem sokat jelent, máskülönben a könyv alapos és könnyed tollal van írva. A szerző figyelme mindenre kiterjed, a culturtörténeti háttér eleven rajzára is. Mint elbeszélést, a könyv második felét jobb szeretjük az elsőnél. Röviden jellemző mondata ez: «Sümegeben a próza ölelkezett a költészettel, akárcsak Kisfaludy életében.» Általában e részben a sümegi élet s a költő megyei szereplése frissességgel van leírva. Aesthetikai méltatásaiban támaszkodik a szerző az irodalomra és maga is gyarapítja az irodalmat megjegyzéseivel. *Kisfaludy Naplóját* kissé túlbecsüli, *Himfyjére* a népdal hatását jól emeli ki. A könyv széles látkörrel és elevenen van írva. Egészen új irodalomtörténeti kérdéssel foglalkozik a szerző a *Bessenyei természetérzéke* című cikkben.⁴ Ez oldalról még nem vizsgálták Bessenyeit. Császár kimutatja, hogy Rousseau nem

¹ *Budapesti Szemle*, 138. k. 1909.

² *Budapesti Szemle*, 137. k. 1909.

³ *Költők és Írók*, 1910.

⁴ *Budapesti Szemle*, 148. k. 1911.

hatott Bessenyeire, ki a természet bevitelét a költészetbe egészen magától tanulta. Bessenyei már 1772-ben fölismerte és kifejtette az Alföldben rejlő költészetet. Ez eredmény bizonyára érdekes; néha az a benyomásunk, mintha a szerző nagyítaná Bessenyei leírása érdemeit, például mikor Claude Lorraine tájképeire emlékezteti egy leírás, de ha igaz volna is e benyomásunk, Császár érdeméből mit sem von le. Egy új irodalomtörténeti kérdés felvetése és majdnem teljes megfejtése az ő nevéhez fog fűződni. Egy tévedését nem hallgathatjuk el, mivel úgy vettük észre, hogy sokan osztoznak abban. Arany János *Reggel* című satyrikus verséről ezt írja szerzőnk: «Arany azt akarja e versében megmutatni, hogy a természetet le lehet írni elvontan, tudományosan is, képek nélkül.» Nem így van. Arany *Reggele* így keletkezett: Midőn Péterfy Kemény Zsigmond essayje megjelent, egy napilap tudósa azt jegyezte meg, hogy Péterfy alaptalanul dicséri Kemény Zsigmond természetérzékét, mert a Keményből idézett leírása az erdőnek természetrajzi szempontból hibás. A napilap cikkét Herman Ottó tudományosan czáfolta meg, Arany pedig megírta a *Reggelt*, melyben kigúnyolja azokat, kik a költői leírástól természettudományi pontosságot kívánnak.

Oláh Gábor *Petőfi képzelete** című munkáját keményen támadta a kritika. Mi nem is akarjuk védeni, de úgy látjuk, hogy Oláh hibáit nem kellene oly szigorúan megbírálnunk. Nem volt szerencsés az írónak az a gondolata, hogy Petőfi képzeletét valamennyi methaporájának összegyűjtésével és különböző rovatok alá foglalásával akarta kikutatni. Mert az ilyen rendszerből többféle baj származik. A sok részletezés a szerzőt körmönfonságra csábítja. Például azt mondja a *szív* rovat alatt, hogy Petőfi az ifjak szívét azért hasonlítja nyiltajtajú palotához (*A magyar ifjakhoz*), mert előkelő ifjaknak írt, Szilveszter szívét ellenben kunyhónak mondja. Költészetében az ilyen kicsinységek a legnagyobbak — ugymond. Pedig Petőfi ugyanabban a költeményben azt akarja, hogy a hazaszeretet örök *tanyára* tegyen szert valamennyi magyar kebelében, sőt azt mondja ott, hogy «sziveteknek alig marad egy szöglete, A hol titkon magát pók gyanánt szövi be A hazaszeretet». Lám tanya vagy pókhálós szegletű palota lett az előkelő ifjak szivéből, ha Oláh módszere szerint vizsgálgatjuk. Azután meg az ilyen módszerrel együtt jár az, hogy az író oly metaphorákat idéz, melyek specifikusan nem is jellemzik Petőfi képzeletét. És az

* Budapest, 1909.

eredménye az egész összerakosgató munkának nagyon kevés. Be-nyomások összesűrítése útján biztosabban jellemezhetjük a költő képzeletét. S mégis, noha a könyv el van hibázva, noha egyes nagyon is fiatalos mondások erősen zavarják az olvasót (például dicséri a királyok ellen írt verseket szerencsés történeti érzékek miatt), nem szabad tagadnunk, hogy a könyvet hivatott író írta. A szerző ugyan nem mindig magyarázza jól Petőfit, de lelkesül érte, néhány sorát fölhevíti e lelkéből fakadó szeretet. És az irodalmi hatásokról sok ismerettel és többször tapintattal is értekezik. Oláh tehetsége — úgy hiszszük — még tisztulni és erősödni is fog.¹

Pintér Jenő *Magyar Irodalomtörténete*² szorosán véve nem tartozik e jelentés köréhez, mert csak kézikönyv. De fel kell említenünk, mert nem nélkülözhető tudományos kézikönyv, mely gondot fordít a cultura történetére is s nem elégszik meg a problémák összegyűjtésével, hanem irányukban állást foglal s jellemrajzaiban is érvényesít egyéni szempontokat. Voinovich Géza *Madách fiatalkori négy színművéről*³ írt. Kimutatja ez ifjúkori kísérleteken, hogy Madách színműveinek állandó saját-sága e kettős vonás: egyik, hogy főbb alakjain hangulatának fénye-árnya játszik; másik, hogy hősei többnyire fogalmak személysítőivé nőnek, küzdelmük és sorsuk a költő világnézetét hirdeti. Továbbá kimutatja, hogy Madáchnak valamennyi dráma-író kortársánál több érzéke volt a történet és lélektan problémái iránt. Ez az értekezés részlet egy nagyobb tanulmányból. Lát-szik is a fejtegetéseken, hogy a szerző finom szálakat sző, melyeken az ifjúkori kísérleteket az *Ember tragédiájához* köti. Voinovich *Othellóról* írt tanulmánya⁴ nagy készültséggel van írva. Shakespearenek az *Othello* keletkezése korabeli hangulatára is világot vet. Shakespeare alakjai — írja szerzőnk — mind el-mondhatnák magukról 1604 körül Hamlettel: van bennem va-lami veszedelmes. Nem elégszik meg Othello, Jago és Desdemona elemzésével, megemlékszik az Othellót ábrázoló nagy színészek-

¹ Sajnos, hogy *Irói Arczképek* (1909) című művét nem birtuk megkapni a fővárosi könyvtárakban; egy ilyen arczképét olvastuk már s örömet olvastuk volna másodszer is.

² *A Magyar Irodalom Története* a legrégibb időktől Bessenyei Györgyig. Budapest, 1909.

³ *Budapesti Szemle*, 137. k. 1909.

⁴ *Budapesti Szemle*, 147. k. 1911.

ről is. Helyesli Zacconi felfogását, ki mint Othello rabszolgá-
ságig menő alázattal hajlott meg a senatus előtt; Desdemonát
szépen jellemzi Voinovich és általában az egész tanulmány úgy
van írva, hogy az alapos Shakespeare-ismerőt is érdekelheti.
Csak Jago jellemrajzát akarjuk kiegészíteni egy lényeges vonással.
Szerzőnk szerint «Jago kettős czélt kerget végig a darabon: meg
akar lépesedni Rodrigo rovására, a kit végtére egészen kifoszt s
ki akarja ütni a hadnagyságból Cassiót. Végül mind a kettőt
örökre elnémítani, hogy aztán «becsülettel» éljen.» Nagyon igaz,
de Jago nemcsak gyakorlati czélokot kerget. Abban különbözik a
legtöbb intrikustól, hogy művészi gyönyört érez a gonoszságban.
I am nothing, when not critical — így kiált fel. Az ő lelke csupa
tagadásból van összetéve. Csak a jónak rontása által érzi magát
valakinek. Ez az ő alkotó kedve; a míg a jó él körülötte, tövist
érez lelkében; a romboláskor e tövist húzza ki. Voinovichnak
négy kisebb essayje is jelent meg ez évkörben a *Klasszikus Re-
génytárban*.* Az egyikben *Bulwer* meseszövése módját s jellem-
alkotását igen egyszerűen, világosan állítja elénk. Helyesen mondja
róla, hogy nemes és művelt szórakoztatója volt az olvasóközön-
ségnek. *Scott Walter*ről még elevebb kis tanulmányt ír; sty-
lusának könnyű fordulatossága és erélye e kis essayt vonzóvá
teszi, noha kissé keményen ítél Scottról, mintha hajdani nép-
szerűségét akarná most ellene fordítani. *Keller Gottfried*et job-
ban szereti, csak verseit nem becsüli eléggé. De legjobb a négy
közül a *Goncsarov*ról írt essay. Itt belemélyed az író és műve
lelkébe és könnyedén fontos irodalmi kérdésekről tájékoztat.
Szembe állítja az angol, francia és orosz realismust. *Oblomov*-
ban látja az orosz írók különös emberei közt a legkirívóbbat,
*Goncsarov*ban is bemutatja az *oblovismust*, de a kritikusok-
ban is, kik elhanyagolták *Goncsarovot*. Még meg kell említe-
nünk Voinovich drámai és másnemű bírálatait, melyek a *Buda-
pesti Szemlében* jelentek meg. Mindinkább erősödő ítélőtehet-
ség, kritikai lelkiismeret és tájékozottság jellemzik e cikkeket.
Nem igen szokás most észrevenni őket, de hiszszük, hogy kés-
őbb felismerik jelentőségüket.

Gragger Róbertnek *Beck Károly és a német politikai köl-
tész*et című tanulmánya 1909-ben jelent meg.** Első munkája a
fiatal szerzőnek. De olyan munka, melyen alig látszik meg a

* 1906, 1909.

** Önállóan és a *Budapesti Szemle*, 138. és 139.

kezdő tapogatózása. Adatai nagyrészt újak, de nem ez a fő érdeme. Beck Károlynak, a Baján született német költőnek életét annyi pszichológiai tapintattal bírja elbeszélni, hogy erős érdeket kelt hőse élettörténete iránt. Csupán a lényegesre szorítkozik fiatal emberben ritka önmérséklettel. Beck költészetét is behatóan elemzi, különösen jeles a *Janko* taglalása. Kimutatja Beck hatását Lenaura, a Beck korabeli német költészetet és irodalmi viszonyokat tanulságosan ismerteti s egyszersmind világot vet az akkori magyar culturalis állapotokra is. A várakozást, melyet e tanulmány keltett, a szerző máris igazolta kutatásaival s frői tehetsége újabb jeleivel.

Gragger tanára, Heinrich Gusztáv, ez évben is folytatta nagy tevékenységét a német irodalom ismertetése s a német-magyar kölcsönhatások kutatása terén. Talán egyik legsikerültebb munkáját adta ki 1909-ben ily címmel: *Magyar elemek a német költészetben*.* Itt azt kutatja a szerző, hogy mennyiben hatottak magyar motívumok a német költészetre. Kritikai szempontból kiemelkedő része e tanulmánynak Lenau jellemzése. Szépen fejtegeti szerzőnk Lenau magyar érzését s igen helyes megjegyzései vannak a költői műfordításról. A tanulmány kíváncsiságot ébreszt bennünk Lenau életrajza iránt, melyet a szerzőtől várunk.

Pap Károly kiadványa. *Arany János Magyar irodalomtörténete* (Budapest, 1911.) oly bevezetéssel van ellátva, mely a nagy költő tanári munkásságát behatóan jellemzi.

Ifj. Dengi János *Kemény és Balzac*** című munkájában a két író egyéniségének, munkáinak, művészi eljárásának összehasonlító elemzése alapján Keményre nézve fontos eredményekre jut. Megállapítása szerint P. Kiss Sándor állította először a *Hölgyfutárban* 1858-ban, hogy Kemény Balzactól tanulta az elemzést. Ezt a tételt azonban az író részletes vizsgálat alá fogja. A Balzac-Kemény párhuzamban nem eléggé emeli ki Balzac nagyságát, de világosan megállapítja Balzac hatását Keményre. Tarnóczynéra mutat, kinek alkotásában Kemény Madame de Grandville és Grandet jellemrajzára gondolt. A *Férj és Nő* problémája felállításában és megoldása módjában Balzac hatását mutatja. (La maison du chat qui pelote). A megoldásra Praslin herczeg bűnpöre hatott, az a pör, melynek némi része volt a juliusi királyság tekintélyének aláásásában is.

* *Olcsó Könyvtár* 1523—1524.

** *Budapesti Szemle* 142. 1910. és külön is.

Hartmann János *Petőfi Tanulmányok** című művével tűnt fel ez évkörben. Nem rendszeres biographiát ír, hanem nyomon kíséri a költő fejlődését és elemzi legjellemzőbb költeményeit. Hartmann gondolkodó, művelt író, ki valódi belső szűkségből fogott munkájához. Nagyon szereti Petőfit, de nem rajongással ír róla, hanem kritikai tapintattal s a költői szépségek átértésével. Szeretjük könyvében a lelkesedésnek s a kritikai józanságnak ezt a váltakozását. Ez nálunk nem mindennapi vegyülete a valódi kritikai hivatás sajátosságainak. Igaz, hogy nem minden bírálati megjegyzését mernők elfogadni. Hibáztatja *A puszta télen* első és második stropháját a merész hasonlat, a szójáték, a tél negatív rajza miatt. Mi ezt nem így érezzük. A szójátékban nincs keresettség, a tél pusztasága pedig valóban felkeltheti a költőben a parasztgazda képét s e képből önként következik a negatív rajz, melyet különben pozitív vonások is váltanak fel. Még határozottabban ellenezzük *A csárda romjai* bírálatát. Itt a szerző erős kifogásai egyáltalán nem győznek meg és nem csorbítják a gyönyörűséget, melylyel e remek költeményre gondolunk. Abban sincs igaza, hogy *A magyar nemes* satyrája gyenge s nem találó. De bizony az, csupa éles demokrata nyíl a régi nemes önértet ellen; olyan nemes ember, mint például Kisfaludy Sándor volt, aligha bocsátotta meg a költeményt Petőfinek. Kissé messze megy a szerző, mikor azt mondja, hogy a népiesség tudatossága világosan szól ki Petőfi dalaiból. A «programosan népies versek»-féle kifejezés félreértésre adhat okot. Talán legszebb része e tanulmánynak az, mely a *Szeptember végén*-re vonatkozik. Itt egészen átengedtük magunkat a szerző vezetésének. E költeményt, ez énekek énekét «a boldogság zenithjén a kételkedés halk, belső siralmának» nevezi. A kételkedést — úgymond — «egy elejtett szó, kaczer mozdulat, valami, a miben asszonyi van», okozta. Ezenkívül is sok jó észrevétele van Petőfi költészetéről és annak irodalmáról. Stylusában sok az élénkség, szemléletesség, de keresettség is van benne. Még nem tudja megbecsülni a stylus egyszerűségének érdemét. De mindent összevéve olyan író, kinek nevével minél többször szeretnénk találkozni a kritikai irodalomban.

Várdai Béla *Mikszáth Kálmán*-ja* akkor jelent meg, mikor a költő még élt. A szerző tehát inkább Mikszáth alkotásait akarja

* Budapest, 1910. (Gyulai Pál emlékezetének ajánlva.)

** *Költők és Írók* 1910.

elemezni, semmint életét. Mindamellet a pszichologiai fejlesztésre is gondolt. Elmondja, hogy a szklabonyai — ma mikszáthfalvi — palóczok phantastikus meséi hatottak a gyermekre. A falu körül a régi nagybirtokos családok emléke felébreszti a költő érzékét a mult iránt; rámutat a tájképekre, melyek Mikszáth képzeletét már gyermekkorá óta foglalkoztatják. Szóval kimutatja, mint gyökerezik Mikszáth költészete szülőföldjében. Általában az életrajzi rész egészen Mikszáth fellépéséig, életrajzírói gonddal és tapintattal írt munka. Az író Mikszáth műveit lelkesedéssel, bár nem minden bírálat nélkül taglalja. Benyomásunk szerint több a részletezés s több a superlativus is e kritikai taglalásban, semmint szükséges volna. De Várdai volt első életrajzírója Mikszáthnak s egynémely munkájának talán első kritikai méltatója. Ha a távolság perspektívájából látja hősét, talán összefoglalóbb lett volna és több árnyékot is vetett volna a fény közé. Kritikai műveltsége, higgadsága, lelkes szorgalma, melyek más dolgozataiban is kitűnnek, csorbítatlan elismerést érdemelnek.

Földessy Gyula *Petőfije** sajtósága munká, igazi fiatal rajongással van írva. Szerinte körülbelül mindenki félreértette Petőfit. Nem találták meg a kulcsot lelkéhez és költészetéhez. A kulcs most már megvan. Petőfi vallásossága magyaráz meg mindent életében és körülbelül mindent költészetében is. Ezért néz oly erős hittal a jövőbe, mint soha magyar költő. Petőfi a legnagyobb megváltók között foglal helyet. Csak ő látta előre a forradalmat, Széchenyi csak belső forradalmat sejtett; Petőfinek hihetetlen éles látása volt az akkori politikai helyzet felismerésében és így tovább. A szerző nem veszi észre, hogy más magyar költőt is lehetne a vallásosság érzésének központjából szemlélni, ha nem félünk az egyoldalúságtól. Berzsenyi, Kölcsey, Arany és Tompa nem voltak-e vallásos lelkűek? A szerző nem tudja, hogy Széchenyi nem csupán belső forradalmat jószolt s hogy a szabadságharc körülbelül oly mozzanatokon fordult meg, mint a minőket Széchenyi előre megállapított. A szerző maga is idézi Petőfinek ezt a mondását, hogy «felszabadultunk a Metternich-Kompanya alól s kaptuk a Batthyány-ministeriumot. Erre ugyan elmondhatni, hogy eben gubát» s mégis Petőfi hihetetlen politikai éleslátásáról beszél. Nekünk különben tetszik a szerző rajongása, sőt elismerjük, hogy ha az ő álláspontjáról nézzük Petőfit, talán látunk egyet-mást, a mit különben nem vettünk volna

* Bpesti V. ker. állami főreáliskola értesítője 1910 11.

észre. És azt is elismerjük, hogy a szerző nem közönséges erélylyel és néha szabatossggal is ír ott, hol a rajongás nem rontja el stylusát. Hiszszük, hogy jobban szétnézve az életben, látása egykor tisztulni fog.

De nem folytatjuk tovább. Térből és időből már nagyon is kifogytunk. Pedig beszélnünk kellett volna még sok íróról. Nagyrészt ismerjük munkáikat, de mikor át akartuk vizsvizsgálni gondosabban azokat, le kellett mondanunk e feladatról, melyben örömrünk telt volna. Így csak főlemlít-jük azokat a szerzőket, kikről már nem szólhatunk részletesebben, de a kiknek nevét figyelmébe ajánlottuk a bizottságnak. Itt a jegyzék véletlen sorrendben: Janovics Jenő, Schöpfflin Aladár, Bayer József, Hegedűs István, Kaposi József, Ritoók Emma, Solymossy Sándor, Kelecsényi János, Huszár Vilmos, Endródi Sándor, Erődi Béla, Badics Ferencz, Palágyi Menyhért, Kacziány Géza, Lenkei Henrik, Sebestyén Károly, Madarász Flóris, Rédey Tivadar, Hatvany Lajos, Babics Mihály, Paulovits István, Lukács György, Elek Artur, Szinnyei Ferencz, Barabás Ábel, König György. És még e névsor sem teljes.

III.*

Képzőművészeti irodalmunk a legutóbbi hat évben az előző évekhez képest gazdag és sokoldalú volt. Egész sora jelent meg az összefoglaló műveknek és a beható, önálló kutatásokon alapuló monographiáknak. Az összefoglaló munkák sorából való Lyka Károlynak *A képvírás újabb irányai* (1906) cz. kötete, a melynek tartalmát és irányát a *Kisfaludy Társaság Évtápljai* már ismertették. Ugyancsak tőle jelent meg *A képzőművészetek története és technikai fejlődése* című mű, a *Műveltség könyvtárában* (1909). E könyvnek célja a közönséggel megismertetni mindazokat a tényezőket, a melyek a képzőművészetek, az építészet és iparművészet különböző formáit és stylusait létrehozták s a szerző feltárja az utakat, a melyeken a művészetek az őskortól máig fejlődtek.

Lykától több kisebb műkritikai közlemény is jelent meg a *Magyar Figyelőben* s másutt. A szerző lelkesedik tárgyáért

* A képzőművészeti irodalomról Lyka Károly úr volt szíves egynéhány jegyzetet rendelkezésünkre bocsátani. Ezeket közöljük itt némi módosítással.

s ért is hozzá alaposan, általános műveltsége s nyugodt objectivitása fokozzák iratainak értékét.

Kriesch Aladár *Ruskin és az angol praerafaeliták* című kötetében¹ a modern művészet egy felette érdekes korát s az iparművészet új útjait egyengető angol mestereket lelkesen, művészi éllel és költői előadásban mutatja be. Ez a mű azért is érdekes, mert a benne jellemzett angol mesterek tanítása hazánkban is visszhangot keltett s különösen iparművészetünkben érvényesült.

Még közelebb áll hozzánk Lázár Béla tanulmánya *A modern művészet kezdeteiről*², a mennyiben két legkitünőbb mesterünket, Munkácsyt és Szinyei Mersét választotta igen beható tanulmány tárgyául s felderíti azokat a kölcsönös hatásokat, amelyek a két mester s néhány világhírű külföldi művésztársuk közt kimutathatók. Egyik érdeme e — különben idegen nyelven is megjelent — tanulmánynak, hogy elfogult külföldi írakkal szemben bebizonyítja e nevezetes mesterek hatását külföldi festőkre s így megdöntötte azt a balvéleményt, mintha egész művészeti kulturánkat kizárólag a külföldnek köszönhetnők. Tetézi a szerző érdemeit, hogy e két mesterről és Paál Lászlóról írt eredeti tanulmányát több francia és német nyelven megjelent kötetben a külfölddel is közvetítette s ezzel művészetünk ismeretét hathatósan terjesztette.³ Lederer Sándornak két szépen illusztrált munkája: *A Szépművészeti Múzeum Velencei Mesterei* 1906 és *A Szépművészeti Múzeum Milanoi Mesterei és Leonardo da Vinci* (1908) igen fontos adalékok a felsőolaszországi művészet történetéhez. Lederer illetékessége ezen a téren világszerte el van ismerve.

Hazai vonatkozású Ernst Lajos összefoglaló kötete is, mely *A magyar történelmi festészetéről* szól. (Budapest, 1910.) A könyv minden idevágó művet szinte statistikai pontossággal sorol fel. Nagy hasznát vehetik a magyar műtörténet kutatói. Egészen hazai vonatkozású és egyben alapvető munka Divald Kornél két műve: *Szepesvármegye művészeti emlékei* (*Szobrászat és fes-*

¹ Budapest, 1906.

² *Művészet*, 1908.

³ Lázár Béla Szinyeiről írt német könyvét és Courbetról írt francia könyvét be is küldötte tekintetbe vétel végett a Greguss-jutalom odaítélése alkalmából. Sajnáljuk, hogy e külföldön nagy elismerésben részesült művek nem vehetők tekintetbe, mivel a szabályok szerint csak magyar nyelven írt műkritikai munka jutalmazandó.

tészet, (1906.) *Iparművészeti Emlékek* (1907.) és *Magyarország csücsiveskori szárnyas oltárai*. (I. sorozat 1909, II. sorozat 1911.) Az első munkában Divald hazánk művészeti emlékekben leggazdagabb vármegyéjének művészeti kincseit mutatja be, miután e megye építészeti emlékeit már régebben mintaszerűen dolgozta fel. Éveken át folytatott fáradtságos munkával kutatta fel s vonta elő — sokszor a lomtárak homályából — a már-már elkallódó műtárgyakat és minden darabot szorgosan tanulmányozva, összefüggő képet ad e vidék művészeti multjáról. Munkája egyszerre meggazdagítja művészeti kincstárunkat, temérdek becses anyagot nyújt a stylistikai összehasonlítás számára és új összefüggésekre nyit kilátást. Ugyanezt mondhatjuk másik munkájáról is. A szerző nemcsak tömerek új anyaggal gyarapította tudományunkat, hanem gazdag tanulmányaira támaszkodva következetesen bizonyítja mindkét művében, hogy alaptalan az az előítéletes fel fogás, hogy művészetünk merőben import. Kimutatja, mint alakultak ki helyi iskolák, mint fejlődtek, mint vettek fel eredeti jellemvonásokat. Ezen kívül kutató munkájának meg van az a jó hatása, hogy temérdek műtárgyat megmentett az elkallódástól, felhíván az illetékes hatóságok figyelmét, valóban egész museumokat megtöltő anyagot helyzetetett biztos őrizet alá.

Kitűnő monographia Meller Simon: *Ferenczy István élete és művei* (Budapest, 1906) című műve. Meller újabb művészet-történetünk egyik legérdekesebb hősének életét írja meg, bemutatja műveit és méltatja érdemeit mindig önálló kutatások, a művész összes alkotásainak tanulmányozása, a nyomtatott és levéltári anyag szorgalmas értékesítése alapján. Máig is ez a mű a legbővebb és a legértékesebb művész-életrajzunk. Az egyszerű biographia keretét átlépve a szerző a kor képét is rajzolja, hogy megállapítsa a művész szerepét és jelentőségét.

Malonyay Dezső *A fiatalok (Művészeti Könyvtár, Budapest, 1906)* és *Szinyei Merse Pál* (u. o. 1910) című monographiáiban több modern magyar festő életrajzát adja, súlyt vetve arra, hogy e művének idevágó adatait lehetőleg saját előadásukban ismertesse s így sok érdekes nyilatkozatot adott át a jövőendő monographia-íróknak. Ugyancsak Malonyay *Munkácsy Mihály (Művészeti Könyvtár 1907, II. k.)* című művének legfőbb érdeke az, hogy a szerző jól ismerte Munkácsy egyéni és művészi jellemvonásait, szándékait, belelátott töprengésébe, figyelemmel kísérhette egyes műveinek kialakulását, feljegyezte a legközvetlenebb forrásból a művész regényes élettörténete adatait. Köny-

nyed elbeszélő hangon adja elő e tanulmányoknak eredményeit és népszerűen magyarázza Munkácsy műveinek sajátosságait és jelentőségét. A könyv szeltében elterjedt és hozzájárult az ünnepeelt mester népszerűségének gyarapításához. A *Művészeti Könyvtárban* megjelent két kötet alig változtatott új kiadása a régibb életrajznak. Takáts Zoltán *Düererje* (*Művészeti Könyvtár* 1910) a legújabb irodalom lelkiismeretes felhasználásával van írva. Pekár Gyula *Ferrara, Ravenna, Firenze* (*Művészeti Könyvtár* 1907.) című műve nevezetes művészeti központokról fest színes képet.

Szentkláray Jenő: *Brocky Károly festőművész élete* (Temesvár, 1907.) és Nyári Sándor: *Brocky Károly festőművész élete és művei* (Budapest, 1911.) e délmagyarországi festő ismertetését és méltatását tűzték ki célul. Szentkláray összeállította a magyarországi adatokat, Nyári pedig angliai tanulmányútja eredményeit is értékesítette, úgy hogy e két tanulmány együttvéve teljes képet ad a művésről.

Fieber Henrik *A modern művészet fény- és árnyoldalai* című tanulmányában (*Művészet*, 1910) tömör összefoglalásban szól azokról az okokról, a melyek a mai művészet stylusát megteremtették, utal azokra az egészséges alapelvekre, a melyek a régi művészet utánzását kiszorították s így az anyagnak, a kor-nak megfelelő formanyelvet teremtettek. Ezeket az alapelveket az építészet, iparművészet, festészet és szobrászat újabb alkotásain mutatja be és hangsúlyozza, hogy ez az átalakulás oly történeti folyamat volt, a melyet örömmel kell üdvözlünk. Viszont a mai művészeti termelés árnyoldalaként említi fel azt a charlatanságot, a mely a modern mesterek műveinek külsőségein élösködik vagy a minden áron való feltűnés céljából nevetéses túlhajtásokkal igyekszik a figyelmet magára vonni. Kritikájában ezt az utóbbi, nagyon gyakori jelenséget épp úgy elítéli, mint a régi formák chablonos túlzását.

Megemlíjtük végül Malonyay Dezsőnek *A magyar nép művészete* (I. k. 1907., II. k. 1909.) című díszművét, a mely népies művészetünk ezer meg ezer termékét mutatja be reproductióban és könnyed olvasmány formájában ad hozzá magyarázó cikkeket. Mindezzel még nem merítettük ki a hazai képzőművészeti irodalmat ez évkörből. Ez irodalom talán soha sem volt oly gazdag, mint éppen most.

IV.*

Ez évkörben a zenetörténeti és zenekritikai irodalom rendkívül nagy.

Molnár Géza több munkáját kell itt megemlítenünk. *A magyar föld zenéje* (Uránia kiadása, 1906.) a magyar zene történetének rövid vázlata. *A magyar tánczok a XVI. századból* (Budapest, 1917.) a legrégebb magyar hangszeres emlékeket közli 1562-, 1577- és 1583-ból egy értekezés kapcsán. *Általános zenetörténete* (Budapest, 1911. I. k.) azt az anyagot öleli fel, mely a zenei ókor és középkor gyűjtőneve alatt szerepel. Eljut 1600-ig. Súlyt helyez arra, hogy a középkorban ne lássuk kizárólag a vocalis zene korát és hogy a zenei renaissance-ot ne a XVI. századból, hanem a trecentóból keltezzük. Az új kutatások kiderítették ugyanis, hogy az olaszoknak már Danteval és Petrarccal egyidejűleg volt Firenzében igen érdekes zenéjük. Kisebb dolgozatait nem sorolhatjuk itt fel. Olyan író, a kitől szívesen tanulunk, mert bízhatunk szakértelmében; írói ügyessége és sokoldalú ismeretek is jellemzik munkáit.

Drumár János *Zenetörténetének* II. kötete (1907) Bachtól és Händeltől a legújabb korig tárgyalja a zene fejlődését. Összefoglaló munka.

Osváth János *Nemzeti zeneművészete* (1908) æsthetikai s történeti tanulmány, melyben a szerző azt fejtegeti, hogy a magyar zene nem illeszkedik szabályokhoz és hogy csak a sugallatszab neki törvényt. Fabó Bertalan *A magyar népdal zenei fejlődése* (Budapest, 1908) című művében a magyar népies zenére vonatkozó messze elszórt adatokat nagy szorgalommal gyűjtötte össze. A magyar költészet története iránt érdeklődő olvasónak a szerző igen hasznos anyagot nyújtott. Járosy Dezső *Az eucharistia zenéje* (Temesvár, 1910) című művében a mellett küzd, hogy a zenei liturgiában a gregorián chorálnak jusson a legfontosabb szerep, szemben az újabb egyházi szerzeményekkel.

Kacsóh Pongrácz *A zene fejlődéstörténete* (*Művészet Könyve*, Athenæum) és Szentimrényi Imre *A zene története, különös tekintettel*

* Ebben a részben Molnár Géza úr rendelkezésünkre bocsátott jegyzeteit használjuk fel némi módosítással. Neki, valamint Lyka Károly úrnak e helyen is köszönetet mondunk szíves közreműködésükért.

tettel a magyar és magyarországi zenére című művekben népszerű modorban tárgyalják az anyagot. Kacsóh munkájának érdekessége abból áll, hogy a legújabb áramlatokat jellemzi. Világos csoportosítás s a fölösleges részletek kerülése jellemzik e munkát. Csáth Géza *Puccinija* (Budapest) nem életrajz, nem tematikus elemzés, hanem a szerző finom érzékkel és zeneileg is fegyvelmezett gondolkozással jellemzi Puccini törekvéseit és a hangulatot, melyet zenéje a hallgatóban felidéz. Folyóiratokban is napvilágot látott sok cikk, mely új adatok vagy új gondolatok tekintetében figyelmet érdemel. E cikkek részletes taglalása itt már lehetetlen. Szerzőiknek névsora a következő: Bartók Béla, Kern Aurél, Haraszi Emil, Seprődi János, Demény Dezső, D'Iszo Kálmán, Kereszty István, Sereghy Elemér, Molnár Antal, Zágon Géza Vilmos, Perényi Géza, Lavotta Rezső, ifj. Jeszenszky Sándor s Wajdits Károly.

V.

Mint látjuk, rendkívül sokoldalú, számban és jelentőségben gazdag műkritikai irodalomnak képe tárult fel a bizottság előtt. Greguss Ágost korában ez az irodalom még könnyebben volt áttekinthető és jobban kiemelkedett akkor a műkritikai írók köréből az olyan tekintély, kire a művelt közvélemény ingadozás nélkül úgy tekintett, mint a legfelsőbb bíróra. Ma már nehezebb a vezető tekintély megállapítása, talán nem csupán a műkritikusok nagy száma s a tekintélyeknek nem kedvező közszellem miatt, hanem azért is, mert különösen az egykorú költői, színházi, irodalomtörténeti kritika terén nagyon el van terjedve a gyűlölködés, vagy az ernyesztő opportunizmus szelleme. És ez a szellem bizalmatlanná teszi az olvasókat még a legőszintébb szándéku bírálat iránt is.

Ezért tehát nehéz volt a bizottság munkája. A bizottság előtt hat olyan író neve fordult elő, kiket a Greguss-jutalomra egyes tagok érdemesnek találtak. Ez írókról szólunk most röviden betürend szerint. Alexander Bernátnak csak két tanulmánya jelent meg ez évkörben szorosabb értelemben vett műkritikai tartalommal. Legtöbb tanulmánya inkább az általános æsthetika, általános művészettan körébe vág. *Lear király* című tanulmányában (*Budapesti Szemle*, 147. k. 1910.) azt fejtegeti, hogy e tragédia nem a gyermeki hálátlanság tragédiája, mint rendszeren mondani szokás. Igaz is, hogy ezzel nem sokat mondunk Learról. Alexander szerint: «Lear óriási symboluma az emberi szen-

vedésnek, az ember tragikumának». De mintha ezzel talán sokat is mondtunk volna. Nem kell-e tulajdonkép minden tragédia hő-sében ilyen symbolumot látnunk? Mindegyik más részét érzé-kíti az emberi szenvedés roppant birodalmának. De nem aka-runk polemába bocsátkozni. A kis tanulmányban mintegy kicsi-ben láthatjuk Alexander Shakespeare-tanulmányainak érdemeit: az előadás lendületét, mely e nagy tárgyhoz méltó s Shakespeare művészi eljárásának átható felfogását. Ezt az eljárást jellemzi Learre gondolva e tanulmányában is ilyen szavakkal: «Bámula-tos Shakespeare ereje az indulat rajzában. Mi újak ilyenkor dadogunk, féiünk a retorikától, egy gestussal jelezzük, mi dúl bennünk, elhallgatunk vagy nyögünk. Nem merünk kivitorlázni az indulat nyílt tengerére. Shakespeare felhúzza hajóinak összes vitorláit és vad nekirohanással künn terem a nyílt tengeren.» Másik tanulmánya a *Kritikáról* szól (*Magyar Figyelő* I. 1911.). A tanulmány dereka párbeszéd, melyben élénk eszmecserében vitatkozik a kritikus az oknyomozóval; a kritikus az értékelő kritikát védi, az oknyomozó a leíró kritika mellett tör lándzsát. Ebben az eszmecserében a kritikai módszer súlyos kérdései el-mésen és tartalmasan vannak megvitatva. Hajdan a szerző a descriptiv kritika híve volt, most neki is sok a terjedő subjec-tivitás és kimondja, hogy «minden kritika értékelés». Néhány igen találó vágást mér a «lyrizáló kritikára». Ezt az epithetont Alexander adta az újabb kritikának és azóta rajta maradt.

De kritikai munkásságának legjava a *Budapesti Hirlap* tárczáiban jelent meg. Alfa tárczáit széltiben olvassák, szeretik és méltán is. Alexander gyors lélektani és æsthetikai pillantással felfogja a lényegest a költőben és művében s benyomását azután ép oly gyors és erős logikával elemzi. Jobban szeret méltányolni, mint hibáztatni. Az ő humanus jó indulatához és széleskörű intelligentiájához jobban illik a méltánylás, mint a megrovás. Bármily kicsi vagy bármily nagy mű vagy pálya van előtte, lehat az igazi kritikus soklelkűségével az idegen élet mélyére s felhossa onnan a felszínre az értékest. Mindent megért és nagyon sokat megbocsát.

Ambrus Zoltánnak három kis essay-je jelent meg a *Klasszi-kus Regénytárban*, a *Két Dumasról* és *Zoláról* (1907, 1908). Az újabb francia drámát és regényt kevesen ismerik nálunk oly jól, mint ez a művelt szellemű, éles elméjű és könnyed tollú írónk. Az idősebb Dumasról szóló essay olyan jól van előadva, mint egy novella. És a mellett az irodalmi bírálóat benne hig-

gadt ítélet eredménye. Az ifj. *Dumas*ról szóló essayt kevésbé szeretjük, itt kissé nagyítja *Dumas*ban a moralista jelentőségét. Zolát *Ambrus* igen jól ismeri. Helyesen mondja róla, hogy nem elhibázott elméletével, hanem phantasiája erejével hatott. Kitűnő tanulmánya jelent meg *Ambrus*nak a *Magyar Figyelő* 1911-diki első számában. Címe: *Színházunk és a közönség*. Meg nem állhatjuk, hogy ide ne igtassuk ez élesen kárhóztató tömegpsychologiai rajznak a velejét: Budapest színházi közönsége — úgy mond — a legléhább a világon. Oly lélektelen és ízlésben alant járó, mint sehol a világon. Itt a színműíró és színművész csak a közönségnek érzékiségére számíthat teljes biztossággal. Még a legjobban szereti a zenét, de itt is inkább az érzékit. A közönség rossz ízlésének dédelgetésében, a közönségnek (tegyük hozzá: a színészeknek és a collegáknak) való udvarlásban a magyar sajtót nem lehet túllicizálni. A mi színházi kritikánk a legnagyobb készséggel együtt érez a közönséggel. *Ambrus* valóban hivatva volna arra, hogy erélyes bátorsággal küzdjön az ár ellen.

Beöthy Zsolt több emlékbeszédben s tanulmányban, prosájának szónoki fényével, több meglepő s mégis gondolkodásra ébresztő eszmével gazdagította irodalmunkat ez évkörben is. A *Mikes Leveleskönyve Irodalmunkban* (*Magyar Könyvtár* 461. 1906 s *Mikes* díszkiadás.) című tanulmányban igen szépen jellemzi *Mikes* leveleit. A XVII. századi erdélyi történetírás szellemének folytatóját látja *Mikes*ben. A levelek hangulatából *Mikes* lelki életének fejlődését olvassa ki. Észreveszi az ifjú *Mikest*, az elegikus hangulatú férfút s végül a nyugodtan derűs öreget. Kimutatja kritikai okokkal, hogy a levelek nem másolások. Szerinte *Mikes* könyve talán az első irodalmunkban, mely egy emberi lelket valójának minden elemével tár fel előttünk. Prosája is az első «minden ízében egyéni» prósa irodalmunkban. E próza, mint a napsütötte szökökút vize, oly könnyen ömlik és szökell. *Vadnai Károly Emlékezete* (*Kisfaludy-Társaság Évlapjai* 40. k.) kiváló emlékbeszéd. Érdekesen rajzolja *Vadnai* fejlődését, az ötvenes évek irodalmi viszonyait, *Vadnait* mint embert és írórt s különösen mint a *Fővárosi Lapok* szerkesztőjét. «A hetvenes években» — úgy mond — «közművelődésünk fejlesztése érdekében újabb hírlapi irodalmunkban czéltudatosabb és érdemesebb munkát alig végzett valaki, mint *Vadnai*.» A magyar irodalom a mohácsi csatában című értekezésben (*Költők és hősök, Magyar Könyvtár* 500. sz.) a szerző arról a tényről elmélkedik, hogy a mohácsi mezőn *Perényi püspök*, *Ráskai*, *Vásárhelyi* és *Sztárai*

találkoztak. Ráskai és Sztárai megmenekülnek és így a romokból kimentik az új szellemet, mely feléleszti az országot. *Szász Károly Emlékezete (Kisfaludy-Társaság Évkönyve, 1909.)* ritka melegséggel van írva. Szász költészetét és bámulatosan sokoldalú tevékenységét igazságosan és nagy hévvel jellemzi. Becses ez emlékbeszédben a körösi tanári kar jelentőségének méltatása. Ez a tanári kar volt a forradalom utáni költészet művészi és kritikai irányítója. Beöthy Szász Károly jellemét a Királyhágóhoz hasonlítja. «Távolról sötét és zordon, közel jutva hozzá, utain barangolva, szakadékaiba tekintve, csupa, csupa vadvirág.» *Madách Ember Tragédiájáról* írt tanulmányában (*Budapesti Szemle, 146., 1911.*) azt a gondolatot fejtegeti, hogy az *Ember Tragédiája* nem objectiv philosophiai költemény, hanem a szív vérével írt könyvek közé tartozik. Ádám színváltozásaiban a költő lelke viharzik át. És a költő érzelmi motivumai közt ott van — a mit így észre nem vettek eddig — a nemzeti érzés is. Madách a nemzeti történet tragikai katasztróháira is gondol, midőn Ádám történetét beszéli el és a «küzdj és bízva bízzál» a nemzetnek is szól. Ez a magyarázat talán különösnek látszik, kivált azért mert Ádámot a szerző nagyon is egyéninek fogja fel, de csak azt akarja érteni, hogy Ádám Madách subjectiv hangulatu alkotása s mégis az emberiséget symbolizálja. Meg kell még említenünk *Ferenczy István Emlékezete* című beszédét (*Budapesti Szemle, 140., 1909.*), melyről Lyka Károly azt írja, hogy «messze túlszárnyalja az alkalmi szónoklat színvonalát, mert Beöthy abban egész művészetével jellemezte az első magyar szobrász nemzeti jelentőségét.»

Berzeviczy Albert mellett különösen az a körülmény szót, hogy egyenlő hivatottsággal foglalkozott irodalmi és képzőművészeti tárgyakkal. Széparányú, választékos ízlésű, egyenletes és hangzatos stylusában írt könyvei és értekezései sokféle ismeretet terjesztettek és nemesítették az olvasóközönség ízlését. *A cinquecento festészete és szobrászatában* (Népszerű főisk. könyvtár III. 1906), majd *A cinquecentoról* írt nagyobb művében organikus összefoglalásban adja elő a cinquecento művészetét. Gondosan fel van itt használva a legújabb kutatások eredménye és a szerző a saját impressiói után is indul. *A Keleti Gusztávról* mondott emlékbeszédében (*Kisf. Társ. Évl. 1906.*), nem a művészről szól, hanem a jeles képzőművészeti íróról, a tanárról, az administratorról, kinek oly sokat köszönhet újabb képzőművészeti fejlődésünk. E fejlődésre Berzeviczy élénk világot vet,

valamint Keleti szerény, buzgó s művészi lelkére is. *Kazinczy Ferencz Emlékezetében* (Budapesti Szemle 1909., 140 k.) Kazinczy életének oly mozzanataival foglalkozik, melyek Kassához vannak fűzve. Ez alkalomszerű kezdet után Kazinczy egész pályáját s hatását rajzolja s különösen az öreg Kazinczy ellentétét az ifjú nemzedékkel szemben világirodalmi szempontból világítja meg. Sok ismeret és szónoki lendület jellemzi e beszédét. *A természetfölötti elem Shakespeare színműveiben* (Magyar Shakespeare-tár II. 1909) című igen alapos művében csoportonként elemzi a tündérvilágot, a varázslatot és babonát, a hitet a csillagokban és természeti jelekben, a jóslatot, az álomlátást, a káprázatot és szellemjelenéseket Shakespeareben. Kimutatja, hogy Hamlet apjának szelleme nem látomás, hanem Shakespeare művében objective él. Eredménye az értekezésnek az, hogy bár Shakespeare fölötté állt a csodás hitnek, mégis hajlott hozzá. A világot áttekintő erős lelkében vallásos érzés élt, mely gyermeki naivságából nem volt kivetkőzve. Az egész értekezés mintaszerű módszerrel van írva, nagyon óvatos következtetéseiben; Shakespeare s a Shakespeare-irodalom nagy ismeretén alapul. Legszeretreméltóbb s talán legbecsesebb könyve Berzeviczynek: *A tájképfestés a XVII. században* (Budapest, 1910.). Előadja a tájkép történetét ókori előzményeivel Giottótól kezdve a XIX. századig, különös súlyt helyezve a XVII. századra. Claude Lorrain, van Goyen és Jacob von Ruijsdael jellemzése alighanem a legszébb részei e mindvégig vonzó könyvnek. Berzeviczy itt főleg a maga impressióira támaszkodik; a tájrajz iránt biztos érzeke van és nem általánosságban mozog, midőn a képeket jellemzi, hanem a festői technikának ismerete teszi értékessé megfigyeléseit. Az utolsó fejezetben a magyar tájképfestést is ismerteti.

Keszler József nevét már fent említettük. Abból a könyvből, melybe összegyűjtené jobb tárczáit, mulatva lehetne tanulni.

Riedl Frigyesnek 1911-ből négy essayje és egy értekezése van előttünk. Riedl Frigyes kiváló essayista. Olyan író, ki igen kényes izléssel, okos ítéllettel, nagy irodalmi és művészeti áttekintéssel, lélektani érzéssel, írókról, művészekről és irodalmi kérdésekről sok érdekest tud mondani. Előadása elegans, soha sem szaporít szót, minden mondata tartalmával vagy legalább formájával érdekel. A *Budapesti Szemlében* megjelent kisebb irodalmi cikkei közt volt egy *Rédey Péterfyjéről* szóló, mely férfias tömörségével s tartózkodó meghatottságával mély benyo-

mást tett reánk. Az ilyen czikk ritka irodalmunkban, talán Péterfy halála óta senki sem írt jobbat.

Gyulai Pátról szóló essayje (*Olcsó Könyvtár*) velős tartalmassággal jellemzi Gyulai egyéniségét; az író jellemrajzában is sokat tud mondani kevés szóval, csak azt kell megjegyeznünk, hogy Gyulai verses költészetét túlnyomóan negatív vonásokkal jellemzi. A *Három Jellemzés* című gyűjteményben három tudós nemzedéknek képét mutatja be Toldy Ferencz, Greguss Ágost és Katona Lajos jellemrajzában. Három kis arczkép meleg és erős vonásokkal rajzolva. Toldy Ferencz lelkéből kiemeli a fő saját-ságot (faculté maitresse), a kegyeletet; szeretettel beszél róla, de hibáit is érezteti. *Greguss Ágostban* «a jellemæsthetikust» rajzolja. Az æsthetika volt életének uralkodó elve. Hitt a szépség, igazság és jószág egységében. Az ő lelkében egy volt a három fogalom, Bizonyította ezt végrendeletével is, melyben vagyona-tát a szép cultusának és hite szerint egyszersmind az erkölcsi érzésnek fejlesztésére hagyományozta. Midőn most utolsó akaratának végrehajtásával foglalkozunk, kegyelettel emlékszünk vissza boldog hitére, melyet irataiban is hirdetett. Riedl méltán dicsóíti Greguss nemeslelkűségét, tudományos prózájának érdemeit és izlésterjesztő munkásságának áldásosságát. *Katona Lajos emlékezete* a legszebb a három rajz közül. Meleg költészet hatja át Katona pályájának és tudományos eredményeinek szellemes s tanulságos ismertetését. A *Korhatások Petőfi költészetében* (*Kisf.-Társ. Évtapjai* 45. k.) című értekezésében nagy irodalmi ismeretekkel és szokott élénkségével mutatja ki, hogy Petőfi bármily meglepő egyéniség, sok eszméje és érzése mégis korának áramlataira vezethető vissza.

E hat író közül azonban senkiben sem tudott megállapodni a bizottság többsége. Ellenben minden tagja a bizottságnak egyetértett abban, hogy ez évkörnek összes szóba hozható jelenségei között Gyulai Pál három gyűjteménye (*Dramaturgiai Dolgozatok*, I., II., Budapest. 1908, *Kritikai Dolgozatok*, Budapest, 1908 és *Bírálatok*, 1911) versenytársait vagy formában vagy tartalomban, vagy a meggyőződés erejében, vagy legalább történeti jelentőségben felülmúlja. De azt a gondolatot, hogy a Greguss-jutalom első műkritikai díját e műveknek adjuk, a bizottság csak szótöbbséggel fogadta el.

E sorok írója elmondotta már véleményét Gyulai Pálnak e három gyűjteménybe először összefoglalt munkáiról, nem akar tehát az ismétlés hibájába esni. Csak röviden akarjuk meg-

jegyezni, hogy kivált a két első gyűjteményben Gyulai kritikai munkásságának legjava van kiadva. Ezek a kritikák küzdötték ki az újabb magyar irodalomtörténeti felfogás diadalát, e munkákban reformálta Gyulai az új magyar prózát. Azt hallottuk a bizottságban, hogy Gyulai e munkáit régen írta, azok egy lezárt korhoz tartoznak. Különös felfogás! Azok a munkák most is élnek, bármily régen irattak. «Minden új és minden régi», mondja Fromentin. Vannak munkák, melyek már születésük után elavulnak s vannak igen régi munkák, melyekben örökké frissen buzog az élet. A kritika nem avul úgy el, mint az adatai miatt fontos tudományos mű, a szép kritika is olyan, mint a szép költemény: egy-két fordulata talán kimegy a divatból, de a mi igazán szép benne, el nem enyészik. És azáltal, hogy Gyulai e korszakos jelentőségű tanulmányai és bírálatai összegyűjtettek, életüknek belső ereje jobban éreztette hatását. Támadták, védelmezték, megbeszélték eszméiket, szóval ez évkörben az irodalmi élet élénkítő elemeivé lettek.

E sorok írója Greguss Ágosttól hallotta, hogy Gyulai azért volt nagy kritikus, mert nemcsak hibákat tudott mesterileg kimutatni és üldözni, hanem felismerte a szépet is a kevésbé ismert művekben és jellemezni bírta meggyőző erővel a költői erőt és bájta. Kritikai pályája dicsőségének mind a két ágára kiválóan jellemző példákat találunk a két első gyűjteményben. Ott találjuk Petőfiről írt tanulmányát, melyet a *Petőfi-Könyvtár* is kiadott ez évkörben, ott találjuk a Petőfi-utánczók ellen intézett hadjáratát, ott találjuk a *Szentivánéji álom*ról szóló tanulmányt, melyet Bayer József lenyomatott a *Shakespeare-tárban*, tehát szintén ez évkörben s ott találjuk a Ristoriról szóló tanulmányt, a legszebb bírálatot, mely színészi alkotásról valaha magyar nyelven megjelent s melyhez fogható aligha fog egyhamar megjelenni.

Greguss Ágost eszmekörével s felfogásával találkozunk tehát, ha nagylelkű alapítványának első műkritikai jutalmát Gyulai e gyűjteményének adjuk.

Kérjük a bizottság nevében a T. Társaságot, hogy fogadja el ez indítványt és fejezze ki az első Greguss-jutalom kiosztásával hódolatát a legnagyobb magyar kritikus emléke iránt.

Ez a hódolat emelni fogja a Greguss jutalom dicsőségét a jövő nemzedék előtt.

Goethe mondja, hogy a *kegyelet eszköz, melynek segítségével a legmagasabb kulturára emelkedhetünk*. A Kisfaludy-Társas-

ság mindig nagyra becsülte ez eszköz nemzetnevelő hatását; bizonyára nem felejtkezik el róla akkor sem, mikor a Gyulai iránt tartozó kegyeletről van szó. Mert ez a kegyelet sokat jelent. Jelenti a feltétlen őszinteség s az igazságszeretet szenvedélyének tiszteletét; jelenti annak az erkölcsi bátorságnak a szeretetét, mely éltető levegője az egészséges közéletnek. Jelenti azt az erős érzést, mely minden önelégültség nélkül hagyományainkhoz köt és jövőnket biztosítja.

A kegyelet e jelentőségéről bizonyára most sem felejtkezik el a Kisfaludy-Társaság és ebben a hitben kérjük, hogy tegye magáévá indítványunkat.

A Greguss-jutalom kiosztására kiküldött bizottság nevében,
Budapest, 1912 december 23.

Angyal Dávid,
előadó.

A háború körül.

— Keleti vázlatok. —

A balkánbeli háború kitörése az idei október hó elején már közellálló esemény volt és ez volt az oka, hogy Szuhányi Ferencz képviselőtársammal Konstantinápolyon át nagyobb körutazásra határoztuk el magunkat. A hadrakelő nemzetek ritka és fölötte tanulságos látványán kívül az a gondolat is sarkallt bennünket, hogy Konstantinápolyban éppen most együtt találjuk a nagy ozmán-birodalom mindenféle népfajtáját. Egyik várakozásunkban sem csalódtunk.

Az út Zimonyból a Duna alsó folyásán, a magyar társaság pompás hajóján kezdődött, azután pedig Constantzán, Várnán, Konstantinápolyon, a Dardanellákon, Athénen, Dél-Görögországon, Patrason és Corfun át Triestben, illetőleg Budapesten fejeződött be. Olyan körutazás, a melyet honfitársaink közül békés időben is nagyon kevesen választanak, holott abban a legérdekesebb és legtanulságosabb természeti és ethnologiai látnivalókat lehet egyesíteni. Nem is beszélvén azokról a turistikai és tájrajzi érdekességekről, a melyek ezt a ritkán járt körutat, mint szórakozási és üdülési utat is elsőrangúvá tennék.

Természetesen étaperól-étapera való útleírással nem sértem meg az olvasó jóízlését. Végig az alsó Dunán a bolgár partok már a készülő háború lázában égtek és az állomások tele katonasággal, csendőrséggel. Az első komoly jelenségre azonban a

romániai Constantza kikötőjében bukkantunk, a hol a bolgár tartalékosok nagy tömege szállott velünk együtt az Osztrák Lloyd «Merán» nevű nagy hajójára, mely Odesszából jövet máris jelentékeny «emberanyagot» hozott magával Bolgárországba, részben pedig Törökországba is. A hajó délután úszott ki a tengerre és Várnáig, a hova másnap délelőtt értünk, bőséges alkalmunk volt megfigyelni a bolgár utasokat.

Vagy hétszáz férfi volt a fődélközön, köztük 25—30 bolgár tanuló, a ki az orosz főiskolákból utazott haza, hogy hazájának szolgáljon. Természetesen orosz önkéntesek is voltak köztük elvegyülve és néhány orosz tiszt, még pedig egyenruhában. Körülbelül együtt volt itt minden, a miből következtetni lehetett a többire. Én nem tehetek róla, ha ez a következtetés a bolgár népre nézve sokkal kedvezőbben ütött ki, mint előre gondoltam. Bizonyos tekintetben akaratumk ellen is, mert hiszen köztudomású, hogy mink magyarok a háború előtt, legalább szóval, erősen a törökök pártján voltunk és meg voltunk győződve, hogy Törökország mind a négy ellenségét le fogja gyűrni. Ez másutt is annyira természetesnek látszott, hogy — a mint tudva van — maga az európai diplomacia is ehhez szabta első megállapodását, a híres *statusquót*.

Ez az erős hit azonban megrendült az emberben, ha a hajó fődélzetén heverő, igazán szép «emberanyagot» látta. Többnyire csontos, izmos, tagbaszakadt 20—40 éves férfiak voltak. Mozgásuk erőteljes, férfias, öntudatos, bárha nem büszke. Ruházatuk meleg, rendes, tiszta. Csizmában voltak és gondjuk volt rá, hogy az, valamint ruhájuk is, kifogástalanul tiszta legyen. De a mi legjobban meglepett, este, noha a tengeren «orosz» szél volt s ők bundáikra heverve töltötték az éjtszakát, ezek az emberek még sem ittak sem szeszt, sem bort. Annyi ember közt mindössze csak egy kis csobolyót láttam forogni és abból is többen ittak egy-egy kortyot vacsorájuk után, a mi fehér kenyérből, sajtból, túróból és effélékből állott. Közben pedig eltanulták az egyenruhás diákoktól a legújabb csatadalt, a mi lelkes orosz melódiára ment. A vége az volt, hogy Czarigrádig (ez Konstantinápoly) meg sem állanak.

Másnap reggel már megmosdva és tisztán találtam a fődélközi társaságot. Mivel a nagy hajón bőven volt hely és guzsliczás cigány is került (a Balkánban általában nagyon sok a megszállott cigány), kólót is táncoltak. Szenvedélyllyel, de nem durván. Nem rikoltoztak, mint pl. ez a szerbeknél szokás, de

máskülönben is megtartották a helyhez illő mértékeket. Sohasem felejttem el, hogy a hajó emeltebb részén tanyázó kis muzulmán társaság milyen ferde szemmel nézett le rájuk a maga csikos és színes keleti czók-mókja közül.

Várnának különben ma már nagyszerű kikötőművei vannak és ezek is csak fokozták azt a kedvező véleményt, a melyet a tartalékosok bennünk ébresztettek. Már lerakott tengeri aknák közt vezették be a hajót a belső kikötőbe, a hol embereinket nagy örömmel, de fölösleges éljenzések nélkül fogadták. Némelyik már délután katonaruhában látogatott vissza a hajóra. A városban javában folyt a sorozás és szűrös-bocskoros őrzáratok tartották fenn a rendet. Várnában és környékén tudniillik mintegy tízezer muzulmán lakik, a kik aggódtak életükért és félték a bolgár köznép dühétől.

Alkonyatkor itt mintegy másfélezer szűrös-bocskoros önkéntes vonult be a városba. Tehát mondjuk, jó két zászlóalj önkéntes katonaság, melynél csak a szuronyos Mauzer-puska, a töltéstartó és a báránybőr-kucsma egyformasága mutatta, hogy katona. Szinte valamennyien 40—50 év közti férfiak, a kik a helyi szolgálatot és a kikötő védelmét látták el. Végignézttem e kissé tarkán öltözött, őszbecsavarodó, de mégis oly szép katonaoszlopot és szinte megdöbbsentem. Egyetlen tiszt vezetése és egyetlen dob hangjai mellett oly szépen, zárkózva és komoly eltökéltséggel haladtak, hogy ettől a pillanattól kezdve mérlegelni kezdtem a törökök vereségének eshetőségeit is. Kivált, a mikor várnai ügynökünk megjegyezte, hogy a határra vonult rendes katonaság még kedvezőbb benyomást tenne reám s hogy — a mint ő mondta — a törökök magukhoz méltó ellenfélre fognak találni a bolgárokbán.

* * *

Várnából Konstantinápolyba szintén egy éjjel lehet eljutni. Most már vagy ezer menekülő mozlím foglalta el a tegnapi bolgárok helyét. A hajóskapitány megjegyezte, hogy ezek a szegény mozlímok már a levél zördülésétől is félnek. Nem kellene otthagyniok Bulgáriát, de attól tartanak, hogy a mint a győztes török hadsereg Várnához közeledik, az elkeseredett bolgárok leölik őket. Azóta bizonyos, hogy ez a félelmük nagyon is alaptalan volt, azonban a balkánbeli mohamedánnak már a csontjába is bevette magát a menekülési és visszavándorlási ösztön, a mint azt a mi bosnyák mozlímjainknál is láttuk, a kik igaz ok nélkül is tömegesen indultak Sztambul felé.

Csakhogy ez az ezer menekülő már egészen másféle szerzet volt, mint a tegnapi. Legnagyobbrészt bolgár fajta nép volt ez is, csakhogy bolgár mohammedán. Ezek az úgynevezett pomákok, a kik Mohammed hitére áttérve, idők folytán elveszítették nemzeti jellegüket és fanatikusabban gyűlölik a keresztyén bolgárt, mint akár az anatóliai lázok. Épp úgy, mint a muzulmánna lett boszniai szlávok is.

A pomákok számát körülbelül 400 ezerre teszik; nagy részük török területen, Drinápoly környékén lakik és a most lefolyt háborúban is ők voltak a legvérengzőbbek. Szinte égbekiáltó bizonyosságai ők is annak a mi fogalmaink szerint alig megérthető igazságnak, hogy a török birodalomban az izlam és egyedül csakis az képviseli azt az egygyé forrasztó, államalkotó erőt, a melyet Európában ez idő szerint a nemzeti eszme. Az izlám rettenetes erejét alig is lehet valamivel jobban kifejezni, mint azzal a ténnyel, hogy az egy-nemzetbelieket is ellenségeskedésbe kergeti egymással, éppen mint a hogyan a fagyról is tudjuk, hogy a hajszálrepedésekbe férkőzve, a legkeményebb követ is képes idővel szétrepeszteni.

A hajó fődélzetén tanyázó szegény menekültek különben meglehetősen szánalmas képet nyújtottak. A toprongyos kikötőbeli hamáltól a prémesbundás kereskedőig volt köztük minden. Továbbá a csecsemőktől a hajlott, hófehér öregekig, bár fegyverbíró férfi csak elvétve. Azokat még Várnában puskatussal lökdösték vissza a hajóról a bolgár csendőrök. Voltak továbbá lefátyolozott selyemruhás török asszonyok, lányok és dajkák bőven. Valameennyinek szép vörösre volt festve a körme. A jobb módúak velünk utaztak az első osztályon; gyermekeikkel a salonban is megfordultak, de a vacsoránál egyetlen mozlím sem ült le velünk az asztalhoz.

A tengerről hideg, esős őszi szél fútt és a fődélzetén szőnyegek, pokróczokból, vánkosokból ágyat rögtönözve, takarók alá húzódtak szegények. Otthonukból kiülőzve, szó nélkül túrték az első éjjel nyomorúságát. Részvétellel jártam végig a begubózott embersorokat és csodáltam azt a hangtalan megadást, a mire az izlám tanítja meg az embereket. Az izlám szó különben maga is «odaadást» jelent.

Másnap reggel már a Bosporusban voltunk és a hajón már jókor kivirított a fezek meg a turbánok virágos kertje. A mikor pedig a Ruméli-Hisszár fordulójánál hirtelen föltetzett előttünk Konstantinápoly, egyetlen óriási kiáltás tört ki a hajón:

— Csok jássááá!

Nehezen megy ki a fülemből ez a siránkozó, keleties kiáltás, a melyet bátran lehetne fájdalmasnak is mondani. A mint-hogy ilyen a müezzin imára hívása is a minaretekben és ilyen egyáltalán a keleti népek minden hangos kiabálása, kezdve a sztambuli tejárús kínálgatásán és végezve a török rohamoszlopok csatakiáltásán.

* * *

Konstantinápolyt teljes fölfordulásban találtuk. A jenikői öbölben ott füstölgött az olajszínűre festett ottomán hajóhad (néhány hajó az egész), a kikötő-medenczében pedig a nagy hajók egymás mellé voltak horgonyozva. Katona-szállítmányok érkeztek Ázsiából, a kikötő tele csendőrrel, az utcák beöltözött vagy félig beöltözött csapatokkal, az eszki-szeráj csúcsán pedig sátortábor. Azonfelül öt-hat fejből álló őrzjáratok is czirkáltak, mivel az előtte való napon a Fényes portán tartott minister-tanácsot az utczai nép a szofták vezetése alatt megostromolta, a kormányt a háború megüzenésére akarta kényszeríteni (meg is lett) s a görög és bolgár követségek ablakait beverte. A kisebb ostromállapotot fektették a városra és erre valók voltak az őrzjáratok, a melyek különben nálunk el nem képzelhető kényelmes lassúsággal sétáltak utcázról-utcázára.

Itt talán helyén van az egymással hadbaszállott országok erőviszonyait legalább a terület és a népszám szerint szembeállítani. Törökország adatai természetesen tökéletlenek (az afrikai adatok ki is vannak hagyva), de a többi balkánbeli államoké sem egészen pontos. Nagy számokban mégis élénk állanak a különbségek. Ime:

	Terület □-kilom.	Népszám
Európai Törökország — —	169,300	6.130,200
Ázsiai Törökország — —	1.766,800	16.898,700
Törökország összesen — —	1.936,100	23.028,900

Meg kell jegyezni, hogy e számból körülbelül 1·8 millió a keresztény szláv, ide nem gondolva a görögöket és örményeket.

A török birodalom egész területét véve, négyzetkilométerenkint 36 lakós él benne, de az egyes tartományokban óriási a különbség. Arábia hedszasi részén például csak egy, Syriában és Mesopotámiában kettő, ellenben a libanoni kerületben (Beiruth) 65. Tehát itt majdnem épen annyi, a mennyi a magyar birodalom átlagnépessége (64).

A szövetséges balkánbeli országokkal így állunk :

		Terület □-kilom.	Népszám
Bulgária	— — — — (1911)	96,345	4.337,513
Szerbia	— — — — (1910)	48,303	2.957,207
Görögország	— — — — (1907)	64,657	2.631,952
Montenegro	— — — —	8,433	285,600
A szövetségesek összesen		217,738	10.212,272

Ime tehát terület tekintetében Törökország közel tízszeresét, népszám tekintetében pedig több mint kétszeresét teszi ki a vele szembenálló szövetkezett államoknak. Törökország mellett szólott még a történeti mult, a hadszervezet régisége s kivált ázsiai népének határt nem ismerő harci kedve és önfeláldozása is, a melynek jeleit azonnal partraszállásunk után észlelhettük.

A hatalmas várost szinte elborították az Ázsiából elősiető önkéntesek. A galatai hídon megállva, a nyugati Ázsiának szinte minden emberfajtája ellépdelt az ember szeme előtt. Javarészüik fiatal önkéntes, félig vagy még sehogy felöltözve. A fejükön levő fezen azonban már ki volt hímezve török írással az önkéntes jelvény: «halál vagy győzelem». Most utólag szinte fáj elgondolnom, hogy mennyi maradt halva ebből a virágzó, lelkes fiatal-ságból Thrácia mezőin.

Legjobban meghatott egy turkesztáni férfiakból álló menet. Vagy ötven férfi, párosan, keleti módra összefogózva, mint a hogyan azt a mozlim-foglyoknál az 1878. évi háborúban is láttam. Ezek messziről, gyalog jöttek a kalifa zászlói alá, mivel nem bírták a fölötté lassú mozgósítás végét várni. Csikos kaptánjukból kilógott a vatta-bélés és a lábbelijük csupa rongy volt. Ugy tetszett, mintha az izlám határt nem ismerő áldozatkészségének képviselői volnának, de egyben az ottomán birodalom határt nem ismerő mostohaságának is.

De azonkívül is mennyi ethnikai érdekesség a hídon áramló tömegekben! Sötét bőrű, de szép arczélú arabiai tiszték, széles szerezsenpofák, kiálló arcz-csontú tatárok és kurdok, fehér fezes albánok, apró anatóliai katonácskák, szakállas lázok, banditának is csúf jürügök, Syriabeliek, pomákok és egészen exotikus mozlim-példányok a Tigris és Euphrates közéből. Majd egy egész hadi lábon álló, kész gyalogezred, repceolaj színű egyenruhában. A tiszték apró lovakon. Elöl a furulyás zenekar, élén a csengős lófark jelvénynyel, mely a zenekarnál máig is megmaradt. Azután egy ágyúüteg, egészen modern, szürkére mázolt ágyúkkal. Egy-egy tűzoltó-szakasz, a mi itt rendes katonaság és gr. Széchenyi Ödön altábornagy a parancsnokuk. Legnagyobb részük hadba vonult.

A galatai új híd ezekben a napokban valóban a világ egyik legérdekesebb pontja volt és híven tüntette föl azt a lázas, de

fájdalom, elkésett sietséget, a mely akkor nemcsak a török kormányt, hanem az egész muzulmán világot serény munkára kényszerítette. Ha ez a láz 3—4 héttel előbb tört volna ki, úgy lehet, nyoma maradt volna Európa történetében.

Egy magas állású diplomata, a kivel e lázas napokban beszélgettem, abban a véleményben volt, hogy a török hadseregben nagy hibák vannak. A legnagyobb talán az új törökök regimije alatt behozott általános védkötelezettség volt. Nem mintha ez általában véve rossz volna, mert hiszen egész Európa ezen az alapon áll; de igenis azért, mivel az ottomán hadseregbe tömegesen és átmenet nélkül bevitte a keresztyén katonákat, a kik alatt itt természetesen a török alattvaló görögöket, bulgárokat és szerbeket és örményeket kell érteni. Valamennyi esküdt belső ellensége az «elnyomó» töröknek. Mondják, hogy a thráciai hadseregből már a háború kezdete előtt tízezer ilyen ottomán katona szökött át a bolgárokhoz és görögökhöz. Megannyi kész kém.

Ehhez még a szervező Sefket pasának egy fölötté szerencsétlen gondolata járult. Hogy a szlávoktól lehetőleg mentse a hadsereget, de haszon is legyen belőle, törvényt hozatott, mely súlyos váltságdíjakért (50 török font 1150 francs) megengedte a hadkötelesek kiváltását. Hitték, hogy a szlávok tömegesen váltják ki magukat s helyettük milliókat kapnak pénzben. Nem így lett. A szláv katonák szegények lévén, nem bírták megfizetni a váltságot, ellenben nem kevesebb mint 50 ezer mozlim hadköteles legényt váltottak ki a szülői, még a háború előtt.

Nem az általános védkötelezettség tette tehát gyöngévé az ottomán hadsereget, hanem annak teljesen tudatlan vagy elméleti végrehajtása. Az új törökök elriasztották maguktól az izlam legnagyobb részét, de a keresztyéneket csak ellenségül tudták megnyerni.

Mindezekhez a mozgósítás elkésése és lassúsága járult. Ugyanaz a diplomata figyelmeztetett arra is, hogy az ottomán hadsereget a háború elején verni fogják, de ha idejük marad az ázsiai csapatokat Thráciába hozni, diadaluk nem lesz kétséges. Azóta tudjuk, hogy a bolgár hadvezetőség is pontosan ismerte ezt a helyzetet és ehhez szabta impetuusos előnyomulását.

A lázas sietség és Konstantinápoly katonai élete azonban ezekben a napokban alig leírható módon érdekesítő volt. Az óriási város, a mint azt mindenki tudja, már magában véve és békés időben is egyetlen nagy és örökké nyüzsgő keleti exotikum. Most ez hatványokra volt emelve. A kaszárnyák tele örökké változó csapatokkal. Az utcákon egészen vagy félig felöltözött katonaság. Czirkáló csendőrség. Katonai őrzáratok. Messze tartományokból érkezett, olykor koldusoknak tetsző embercsoportok. Az Aranyszarv bejáratánál hajók sürgése-forgása és végeérhetet-

lenül színes hullámozása mindenütt a mozlím világnak. Még a bércoksisok körül is, a hol a harczképes lovakat a zaptie-k a helyszínen szedték el tőlük. Valami czédulát adtak nekik igazolásul.

Volt valamely mélyen megindító is ebben a harczy készülődésben, különösen arra nézve, a ki tudta, hogy ezzel a megbecsülhetetlen népenergiával az ottomán állam vezetői nem tudnak élni. Konstantinápoly tele volt bivouac-kal, vagyis szabad táborokkal is ezekben a napokban. Lent a szeráj-burun csúcsán, a vasút előtt kerek sátrak fehérlettek, ugyanígy a régi szeráj másik oldalán is, szent Ireneus egykori temploma és az orta-kapu előtt a híres jancsár-platán körül. Hasonlóképpen a szeraszkiekieratus (hadügyministerium) óriási udvara is egyetlen tábor volt. Itt tanították az önkénteseket, a kik közt 16 éves suhanczok is voltak, de 60 éves öregek is. A falak tövében lefátyolozott asszonyok ültek, anyák, hitvesek, leányok, a kik mélabúsan, könyezve, de szó nélkül nézték a hadba induló fiúkat. Asszonyoknál a hallgatás nagy dolog! Ott azután a hadi élet minden érdekességét együtt lehetett látni, kivéve a főzést, mivel annak szinte nyoma sem volt.

Az Aja Szófia óriási boltozatai alatt is hullámozott a katonaság. A távol Kelet gyermekei, mielőtt továbbmentek a harczytérre, el nem mulasztottak egy imádságot Sztambul, sőt az egész izlam legszebb templomában. És igazán megindító volt látni a barna keleti legényeket, a mint khaki-egyenruhájukban, karjukra vetett sarujukkal (mert a mohamedán saru nélkül jár a templomba), a mihrab elé járultak. Ugyanoda, a hol két Budáról hozott óriási bronz-gyertyatartó is beszél az ozmán-birodalom egykori nagyságáról.

Még csak azt akarom megjegyezni, hogy a hol csak láthattam, a katonák fölszerelése merőben új volt. Új egyenruha, új fegyver, új szíjazat, új kocsik, új szerszámok. Az ember szinte elcsodálkozott azon az állításon, hogy az ottomán hadsereg rozoga és hogy el van hanyagolva.

Mindazáltal alighanem jobb lett volna, ha a török kormány a nagy újítási lázban a hadsereg régi szellemét, kivált pedig annak mohamedán jellegét híven meghagyta volna. Mert erre is nagyon illik Macchiavellinek az a híres mondása, hogy a politikai intézmények csak amaz elv által maradhatnak meg, a melyre alapítva vannak.

Egyet-mást talán tanulhatunk mink is ezekből a dolgokból.

Kenedi Géza.

ÉRTESÍTŐ.

Sáros-megye.

Sáros vármegye monographiája. Írta Tóth Sándor. Három kötet.

Sáros vármegye monographiájának a megírását — nézetünk szerint — két körülmény teszi az átlagosnál nehezebb feladattá. Az egyik az, hogy a nem-magyar nemzetiségeknek óriási — 1880-ban pl. 38-szoros — túlsúlya mellett a sárosi magyarság vezető szerepét teljességgel lehetetlen megérteni, ha a monographia a legapróbb részletig ki nem kutatja, milyen volt a régi sárosi társadalom megoszlása osztályok, felekezetek és nemzetiségek szerint; milyen viszonyban állottak egymáshoz a nemeség, a városi polgárság, a jobbágyság s a különböző egyházak és felekezetek; milyen volt a különböző rétegek közjogi és közgazdasági helyzete; milyen magas vagy alacsony színvonalára tudtak emelkedni a műveltségnek s egyáltalán milyen volt az egész érzés- és gondolatviláguk?

Ha a monographia ezekre a kérdésekre nem tud válaszolni, akkor fogalmunk sem lehet arról, hogyan illeszkedik be Sáros a magyar állam szervezetébe s miért érdeklődjék Sáros vármegye multja és jelene iránt a magyarság? Ha pedig nem tér ki e kérdések tárgyalása elől, akkor a legkülönbözőbb irányú kutatásokra kényszeríti az íróját.

S hasonlóan nehéz feladatok megoldását követeli az a túlnyomóan véletlen szerencse is, hogy a multnak s a mult idők műveltségének, ha nem is sok, de mégis jóval több emléke maradt fenn Sárosban, mint pl. a török által elpusztított vármegyékben. Fennmaradt egyrészt a vármegye, a városok, az egyházak és a sárosi nemes családok levéltáraiban. másrészt pedig a tudomány, a művészetek s az irodalom többé-kevésbé sikerült alkotásaiban.

Sáros vármegye monographiája mi érdeklődést sem tudna kelteni bennünk, ha a történetírásnak imént jelzett kútforrásait fel nem használná s ha műveltségünk emlékeit beható ismertetés útján a maga részéről is meg nem örökítené.

Hogy szerző e nehézségekkel s a belőlük származó feladatok sokféleségével tisztában volt, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy Sáros vármegyét mindazon szempontokból meg akarja velünk ismertetni, a melyeket a sárosi különleges viszonyok mellett figyelembe kellett vennie; hogy ebből a célból felhasználni iparkodik a rendelkezésre álló kútforrásoknak majd valamennyiét; s hogy nem riad vissza a legapróbb részletek feltárásától sem. Szerző egész munkáján ez a három törekvés vonul végig, s elismerjük, hogy mind a három törekvés egyaránt kikerülhetetlen volt. De ép oly kikerülhetetlen volt a következő eredményük is. Ez pedig abból áll, hogy a földdel, az állat-, növény- és ásványvilággal s az emberi társadalommal foglalkozó tudományok között vajmi kevés akad, a melytől szerző adatokat kiköcsönözni s a melynek művelői közé szegődni ne kényszerülne.

Mint hogy munkájának összes fény- és árnyoldalai innen származnak, a szokottnál részletesebben kényszerülünk vázolni a majdnem 1800 oldalra terjedő három kötet tartalmát, mert csak így alkothat képet az olvasó magának arról, hogy szerző e monographiában hányféle és mily nehéz feladatok megoldására vállalkozott?

A monographia első kötetében szerző először is mint geographus, meteorologus és statistikus mutatkozik be s a vármegye fekvését, kiterjedését, éghajlati viszonyait s hegy- és vízrajzát ismerteti. Azután mint geologus a talajképződést, a vízi és eruptív képleteket s «az ezer forrás vármegyéjének» ásványvizekben való gazdagságát tárja fel; — s a mily lelkiismeretes akkor, midőn felsorolja, hogy kiváló vegyészeink 10—10 ezer köbcentiméter szulini, szinyelipóczi és singléri gyógyvízben hány százaléknak megfelelő hány gramm calciumot, magnesiumot stb. állapítottak meg, ép úgy kiterjed a figyelme minden részletre akkor is, midőn elkalauzol Sáros vármegye barlangjaiban. A kutatásnak ugyanezen — azt mondhatnánk — szenvedélyes vágya irányítja, midőn az országos és helyi irodalomnak Sáróst érintő majd minden termékét áttanulmányozza, hogy egész gazdagságában és színpompájában mutathassa be változatos faunánkat és floránkat. Hogy e közben mi mindenre terjed ki a figyelme, bajos volna elmondani. Nem feledkezik meg pl. sem arról, hogy tudós lepkegyűjtőink közül egy Husz Ármin és egy Dahlstroem Gyula, az ország nagy pikkelyröpüinek 303 neméből, 1195 törzsfajából és 161 alfajából vármegyénk területén hány %-ot találtak, — sem arról, hogy hasznos házi állatainknak, pl. a szarvasmarhának különböző fajai: a pirostarka, a borzderes, a magyar-

fajta a különböző esztendőkből hány példánnyal voltak vármegyénk területén képviselve?

Érdeklődésének oroszlánrészében azonban mégis csak az embernek jut. A legapróbb részletekig leírja tehát, hogy archæologusaink az óruzsini Antal barlang második culturrétegében s az óruzsini nagybarlangban milyen égetésű s a zsinórfűzés czéljaira hány centiméter távolságban átluggatott cserepeket fedeztek fel; hogy a Lemesen, Aboson, Fintán, Boroszlón talált bronzfegyverek, urnadarabok, kerekék, liliumvégű kardok és kardtöredek Fejérváry Gábor őskori kincseivel együtt hova tűntek; — s hogy az osztópataki első és második leletnek aranypoharával, násfájával, csattjaival, karpereceivel s egész Európában páratlan 18 dongás tiszafavedrével kik és milyen eredménnyel foglalkoztak?

Midőn pedig végez a nagyrészt hypothesisokra épített őstörténelemmel s «történeti alapra helyezkedve», megállapítja, hogy az avar korszak emlékei közül a fintai gyepüket nem az avar nép, hanem avar motívumok és hagyományok alapján a honfoglaló magyarság szervezte, — az archæologus helyébe egyszerre a jogtörténész és a heraldikus lép. Mint ilyen, első sorban is a megye és a várispánság egymáshoz való viszonyát s a megyei önkormányzat kialakulását kutatja; azután Sárosra tér át s megállapítani iparkodik, hogy Sáros vármegye, mint önálló törvényhatóság az ősi Novum Castrumból mikor vált ki; s végül részletesen leírja a kir. vármegyéből kifejlődött nemesi vármegyének, a sárosi Universitas Prælatorum, Baronum, Magnatum et Nobiliumnak a czímerét és pecsétjeit. De mindenki beláthatja, a ki az életet nem egyedül a *Corpus Juris* szemüvegén át figyeli, hogy bármily érdekes legyen is a jogfejlődés és az ennek eredményeképp kialakult vármegye, — mégis csak jobban érdekel mindnyájunkat az, a mi a jogalkotta keretben egy ezredévnek a történelmét élte át, t. i. a sárosi nép. Sárosnak a népe azonban évszázadok óta több felekezethez tartozik, egy ezredév óta többféle nemzetiségre szakad s ezen nyelvi és felekezeti egyaránt széttagolt népnek majd minden rétege más időben szivárgott be a megye területére; majd mindegyiknek más szerep jutott osztályrészül fényvel és gyászszal váltakozó multunkban s vagyon, származás, politikai jelentőség és sok egyéb ok révén majd mindegyik rétege más jogokban részesült s majd mindegyiknek más és más terhek nehezettek vállaira. A sárosi társadalomnak ez a szaggatottsága és változatossága kényszeríti

a szerzőt arra, hogy ismét többféle szerepre vállalkozzék. Mint ethnographus — sok apró részletkérdésre is kitérve — kimutatja, mikor vándoroltak be s milyen multa tekinthetnek vissza Sárosban a történetíróink által oly kevés figyelemre méltatott ruthének; mióta lehet beszélni Sárosban német nemzetiségről s milyen szerepet játszottak a német települő mozgalomban a Berzeviczyek ősei: Adolf, volt udvari káplán és testvére, a tirol-i Rüdiger; milyen kálváriát járt be s egy részében mint aljasodott — a helytartó-tanács szerint — «szemétté» a zsidóság; különböző fórumok miképen próbálták megzabolázni nemes Kálnássy János vajda népét, a sárosi cigányságot; — s végül miként foglalt tért s mint vesztette el lábait alól a talajt e különféle népfajok között az, a melynek sorsa bennünket leginkább érdek-el, t. i. a magyar?

E 34 oldalnyi ethnographiai fejtegetéseket egy meglehetősen sokoldalú statistika iparkodik megvilágítani. Megvilágítja pedig azzal, hogy közli a sárosi népesség számára, nemzetiség és felekezet szerinti összetételére, családi állapotára, foglalkozására, írni-olvasni tudására vonatkozó és sok egyéb számszerű adatot.

Csakhowy bármennyire fontos legyen is az, a miről szerző mint néprajzíró és statistikus számol be, mind aránytalan kis-jelentőségű ahhoz képest, a mit mint nemzetgazda, jogtörténész és családtörténetíró akar elmondani.

Az I. kötet hátralévő kétharmadrészében ugyanis negyvenhárom oldalon számol be arról, miképen vetette meg lábát Sárosban a nagybirtok, hogyan foglalt tért a nemesség s miképen változtattak gazdát az összes kisebb és nagyobb birtoktestek a honfoglalástól kezdve egész 1813-ig? Ezen abc rendben összeállított s a makivaczai uradalomnak 1752-iki pénztári kimutatását is magában foglaló száraz adathalmazt azután egy sokkal érdekesebb thema váltja fel, t. i. a magyar társadalom két hatalmas rétegének: a nemességnek és jobbágyságnak az ismertetése.

A következő 30—31 oldalnyi tanulmányokban tehát szerző többnyire a jogtörténetést érdeklő kérdésekkel foglalkozik. Hány és milyen árnyalatra szakadt szét pl. a nemesség? Voltak-e Sárosnak agilis nemesei? Micsoda bonyodalmakat idéztek elő a nemesi ingatlanok zálogbaadásai? Mennyi mindenféle czímen, kinek és mennyit adózott s hányféle árnyalatra vált szét a jobbágyság? stb. E kérdések ugyan önmagukban is érdemesek volnának arra, hogy szerzőt kutatásra ösztönözzék, tulajdonképeni hivatásuk azonban csak az, hogy alapjául szolgáljanak az I. kötet legfontosabb ré-

szének: szerző genealogiai tanulmányainak. Hogy szerzőnk idevágó kutatásai mily nagyarányúak, annak igazolásául talán elég lesz hivatkoznunk arra, hogy Sáros vármegye 11 törzsökös és 14 idegenből átszakadt nemzetségének s 2969 nemesi családjának leszármazását, címereit, a birtokaikban beállott változásokat s közművelődési és politikai történetüket több mint 280 oldalon át tárgyalja. De tízezrekre menő adatainak feldolgozására ennyi hely sem elegendő. Bizonyítja ezt szerzőnknek azon az összefüggő szövegre nem is törekvő, azt mondhatnók, távirati stylusa, a melyben számtalan helyen így mondja el egy-egy kisebb jelentőségű család történetét:

Kükemezey-család. De Kükemező. Gyármán nemzetség. A) Ős: Visibor, fia Sebő, fia Zoltán de Kükemező, fia Simon 1349—59; Mihály 1802-ben Trencsénmegyébe megy át.

B) Birtoklás: 1412-ben Lucska, Kükemező, Salmánfalva; 1427., 1459-ben Sáros vármegyében. Utóbb: Babafalu.

C) Nemesség, címér: 1732-ig; — 1754—55-ig: Imre, Ferenczné, János (2), László. Címér: a Kálnássy-féle.

E családtörténeti kutatásoknak szerző is érzi azt a fogyatkozását, hogy szétaprózva, darabokra tördelten ismertetnek meg bennünket Sáros történetével. Ez a tudat indítja arra, hogy a mit az I. kötet családtörténetében töredékesen az egyes családok szempontjából mondott el, azt a II. kötet első 100 oldalán rendszeres egészszé foglalja össze s mint vármegyénk helyi történetét a magyar állam országos történetébe illeszse be. Kimutatja tehát, mily fontos szerep jutott osztályrészül Sárosnak a multban s ebből a célból a sárosi hercegi címtől kezdve Anjou Károly követének sárosi mesés fogadtatásán át, Giskra főispánságaig, — s a berzeviczei várnak a huszita háborúban való szereplésén át Tököly, Caraffa, Rákóczy koráig minden adatot összegyűjt, a mely a sárosi társadalom küzdelmeire, a rázúduló csapásokra s a kurucz és labancz közti ingadozásaira világot vethet.

Mint hogy pedig ebben az ízig-vérig reális multban a nemzet nyers physikai erejének a megoszlása idézte elő összes többi nyomorúságunkat s mint hogy physikai erőnket az erkölcsi és politikai züllésen kívül leginkább gazdasági nyomorúságunk sorvasztotta, — szerző erre a circulus vitiosusra is kiterjeszti kutatásait. Mint nemzetgazdász, mint pénzügyi jogász és hadtörténetíró a legapróbb részletekig feltárni iparkodik Sáros vármegye közgazdasági helyzetét a Rákóczi féle felkelés idején; majd hatvan oldalon át fejtegeti az 1848 előtti adózásunk történetét s

összeállítva az insurgensekre vonatkozó személyi s a katonai bérekre vonatkozó közgazdasági adatokat, 25 oldalon számol be a régi magyar hadügyi szervezetről s az insurgensek megyei és járási zászlairól.

Közgazdasági és hadtörténeti fejtegetései közben látja elérkezettnek az időt arra, hogy visszatérjen az I. kötet kedvenc tárgyára, a sárosi nemességre. Megforgatja, szemügyre veszi minden oldalról. Leírja, mint szervezkedik vármegyévé; milyen politikai és közgazdasági szerepet játszik 49 várában és kastélyában és az apró nemesi curiákban; hogyan öli az idejét otthon s miképen tölti be hivatását a közpályán?

Hogy idevágó tanulmányaiban sem elégszik meg a pusztá általánosságokkal s adatot-adatra halmazva, itt is mennél realisabb képet iparkodik festeni, ez az eddigiek után szinte természetes. Meg sem lepheti tehát az olvasót, hogy a Vármegyei szervezet cz. szakaszban az ősidőktől fogva egész II. Józsefíg terjeszti ki vizsgálódásait. S bár az I. kötetben már foglalkozott a vármegyei szervezettel, — némileg a rendszer rovására — ismét mikroszkopja alá veszi az európai jogfejlődésnek ezt a curiosumát. Ismét leírja tehát, miképen képzei el a vármegyei autonómia kialakulását s azután részletesen ismerteti a comes és az ő ellenőrzése alatt álló tisztikar, valamint a sedria és a közgyűlés hatáskörét; közli a jegyzőkönyvek szerkesztésére, a vármegyei levéltár kiadványaira, az administratio felülvizsgálására, a tisztújításra és a tűzrendészetre vonatkozó szabályrendeleteket, illetve főispáni postulatumokat; fejtegeti a vármegyei tisztségek nobile officium jellegét s azt, hogy ezzel a tisztviselők díjazása miképen fért össze; bonczolgatja a vármegyének külső, vagyis az állam egyéb szerveihez való viszonyát stb.

A hivatalban élő nemességnek ezen majdnem 70 oldalon át ecsetelt képét Sáros vármegye várainak és kastélyainak 40 oldalas története egészíti ki. A legapróbb részletekig leírja az egyes nevezetesebb várak építészeti különlegességeit s meglehetősen gyakran ismétlésekbe bocsátkozva, elbeszéli az egyes várak gazdasági és politikai történetét; e közben aztán beszámol a portáik számáról; végigbongésszi számadásaikat; leleplezi Werner sárosi várparancsnok hűtlen sáfárkodását a karasa-posztónak hitvány lengyel posztóval való becserélése körül; közli az ágyalt puskák, a hatsövű orgonák, a falkonetek, a gótpuskák és golyók számát; rámutat az omlatag várfalakra és a fegyelem lazaságára; egyezővel ugyanazon rövidített táviró-stylusban ugyanúgy az adatok

egész arsenálját állítja csatasorba, hogy mennél realisabb képet, azaz inkább photographiát nyújtson a multról, mint a család-történeti részben.

Ezzel azonban még mindig nem mondta el mindazt, a mit a sárosi nemességre vonatkozólag megörökíteni érdemesnek tartott.

A nemesség otthona című fejezetben ugyanis a jogtörté-
nész és a művelődéstörténet írója fognak kezét, hogy még is-
méltlések árán is mennél éleesebb képet rajzoljanak a nemes-
ről, mint társadalmi lényről. Szerző ebből a czélból a sárosi
nemességnek nem csak «romantikus talajon épült» belső életét,
pl. egy Keczer Ambrusnak Thököli iránti rajongását s egy Bánó-
nének elbűvölő kedvességét tartja szükségesnek leírni, hanem a
legapróbb részletekre is kiterjedő érdekléssel kutatja ki, hogy az
a kőház, a melyben a sárosi nemes 1505 körül lakott, 2—9000
forintba került; hogy a búbos kályhájáért 26¹/₄, a mázosért
ellenben 250 francot fizetett; hogy kastélyai papir- és vászon-
ablakokkal pompáztak; hogy asztalainak formája négyszögletes
volt; hogy a ruháihoz szükséges florenczi fekete bársony rőfje
54·67, a krakkói czobolybőrnek darabja 40·86 francba került;
hogy ágyneműit és a női ruhadarabokat himzéssel és kivarrással
szokta díszíttetni; hogy a férfi ruháira Károlyi Sándor kurucz
generális kora óta szarufanevű sűrű sujtásokat rakatott stb.

A külsőségeknek szinte mikroszkopikus átvizsgálása után vál-
lalkozik a legkényesebb feladatra: a nemesség belső életének az
ismertetésére. S íme, alig tudunk hová lenni a bámullatól! A ne-
mesi ház berendezésének ezerszemű becsűsét, mintegy varázs-
latra, a szépirodalmi író váltja fel.

Nekünk ugyan visszatetszik, hogy ebben a legújabb szere-
pében egyszerre superlativusokban kezd beszélni; de bizonyára
szándékosan teszi, hiszen a XVIII. század alkonyán élt társada-
lomnak «dagályos gondolkozását és életmódját» akarja festeni.
Milyen könnyűvérű is volt az élet Radzivil herczeg sárosi mu-
latozásai alatt. Hogy elragadta Sándor czárt, «Európa meg-
mentőjét», mindaz, a mit Sárosban látott, hallott és tapaszt-
alt?! Szinte megirigyelte Sáros urait, hogy «ily gyönyörök-
ket élnek»?! S micsoda meséket, bizarrnál bizarrabb története-
ket tud elmondani Bánó András tragédiájáról, Kapy Ferencz
lövásárlásáról, jó Serédy Gáspár grandiosus haláláról s ama két
legnagyobb különcsről, kik valaha Sárosban éltek: Mikurszky
Simeonról és nagyemlékezetű Keczer Károlyról! Az anekdotá-

zást, a mesemondást egy sárosi specialitásnak, a magyar-német-től nyelvkeveréknek a kifigurázása, ezt pedig mesés sárosi lakodalmaknak a leírása váltja fel, tarkítva a jus primæ noctis, mint birtokszerzési jogcím fel.tti elmélkedéssel. Erre ismét változik a szín, újabb jelenés következik: a sárosi nemes közszereplésének a megrajzolása. Ezen a czímen — több kevesebb logikai kapcsolattal — sorra a szerző mikroszkopja alá kerülnek az extra Hungariam non est vita kornak kanaáni élete; a Péchyek és Dessewffyek országos politikája; az állítólagos megyei particularismus; a megyei igazságszolgáltatás kegyetlen szigora; a II. Józsefnek történt behódolás s a sárosi nemességnek a magyar suprematia érdekében tett szolgálatai.

És sajátságos, a mily lelkesedéssel forgatta szerző a tollat akkor, midőn a nemesség belső életét akarta lerajzolni, ugyanoly lelkesedéssel fog munkához, midőn a következő 169 oldalon a képzelhető legszárazabb anyagot dolgozza fel, t. i. a különböző korszakok járási beosztását, a makoviczai uradalommal, mint külön járással s a sárosi kilencz mezőváros, 440 helység és 175 birtoktest történetét, ismét ezer és ezer adattal a már jelzett táviró-stylusban abc rendben!

De ezzel még csak az első két kötetnek a tartalmáról számoltunk be; pedig mennyivel gazdagabb és változatosabb a majdnem 800 oldalas harmadik kötet!

A reformkor és a legújabb idők történetét a sárosi congregatio követi utasításainak az ismertetése egészíti ki s hogy ezen a réven a mult idők politikai nemzetének mennyi mindenféle ügye-baja kerül napvilágra, ezt csak az sejtheti, a ki a régi gravaminális politika sok mindenféle sérelmeivel foglalkozott.

E rendkívül változatos anyag feldolgozása után szerző a II. József és a Ferencz féle régi és a mai modern vármegye közt von párhuzamot, kiterjeszkedve a latin, mint hivatalos nyelv szerepére, a nemesi és házi pénztárak költségvetéseire, a portalis adózásra s a különböző fekvő jószágok és háziállatok mint adótárgyak áráira, a vármegyei alapokra stb. Idevágó adatainak rengetegét a mai közgazdasági viszonyok kimerítő ismertetése követi s ezen majdnem 80 oldalra terjedő tanulmányában a legkülönbözőbb szempontokból vizsgálja vármegyénk gazdasági helyzetét. Kiindulva gazdasági életünk őskorából, először is a községi birtoklásról, a községi élet kezdeteiről, az urbariumok fontosságáról s Mária Terézia és II. József jobbágypartoló politikájáról értekezik; azután *Telekviszonyok* cím alatt a pusztá

telkek összeírását, a kisbirtok fonák helyzetét s a telekügy állami rendezését teszi vizsgálódás tárgyává; majd elmondja a földadó történetét s miután ismerteti a közgazdasági hanyatlás okait s az 1880. évi alispáni jelentésben «megdöbbenő közvetlenséggel» festett «általános elszegényedést», sorra letárgyalja az ezzel kapcsolatos legfontosabb kérdéseket: a szegénységélyezés és a kívándorlás problémáját, a gazdasági egyesületek hivatását és tényleges működését s az erdő- és bányagazdagságunk helyzetére vonatkozó adatokat.

Erre — mint már több ízben is kiemeltük — némileg a rendszer rovására, ismét visszatér a vármegyére, hogy ismét más oldalról adjon róla mennél realisabb képet. A közgazdász ennél fogva ismét a jogtörténésznek adja át a szót s szerzőnk a vármegyei igazságszolgáltatást bonczolgatva, majd a régi magyar polgári per rejtelmeit tárja fel, majd az inquisitiót s régi jogunk bűncselekményeit s a különböző büntetésnemeket ismerteti, majd pedig a csődügygyel foglalkozik, összesen kerek harminczkét oldalon.

A ki azonban azt hiszi, hogy szerző sokoldalúsága e jogtörténelmi tanulmányokkal kimerült, csalódik. A vármegyei igazságszolgáltatás rajzát ugyanis a különböző egyházak és iskolák 106 oldalas története követi; — ezt pedig a szab. kir. városok, t. i. Eperjes, Bártfa és Kiszzeben közjogi helyzetének, politikai és közművelődési történetének s a városi beszervezetnek és jogéletnek a bonczolgatása váltja fel, élő, mozgó valósággá varázsolva azon adatok révén, a melyek a «körültekintő és okos városi polgár» otthonára s ezen belül házbérére, asztal-neműire, evőeszközeire, ivó- és konyhaedényeire, ágyneműire, az öltözködésnek rendkívül érdekes hatósági szabályozására, a lakodalmi szokásokra, a városi czéhek életére, valamint a városok hadügyi és közgazdasági viszonyaira vonatkoznak. Csakis a városoknak ezen 310 oldalas monographiája után juthatunk el a mű befejezéséhez.

A befejezés azonban — petit betűkkel szedett 100 oldalon — ismét aprólékos adatoknak bőséges halmaza. A *közegészségügy* című tanulmány pl. a régi jó idők egészségügyi kapacitásaival: a borbélyokkal, patikusokkal, az excellentissimus czímmel kitüntetett doktorokkal s a sárosvármegyei kórházak és fürdők történetével foglalkozik s hogy igazán érdekes adatai alapján mennél realisabb képet nyujthasson nemcsak a patikusok levelesládáját forgatja fel, patikaszámlák s

az első recept után kutatva, hanem a híres Bártfa fürdővel foglalkozó Sárosy János maró satyráját is felhasználja. *A népköltések és művészetek* című szakasz a sáros-zempléni lemák faj nyelvét, építkezését, ruházatát és népszokásait ismerteti. *A népköltészet*ről szóló rész a ruthén kolomejkák, balladák, regék, legendák és népmesék mystikus világába vezet. *A tudomány és irodalom* rovatában Palocsay György, a humanista verselő s az I. Ferdinándot elsirató *Funerbris Oratio* írója s egyúttal Báthory István államtitkára, Berzeviczy Márton vonulna el szemeink előtt, — Boccatus Jánosnak, II. Rudolf koszorús költőjének s az eperjesi collegium szervezőjének, valamint Werner György sárosi várparancsnoknak s Weber János eperjesi főbirónak és Felső-magyarország patikusának a társaságában, hogy csakhamar helyet adjanak a *Szinyey-Merse-Codex*, a különböző könyvtárak, a vármegyei mysteriumok s a színészet s a sárosi vonatkozású szépirodalom ismertetésének. *A társadalmi élet* című fejezet a sárosi szabadkőműves-páholyok történetét vázolja s végül az utolsó fejezet a sárosi műemlékek felett tart szemlét.

* * *

Ha az olvasó azt a kérdést veti fel, miért fektettünk oly nagy súlyt annak kimutatására, hogy *Sáros vármegye monographiájának* tartalmi gazdagságát szembeszökővé tegyük, a feleletet mi is kérdés alakjában adjuk meg.

Lehetségesnek tartja-e az olvasó, hogy szerző a tudományok fejlettségének mai színvonalán a maga elé tűzött sok mindenféle czélt egyenlő tökélyvel közelítse meg? Más szóval: lehetséges e, hogy szerző, mint geographus, meteorologus, statistikus és geologus, mint régész, történetíró, jogtörténész, heraldikus és genealogus, mint büntető-, pénzügyi és közigazgatási jogász, mint belletrista, művelődés- és irodalomtörténész, mint hadtörténetíró és nemzetgazda stb., mind e különféle szakmákban egyenlően eredeti, vagy legalább is soha nem botló, ügyes adatgyűjtő legyen?

Nézetünk szerint szerző a feladatoknak akkora tömkelegét tűzte maga elé, hogy a minden részletben egyenlő értékű feldolgozás már eleve teljességgel lehetetlen volt.

A mily változatos tehát a monographia tartalmilag, ugyanoly változatos az adatgyűjtés lelkiismeretessége és pontossága, az adatok megértése és kihasználása, a feldolgozás tökélye s a formába öntött anyag értéke szempontjából.

Az érdekfeszítő és nagy ügyességgel kidolgozott részletek mellett, a melyek bármely más monographiának díszét, büszkeségét alkotnák s a szerző munkájával való behatóbb foglalkozást szinte kötelességünké teszik, — bőven akadunk olyan részletekre, a melyeket az adatok sokaságával való brillirozás, de egyúttal a gyors, felületes és rendszertelen feldolgozás jellemez, — sőt olyan részekre is, a hol a sok ismeretű, élénk stylusú és józan logikájú szerzőnket ebbeli tulajdonságai sorra cserben hagyják.

Mintthogy e különböző értékű részletek az egyes kötetekben más és más arányban szerepelnek s nézetünk szerint a II. kötet jóval magasabb színvonalon áll az elsőnél, a harmadik pedig mind a kettőnél összehasonlíthatatlanul értékesebb s nem egy tanulmányával nagy elismerést érdemel, a monographia egyes kötetait külön fogjuk megbírálni. Előre bocsátva tehát, hogy összbemelésünkről csak a harmadik kötet ismertetése után számolhatunk be, vegyük bírálat alá először is az első kötetet.

Ebben a kötetben legbecsesebbnek szerző ethnographiai tanulmányát tartjuk. Nézetünk szerint nagy érdeme a szerzőnek, hogy van érzéke a nemzetiségi kérdésnek minden más kérdésnél nagyobb fontossága iránt s ép azért sem időt, sem fáradságot nem kímél, hogy részint Potemkin, részint a saját adatai alapján Sáros népfajairól és nemzetiségi viszonyairól minél teljesebb képet adjon. Erőssége az aprólékos részletek egybegyűjtése, ügyes, érdekes feldolgozása s a jellemző korfestő adatok felhasználása. Nem elégszik meg pl. annak elmondásával, hogy a tót nyelvű községek nevei a dülők neveivel egyetemben ma is magyarok, hogy községeink közül a múltban melyek leveleztek, melyek tanítottak magyarul, melyeknek a jegyzőkönyvei és kezességlevelei állítottak ki magyarul, hanem a magyar *Simplicissimustól* kezdve a plébániák anyakönyvi bejegyzéseieiig minden adatot felhasznál, hogy kimutassa, meddig terjedt a magyarság «rombadólt világa», hogyan halt ki a magyar prédikáció s mint vált például Bartay András plébános úr fülében furává, hogy aztán teljesen elhaljon, a tihanyi hívek magyar éneke stb.

De bármily sikerültnek tartsuk is a két ethnographiai fejezetet, nem hallgathatjuk el egy pár tévedését és túlzását.

Elismerjük ugyan, hogy az országos történetírás a ruthének s egyáltalán a nemzetiségek történetével nem foglalkozik annyit és oly behatóan, mint kellene; de azokat az adatokat, a melyeket szerző a ruthénekre vonatkozólag mintegy pótlásul fel-

jegyez, épenséggel nem tartjuk értékeseknek. Hiszen a Venelin György munkájából vett idézetek pl. nem is a ruthénekre, hanem a bolgárookra vonatkoznak, a többi adatok pedig, hogy pl. Bonfinius szerint a ruthéneket roxolani-nak is hívták, hogy Biederman szerint Magyarországon a görög-katholikusokat tekintik ruthéneknek,¹ a magyar történetírásra már régóta nem ujdonságok.

A mi pedig a cultura szempontjából legfontosabb nemzetiségünket, a németet illeti, szerző szerint a németiség már a népvándorlás korában feltűnt, de a nyugati gótok, a svévek, a longobardoknak nem volt maradása, többnyire csak tengődő életet éltek közöttünk.² Hogy ez a tengődés igaz-e pl. a hunok idejére, a hun uralmat felváltó 100 esztendőes german uralom korszakára s azokra vonatkozólag, a kiket szerző elnézésből svédeknek ír, pedig svevi, azaz svábok voltak, ennek elbírálását az olvasóra bízuk. De a német gyarmatjogról mondottakat is bajos elfogadni. Kálmán I. decretumának 80. art.-a ezt mondja: «Liber quoque hospes sicut slavi vel caeteri extranei qui in terris laborant aliorum... pro libertate tantum denarios dent... non alios...» Ez annyit jelent, hogy mindazon szabad vendégek, úgymint a szlávok, vagy a többi külföldiek, a kik mások földjén dolgoznak, ne fizessenek más dénárokat, mint az ú. n. szabad dénárokat. Hogy miért beszél szerző mégis erre az art.-ra czélozva «királyi» vendégekről, mikor minden szabad vendégről szó van, a ki csak a más és nem a maga földjén dolgozik, hogy miért állítja ugyancsak ezen articulusról azt, hogy inkább a szlávok, mint a más külföldiek szavakat használja, s hogy közvetlen ezután miért mondja mégis, hogy nemzeti különbséget a telepések között nem tesz; — s végül miért vonja le azt a következtetést, hogy német gyarmatjogról tehát szó sem lehet a telepeken, — ezt pusztán a 80. art. alapján lehetetlen megérteni.³

Végül elismerjük, hogy a sárosi magyarság a multban összehasonlíthatatlanul erősebb volt, mint ma, de hibáztatjuk, hogy ennek kimutatásánál Sáros vármegye multjának egyik legfontosabb forrását, az 1715., illetőleg 1720-diki adóösszeírás adatait sem itt, sem egyebütt fel nem használja; s túlzásnak tartjuk azt az állítást, hogy Sáros a XVI. századbéli nagy fordulatig «az ország

¹ I. köt. 97. old.

² I. k. 100. old.

³ I. k. 101. old.

egyik legmagyarabb vármegyéje volt s hogy városai a kuruczkorig minden izükben magyarok voltak egész körzetükkel.»¹

Az ethnographiai rész után a vármegye földrajzi, geológia és régészeti leírását tartjuk a legsikerültebbnek. Igaz ugyan, hogy Potemkin némely adatát minden kritika nélkül viszi át a jelenbe, de pár lapsus linguæ-t nem tekintve, az irodalmat ügyesen dolgozta fel, s egyes részek, pl. a régészetiak, valósággal lebilincselik az olvasó figyelmét.

De annál gyengébbek az I. kötet anyagának többi részei, vagyis szerzőnek a jogtörténeti, czímertani és genealogiai tanulmányai.

A mit szerző a megye és várispánság kialakulásáról mond, az a bírálatot — mint látni fogjuk, — egyáltalán nem állja ki; midőn pedig a sárosi és ujbári várispánságok történetére kerül a sor, szerző maga is elismeri, hogy fejtegetései meg nem állnak, mert a III. kötet javítani valói között az utolsó betűig töröltet mindent, a mit e két várispánság történetéről a 80. és 81. oldalakon elmondott. A VIII. fejezet többi része is rendkívül gyenge s az, hogy a szerző a javítani valók közt az eredeti szövegből összesen 44 sort töröltet s helyükbe 58 új sort kér beiktatni, nem használt, csak ártott. Az új betoldás felforgatta a fejezet gondolatmenetét s több lehetetlen állítást tartalmaz.²

Hogyan állíthatja pl. szerző, hogy «a birtokaristokráciával bomladoznak az ősi intézmények s velük a királyi váruadalom, melyeknek népe elhagyatva érzi magát, magáévá teszi a vármegye ügyét s még királyi rendeletekkel szemben is védelmezi; ekkép alakul ki a vármegye új fogalma?»³ Hiszen a passiv ellenállás a törvénytelen rendeletekkel szemben a törvény és rendelet közötti megkülönböztetéssel egyetemben sokkal későbbi jogfejlődése eredménye. Emez a XV. században, amaz pedig még később, akkor tesz szert fontosságra, mikor állami önállóságunk megszűnik és erő, gazdagság, műveltség helyett a vis inertiaë lesz alkotmányunk biztosítékává.

S hogy állíthatja szerző, hogy a vármegye új fogalma azt jelenti, miszerint a központosított vármegye helyébe lépő önkormányzati vármegye nem kir. uradalom többé, hanem «a korona java s a rajta élő az országos közszabadság részese»?⁴ Hiszen ha

¹ I. k. 109. old.

² III. k. 758. old. -

³ III. k. 759. old.

⁴ U. o.

csak a «rajta élés» lett volna a közszabadság alapja — rabszolga, jobbágy, városi polgár és nemes mind a vármegye területén élt, — miért tett tehát jogunk különbséget közöttük, miért zárta ki a közszabadságból az alsóbb s miért nem részesítette benne egyenlően a felsőbb rétegeket?

S végül, mint állíthatja szerző, hogy «vármegyei törvény-székek már a XII. században voltak s a kir. vármegyék képe az Anjouk alatt akkor homályosodik el, mikor a nemesek közönsége: Universitas nobilium»¹ Hiszen a XII. században még csak ispáni szék van s az, hogy a nemesek közönsége latinul is nemesek közönségét jelenti, csak fordítás lehet, — de nem egy fejlődési folyamatnak a betetőzése!

Hasonlóképp gyenge az a fejezet is, a mely Sáros vármegye különválásának az időpontját és okait akarja kifejteni és Sáros vármegye nevének a származását, czímerét és pecsétjeit akarja ismertetni. Megjegyezve, hogy szerző az ősi Novumcastrum nevént majd a hernádmenti, majd a nagysárosi, majd a péchujfalusi új vártól származtatja s hogy czímertani fejtegetéseiből 63 sor törlésével majd mindent visszavont,² szerző a javítani valók közt azt is törli, a mit a kiválás időpontjáról eredetileg mondott; pedig nézetünk szerint az eredeti szöveg minden gyarlósága mellett is közelebb járt a valósághoz. Jellemzőbb azonban az, a mit a szerző a kiválás okairól mond. Itt már korántsem látjuk azt az elismerésre méltó szigorú bírálatot, a melyet szerző önmaga felett gyakorol, mert minden kritika nélkül átveszi a sokoldalú, de annál naivabb Potemkinnek az elméletét. E szerint Sáros azért vált ki Újvárból, mert «a megyegyűléseket felváltva az abauji Garadnán és Sárosban tartották s mert Sáros megye terhesnek tartotta Garadnára küldeni jegyzőjét s viszont Abauj sem akart a kassai hegyen túl pihent lovat adni a jegyzője alá.»³

A sárosi nemességet tehát nem az abauji nemesség érdekeivel ellentétes külön érdekek bírták rá arra, hogy az elválasztást ki eszközölje s a központi hatalom döntésénél nem fontos hadügyi, pénzügyi és igazságügyi szempontok voltak az irányadók. Sáros vármegyét az a tordsalkodás szülte, a mely Ujvár két része között a jegyzők lova miatt keletkezett.

Az V. szakasz a *Birtoklás kialakulás* címét viseli. Az I. kö-

¹ U. o.

² I. k. 2., 85., II. k. 251., 271., 494., III. k. 759., III. k. 760. old.

³ I. k. 87. old. Potemkin Ö. *Sáros vármegye*. 9. old.

tet V. szakaszában szerző két kérdést akar tisztázni. Ki akarja mutatni, miképen alakult ki és aprózódott el a sárosvármegyei nagybirtok s kik voltak a tulajdonosai a XIII. századtól kezdve a XVIII. század elejéig a különböző kisebb és nagyobb birtoktesteknek.

E gazdaságtörténelmi szempontból oly rendkívül érdekes kérdésekre válaszolva, szerző rengeteg adatot gyűjtött össze s elismerjük, hogy adatainak legnagyobb része lelkiismeretes és fáradságos kutatásnak az eredménye. Mindössze két kifogásunk van.

Az egyik az, hogy szerző az ezen szakaszban felsorolt adatokat részint a sárosmegyei nemesi családok, részint a sárosmegyei várak és kastélyok történetében, részint pedig Sáros vármegye topographiájában is elmondja; itt tehát csak a következtetéseket lett volna szabad levonnia.

A másik kifogásunk pedig az, hogy az adatgyűjtés lázas munkája közben forrásainak megbízhatóságát nem vizsgálta, ugyanazon szöveget többféleképp értelmezte, s nem egy ízben teljesen félreértette.

Az I. kötet 137. oldalán pl. a következőket olvassuk:

«Hézagosan látjuk, hogy Újvár kir. birtok 1209-ben új adománykép Ráskay Demeter kezébe jut; a Balthamező és Tharkuelő uradalmakat a Keech nemzetségbeliek kapják. Ez a két uradalom kapuja volt a harmadiknak, a tarczainak... a melyet 1248-ban Mohol fia, hős Detre szerzett meg.»

Az itt hivatkozott adományok közül a Ráskay Demeter-féle birtokadományozás elbeszélését szerző megismétli a II. k. 271. oldalán Újvár, a 454. oldalon Pécsujfalu s a 493. oldalon Újfalu és Újkochma történetében. Az 1248-diki adományozást szintén megismétli az I. k. 264. oldalán a Berzeviczyek, a 349. oldalon a Keech nemzetség, a 389. oldalon Mohol fia, Detrik történetében, a II. k. 270. oldalán Tarkóvárának, a 486. és 498. oldalon Tarkó és Vörösalma községnek s a 490. oldalon Thorkvelej birtoknak a történetében. Az ismétlés ellen — egy bizonyos határig — nem lehetne kifogásunk akkor, ha szerző ugyanazon okmányt mindenütt egyformán értelmezné. De ha az idézett helyeket egybevetjük, látni fogjuk, hogy Ráskay Demeter az 1209. adománylevél ajapján majd Újvár kir. birtokot, majd Újvár várát, majd csak az Újvár védelmére rendelt Újkochma, ill. Újfalu vámjogát kapja a királytól; Mohol fia Detre pedig majd a Keech, majd az Aposz, majd a Berzeviczy nemzetség öse, majd Moholnak, majd Tarczaynak, majd pedig Berzeviczy Moholnak a

fia s majd csak birtokot szerez 1248-ban, majd pedig várat is alapít, t. i. Tarkóvárát.

Mi már most az igazság? Mindaz, a mit szerző Ráskay Deme-terről mond, a költői szárnyalású előhangtól kezdve a legszárzabb, a gazdaságtörténeti, hadügyi és topographiai adatokig egytől-egyig téves, mert a mint ezt Pauler már rég kimutatta, a Ráskay-féle adománylevél hamisítvány.

Hamisítvány azért, mert 1209-ben Sáros vármegye szerző szerint sem létezett s az állítólag 1209-ben keltezett okirat mégis Comitatus de Sárosról beszél, hamisítvány azért, mert a prágai garasokat csak 1300. VII/1-én kezdték verni, s a Ráskay-féle adománylevél mégis prágai garasokban állapítja meg a vám-tételeket stb.

A mi pedig Mohol fia Detrének 1248-diki adománylevelét illeti, szerzőnek sokféle állítása közül csak egy felel meg a valóságnak, az t. i., a mely Detrét mint az Aposz nemzetség őst s adományul Bachamező, Vörösalma és Tarkőelő «helyeket» szerepelteti; várról az 1248 okirat átiratában szó sincs.

Erekly István.

* Pauler: *A magyar nemzet története 1301-ig.* II. k. 761. old.

GÖRÖGORSZÁGI ÚTIRAJZOK.

Második közlemény.*

II. Athéni benyomások.

«Thalatta! Thalatta!»

Ez a tengerüdvözlő kiáltása a Xenophon hazatérő harczosainak szinte jelmondása lehetne a görög nemzet egész fejlődésének és életének. Mindenütt a tenger övezi, tagolja a görög földet s a hol legmesszebb esik, ott a természet fölmagasította a talajt, hogy legalább el lehessen látni a tengerre. A görögök tekintete, gondolata így szükségkép a Poseidon sós árára volt irányozva mindig és mindenütt, képzeletükben, természeti ösztönükben az egészen összeforrt a haza fogalmával.

Abban a tengerközi, részben vagy egészen szigetszerű fekvésben, mely Hellast a tenger útján kelet- s nyugatra úgyszólván az egész világ szomszédjává tette, mintegy természeti proféciája is rejlett annak az egyetemes, világot átfogó hatásnak, melyet a görög szellem az egész emberiségre gyakorolni hivatva volt.

A görögök természetesen korán szolgálatukba fogadták a tengert, hajós nép lettek, mindig azok is maradtak; de hajózásuk majdnem mindvégig csak parti hajózás volt, mely az öblök és szigettengerek vizeihez tapadozott, kerülte a nyílt tengert, nem ölelt föl nagy távolságokat. Nem voltak kereskedő-nép, mint a phœniciaiak, a világgal való tengeri érintkezések inkább passiv volt, mint activ; előbb fölvettek és földolgozták minden régibb nép culturájának gyümölcseit

* Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1913. évi 433. számában.

s azután közölték minden velök érintkező néppel életök és alkotásaik benyomásait, hatását. Miután telepeiket az ő szigetengereik túlpártjaira is kiterjesztették, végül legnagyobb diadaluk az lett, hogy az őket meghódító nemzet, a római, tőlük kölcsönözte legmagasabb műveltségének zománczát.

Thalatta! Thalatta! A tenger kísér el mindenüvé, a hová megyünk; akkor is, ha Olympiából Athénbe utazunk. Már Pyrgosnál elérjük az ión tengert s partján járunk Patrasig; onnan kezdve a korinthosi öbölnek az alpesi tavakra emlékeztető látványában gyönyörködünk egészen az Isthmosig; itt átszeljük a csatornát, mely a nyugat tengerének vizét a keletével vegyíti össze, hogy aztán az Aegei tenger sziklás partjába beékelt sínek vigyenek egészen az Athén előtti utolsó halmokig.

A tenger és az ég leghívebb, legváltozatlanabb tanui itt Görögországban az idők folyásának; az egyedüliek, melyeket az emberek el nem pusztíthattak.

Már a korinthosi csatorna, bármily bámulatos mű, teljes megtagadása a múltnak; a régiék babonás kételyyel fogadtak minden kísérletet, mely a Peloponnesusnak az északi görög szárazföldről való elszakítására irányult. Lehetetlennek tartották, hogy az ember megváltoztassa az istenek rendelkezését. Ez a lehetetlenség végre a XIX. században sikerült, és pedig főképp egy kiváló magyar ember, Türr István szívós igyekezetének. Most már a Peloponnesus sziget, és tengeri hajók a Piræusból egyenesen mehetnek át az ión vizekre és viszont, a nélkül, hogy meg kellene kerülniök az egész görög partvidéket.

Az út, mely a korinthosi földszorostól Athénbe vezet, a görög föld legrégebb szárazföldi közlekedési ere s majdnem lépten-nyomon hitregei visszaemlékezéseket idéz föl: Ezek szerint gyalogösvény gyanánt Skiron, a megaraiak hadvezére alapította ezt az utat, ki aztán itt lesben állott a vándorokra, s a ki hatalmába került, azt a meredek partról a tengerbe dobta, a hol egy óriás teknősbéka falta föl. A hős Theseus végül magát Skiront is e sorsra juttatta s ezzel szabaddá tette ismét az utat, mely azután Hadrián császár alatt nyerte el legnagyobb szélességét.

Most már vonatok viszik az utast zakatolva, prüsszkölve, füttyölve a kaké skála fehér sziklafalának félmagasságában a tenger fölött, füstjüket el-elfogják a szirtrepedések s a ki kocsiok ablakából kinéz, az Aegei tenger hol aranysárga, hol ibolyaszín síkján egymás útján látja fölbukkanni a Saroni öböl szigeteinek sziklahegyeit, a távolabbi Aeginát, a közeli Salamist s a háttérben Argolis messzenyúló partjait. Nemcsak a Skiron áldozatainak emlékét őrzi ez a tenger-mellék; itt ugrott a menekülő Ino kis fiával, Melikertessel a tengerbe; a gyermek holttestét egy delphin az Isthmosra vitte s ott Sisyphos megtalálván azt, eltemette s emlékét Palæmon név alatt vallásos cultus tárgyává tette, melyből az isthmosi játékok intézménye fejlődött ki.

Az isthmosi játékok helyét ma már megjelölni nem tudjuk, semmi emlék sem őrzi nyomukat; a földszoroson ma is szurkos fenyők nőnek elszórtan, mint akkor, mikor Sinis óriás ily fák összehajtott sudaraihoz kötözte áldozatait, hogy így szétépje őket, míg Theseus vele is úgy bánt el, mint Skironnal.

Láthatjuk, hogy itt a mythos minden elbeszélése a Theseus tetteihez, a Theseus nevéhez vezet, mint a hogy az út, melyen haladunk, a Theseus városa felé visz, ahhoz a városhoz, a melynek ő volt egyik legelső királya, ő volt legendás nemzeti hőse, ép úgy mint a peloponnesusi dóroknak Herakles; ahhoz a városhoz, a melyet egy későbbi kor joggal mondott a Periklésének, s a melynek neve egy amaz istennőével, a kinek tisztelete a művészet legdicsőbb alkotásainak adott itt létet.

Athén a szárazföldről, Megara és Eleusis irányában megközelítve oly képpé foglalódik össze, mely egyszerre egész világot tárja föl a classikai ókor legnemesebb emlékeinek s főlemelő sejtelmét kelti bennünk mindazoknak a feledhetetlen benyomásoknak, melyek itt ránk várnak.

Tulajdonképen keskeny földnyelv az, melyet az Aigaleos és Parnes közötti magaslatokról áttekintünk, s mely az eleusisi és marathoni öböl között nyúlik le a Kykladok szigetei felé, minden emeltebb pontjáról tengertől-tengerig nyitva kilátást. Majdnem teljes kopárságukban is festői,

nyugodt, méltóságteljes körvonalakban emelkedő hegyek szegik be három oldalról azt a kis, domboktól megszaggett, olajfák soraival behálózott síkot, melyen Athénnek ma már tekintélyes városképe nyugszik, középen az istenek várának, az Akropolisnak merészen felszökkenő dombjával, romjainak a köztudatba átment, semmivel össze nem hasonlítható classikai profiljával; a város délnyugat felé már majdnem összeér két kikötőjével: a jelentős kereskedő-emporiummá fejlődött Piræusszal és a modern tengeri fürdő alakját öltő Phaleronnal. Mint az Akropolis nyugodtabb rhythmusának szenvedélyes visszhangja emelkedik a város túlsó szélén jóval magasabbra a Lykabettos meredek kis szikladombja, mely elszigeteltségében igazán égből hullottnak látszik, mint a hogy a hitrege azt is tartotta róla, hogy a repülő Athena egyszer haragos ijedtségében hullatta le.

Aigaleos, Parnes, Pentelikon, Hymettos; ezek a nevek csengnek fülünkben, ha Athén környezetének hegypanorámáján végigtekintünk. Ki hinné, hogy ezeket a neveket ezen a földön valaha elfeledhették, hogy ilyen újabb keletűeknek adhattak helyet, mint: Daphno-Vuno, Ozea, Mendeli és Trelovuni? Most már ismét ezek az újabb elnevezések szorulnak szégyenlősen a háttérbe s a közhasználat büszkén újítja föl a régieket.

Az Aigaleos alacsony, hosszan elnyúló, jobbára kopár domblánczolata olyan, mint egy természetes sáncz, mely Athena városát az Eleusisnél a szárazföldbe mélyen bevájódó tenger ellen védi. A Parnes legtávolabb esik s legmagasabb; rajta a Pausanias idejében vadkanokra és medvékre vadásztak, most is még legtöbb erdő borítja. Felső lejtőin fenyves födi még a Pentelikont is, melynek híres márványbányái messziről fehérленek, hirdelve, hogy innen került ki Athén fénykorának építő- és szoboranyaga, melynek maradványai ma is mutatják, hogy e márvány az idő s a légkör behatása alatt még szépül, mert halvány arany-színt ölt fel. A Pentelikon alatt terjednek el most a görög főváros nyaralótelepei. A Hymettost, melynek sziklás lejtőin ma már legfőlebb kakukfű táplálja a méheket, főkép mézéért énekelték meg a költők; hatalmas, hosszan elnyúló háta a

másik védőfal, mely Athént — szemben az Aigaleosszal — mintegy körülfogja.

Bizony e hegyek erdőiben rettentő pusztítást vitt végbe különösen az újabb kor, veszni hagyva ezáltal a hegyek termőtalaját is és megrontva az égalji viszonyokat, különösen növelve a szárazságot, a minek természetes következménye a folyók kiapadása. Az Ilisos és Kephisos, melyeknek hűs habjaihoz, árnyas folyásához annyi költői megemlékezés fűződik, ma tisztán talajalakulási fogalmak: medrek, a melyek végighúzódnak a város két szélén s a melyek fölött nagy hidak boltoznak, jelezve, hogy itt az év rövid, esős téli szakában víz folyik, a melynek azonban rendszeren már kora tavasszal nyoma sem látható.

Athén ma modern európai város benyomását teszi, melyben az Akropolist és környékét kivéve csak elvéte bukkanunk antik maradványokra s melyben csak egy-két ódon, a fölmagasított utcák talaja alatt mintegy elsülyedt bizantin templom s az Akropolisz alatti régi városrész szűk gyakran bűzös utcái emlékeztetnek arra, hogy keleten vagyunk s hogy itt a középkorban is város volt. Az újabb építkezés megemlékezni látszik arról, hogy Homér szerint Athént «széles utcái» tették széppé, és tőle telhetőleg s a közelben kapható nemes építőanyag fölhasználásával igyekszik a görög építőstílt fölújítani s a házaknak úgy anyaguk, mint alakjuk tekintetében monumentális jelleget adni. A királyi palota, mely szép kert szomszédságában úgy szólván középpontjául szolgál az újabb Athénnek, majdnem kaszárnyaszerű józanságában is ezt az építési irányt képviseli s a magánházak görögös stíljére a legszebb példát a Schliemann kis palotája adta meg.

Nagy szerencséje Athénnek s általán Görögországnak, hogy új korszaka ép úgy nem fogy ki a gazdag, bőkezű s a mellett még nemes izlésű építőmæcenásokból, mint a régi, csak a jellegök változott meg a kornak megfelelően. Az Eumenesek, Antiochosok, Attalosok, Hadriánok és Herodes Attikosok helyére a Sinák, Bernardakisok, Vallianosok, Awerofok és Syngrosok léptek; a királyok, császárok és rhetorok szerepét a külföldön meggazdagodott bankárok és

kereskedők veszik át. A példa egykép dicséretes és az eredmény egykép örvendetes.

Ezeknek a hazafias építőmæcenásoknak — a kikért sok ország irigyelheti a görögöket — az érdemét hirdeti a nemzeti Múzeum, a szép Akadémia-palota — a mely megelőzte a saját rendeltetését, mert Görögországnak akadémiaja még eddig nincs — az egyetem, a könyvtár és különösen a Stadion. Az előbbieket merőben új alkotások, de ez a legutóbbi megújítása a réginek, annak eredeti helyén és eredeti méreteiben épült tiszta fehér márványból, 50,000 ember befogadására s a környező cyprusligettől koszorúzva feledhetetlen benyomást tesz látogatójára.

Néprajzi impressiókat hiába várnánk Athénben; az utca életében is uralkodó a nemzetközi európai jelleg; a mi kevés népviselet látható, az ép úgy, mint az eladásra kínált háziipari munkák és a vadászkatonák egyenruhája határozottan albán jellegű, a minthogy ez a népfaj éppen Attikában ma is legerősebben van képviselve. Visszataszító jelensége a helyi népeletnek itt Athénben is, hogy halottaikat nyitott koporsóban, fölvirágozva viszik végig a város utcáin; a magas fekete süvegű, karingbe öltözött, rendesen dús hajfürtű és hosszú szakállú görög papok festői alakú vezetői az ily meneteknek.

Én különben képviselőválasztások idejében is láttam Athént, s meggyőződtem róla, hogy lakosságának élénk temperamentuma hatalmasan hullámzik az ily mozgalmakban. Pokoli zajt ütnek, nemesak kiabálásukkal, hanem mindenféle kézimozsarakkal is, melyeknek döreje félelmesen hasonlít a puskaropogáshoz, s e mellett valódi «görög tüzet» égetnek a mi már-már divatát múltó fáklafényünk helyett. A választás napján itt járt idegenek alig tudták megértetni a lármás kortesekkel, hogy ők sem a «Rha!», sem az «Angira!» jelszóra nem esküdtek, sem Rhallis úrhoz, sem a horgony jegyében győztes Venizelos úrhoz nincs semmi közük.

Széchenyi, a ki 1819 tavaszán, tehát még a török időben látogatta meg Athént, még annyira az óvilág romjainak kizárólagos hatása alatt állott, hogy mélységes

melancholia fogta el: «Búskomolylyá tett — úgymond naplójában — a rég elmúlt nagyság szemlélete, s viszont ahhoz hasonlítva az én eddig oly dísztelenül töltött ifjú éveim átgondolása... mégis igen fájdalmasan esett nekem, s valami homályos ellenkezés fogott el, hogy ezt a helyet el kelle hagynom: mintha sehol többé olyan tiszta kék eget nem fognék találhatni...»

Persze akkor még Athén nyomorult kis városka volt, melynek alacsony jelene egy perczre sem vonhatta el a figyelmet a múltnak töredékeiben is hatalmas emlékeitől, a mikor «Hellasnak kincse» igazán csak «egy elomló rom» volt. Ma ezeket a kincseket — a míg lenn a városban járunk — szinte fáradságosan kell összekeresnünk. Ezekben az alsó régiókban különben túlnyomók a római korszak emlékei, főkép a Hadrián alkotásai, a ki úgy belészeretett Görögországba, hogy Tibur melletti nyaralójában egész kis görög világot varázsolt maga köré s a ki a maga dicsősítésére emelt, ma is meglehetősen épen látható, se nem szép, se nem impozáns diadalkapunak keleti oldalára ezt a főnnéhéjazó fölírást vésette: ez a Hadrián városa, nem a Theseusé, nyugati oldalára pedig ezt: ez a Theseus régi városa.

Az ilyenképen a Hadriánénak megjelölt városrészben látjuk a romjait annak a leghatalmasabb alkotásnak is, melylyel e császár magát Athénben megörökítette; mert ő — mint hellén kortársai dicsérve mondták róla — a legnagyobb tiszteletben részesítette mindazt, a mit a görögök szentnek tartottak, sok templomot építtetett itt, sokat gazdagított adományával, úgy hogy méltán minden városban szobrot emeltek neki. Ő juttatta befejezésre az olymposi Zeus óriási templomát, az Olympieiont, az egyetlen ismeretes Zeus-templomot Athénben, melyet a régiek a világ csodái közé számítottak s melyen Peisistratos óta építettek Pallas városának hatalmasai, a nélkül, hogy el tudtak volna vele készülni. Csak egy Hadrián birkózhatott meg e föladattal. A templom rengeteg oszlopaiból még tizenöt áll; a XIX. század közepén állott még egy tizenhatodik is, mikor az 1852-ik évben ledőlt, földrengést vélték érezni a városban; most fekvé szemlélhetjük és megfigyelhetjük, hogy

voltak dobjai egymásra illesztve. A vályúzott oszlopok korinthusi stílje hozza magával, hogy sokkal karcsúbbak és magasabbak például a Parthenon dór oszlopainál; a délkeleti szögleten a külső és belső oszloprend fejei még magukon viselik az epistil roppant kockaköveit s a megmaradt talapzat kiterjedése, összemérve az oszlopok szédítő magasságával, fogalmat ad az egykori Zeus-szentélynek maga körül mindent eltörpítő nagyságáról.

Tovább, az Akropolistól északnyugatra eső területen maradt fenn, egy dombszerű emelkedésen a legépebb görög márványtemplom, melyet ma Athénben, sőt egész Hellasban találhatunk: a méreteiben kicsiny, de stíljében nemes úgynevezett Theseion, Theseus-templom, melynek a valóságban aligha volt valami köze a népszerű attikai heros cultusához. Bécsben a Volksgartenben mintegy másolatát állították föl s beléhelyezték istenképül a Canova szép Theseus-csoportozatát, mely újabban az udvari szépművészeti múzeum lépcsőházába került.

Ma a régészek meglehetősen egyetértenek abban, hogy ez a templom ugyanaz a Hephaistos-szentély, melyet Pausanias leír; pentelei márványból épült dór oszloprendű Peripteros, melynek csak domborművei készültek parosi márványból s mely elrendezésében és plasztikai díszében elárulja, hogy a Parthenon után és annak hatása alatt keletkezett. Hogy külseje, sőt rekeszes mennyezetének nagy része is eléggé épen maradt reánk, azt annak köszönhetjük, hogy keresztyén templommá alakították át s az újabb időkig mint ilyet használták is, a mi azonban viszont belső szerkezetében lényeges változásokat vont maga után s valószínűleg okozója lett annak is, hogy két homlokzatának timpanon-domborművei eltűntek. Megmaradt azonban a metópok reliefjeinek egy része, mely mutatja, hogy az egész sorozat mintegy párhuzamosan a Theseus és a Herakles hőstetteit ábrázolta; az előbbieik közül még ráismerhetünk az athéni hős küzdelmére Prokrustessel, a Kentaurosokkal, a Minotaurosossal, a kegyetlen Sinissel s az útonálló Skironnal.

A római kor Agorájának maradványai egészen körül fogják Athén egy másik, csodálatos épségben reánk maradt

kis antik épületét, a jól ismert szelek tornyát. Így nevezik azért, mert a takaros kis nyoleczszögű torony mindegyik oldalán a megfelelő szélirányt személyesítő istenség domborművü képét mutatja; azonban kétségtelen, mert a belső szerkezet elárulja, hogy e torony, melynek még építőjét is meg tudjuk nevezni, Kyrrhosi Andronikos személyében, egy vizóra házául szolgált, valószínűleg az első vizórának, mert azelőtt a vízleflyást legfőlebb törvényszékeknél a beszédek idejének megszabására használták, nem a nap és éj óráinak mérésére. Megfejtetlen rejtély, hogy min alapul a Klepsydra névnek, mely a szó görög etymológiája szerint körülbelül lopódzó vizet jelent, közössége az ókori vizórak s a között a forrás között, mely épen a szelek tornya fölött, az Akropolis dombjának egy sziklahasadékában ered és hajdan az egész fellegvárnak vízzel való ellátására szolgált? A helyi közelség azt a gondolatot kelti, hogy talán a forrás neve ment át a toronybeli s egyéb időmérőkre; azonban valószínűbb, hogy a forrás kölcsönözte nevét a vizórától, talán azért, mert időszakonkint telt csak meg vízzel.

Ezzel a kis emlékkal némileg rokon, bár karcsúbb és kecsesebb az Akropolis keleti csúcsa alatt emelkedő Lysikrates-emlék, mely tulajdonképen csak talapzata volt annak az érczből készült háromlábasnak, a mely egy Lysikrates nevű karmesternek, ki fiú-dalkarával versenyzőztes lett, jutalmául szolgált. A régi görögöknél oly gyakoriak voltak az ilyen dalosversenyek emlékére közszemlére állított háromlábások, hogy ezen a tájon egy utcát neveztek el a háromlábasokról. Hogy ennek az egynek bájos, kerek, pilléres talapzatát a rajta levő, Dionysosnak, a vidám dal istenének szentelt domborművekkel el nem pusztította az idő, azt annak a véletlennek tulajdoníthatjuk, hogy egykor a köréje épült kapuczinus-kolostor barátai a kis torony belsejét könyvtárul használták.

* * *

Szinte áhíthatos izgalommal közeledünk az Akropolishoz. Előttünk emelkednek meredek sziklafalai, a melyeknek barlangjaiból az ókor természetes szentélyeket formált Pannak,

Apollónak, Dionysosnak, Asklepiosnak s most e barlangok némelyikében keresztény szentkép előtt örökmécs ég, talán, hogy a pogány istenek hazajáró lelkeit tartsa távol. Feljebb várfal koronázza a sziklát, mintha abból nőtt volna ki: itt, a déli oldalon, melyhez közeledünk, a Kimontól alkotott fal, támaszpillérektől megszakítva majdnem egészen egyenes irányban fut végig a hosszúkás várhegy szélén s annak merevebb, szabályosabb formát ad, mint a minőt a város felöli, északi oldal mutat, a hol a régibb falazás a szikladomb minden ki- és beszögelléséhez alkalmazkodni látszik. És a várfal párkánya fölött már intenek felénk a Parthenon sárgás márványoszlopai, minél közelebb jutunk hozzájuk, annál fájdalmasabban láttatva romlásukat...

Már a Lysikrates-émlék elárulta, hogy itt, a hol járunk, a Dionysos vidám uralmának területén vagyunk; az ő nagy-szerű színházának romjai nyilnak meg előttünk, mikor útunk a fellegvár felé kezd emelkedni.

Ez a színház talán legnevezetesebb építészeti emléke a görög drámának, úgy a mint az a Bacchusi dalból és táncból, a dithyrambosokból kifejlődött s mindenestre itt Athénben ünnepelte legnagyobb diadalait; nevezetes azért is, mert különösen Dörpfeld kutatásai és iratai által, még ma is eldöntetlen vitakérdések kiindulási pontjává lett a görög színházak szerkezetére, berendezésére nézve. Bizonyos, hogy a görög dráma fénykora óta nagy átalakulásokon ment ez a theatron keresztül s hogy az, a mit ma látunk belőle, nagy részében a római korszak alkotásainak, illetőleg átalakításainak eredménye. A skenát kívülről lezáró fényes oszlopcsarnok egészen elpusztult, ma már csak talapzataiból láthatunk valamit, a színházat bekerítő körfalak is a felső ülésorokkal együtt leomlottak; a proskenion diszeül szolgált márványdomborművekből, melyek a Dionysos történetét ábrázolták, most már csak a nyugati sorozat áll, önkényesen összeillesztve, jobbára csonkán, fejetlen alakokkal, csak egy, a kőpárkányt emelő guggoló Silen tartotta meg hosszúfürtű, nagy szakállú fejét a vállalai között. De a most félkörű orchestra márványlapjai még ugyanazok, melyeken egykor szilaj énekszó mellett a dionysosi tánczo-

kat járták és az első sorok pompás fehér, faragványos márványszékei még névfelírását viselik Bacchus ama papjainak, a kik szőlőlombbal koszorúzva telepedtek le rájuk, hogy kaczagva és tapsolva ünnepeljék a vidám istent, a kinek dicséretével telt meg szüret idejében ez az egész környék, a népies Bacchanaliák városnegyede.

Tovább haladva a vár útján, hosszú csarnok maradványai mellett megyünk el, melyet a középkor erődítvényül használt, úgy hogy omladékaiban alig ismerhetünk rá eredeti rendeltetésére. Ezt Athén barátja, Eumenes, pergamoni király építtette ajándéku a városnak, a végből, hogy benne üdülés s úgy a napfény, mint az eső elől menedéket találjanak a Dionysos színház látogatói. Utóbb e csarnok nyugati csücsá-hoz csatlakozott a Herodes Attikos színháza, mely már egészen római modorban, jobbara kötörmelékkel és habarccsal megtöltött falakból épült; kívülről hatalmas kockakövek védik e falakat, melyeket a fényűző építő belülről valószínűleg márvánnyal vonatott be. Ez Odeion volt, vagyis kizárólag zeneművek előadására szánt színház, a miért méretei kisebbek s födele is volt czédrusfából; belseje még teljes képet ad egykori szerkezetéről; azt is látjuk, hogy színpadja emeletes volt, valószínűleg a felső emeletek szolgáltak az istenjelenések színhelyül.

Egy vasrácskapu, mely mellett őrház van, jelzi, hogy az Akropolis zárt területéhez jutottunk, de melyen belül még kocsit visz, erős kanyarulattal a Propylaiák elé.

Az a kapu, a melyet a barbár kor várerődítményeinek tömkelegéből Beulé francia régész szabadított ki, s a melyet ezért most az ő nevével szoktak megjelölni, a római uralom alkotása s mintegy külső zára a görög uralom idejében minden előudvart nélkülöző Propylaiáknak. Valószínűleg csak a rómaiak idejéből való a meredek lépcsőzet is, mely néhol építve, néhol a sziklába vájva vitt az alsó kaputól a Propylaiák felé s melynek szerkezetét még most is egészen áttekinthetjük, annál inkább, mert részben már meg is újították. Legalább is kétségtelen, hogy Athén fénykorában a később Herodes Odeionjától elfoglalt terület felől kanyarulatos följárás létezett kocsik, lovasok, áldozatbarmok szá-

mára egész a Propylaiák középkapujáig, a melyen keresztül is lépcsők nélkül lehetett a vár belső területeire eljutni. E nélkül el sem képzelhetjük a Panathenäákat ünneplők fölvonulását úgy, a mint azt a Pheidias iskolája a Parthenonfriz domborművein ábrázolta.

Az a pentelei márványból épült s Propylaiáknak nevezett kapucsarnok, melynek nagyszabású helyreállítása most van folyamatban, a Perikles idejéből való s Mnesikles építész tervei szerint csak részben épülhetett ki. Vajon a közbejött peloponnesosi háború okozta-e a munka megszakítását, vagy fennálló, régibb szentélyek voltak akadályai a terv teljes végrehajtásának? azt nem tudjuk; azonban szembe-szökő, hogy a déli szárny az északihoz képest kétfelől is csonka maradt.

A diszkapuként, egyúttal bizonyára őrházul is szolgált csarnok építészeti alapgondolata két kiterjesztett kar lehetett, mely a várhoz érkezőt mintegy öleléssel fogadja. A középső csarnok szolgált tulajdonképen kapuként, és pedig hat oszlopsorának megfelelően ötszörös kapuként; az északi szárny Pausanias leírása szerint a híres Polygnot festményeit tartalmazta, a kisebb déli valószínűleg az őrség tanyája volt. Ez utóbbihoz a frank uralom idejében a Propylaiák leomlott vagy lebontott köveiből épült ormótlan őrtornyot illesztettek, melyet csak Schliemann, 1875-ben, bontatott le, hozzáférhetőkké tévén ezáltal az antik építmény ott fölhasznált alkotórészeit is.

A Mnesikles Propylaiái csonkaságuk mellett is a görög építés egyik legtökéletesebb példáját szolgáltatották; erről tanuskodnak még mostani romjaik is. A várdomb meredek alakulásához való hozzáilleszkedés és az épület rendeltetésének szemmeltartása, különösen a középső főcsarnok építészeti megoldásában a művészi elmésség netovábbját eredményezte itt. A kapucsarnok külső megjelenése úgy a följárás, mint a vár belső tere felől a tömör, nyugodt, vaskos dór stíl alkalmazását követelte meg; ámde a csarnok belsejében, mintegy pihenőül magas méretek és fényes kiképzés voltak szükségesek és el kellett kerülni, hogy az ily méretek mellett még vastagabb dór oszlopok a csarnok áttekint-

hetőségét gátolják. Így tehát a belül fölmagasított mennyezet tartóul Mnesikles karcsú, magas ión oszloprendet alkalmazott. Ez is fényes példája annak, hogy ha volt is a dór és ión építészeti stíl kifejlődésében ezeknek az egymással egyébiránt az idők folyamában gyakran helyet cserélő fajoknak megkülönböztethető részek, e stílek használata soha időhöz és helyhez kötve nem volt, hanem a kifejlett görög építészet tisztán czélszerűségi és decoratív szempontok szerint szabadon választotta és váltogatta azok alkalmazását, gyakran egyidejűleg s ugyanegy épületen helyet adva mindkettőnek, de rendesen úgy, hogy azok benyomása külön-külön érvényesüljön s ne árthasson egymásnak. Az ión Athénben az iónnak nevezett stíl csak mint kisegítő jelentkezik a dór mellett.

A Propylaiák felé haladó balról, a képtárnak nevezett szárny előtt, ezzel majdnem egyenlő magasságú hatalmas kötalapzatot lát, melyen a rómaiak idejében Agrippának, az Augustus császár vejének és barátjának s a római Pantheon építőjének diadalkocsira helyezett szobra állott.

Az ezzel szemben, a déli szárny előtt messzibbre kinyúló bástyára valamikor egyenes lépcső vitt, mely most félbeszakadtnak látszik; ha a Propylaiák első oszloposoránál jobbra kanyarodva erre a bástyára lépünk, bájos kis, ión stílű templom áll előttünk: az Athena-Nike szentélye. Ezt valószínűleg a plateai csata emlékére, a perzsáktól elragadott zsákmányból építették az athéniak a «szárnyatlan» Nike, tulajdonképen Athena tiszteletére, ki a győzelem istennőjének is volt elismerve, s kinek inkább csak segítőszellemei gyanánt szerepeltek a szárnyas Nikék. Ezt a kis templomot a törökök lerombolták a XVII. században, s mikor Görögország fölszabadult uralmuk alól, mintegy újabb győzelemjelül, régi helyén újra fölállította a Nike szentélyt. A kettős oszlophomlokzattal birt épület azonban csonka; hiányzik födele, belseje üres és a körülfutó friz domborművei csak terracotta másolatai a British-Museumba kerültek eredetieknek. Ezek a reliefek nyilván a plateaei csatát ábrázolják rendkívül életteljes, mozgalmas csoportokban s a homlokzaton a győzelmet adó istenek egy gyülekezetét. Az

itt kissé keskeny bástyát valamikor márványsorompó szegte be, melynek egyes lapjai még ma is láthatók az Akropolis-múzeumban, a görög plasztika javakorából való gyönyörű Nike csoportokkal; a ruharedőzet utánzásának valóságos csodáit szemléljük ezeken az áldozatokat előkészítő, diadaljeleket fölállító, sarujokat leoldó, hosszú peplosba burkolt kecses leányalakokon.

Ha a Nike-pyrgoson, ott, a hol a templom előtt egykor az istennő oltára emelkedett, megállunk, jobbra és balra messzeterjedő, felséges kilátás nyílik meg előttünk, egész raja az érzelmes, gyászos vagy magasztos mondai vagy történeti emlékeknek szállja meg lelkünket.

Innen nézett Aigeus király, Krétából érkező hős fia, Theseus jött elé. Ez megígérte, hogy ha szerencsésen legyőzi a Minotaurust, fehér zászlót tűz ki a hajóra, mely rendesen fekete lobogó alatt vitte a szörnyeteg áldozatait Krétába. Azonban az ifjú, hőstettével elnyervén Ariadne kezét, szerelmi mámorában megfeledkezett ígérteréről s mikor atyja megpillantotta a fekete zászlót, azt hívén, hogy fia elveszett, levetette magát a sziklabástyáról és szörnyet halt. Emlékére most is Aegeinek nevezik ezt a tengert.

A víz síkját, innen nézve nyugat felé, Salamis hegyes szigete zárja le; a keskeny öbölben, mely e szigetet az attikai szárazföldről elválasztja, vívták meg a görögök a győzelmes salamiszi csatát Themistokles vezérlete alatt, miközben a perzsák a védtelenül hagyott Akropolist bosszúból fölperzselték.

A várnak ezt a nyugati fokát kisebb-nagyobb szikladombok övezik körül; a legszélsőbb és legmagasabb, hosszan elnyúló halom balról a Mouseion, melyet nem a múzsákról neveznek így, hanem Mouseiosról, a dalnokról, az Orpheus tanítványáról, ki itt danolt és ide is temetkezett; állítólag a Kimon sírja is itt van és az Akropolis felé néző falba vájt római kori sírkamarák egyikét a néphagyomány a Sokrates börtönének tartja, melyben mérget ivott. Utóbb az athénieket leigázó makedonok várat formáltak a Mouseionból, melyből Olympiodoros üzte ki őket, föl szabadítván ismét hazáját. A domb tetején most magas síremlék lát-

ható, a Philopapposé, melyet Traján idejében emeltek a kis-ázsiai Antiochosok utolsó ivadékának, ki még királyi czímet viselt.

A legközelebbi domb — tovább nyugat felé — egyenes sikká szélesedik ki tetején, olyképen, hogy míg egyik oldalán a szikla van kivájva, a másik vaskos kyklopszfallal lett föl-magasítva; ez volt a népgyűlések helye, a Pnyx; még látható a sziklából kivájt szónoki emelvény, melyről Demosthenes, Perikles beszéltek Athén népéhez. E domb alján egy ki-apadt forrás és közkút nyomait ásták ki nem régiben; kétségkívül ez volt a «Kalirrhoë», vagyis szép folyású forrás, melyből az athéni szüzek menyasszonyi fürdőjük vizét merítették, s a közkút az «Enneakrunos», mely kilencz oroszlán-szájból ontotta a vizet.

Tovább az út mentén kaktuszokkal benőtt sziklákról emelkedik a csillagvizsgáló torony; ez a legújabb kor alkotása, csak dombjának neve régi: a Nymphák halmának nevezik. És végül, közvetlen közelünkben, az Akropolistól jobbra sajátságos alkatú széles szikladombon akad meg a szemünk; épületnek alig van nyoma rajta, inkább csak a szirtbe vésett lépcsőknek és fülkéknek. Ez az Ares rejtélyes halma, az Areiopagos, mely a régi Athénben a legfőbb bíróság székhelye volt.

Hogy ennek a névnek és ennek a bíróságnak mi volt az eredete? arra nézve kétféle magyarázatunk van, az egyik a Pausaniasé, a másik a költő Aischylosé. Az előbbi elmondja, hogy Ares, a hadisten, mikor leánya meggyalázóját megölte, e helyen vetette magát alá a földi bíróság ítéletének; s így e törvényszék tekintélyét abból meritette, hogy egy esetben isten fölött is ítélkezett. Aischylos a nevet onnan származtatja, hogy az Akropolist ostromló Amazonok e dombon, mely Ares szentélye volt, áldozatot mutattak be a hadistennek. A bíróság eredetét az Orestes fölött anyagyilkosság miatt itt mondott fölmentő ítéletben keresi, melyet különben Pausanias is említ. A költő, Oresteiájának harmadik, az Eumenidákról nevezett részében elmondja, hogy Agamemnon fia, Orestes, anyja megölése miatt az Erinnyektől üldöztetve, itt talált Athena és Apollo akaratá-

ból menedéket, s hogy az ő tettének elbírálása végett alakította Pallas az első esküdtszéket athéni vénekből, kiknek szavazatai megoszolván, maga az istennő mentette föl «votum Minervae»-jével a vádlottat. Athena e ténye után — Aischylos szerint — a bosszút lihegő Erinnyseket is kiengesztelte s itt, az Areopag sziklaodujában — melyet most is mint az ő hajlékukat mutatnak — telepítette le és Eumenidák, vagyis jóakaró istennők nevével ruházta fel őket, kik azontúl Athénnek nem bosszút és bűnhődést, hanem üdvöt és jólétet hoztak.

* * *

A Propylaiák túlsó küszöbét átlépve, a várhegy talaját még mindig emelkedni látjuk. Mintha márványbányában járnánk, vakító fehér márványtöredékek borítanak előttünk mindent; közöttük zöld fű és virág terjeszt fűszeres illatot. De bennünket már nem tartóztathat föl semmi; a helyenkint a természetsiklába vágott széles lépcsőkön egyenesen a Parthenon, a főtemplom felé sietünk, melynek látványa már innen kezdve rabul ejti szemünket és gondolatunkat.

A még legépebb nyugati homlokzat előtt megállva, mialatt a városnak ide fölhangzó zaja csak mint káprázó érzékeink csalódása zsong fülünkben, első benyomásunk az, hogy abban, a mit itt az ókor lelkesedése és tudása létrehozott, és a minek csak szánalmas romjai tárulnak ma elénk, az építőművészet kimondta utolsó szavát, s hogy mi azóta legföljebb felejtettünk, de nem tanultunk többé semmit. A görög nép valóban nem hiába élt, mert megalkotta a legnagyobbat, a mit az emberiségnek hátrahagyhatott. Annyira áthat a meggyőződés, hogy a Parthenon az ember legszebb alkotása, hogy egészen le tudnánk számolni nemünk jövőjével; itt az valóban nem látszik bennünket érdekelni többé, csupán a múlt!

«Kronion kékszemű leányának», «Parthenos»-nak, vagyis a «Szüz»-nek emelte ezt a templomot Athén, a mikor magát az egész görög világ vezetőjének érezte, s a mikor neki magának olyan vezetője volt, mint Perikles. «Az emberiség

dúsabb hajtású ifjúságában» — mint a mi Péterfy Jenőnk mondja — fénykorát élő Hellas érezte, hogy most kell az elhatározó tettet végrehajtania, most kell megkoronáznia az istenek várát a várost védő istennő sugárzó lakával, a mely annak a réginek a helyébe lépjen, mely még befejezetlenül állott s nem látszott többé méltónak sem Athénhez, sem a Zeus leányához, s a melynek mindent magába kellett foglalnia és ki kellett fejeznie, a mire a görög szellem legnagyobb lendülete és alkotó ereje képes volt.

Minden körülmény találkozott, hogy e vállalkozást indokolja és sikerre vigye. A perzsák részéről fenyegető veszély el volt háritva, a görög államok nagy része Athén szövetségese volt, a többivel is békében élt s támadások ellen meg volt erősítve; a szövetséges államok adója, a széles alapokra fektetett demokratiában megvalósult közjólet, különösen a város viruló kereskedelmének nagy jövedelmei lehetővé tették, hogy a művészetért nagy áldozatokat hozzanak; Paros és a Pentelikon föltárt márványbányái a legnemesebb építő-anyagot szolgáltatták közelből, s annak fölhasználására az építőnek oly művészek állottak rendelkezésére, mint Iktinos, Kallikrates, Mnesikles az építéset, Pheidias és társai a szobrászat terén. Nagy példákban sem volt hiány: a Zeus olympiai temploma már állott és állott az Apollo delphii régibb szentélye; a görögök már megmutatták, hogy ügyességök ma kezdetlegesnek látszó eszközökkel is képes volt a technika legnehezebb föladatainak teljesítésére. Hozzájárult, hogy Kimon a maga falával épen kevéssel előbb szélesítette ki tetemesen az Akropolis felületét, miáltal az az addigiaknál sokkal nagyobb épület befogadására is alkalmassá vált. Hiszen nemcsak a főtemplom létesítéséről volt szó: a Parthenon egyik kamarája az államkincstár őrzésére is szolgált, nagysága, pompája Athén, Attika, sőt egész Hellas anyagi hatalmát és szellemi fölényét volt hivatva kifejezni.

És a vállalkozás sikerült! Micsoda kápráztató látvány lehetett ez a templom, mikor teljes épségében, sugárzó márványfehérségében, tarkítva a görög stil naivan élénk színeinek hatásától is, melytől mi egészen elszoktunk, a

plasztika bámulatos remekeitől mintegy körülhímezve hívta föl áhítatra és csodálatra a hozzá közeledőket!

A művészi conceptió fennkölsége nyilatkozik meg már abban is, hogy Perikles és az ő építészze Iktinos az új Parthenont úgy akarták a réginek helyére fölépíteni, hogy már annak viszonya a fellegvár többi építményeihez is kifejezésre juttassa elsőségét; tehát nemcsak nagyságban, de magasságával is, az egész épületcsoport rythmusában kellett többi társai fölé emelkednie; mint ilyenek akkor — a Hekatompedon többé aligha letevéen — valószínűleg főkép az Erechtheion és a Propylaiák jöttek tekintetbe. Ámde a görög stíl általában nem kedvez a magassági hatások érvényesítésének; a templomot tehát magas helyre kellett építeni, a mi az Akropolis közepén meg is volt adva, de a mit — tekintettel az épület méreteire — a déli szélen óriási alépítményekkel elő kellett teremteni. Így elérték azt, hogy a Parthenon oszloplábazata nyugatról nézve egy vonalba esik az északi szomszéd, az Erechtheion Karyatida-erkélyének oromzatával s a vár déli vagy északi profiljában a Propylaiák párkányvonala érinti a főtemplom oszloptöveit. Az Erechtheionnak ebben a szándékos alárendelésében talán jelképezve volt Athena győzelme is Poseidon fölött, melyet temploma timpanonjának szoboresoportja ábrázolt. Mekkora tanulság rejlik ebben arra nézve, hogy az építészeti ambíciók magasabb szempontoknak alárendelendők; kivált a mi fegyelmezetlen korunk szívlelhetné meg ezt, a mikor minden építészeti hatást a magasságtól várnak, a mikor hivalkodó bérkaszárnnyák üres sisakjaikkal törnek a középületek fölébe s kevély kormánypaloták fölébe emelkednek az Isten házának!

A bölcs és nemes mértéktartás adta meg a Parthenon külsejének azt a harmonikus nyugalmat, azt a rendíthetetlen szilárdságot és megtámadhatatlan méltóságot, melynek még ma is hatása alatt állunk, kivált a nyugati homlokzat előtt, a hol a körvonalak — kisebb rongálásoktól eltekintve — még az eredetiek s a régi márvány aranyos patinájával gyönyörű ellentétben válnak el az ég mély kék színétől. A lélek egyensúlyának és a szellem concentratiójának, —

ennek a kettőnek, a minek a mi lázasan törtető korunk teljes híján van, — igazi diadalát látjuk és érezzük a görög fénykor világnézetének ebben a kővé vált, magasztos vallo-másában.

Mialatt a Parthenon látása fölötti elragadtatásunkban megkíséreljük azt képzeletünkben eredeti alakjába vissza-állítani, kitör belőlünk a keserű panasz a miatt: hogy bántak el ama nagy kor alkotásával az idő és az emberek! Főkép az emberek! mert ezek a falak és ezek az oszlopok oly szilárdan voltak megalkotva, hogy ha az ember barbár kezei hozzájok nem nyúlnak, évezredek természeti be-hatásait és változásait nyugodtan kiállották volna. Leg-fölháborítóbb az a tudat, hogy épen a Parthenon még nem is oly régen, csak a XVII. század végén dőlt romba. Athéna főszentélyét ugyanis az a szerencse érte, hogy előbb a keresztyénség alkotott belőle templomot, egy másik szűznek, a «boldogságos»-nak tiszteletére, — a mire a czellafal meg-maradt részének byzantin festései még ma is emlékeztet-nek, — utóbb, a török uralom alatt pedig az iszlám ren-dezkedett be itt a maga moschéjával és minaretjével, a mi a belső szerkezetben sok változást jelentett ugyan itt is, de az épület külső benyomását nagyjából érintetlenül hagyta. Jött azonban 1687-ben Athén ostroma a Velenceze vezetése alatt egyesült szövetséges európai hadak részéről; mikor az ostromlók a Propylaiák erődjét már romba dön-tötték, a török hadvezér löporkészletét a Parthenonba vitette; ezt megtudta az ellenség s egy braunschweigi pattantyús-hadnagy, — a ki annyiban szerencsésebb volt Herostratos-nál, hogy nevét elfelejtettük, — kitűnően irányzott bom-bát röpitett az Iktinos és Kallikrates remekének kellő közepébe. A lőpor fölrobbanása irtózatos pusztítást okozott, az épület egész középső része megsemmisült s a pusztulás útja a többi számára is meg volt nyitva. És még ezzel sem ért véget az európai liga hősködése. Mikor rövid athéni uralmuk már fenyegetve volt, Morosini, a velencei vezér, legalább valami emléket akart a köztársaság számára meg-menteni; el akarta vinni a bösz Poseidont s az Athéna ágaskodó márványparipáit a nyugati homlokzat timpanonjá-

ról. Embereinek hozzáértése azonban csak odáig terjedt, hogy a márványalakokat kifeszítsék nyughelyökből, azokat leemelni már nem birták; lezuhantak tehát és összezúzódtak — Velence nagyobb dicsőségére.

A fosztogatást azután nagyobb sikerrel folytatta a XIX. század, habár annak folyamában a nagy európai nemzetek mind a maguk módja szerint igyekeztek hozzájárulni Hellas régi műkincseinek föltáráshoz és megmentéséhez is. A francziák főképp Delphiben ásattak, a németek főképp Olympiában, még az amerikaiak is Korinthosban; ezek az ásatások mind Görögországot gazdagították, természetesen az egész művelt világ épülésére. Az angolok azonban egyszerűen raboltak, vagy — enyhítsük a szót — hazavitték azt, a mihez hozzáfértek. Egyedüli mentségük, hogy akkor, a mikor Lord Elgin a British Museumot az Akropolis legszebb maradványaival gazdagította, még török uralom volt görög földön s így abban az időben valamit innen elvinni csakugyan annyit jelentett, mint megmenteni azt. De Athén mai látogatója csak keserőséggel emlékezhetik meg arról, hogy a Parthenon frizjének és metópjainak legnagyobb részét ma itt csak a múzeum gipszmásolataiban láthatja, hogy az Erechtheion egyik karyatidáját s a Nike-templom frizét azok eredeti helyén terracotta-utánzatok helyettesítik.

De hiszen ezt mind el lehetne feledni, ha csak azok a márványtömbök, a melyek itt szemeink előtt fekszenek, föl akarnának egyenesedni és régi helyöket visszafoglalnák! Lám az Erechtheion már párkánya magasságáig helyre van állítva, a Nike-templom áll, a Propylaiák helyreállítása folyamatban van, — csak a Parthenonhoz nem mer nyúlni senki... Úgy látszik, korunk törpének érzi magát e földadatra! Ha holdvilágos estve meglátogatjuk a dicsőséges multnak ezt a mélabús temetőjét és a márványoszlopok bűvös fényében a meghalt istenek lelke szól hozzánk, szinte imádkozni szeretnénk Pallas-Athenához, hogy ha van még valami hatalma a földön, állítsa fel ő újra templomának ledőlt oszlopait!

Hiszen úgy, hangyamódra folyik a Parthenon körül is a böngészet, a gyűjtés, a tanulmány; az Akropolis múzeumá-

ban a timpanoncsoportok, a metópok és a friz domborműveinek majdnem teljes összeállítását láthatjuk rajzban és gipszekben, habár nagyrészt csak föltevések meglehetősen vitás alapján.

Óh, szinte megható az emberi szorgalom, tudás és lelkesedés e fáradhatatlan hangyamunkája, melylyel újra összeszedni, összeállítani, pótolni igyekszik azt a szépet, a mit ugyancsak emberi kezek leromboltak és szétszórtak. Itt is — mint mindenütt — az ember erkölcsi és szellemi erejének legjavát arra kénytelen fordítani, hogy csak helyrepótolja azt, a mit a tudatlanság, könnyelműség és lelki alacsonyosság oly könnyedén, s gyakran még nagy garral is, elrontott.

Ez igyekezet ellenére még ma is csak vajmi fogyatékosan ismerjük a Parthenon két homlokzatának timpanoncsoportjait. Csak egykorú leírásokból tudjuk, hogy a szoborcsoportozatok a keleti oldalon Athena születését, a nyugatin pedig küzdelmét Poseidonnal Attika uralmáért s győzelmét a tengeristen fölött ábrázolták. A ma még meglevő töredékek némelyike is fenséges szépségű alakokra enged következtetést, de azokból az egészet biztossággal rekonstruálni nem lehet. Az, hogy ez ábrázolás s az alapul szolgáló mythos szerint Athena győzelmét a versengésben az első olajfa plántálásának köszönhette, míg ellenfele hármasszárnyú szökőkútjával csak sós hullámot tudott fakasztani, talán nem annyira a szárazföldi és tengeri uralom szembeállítását példázza, mint inkább a leleményes, hasznos, békés, alkotó culturmunka győzelmét a szenvedély és erőszak hatalma fölött, a mely valóban mély értelmű magyarázata volna Athén s a maroknyi görögség szerepének a barbár világgal szemben.

A metópok a külső oszlopsor fölött a templom egész négyszögén körülfutottak, de a triglyphekkel váltakozván, csak négyzetalakú területeket nyújtottak egyes magukba zárt jelenetek számára. A mennyre a meglevő, hézagos és megrongált maradványok mutatják, a domborművek mégis négy csoportba oszlottak, a templom négy oldala szerint. Valamennyi heves, szenvedélyes küzdelmet ábrázolt, küzdelmet

a gygantokkal, küzdelmet az amazonokkal, a kentaurók ellen és Trója birtokaért, s a domborművek plasztikai hatását valószínűleg színezés is növelte.

Ezekkel ellentétben a világhírű Parthenon-friz reliefjei, melyeket majdnem a magok teljességében birunk, összefüggő sorozatot alkottak, mely a homlokzatokon a belső oszlopsor epistiljét, a hosszú oldalakon pedig a cellafal felső szelét övezte körül, úgy, hogy az egész csoportozat a délnyugati szögletből két irányban kiinduló s a keleti homlokzaton találkozó menetet, a Panathenaiák menetét ábrázolta. Tudvalevőleg négyévenként az istennő születése napján Athena régi istenképét az Akropolisban egy új díszöltönyt nyel. peplosszal ruházták föl s ennek elhozatala és elhelyezése Athén és egész Attika legnagyobb ünnepnapját jelentette, melyet fényes fölvonulással, áldozatokkal és versenyekkel ülték meg. A lovasok és négyes fogatok, áldozatbarmok, áldozatedényeket vivő leányok és ifjak, olajágas aggastyánok, zenészek, s az ünnepélyt fenséges nyugalomban végignéző istenek ábrázolásával a Pheidias iskolája a rhythmikusan lüktető élet jelenségeinek oly változatosan gazdag formakincsét nyújtotta itt, melyből a művészet azóta mint egy kimerithetetlen forrásból napjainkig meg nem szűnt példát, lendületet, indítékokat, forma- és vonalérzket meríteni, melyben a művészeti modernismus atyja, Whistler, a szép történetének beteljesülését látta.

A nyugati homlokzat belső oszlopsora fölött, bár kissé rongált állapotban, még eredeti helyökön szemlélhetjük a friz-domborműveket, s megítélhetjük, mekkora megerősítésbe kerülhetett azoknak szemlélete, magas elhelyezésök s az oszlopcsarnok keskeny volta miatt. Az önzetlen lelkiismeretesség egy neme nyilvánul a görögök művészi eljárásában, mikor ilyen, a szemnek oly nehezen megközelíthető hely díszítésére valódi remekműveket pazaroltak, mintha azokat nem is a halandók gyönyörűségüül, csak a halhatatlanok iránti hódolat áldozatául alkották volna.

Pheidias az Athena dicsőségére még három, az istennőt ábrázoló szobrot is készített az Akropolison, melyek mind eltűntek: az egyik a Parthenon czellájának nagy isten-

képe volt, elefántcsontból és aranyból, mint az olympiai Zeusszobor, s az egykorú utánzatok szerint az óriási nagysághoz mért, inkább architektonikus, mint plasztikai, szilárdan, tömören egyensúlyozott formákban; a másik egy, utóbb szintén Byzanczban elpusztult érzekolosszus volt, mely a Propylaiákkal szemben emelkedett s melynek valószínűleg aranyozott sisakja és lárdzsahegye a Sunion hegyfok előtt már a tengerről látható vala; a harmadik a lemnosiak adománya lévén, Athena Lemnia nevet viselt.

De kétségtelen, hogy mindezek mellett az Athenacultus főtárgya egész a legkésőbbi időkig az az Athena Poliasnak, vagyis a város istennőjének nevezett, a régiek hite szerint az égből lehullott faszobor maradt, mely még az Athena-mythos őseredetével, a Pandrosos és Erechtheus neveivel s az Erechtheionnak nevezett, az Akropolis éjszaki szélén fekvő kisebb templommal függött össze.

Ez az Erechtheion a maga átalakulásaiban s utoljára is befejezetlenül ránk maradt alakjában az Akropolisbeli építkezések legrégebb és legkésőbbi alkotásait egyesíti, mint a hogy rendeltetése az Athena és Poseidon-cultus őseredetének és végkifejtlődésének emlékeit kötötte össze.

Az Erechtheus név értelme szerint körülbelül «szagatató»-t, talán földrengetőt jelent s a monda e névvel hol Athén egy Kekropsot követő őskirályát, hol egy, villámalakban az égből a földre lecsapott s a földben rejtező, kígyó alakjában tisztelt istenséget ruház föl. A monda abban is ingadozó, hogy Erechtheusnak neje vagy leánya volt-e az a Pandrosos, vagyis «egészen harmatos», a ki a földistennő attikai ősalakjának látszik? Bizonyos, hogy idő folytával az Erechtheus alakja a Poseidonéval, a Pandrososé pedig az Athenáéval azonosult, bár a Pandroseion és az Athena Polias szentélye itt, a későbbi Erechtheion helyén még soká mint megkülönböztetett istentisztelet helyei, egyidejűleg szerepeltek. Az Athena-fogalomnak ez a kialakulása magyarázza meg azt is, hogy míg ez az istennő régente egészen nőies jellegű s főkép a nőktől tisztelt volt, utóbb — a homéri hitrege értelmében — mindinkább férfias és harcziás, a hősöket védő és küzdelemre bátorító isteni

alakká változott, valamint azt, hogy míg a régi Pandrosos-Athena beérte a Poseidon-Erechtheusszal közös, csak cellákba tagolt templommal, az Attika fölötti mennyei uralmat mindinkább magához ragadó Athena Polias már külön szentélyt is követelt magának előbb a száz lábnyi hossza miatt Hekatompedonnak nevezett régi, utóbb a Parthenon név alatt ismert új templomban.

A mostani Erechtheion a régi Erechtheus- és Pandrosos-szentélyek s az Athena-Polias cellája helyén épült s mindenestre kettős istentiszteletre volt berendezve. Az éjszaki oldal széles, erkélyszerű peristiljében most is látható egy gödör, a melyet márványpadló nem fődött, s a mely fölött a fedélben is nyílás volt. Ez az a hely, a hol az Erechtheust hozó villám lecsapott s a hol az Erechtheus-kigyó rejtőzött, az a kigyó, mely utóbb az Athena kísérlőjévé lett s melynek képmása a Parthenonbeli óriásszobor pajzsa mögött is látható volt. A görögöknél és rómaiaknál egyező vallásos szokás vagy előítélet volt az, hogy a villámsujtott helyeket be nem fődték, ott mintegy nyitva kellett hagyni az égi hatalmak útját. Idővel aztán ez az Erechtheus-monda hátterbe szorult Athena és Poseidon Attika uralmáért folytatott versengése mögött, mely a hitrege szerint szintén ezen a helyen ment végbe, úgy, hogy a Pausanias idejében ezt a rejtélyes üreget már úgy ismerték, mint a tengeristen szigonya csapásának helyét, a hol sós vizet fakasztott a földből s a hol déli szel idejében a tengervíz zúgását vélték hallani. A győztes Athena adományát is itt tisztelték; némelyek szerint az eltűnt Pandroseion helyén, mások szerint az Erechtheus-szentély udvarán állott az a regeszerű olajfa, a melyet az istennő plántált, azután a benyomult perzsák elégették s a mely mégis már két nap mulva egy rőfnyi új hajtást eresztett.

Ennek a — mint láttuk — helytelenül csak Erechtheusról nevezett bajos kis templomnak frizjén, ajtókeretén, két oszlopos előcsarnokán és legismertebb karyatidás erkélyén, az ión stíl a maga egész, gazdag, könnyed, játszi pompáját szabadon fejtette ki, nem lévén sehol dór alapformáknak alárendelve. A Karyatidákat a kortársak Korák-nak — leá-

nyoknak — nevezték, s nyilván Athena papnőit ábrázolták; az erkély, melynek mennyezetét tartják fejükön, a Hekatompedon alapfalára épült s azt a lépcsőt fedte, a mely a templom mélyebb fekvésű nyugati részébe vezetett be; de nem volt kevésbé fontos decoratív czélja: élénkíteni és diszítani az Erechtheionnak a Parthenonnal szembenéző déli falát, a mely elütően a többi oldaloktól, sem peristillel, sem féloszlopokkal ellátva nem volt.

* * *

Az Akropolis területét a romjaikban ma is látható épületeken s néhány eltűntön kívül a görög fénykorban egész szoborerdő borította, részint fogadalmi ajándékok, részint az istenek vagy egyes nemzeti nagyságok dicsőítésére emelt szobrok, melyekből aránylag kevés maradt reánk, az is különböző múzeumokban van szétszórva.

Többnyire magas oszlopokra, pillérekre helyezve vagy domborműképen márványba vésve látható volt itt a Medusát megölő Perseus, Minotaurust s a marathoni bikát legyőző Theseus, Herakles a mint a Hydrát teszi ártalmatlanná, Phrixos, a kit az aranygyapjas kos visz át a Hellesponton Kolchisba. Itt állott, ércből öntve, a trójai ló utánzata, még a nyílásán kinéző görög hősök is láthatók voltak. Itt emeltek szobrot Periklesnek, úgyszintén Anakreonnak a költőnek; Attalos király egymaga ötven szobrot ajándékozott az Athena várának, melyek a görögök és az ő isteneik változatos küzdelmeit ábrázolták gigantok, amazonok, barbárok ellen, s melyekből ma csak egyes alakokat ismerünk.

Sajátságosan kedvező véletlennek köszönhetjük, hogy az Akropolis délkeleti szögletében újabban épült múzeum egész sorát a csodálatosan ép leányszobroknak örzi ma, melyek mind innen valók s az attikai szobrászat egész korai, mint mondani szoktuk, archaikus korszakát képviselik. Ezeket a márványszobrokat a múlt század nyolczvanas éveiben a között a kötörmelék között találták, a melylyel a perzsák elűzése után az Akropolis hatályosabb védelmére Kimon alatt épített fal s a várhegy régi talaja közötti ürt töltötték ki. A munka sietségében válogatás nélkül használ-

ták föl itt töltelékül a rombadőlt templomok töredékeit és oszlopdobjait s a régibb és különös jelentőséggel nem bíró szobrokat is.

Már ez az elbánás, — mely szerencsére nem elpusztulására, hanem megőrzésére szolgált e szobroknak, — mutatja, hogy azok a régiek szemében nem jelentettek egyebet, mint rég elhalt emberek áldozatadományát az akkor még főkép a nőktől tisztelt szűz istennő számára, kinek már e minőségére való tekintettel is legszívesebben fiatal leányok szobrait ajánlották föl, szobrokat, melyek talán sok esetben az adományozónak képmásai is voltak, mindenestre hű ábrázolásai az egykorú attikai leányalakoknak, abban a piperéjükben és abban a magatartásban, a melyben az Athena szentélyében ájtatoskodás, áldozathozatal végett megjelenni szoktak.

Ezek a «korák» valószínűleg a Chios szigetről beszármaszott s parosi anyaggal dolgozó márványszobrászat termékei, mely Athénben a Kr. e. hatodik században virágzott s bőségesen használt színeket is a plasztikai hatás élénkítésére, a mi a vörhenyes hajfürtökön s a szemeken még most is látható. A majdnem valamennyinél előre nyújtott jobb kéz, mely bizonyosan gránátalmát, vagy más gyümölcsöt tartott, a szobrok kiállott viszontagságai közben letört, de különös szerencse, hogy a fej a legtöbbször eléggé ép maradt s szembeötlően mutatja azt a majdnem vigyorgás-szerű archaikus mosolyt, melylyel a vidámságot még túlzás nélkül kifejezni nem tudó kezdetleges szobrászat igyekezett azt az istennőnek — és valószínűleg a halandóknak is — tetszeni akaró fiatal életkedvet, mely modelljében megnyilatkozott, érvényre juttatni.

Ezt a tetszelgő hajlamot, melyet már a tartás, az arc, s a balkéznek a szűk szoknyát szinte kaczerül emelő mozdulata is elárul, még jobban kiemeli a kornak megfelelő, fényűző, kissé szinte ledér ión divat szerinti öltözködés és hajék, melynek minden részletét mondhatni egy divatkép pontosságával és aprólékosságával igyekezett ez a régi szobrásziskola megőrkíteni. A hosszú, lágyan simuló, testhez illő gyolcs-chiton, melyet csak később, az ötödik szá-

zadban váltottak föl a dór izlés szerinti bővebb, az alakot jobban burkoló, dúsabb redőzetű gypjúszövetek, az erőteljesen duzzadó derekat borító, horgoltnak látszó diploidion, a himation dús himzése, az arany fülönfüggők, karpereczek, diadémek, a mesterséges égetésre valló, szabályos göndörségű hajkorona és lelógó fürtök: mind oly élettelenesen, annyira emberien, közvetetlenül, sőt mondhatni modernül hatnak, hogy az örök Éva e vidám, majdnem kaczagó megnyilatkozásai előtt szinte megdöbbenve állunk ma meg. A divatosan testhez tapadó szoknya csak azt teszi érthetlenné előttünk, hogy Athénának ezek a vidor kegyeltjei hogy tudtak az Akropolis meredek útján ide feljönni? nem is találunk rá más magyarázatot, mint azt, hogy ruhájuk oldalt föl volt hasítva, oly megoldás, a melyet a mai divat már-már szintén alkalmazásba kezd venni.

Az Akropolis múzeuma általán főkép az archaismus tanulmányozóit vonzhatja; ma úgyis ez van divatban. Mint a renaissance classicismusát a közízlésben háttérbe szorítja a primitiviek iránti előszeretet, úgy fordul a Pheidias, Skopas, Praxiteles alkotásaitól az érdeklődés a névtelen régieknek naivan kezdetleges, hieratikusan feszes és fanyar formanyelve felé. Félreismerhetetlen a hasonlatosság is az ókori s a közép- és újkori primitiviek között; már Walter Pater elcsodálkozott fölötte, hogy az athéni múzeum bárányhordó Hermese ép úgy mint az akropolisi gyűjtemény borjúhordója, — ki nyilván áldozatul hozza Athénének tehenészete zsengejét, — mennyire emlékeztet az ókeresztyén és bizanczi ábrázolások «jó pásztor»-ának alakjára, s a delosi Nike kacsaringós szarnyai mintha csak az umbriaiak röpöködő, felhőn térdeplő angyalai számára szolgáltak volna mintául.

Mikor a régi athéni szobrászatnak ezeket az alkotásait elpusztították a barbárok, s a görögök magok siettek azoknak a maradványait eltemetni, a hellén művészet erőteljes törzse — mintegy a réginek pótlásaul — új, dúsabb hajtást eresztett. De mennyire más ez a későbbi szobrászat, melynek kevés eredeti és sok utánzott termékét ma a világban szétszórva szemléljük! A formakezelésben mennyivel

szabadabb és lendületesebb, a fölfogásban mennyivel változatosabb és eszmegazdagabb, a kifejezésben mennyivel neme-sebb, beszélőbb, életteljesebb az elődökénél.

Abból, a mit e művészet eredeti alkotásai közül Athénnek megőriznie sikerült, főkép a síremlékek kötik le figyelmünket, mert ezeket oly számban s oly jellegzetes vonásokkal sehol sem találjuk föl, mint Athén múzeumában és a Dipylonnak nevezett egykori városi főkapu mellett elterült sírkert maradványaiban.

A halottak emlékét dicsőítő késő attikai szobrászatnak kétségtelen remekeit szemléljük a konstantinápolyi múzeum gyönyörű sarkophag-domborművein. De ezekben vagy az élet zajos örömei vannak megörökítve, vagy a hősies stil tetőződik bennök, — mint a Nagy-Sándor-sarkophagban, — vagy végre az öntudatosan magasra hangolt pathos üli bennök diadalait, — mint a síró asszonyok sarkophagreliefjeiben. A mi az idetartozó athéni emlékeket oly vonzóan és megkapóan jellemzi, az a fölfogás egyszerű, keresetlen bensősége és gyöngédsége, az az, hogy míg a görög plasztika többi alkotásai majdnem mind az istentisztelet, a szépségi vagy hősies ideál, a bajnoki erő vagy közéleti jelesség dicsőítésére szolgálnak, úgyszólván csak ezek a sírstelek őrzik számunkra a görögök magánéletének, házi tűzhelyének, családi érzelmeinek emlékét.

Nem mind elsörendű művészi alkotások ezek; a kivitel némelyiknél nem épen mesteri kezekre vall, de a fölfogás, a szellem valamennyinél ugyanaz. A görögök — kivált a kik fiatalon haltak meg, — egy nemét a becsvágyának helyezték abba, hogy látogatott sírjuk legyen, s ez teszi érthetővé, hogy temetkezési helyök emlékjelét rokonaira, barátaikra nézve vonzóvá akarták tenni, még ha nem is voltak abban a helyzetben, hogy annak elkészítését a legjelesebb mesterre bizhassák. Nélkülözzük a legtöbbnél azt az egyenesítést és realismust, mely a plasztikai képmást később önálló műfaj jelentőségére emelte, a mely műfaj volt tudvalevőleg az egyedüli, melyben a rómaiak némileg túlszárnyalták a görögöket.

A motivum rendesen a családi, a házi életből van

merítve: a hitvestársak, a barátnök, a gyermekek, a szolgáló személyek lépnek elénk; öröm és bánat, betegség és pipere, vadászat és házi istentisztelet: mind meg van örökítve ezeken a domborműveken, néhol még a házi állatok is. A jelenet középpontja mindig az, a kinek az emlék szól, a ki többnyire széken ül, néha ágyban fekszik, vagy útra indulni látszik. Ott van a Demetria és Pamphile emléke, kik nyájas beszélgetés közben mintegy eltűnődni látszanak a jövő felett. Ott van Hegeso, a Proxenos leányának ismeretes csoportja: az úrnő széken ül, szolgálója szomorú tekintettel hozza elé ékszeres szekrényét, melyből valószínűleg legkedvesebb gyöngysorát veszi elő, talán hogy magával vigye a hosszú útra... Ott van Korallion, az Agathon felesége, ki, szintén széken ülve, annyi bensőséggel fogja meg mindkét kezével férje jobbját, mintha hálát akarna neki mondani egy egész életet megtöltő szeretetért, míg a család többi tagjai méla megindulással állnak oldalukon. Egy másikon pólyás gyermeket is hoznak a kezével mintegy Istenhozzád-ot mondó nő elé; itt egy serdülő fiú belékapaszkodni látszik anyja széke támlájába; amott egy meztelen, hatalmas idomú ifjú férfi mellett kuporogva sír kis öcsce vagy gyermeke, léptét lesi vadászebe, míg öreg atyja, botjára támaszkodva, kezét szájára téve mered rá, mintha még egyszer be akarna telni látásával. Van olyan is, a melyen saruit kötik föl az útrakelőnek s olyan, a melyen gyermektől búcsúznak szülei, végtelen gyöngédséggel fogva meg állát, fejét, miközben kedvenceze, a kutyácska, kis úrnőjére ugrálva nyájaskodik...

Érezzük mindez ábrázolások előtt, hogy ez a búcsú, a kedves búcsúja kedveseitől, búcsú — az örök útra; de ebben a búcsúban nincs semmi az elmúlás borzalmából, a válás tragikumából. Valami szelíd, szinte nyájas bánat ömlik el mind e jeleneteken, a mely nem az örökre elszakadás vigasztalan, sötét éjszakája, hanem szürkület, a melybe bevilágít a viszontlátás pirkadó reménye.

Vajon csak a művészi kifejezés tehetetlensége volna az, mely a fájdalom és kétségbeesés erősebb accentusainak megszólaltatására képtelen e domborműveken? Vagy a con-

ventio, a megszokás, mely önmagának nem tud számot adni a formaválasztás okairól? Alig hiszszük.

Talán kevésbé tévedünk, ha az attikai síremlék-művészet ez alkotásait úgy tekintjük, mint a túlvilági életre vonatkozó felfogás egykorú kialakulásának megnyilatkozását. Mint azt az utat, a mely az attikai görögök lelki világában az Athena-imádás verőfényes, zajos, tetszelgő és pompázó jelenségeitől a Demeter-cultus, az eleusisi mysteriumok sejtelemteljes homálya felé vezet.

BERZEVICZY ALBERT.

A BÉKEPOLITIKA KIALAKULÁSA 1873-BAN.¹

Teljességgel igazolatlan gróf Arnimnak ama kijelentése, hogy a három császár berlini találkozása 1872 szeptemberében fiascoval végződött, noha az is igaz, hogy nem volt képes a vezető ministereket nagyobb bizalomra felmelegíteni egymás iránt. Bismarck ingerült hangulatban vált el Gorčakovtól és ha az orosz birodalmi cancellár nem győzte is dicsérni Andrásst, az osztrák-magyar külügyminister még sem tudott megbizni az orosz politikában s egy pillanatig sem ámitotta magát, hogy Oroszország felhagyott korábbi terveivel. E bizalmatlanság előidézésében maga Gorčakov volt a hibás, minthogy Ignatjev tábornokot a berlini entrevue után sem mozdította el konstantinápolyi nagyköveti állásából, a ki — Andrassy megjegyzése szerint — «a zavart keltő diplomaták»-nak egész iskoláját nevelte fel a Keleten.² Az ő eltávolítása Konstantinápolyból az orosz részről hangoztatott barátságos hajlamok őszinteségének mintegy «értékmérőjévé» lehet vala.³ Bár ezt Oroszország mérvadó államférfiai is belátták,⁴ Ignatjev mégis zavartalanul folytathatta monarchiánk ellen irányított fondorlatait az Aranyszarv kikötőjében. Vajon Gorčakov Stremuukov és báró Jomini csakugyan képtelenek lettek volna ártalmatlanná tenni ezt a veszedelmes intrikust, a hogy ők maguk állítják? Vagy csak

¹ Egy fejezet Monori Wertheimer Ede *Gróf Andrassy élete és kora* című művének megjelenendő II. kötetéből.

² Andrassy Langenauhoz, Bécs, 1873 jan. 9. Cs. és kir. külügy-ministerium.

³ Mayr lovag, Langenau helyettese Andrassyhoz, Péterváry, 1872³ jan. 12./decz. 31. U. o.

⁴ Mayr lovag jelentése, 1873 jan. 10/22. U. o.

szinlelték tehetetlenségüket, hogy őt ne kelljen visszahívni? Ignatjevnek kétségkívül hatalmas pártfogói voltak a csár környezetében, a kik őt minden támadás ellen megvédelmezték. A rendkívül okos és furfangos államférfiúnak,¹ a ki semmiféle eszköztől nem riadt vissza azért, hogy hatalmon maradhasson,² sikerült az orosz csár jóindulatát teljesen megnyerni a maga számára. Esze és csodálatosan eleven kedélye által befészkelte magát az uralkodó bizalmába, a ki nem egykönnyen ejtett el valakit, ha egyszer kegyével megajándékozta. Ilyen körülmények között, mikor egyfelől a csár nem akarta nélkülözni kegyenczét, másrészt Gorčakov sem tett komoly kísérletet az eltávolítására, föl kellett adni a reményt, hogy Ignatjevet Konstantinápolyban egy nyugodtabb, békeszeretőbb és kevésbé cselszövő egyén fogja felváltani.³

Akármilyen sajnálatos volt is máskülönben a jó egyetértésre nézve Ignatjevnek megmaradása a Fényes Portánál, mégis bizonyos, hogy e miatt a három császár találkozásának jelentősége nem halványodott el. Ez a találkozás egyengette az utat a kölcsönös megértéshez és megakadályozta oly conflictus kitörését, a mely Európát megfosztotta volna a békétől és a nyugodt fejlődésre való kilátástól. A berlini fejedelmi találkozás az egész világ előtt kétségtelenné tette, hogy a három uralkodó és ministereik ko-

¹ Így nevezi őt Langenau Andrásyhoz írott jelentésében, Pétervár, 1873 márcz. 9./febr. 25. Cs. és kir. külügyministerium.

² Ignatjevre nézve jellemző a következő esemény: Ha a csár Livadiában időzött, Ignatjev táviratait Livadián keresztül irányította, hogy a csár azonnal betekinthessen ezekbe az értesítésekbe. Ignatjev egyszer egy szolgálati csomagba levelet tett be, mely barátai egyikének szólt és a melyben ellene kovácsolt cselszövényekről panaszkodott, a melyek állását akarják aláásni. Mintegy véletlenségből Ignatjev záratlanul hagyta a levelet, hogy a csár elolvashassa és ilyen módon előre meg legyen óva minden besúgástól, mely a tábornok kárára irányulna. Sándor csakugyan elolvasta a levelet és a hogy Langenau megjegyzi: «Le coup porta». Báró Langenau bizonyítja, hogy ezt a történetet «biztos forrásból szerezte». Langenau Andrásyhoz, 1873 márcz. 9./febr. 25. és Cs. kir. külügyministerium.

³ Langenau Andrásyhoz, Pétervár márcz. 9./febr. 25. Cs. és kir. külügyministerium.

molyan rajta vannak, hogy minden köztük esetleg felbuk-
kanó viszály békésen intéztessék el. Erre egyébiránt hat-
hatós bizonyítékul szolgálhatott — szintén a berlini entrevue
folytatásának eredménye gyanánt — Vilmos császárnak
látogatása Szentpétervárott, a hová az ősz uralkodó 1873
áprilisában Bismarck kíséretében érkezett. II. Sándor, a ki
császári nagybátyjáért határtalan tisztelettel rajongott, szék-
helyén a legfényesebb fogadtatásban akarta részesíteni, a
mely szándék természetesen nem állott összhangban az
oroszoknak túlnyomóan németellenes hangulatával. Egy
nagyon tekintélyes orosz, a kinek a rendőrség, mint min-
den háztulajdonosnak a Nevskjiprospekten, a melyen keresz-
tül Vilmos császárnak be kellett vonulnia, német és orosz
lobogókat díjmentesen bocsátott rendelkezésére, kijelentette:
hogy annyi orosz zászlót fog kitűzni, a mennyit csak ki-
válnak, de sem poroszt, sem németet nem.* Sándor czár, az
autokrata, ilyen zavaró körülmények által, ha ugyan egy-
általában tudomást szerzett róluk, nem hagyta magát be-
folyásoltatni császári vendégének ünneplésében. Téves volna
azonban azt hinni, hogy Vilmos császárnak az orosz fő-
városban való időzése csupán fényes katonai szemléket,
válogatott hangversenyeket és egyéb udvari ünnepélyeket
jelentett. A látogatásnak nagyon komoly háttére volt. A két
uralkodó oly katonai egyezsége lépett Pétervárott, a mely
egy harmadiktól való megtámadás esetén kölcsönös támo-
gatást kötött ki.** Első pillantásra úgy látszik, mintha itt
egészen titokban, a hátunk mögött egy súlyos következmé-
nyekkel járó szövetség kötöttet volna Német- és Orosz-
ország között. Későbbi tárgyalások azonban, a melyekre
még vissza kell térnünk, teljes joggal az ellenkező föl-
tevésre engednek következtetni. De mindazonáltal föltűnt,
hogy Bismarck a leghatározottabban megtagadta a conven-
ciónak nevével való megerősítését, a minthogy aztán he-

* Langenau Andrásyhoz, Pétervár, 1873 ápr. 16./4. Cs. és kir.
külgügyministerium.

** Dr. Busch Móríc: *Bismarck, some secret pages of his history*
III. 265. és 266.

lyette Moltke és Barjatinský, az orosz tábornagy írták alá.¹ A látszat szerint rossz néven vették ezt a német birodalmi cancellártól és Oroszország iránti elhidegülésnek tekintették. Máskülönbén aligha lehetne megmagyarázni Bismarck szavait, melyeket az orosz fővárosból való elutazása előtt bizalmas baráti körben ejtett ki: «Ha valaha erőt venne rajtam az a gondolat, hogy a czár és Oroszország iránt ellenséges terveket kovácsoljak, áruló volnék önmagam előtt.»²

Vilmos császár látogatása tulajdonképen semmi újat sem jelentett a világnak; hiszen az Oroszország és Németország uralkodói közt fennálló viszony eléggé nyílt volt. Ezzel szemben a czárnak Bécsbe utazása, 1873 májusában kétségtelenül meglepetés gyanánt hatott és az 1872 szeptemberi kibékülés egyik eredményének volt tekinthető. Már ekkor hívta meg Ferencz József Vilmos császárt, valamint Sándor czárt az 1873-iki bécsi kiállítás megtekintésére. Oroszországban azt remélték, hogy I. Ferencz József még előbb el fog látogatni az orosz fővárosba. II. Sándor már azon való örömeinek adott kifejezést, hogy Ausztria-Magyarország uralkodóját legközelebb üdvözölheti. Egy a czárhoz nagyon közel álló személyiség egyenesen megmondta követünknek, mily nagy jelentőségű esemény lenne egy ilyen látogatás Pétervárott; s mennyire alkalmas volna arra, hogy egész Európát meggyőzze az Oroszország és Ausztria-Magyarország közötti barátság helyreállításáról, a melyben még annyian kételkedtek. Csak — úgy vélte az illető orosz — nem szabad vele igen sokáig késni, mert ha II. Sándor a halogatásból nem is következtetne I. Ferencz József érzelmeinek iránta való elhidegülésére, a világ már könnyen félreértene az utazás elmaradását.³ Gróf Andrássyra Langenau ezen közleményei különösebb benyomást nem tettek; ő egyáltalán nem volt azon a nézetben, hogy a királynak sietnie kell és úgy látszik, sokkal inkább az volt a véleménye, hogy

¹ Busch, i. h. II. 265.

² Taticëv, i. h. II. 100. (oroszul).

³ Langenau Andrássyhoz, Pétervár, 1873 márcz. 5./febr. 21. Cs. és kir. külügyministerium.

előbb II. Sándor tegyen eleget I. Ferencz József meghívásának.¹

Andrássy tehát meg is bizta pétervári követünket, hogy ha még egyszer kérdőre vonnák e tárgyban, se igenel, se nemmel ne feleljen, hanem közölje az illetékes helyen, hogy úgy a bécsi világkiállítás, valamint leányának, Gizella főhercegnőnek küszöbön álló esküvője a király számára lehetetlenné teszi, hogy már most elutazzék. Még érthetőbben hangzott az elutasítás Andrássy ama kijelentéséből, hogy az uralkodó későbbi időre tartja fenn magának az oroszországi útjáról való határozást.²

Mint hogy Szentpétervárott ismerték a király idegenkedését attól a gondolattól, hogy ő jelenjék ott meg először, II. Sándor elszánta magát a Bécsbe való utazásra, melynek falai között 1852-ben időzött utoljára. Ausztria-Magyarország lakosságára bizonyynyal mély benyomást tett, hogy viszontlátták a császárvárosban annak a czárnak a fiát, a ki Ausztria háládatlansága miatti haragjában állítólag összetörte a mi uralkodónknak az ő dolgozószobájában felállított mellszobrát. Valóban semmi sem jellemezte jobban az idők változását és a politikai irány gyökeres átalakulását, mint az, hogy a bécsi entrevue megvalósítható volt a minden oroszok czárja és Ferencz József császár és király között.

Eredetileg az volt a terv, hogy II. Sándor látogatása ment legyen minden, más államokat nyugtalanító mozzanattól.³ Ennélfogva Gorčakovot sem Berlinben, sem később nem szólították fel, hogy urát elkísérje Bécsbe. Az orosz államcancellár látszólagos megnyugvással vette ezt tudomásul. Báró Langenau előtt aképen nyilatkozott, hogy a mint a berlini entrevue után nem volt semmi alkalom különös politikai

¹ Andrássy a Langenau jelentésében foglalt összes közleményeket kérdőjellel látta el, a miből azt lehet következtetni, hogy a Langenauval tárgyaló orosz államférfiú nézeteit nem osztotta.

² Andrássy Langenauhoz, 1873 márcz. 26. Cs. és kir. külügy-ministerium.

³ Langenau Andrássyhoz, Pétervár, 1873 ápr. 30./18. Cs. és kir. külügym.

megegyezésekre, ép úgy nem lát most sem okot bármi újabb megbeszélésekre, ennél fogva valószínűleg nem is fogja elkísérni a czárt Ausztriába.¹ Sőt meglegedésének adott kifejezést, hogy megkímélik a nehéz úttól, minthogy különben is fáradtnak érzi magát,² a mi magas korát tekintve, nem is meglepő. Ámde Gorčakov mégsem beszélt igazat és nem vallotta meg őszintén, hogy milyen izgalom folyt le lelke mélyében. Nagyon bántotta őt, hogy Bismarck Vilmos császárral elment Szentpétervárra és neki honn kell maradnia, a míg II. Sándor czár Bécsbe megy. Báro Langenau könnyen észrevehette egész magatartásából, hogy mennyire megsértették Gorčakov hiúságát és érzékenységét. A követ ennél fogva azt javasolta Andrásynak, hogy Gorčakov előtt legalább egy czelzást ejthessen el arra, hogy ő is szívesen látott vendég lenne Bécsben. Andrassy úgy vélte most, hogy tovább már nem szabad vonakodnia. Felhatalmazta tehát Langenaut, nyilatkoztassa ki az orosz cancellár előtt, hogy noha újabb politikai megegyezésekre nincs is szükség, a király szívesen veszi látogatását.³ Hogy mennyire indokolt volt a gyors elhatározás, azt bizonyította pár nap mulva György mecklenburg-strelitzi hercegnek, a császárvárosba érkezése is, a ki a czárnak unokaöcscse és egy orosz nagyhercegnő férje volt. Mindjárt megérkezése után kifejtette Albrecht főherceg előtt, hogy az öreg hiú államcancellárnak nincs forróbb vágya annál, mint hogy szintén Bécsbe jöhessen. Valószínűleg az ő nevében és az ő biztatására azt is kijelentette a herceg, hogy Gorčakov csak abban az esetben kísérné el souverainját, ha erre Bécsből külön meghívást kapna.⁴ Midőn a főherceg Andrásyval közölte Mecklenburg-Strelitz herceg szavait, Gorčakov már megjelent a czár előtt, hogy előterjessze külügyministerünknek személyére vonatkozó és ránézve örvendetes meghívását. Sándor, a ki

¹ Andrassy Langenauhoz, Bécs, 1873 máj. 13. Cs. és kir. külügy-ministerium.

² Langenau Andrassyhoz, Pétervár, 1873 ápr. 18./30. U. o.

³ Andrassy Langenauhoz, 1873 máj. 13. U. o.

⁴ Albrecht főherceg sajátkezű irata Andrassyhoz. 1873 máj. 20. Gróf Andrassy-levéltár.

eddig egy szóval se jelezte Gorčakovnak, hogy vele együtt óhajtana utazni Ausztriába, most egyenesen megparancsolta, hogy kíséretéhez csatlakozzék.¹

Sándor császár Bécsben kitünően érezte magát. El volt ragadtatva a király kedvessége által és kijelentette a német nagykövetnek, Schweinitz tábornoknak, hogy Andrássy nagyon tetszik neki, most még sokkal jobban, mint első találkozásuk alkalmával Berlinben.² Mindenek előtt annak örvendett a császár, hogy minden dologról beszélhetett a királylyal és miniszterével is. Erre az első lökést Bismarck herceg adta az orosz fővárosban való utolsó időzésekor. Ott adta elő a császárnak azt az óhajtását, hogy a bécsi és pétervári kabinet együttműködése céljából egy teljesen őszinte eszmecserének kell történni köztük, körülbelül oly módon, a hogy Porosz- és Oroszország között már régen végbement. II. Sándor, a ki szokott élénkségével azonnal belekapaszkodott ebbe az ötletbe, a vele baráti viszonyban álló Albrecht főherceg közvetítésével tudakozódott, hogy egy ilyen nyílt, tartózkodás nélküli tanácskozás kellemes lenne-e Bécsben is?³ A császár a királylyal és Andrássyval szemben egyaránt megengedte magának azt a szabadságot, hogy fentartás nélkül bizalmas legyen. Jellemző, hogy fogta fel Sándor császár az ő feladatát. Ő mindenekelőtt meg akart bizonyosodni arról, hogy királyi barátja szívében maradt-e egy cseppje a Poroszország iránt való kedvetlenségnek? Egyenesen, minden kertelgetés nélkül megkérdezte a császárt és királyt: vannak-e titkos, rejtett gondolataid? Gondolsz-e revanchera? Ha így állna a dolog, én hallgatok, mert szükségtelen volna tovább beszélni. Ferencz József, némi gondolkodás után, mind az egyikre, mind a másikra tagadó feleletet adott, még pedig szokatlanul határozott formában. A súlyos megpróbáltatások és fájdalmas tapasztalatok, felelt

¹ Langenau Andrássyhoz, 1873 máj. 14./2. és máj. 19./7. Cs. és kir. külügym.

² Schweinitz Vilmos császárhoz, 1873 jun. 7.

³ Gróf Károlyi Andrássyhoz, 1873 jun. 6. Berlin. Cs. és kir. külügym.

ő, még frissen élnek ugyan emlékezetében, de ki akarja törölni azokat lelkéből és őszintén óhajtja a benső egyetértést.¹ Midőn másnap a czár közölte gróf Andrássyval a királylyal folytatott beszélgetését, a minister teljes meggyőződésből megerősítette uralkodója szavait.² Schweinitz tábornok, a kit Sándor beavatott I. Ferencz Józseffel és gróf Andrássyval folytatott tárgyalásaiba, szintén nem kételkedett Ausztria-Magyarország uralkodója és első tanácsosa nyilatkozatainak őszinteségében. De bizalmatlan volt a függönyök mögött dolgozó mellékáramlatokkal szemben, a melyek minden befolyásukat érvényesítették, hogy a külső és belső politikában átalakulást idézzenek elő.³ Schweinitz aggodalmi teljesen alaptalanok voltak. Andrassy résen állott és a király föltétlen bizalmának birtokában gondoskodott arról, hogy az uralkodó rendszerrel szemben álló hatalmak ne juthassanak felszínre. El nem riasztva semmiféle mellékutakon haladó befolyások által, bátran haladt előre kitűzött célja felé és egész erejét monarchiánk Orosz- és Németországhoz való baráti viszonyának megerősítésére fordította. Erre a célra központosított törekvéseinek legfényesebb jutalmát Andrassy épen az e napokban I. Ferencz József és II. Sándor között megfogalmazott írásbeli meg egyezésben érte el, a mely arra irányult, hogy az európai békét minden eshetőségen felül álló erős alapokra helyezze. Ennek a meghitt egyetértésnek nem volt szabad csupán a mindenkori külügyministerek személyes hangulatától függenie, hanem a két uralkodó megingathatatlan és minden változástól független erős akaratán kellett nyugodnia. Ebben az értelemben kölcsönösen azt az ígéretet tették egymásnak, hogy a kölcsönös megértés fog szemeik előtt

¹ Schweinitz Vilmos császárhoz, Bécs, 1873 jun. 7. Schweinitz tábornok közleményeit megerősíti az a levél, melyet a czár Vilmos császárnak írt és a melyet Bismarck gróf Károlynak felolvasott. Ugyanazok a kifejezések fordulnak elő benne, melyeket Schweinitz használ. Gróf Károlyi Andrássyhoz, Berlin, 1873 jun. 14. Cs. és kir. külügyministerium.

² Schweinitz Vilmos császárhoz, 1873 jun. 7.

³ U. o.

lebegni, még abban az esetben is, ha birodalmaik érdekei egyes speciális kérdésekben el is térnének egymástól, ne hogy ezek az ellentétek túlsúlyra emelkedhessenek fensőbb rendű tekintetek fölött. I. Ferencz József és Sándor czár világosan kimutatták ezzel amaz elhatározásukat, hogy megakadályozzanak minden kísérletet, a mely ellentétbe sodorná őket azokkal az alapelvekkel, a melyeket egyedül tartottak alkalmasoknak a béke biztosítására; késznek mutatkoztak, ha kell, ezt érvényesíteni minden rombolási törekvéssel szemben, bármely oldalról jöjjenek is azok. De ezzel még nem elégedtek meg. Ezenfelül megállapították azt is, hogy a két uralkodó egy harmadik részről jövő s Európa nyugalját fenyegető támadás esetén, nem keresve újabb szövetségeket, azonnal meg fog egyezni a támadó ellen alkalmazható eszközökre nézve.¹ Két nappal ezen megegyezés előtt még az is tervben volt, hogy Albrecht főherczeg és a szintén Bécsbe érkező Berg orosz tábornagy souverainjaik megbízásából egy katonai conventiót írjanak alá, a mely mind a két uralkodót kötelezze, hogy a harmadik részről megtámadott félnek egy 200,000 emberből álló hadsereget tüstént rendelkezésére bocsássonak.² De ettől mégis eltekintettek s a II. Sándor és I. Ferencz József által szerkesztett egyezményben csak az határozottat el, hogy az esetleg szükségessé válható katonai segítséget egy későbbi egyezség programjába illeszszék be.³ Ezenkívül megállapodtak még abban is, hogy mindkét uralkodó kötelezi magát a szerződés felbontása esetén, azt két évvel előbb felmondani,

¹ Megegyezés (entente) I. Ferencz József és II. Sándor között, Schönbrunn, 1873 jun. 6./máj. 25. Kiadatlan. Andrassy sajátkezüleg fogalmazta az egész kéziratot. Báró Orczy 1873 jun. 6. megjegyzi naplójában: „Ma aláírt Ő Felsége a czárral együtt egy határozatot, a melyben kölcsönös segítséget ígérnek egymásnak arra az esetre, ha egy külső hatalom megtámadná őket.”

² Egy Ausztria-Magyarország és Oroszország között meg nem kötött conventio. Bécs, 1873 máj. 23. jun. 6. Kiadatlan.

³ 1873 jun. 6-i/máj. 25-i szerződés. Gróf Andrassy-levéltár. III. §. „Si, à la suite de cette entente, une action militaire devenait nécessaire, elle serait réglée par une convention spéciale à conclure entre leurs majestés.”

hogy — úgymond — mindenik félnek legyen ideje a neki elmaradhatatlannak tetsző intézkedések megtételére.* Ez a Schönbrunnban 1873 június 6. május 25. készített és I. Ferencz József és II. Sándor aláírásával ellátott okmány nem a német császár háta mögött jött létre. Értesítették róla és ő teljesen jóváhagyta, tekintettel arra, hogy teljesen megfelel annak a gondolatmenetnek, a mely közte és Sándor közt létrejött megegyezésben kifejezésre jutott.** Csak az ú. n. jun. 6-i máj. 25. «entente» helyezi a II. Sándor és I. Vilmos között létesült conventiót helyes történelmi világításba. E bécsi entente háttére nélkül azt a benyomást kelthette volna a conventio, hogy éle épen úgy van ellenünk, mint Franciaország ellen fordítva.

Önkéntelenül fölvetődik azonban az a kérdés, hogy vajon melyik volt az a harmadik hatalom, a melynek ellenében Oroszország, Ausztria-Magyarország és a német birodalom kölcsönös segítségükről biztosították egymást. Midőn Orosz- és Németország 1873 májusában véd- és daczsövetségüket megkötötték, még mindig azt lehetett hinni, hogy Ausztria-Magyarország az az állam, a mely ellen óvatossági rendszabályokat kell alkalmazni. Miután azonban most — 1873 júniusában — a német kormány teljes hozzájárulásával Oroszország és Ausztria-Magyarország is hasonló szerződésre léptek egymással, gondolni sem lehetett többé arra, hogy ennek ele mi ellenünk volt szegezve. Angliát sem érthették. Nem maradt tehát hátra más, mint a Kelet, Franciaország és az «Internationale», a melyektől e három kabinet, úgy látszik, a béke megzavarásától és egy Európa monarchikus szervezete elleni mozgalomtól tartott. Ugyanaz az eszme, a mely 1872 ben az entrevuehöz vezetett és a status quo megtartásában csúcsosodott ki, jutott látható kifejezésre az 1873 májusi és júniusi szerződésekben is. Nem akartak megengedni semmiféle, a Kelet nyugalmat esetleg felkavaró változásokat, a melyekre — az Andrássy-féle politika nagy elégtételére — Oroszország teljes bele-

* 1873 jun. 6-i entente. Gróf Andrássy-levéltár.

** Gróf Andrássy sajátkezű feljegyzése, keltezés nélkül, minden esetre 1873 júniusában. Gr. Andrássy-levéltár.

egyezése mellett most Ausztria-Magyarország is elhatározó befolyást gyakorolt. «Nagyon boldogoknak éreznők magunkat — írja Westmann titkos tanácsos, Gorcakov távollétében az orosz állami cancellária vezetője, Novikovhoz Bécsbe — ha a bécsi cabinet (tekintettel a Kelettel szemben követendő magatartásra) velünk egy vonalban akarna mozogni; a gróf Andrassy által nyíltan hangoztatott békés törekvések valóban erre engednek következtetni».¹ «Remélem — felelt Andrassy — hogy a békés politikának párhuzamosan folytatott munkája nem fogja eltéveszteni hatását.»² Ez a «közösen vállalt munka» azt tűzte célul, hogy «a Kelet politikai horizontján» feltűnő zavaros jelenségeket meg keletkezésükben elfojtsa. Sem Oroszországnak, sem Ausztria-Magyarországnak nem szabad a Török-birodalom keresztyén alattvalóit a szultán elleni mozgalomra felbátorítania. De a Fényes Portát is vissza akarták tartani attól, hogy hatalmát kiterjeszse a vele alárendeltségi viszonyban álló keresztyén országokra, a mire szívesen felhasznált minden alkalmat. A surlódásokra mindig volt ok. Románia el sem tudta gondolni, hogy Törökország őt valamiképen korlátozhatná politikai jogaiban. Miután már volt saját maga által választott fejedelme, mi sem volt természetesebb, mint az, hogy teljes politikai függetlenség után sóvárgott. Károly román fejedelem az 1873. világiállításakor Bécsben tartózkodása alkalmával nem győzött panaszkodni Andrassy-nak ama «kicsinyes bánásmód» miatt, a melylyel Konstantinápolyban nem szünek meg szakadatlan nehézségeket okozni neki. A fejedelem nem csinált titkot abból, hogy országának ebből a kínos helyzetből csak egy kivezető útja van: a Fényes Portától való teljes elszakadás. Ezt az önérzetet azzal akarta indokolni, hogy egy független Románia sokkal megbízhatóbb barát lenne, mint egy alárendelt.³ Andrassy, a ki a fejedelmet ismételten biztosította állama

¹ Westmann Novikovhoz, Pétervár, 1872 okt. 5. Cs. és kir. külügyministerium.

² Andrassy Ludolfhoz és báró Schlechtához, Terebes, 1872 december 2. U. o.

³ *Aus dem Leben König Karls von Rumänien.* II. 319.

jóakaratairól, még sem volt hajlandó a fejedelem állításait ellentmondás nélkül elfogadni. Nem hallgatta el azon aggodalmát, hogy egy független Románia csak a levegőben lógna, míg most nemzetközi szerződések biztosítják létezését. Ez alkalommal az osztrák-magyar külügyminister egyúttal vissza is utasított minden, a szomszéd területre vonatkozó hódító vágyat, mert ezáltal Ausztria-Magyarország csak elégedetlen románjai számát gyarapítaná és minden ok nélkül bővítené határait Oroszország felé. Miután a monarchia — úgy vélekedett a minister — megszabadult az olasz és német kérdés nehézségeitől, nem óhajt újabb ballastokra szert tenni. A két kérdés megoldása óta — tette még hozzá — megerősödött az állam és mert a katonai leveretés politikai megerősödéshez vezetett, az 1866. háború nem volt szerencsétlenség.¹

A milyen kevéssé volt hajlandó Andrássy Románia függetlenségi törekvéseit előmozdítani, ép oly kevéssé gondolt arra, hogy a közösen megállapított status quotól Szerbia előnyére eltérjen. Az orosz államférfiak persze meggyanúsították, hogy Milánt, Szerbia fejedelmét minden eszközzel igyekszik a monarchia érdekkörébe vonni. Ők biztosra vették, hogy Milánt Ristić által, a ki Bécsben időzött, meghívta a világkiállításra a nélkül, hogy azt a tanácsot adta volna neki, hogy először Konstantinápolyban a szultántól,² mint souverainjétől kérjen rá engedélyt. Ez a szemrehányás az oroszok szájából, kiknek uralkodója 1871 októberében fogadta Milán fejedelmet az előleges konstantinápolyi jóváhagyás nélkül, nagyon különösen hangzott. A mivel azonban Andrássyt vádolták, nem felelt meg a valóságnak. Sem nem hívta Milánt Bécsbe, sem nem beszélte őt le a konstantinápolyi utazásról.³ Ugyancsak alaptalan volt az a hiedelem is, hogy Andrássy politikai tőkét akart kovácsolni egy Szerbia érdekeit képviselő diplomatiai ügyvivőnek Bécs-

¹ *Aus dem Leben König Karls von Rumänien.* II. 319.

² Langenau Andrássyhoz, Pétervár, 1873 máj. 14./2. Cs. és kir. külügyn. Andrássy Langenauhoz, 1873 máj. 21. U. o.

³ Andrássy Langenauhoz, 1873 máj. 21. U. o.

ben való elfogadásából. Az osztrák-magyar minister, nem is sejtve, hogy Oroszország már egy hasonló természetű kívánságot elutasított, Ristićnek erre vonatkozó kérelmét csak azon feltétel alatt volt hajlandó teljesíteni, ha a szerb ügyvivő nem politikai, hanem csak félhivatalos jelleggel bír. Andrassy meg volt győződve, hogy a szerb óhajtás teljesítése egyáltalán nem volt érdekeink ellen, de az annyira féltett status quot sem sérti meg. «Ha Pétervárott — írja Langenauhoz — Szerbiával való szomszédságunkat és alattvalóink meg e fejedelemség közötti sokféle vonatkozásokat komolyan mérlegelik, akkor át fogják látni, hogy Oroszországnak sokkal kevésbé volt nehéz visszautasítani Szerbiának a képviselőre vonatkozó igényeit, mint nekünk.» Andrassy a leghatározottabban védekezik az ellen is, hogy Oroszország elleni rosszakaratú actionak vegyék azokat a lépéseket, a melyek az érdekközösség parancsolta közvetlen erinkezést készítik elő és hogy olyan értelmet adjanak nekik, a mely teljességgel alaptalan. Utánozzák csak Ausztria-Magyarország példáját és senkinek sem fog eszébe jutni, hogy tiltakozzék, jöllehet. Oroszország egyenes összeköttetései Szerbiával nem oly sűrűek, mint a mi monarchiánkéi e határos szomszéddal. Eltelve azzal az igyekezettel, hogy az új viszonyokról tiszta képet adjon és az oroszok bizalmatlanságának minden okát elhárítsa, Andrassy jónak látta Ristićnek Bécsbe utazását helyes színben feltüntetni. Pétervárott épen nem lelkesedtek azon, hogy a szerb minister elindult a császárváros felé. Szerbiának Oroszországtól való elhajlását és egy «új pártfogó» keresését vélték látni benne Ausztria-Magyarországban. «Alljon szembe ezzel a nézettel» — hangzott a minister határozott utasítása báró Langenauhoz.* Andrassy semmi esetre sem akarta Ristić megjelenésében és udvarlásában észrevenni a pártfogószerzés kísérletét, a mely Ausztria-Magyarország részéről különben sem kívánatos. Ne lássanak abban semmi egyebet, csak a kis ország Ausztria-Magyarországtól való

* Andrassy Langenauhoz, Bécs, 1873 máj. 21. Cs. és kir. külügy-ministerium.

materiális függésének természetes hatását és ama meggyőződésnek következményét, hogy a semmi által nem indokolt ellenséges viszony csak kárt hozhatna a maga érdekeire. A minister nem enged kétséget férni ahhoz, hogy Ristić előtt őszintén feltárta a köztünk és Oroszország közt fennálló viszony természetét és a szerb ministert megfosztotta attól az alkalomtól, hogy kifejezze az ellenprotecto-
raturusra vonatkozó óhaját. «Ristić — írja az osztrák-magyar külügyminister utasításában — bizonyára nem azzal a benyomással hagyta el Bécsot, hogy azt ott megtalálta.» A monarchia eme tartózkodásáért ellenérték fejében Andrássy azt követeli, hogy a pétervári kabinet is viselkedjék visszautasítólag a netalán ezután is szerb részről felhangzó könyörgésekkel és az orosz protectoratus kérésével szemben, továbbá Szerbiában ne iparkodjék nagyobb befolyásra szert tenni, mint a mennyi őt joggal megilleti és a mennyit nekünk is kész megadni. Andrássy e szavakkal végzi jegyzékét: «A mi minket illet, mindenkor távol fogunk attól állani, hogy Oroszországgal szembeszálljunk, ha az szükségét érezné, hogy a vele szomszédos kisebb országokhoz való állásának nyomatékot kölcsönözzön; mi ellenkezőleg jogosult tekintélyének ilyen érvényesítését csak örömmel szemlélnők, de hasonló esetekben az ő részéről is ugyanilyen elbírálást fogunk elvárni.»*

A nélkül, hogy Törökországot gyöngíteni akarta volna, a melyet pénzügyi tekintetben ellenkezőleg még erősíteni igyekezett. Andrássy egész törekvése oda irányult, hogy a magas Portának alávett hűbéres államok anyagi fejlődését is előmozdítsa. Csak azokkal a politikai követelésekkel szemben nem volt kedvező hangulatban, a melyek az ozmán birodalom szétdarabolásához vezetnének és a Magyarországon élő fajrokonokra káros hatással lehetnének. A minister azt hitte, hogy kötelességét teljesíti, ha lehetőség szerint igyekezni fog a keresztyén rajah kevéssé irigylésre méltó sorsán javítani, a miben az a szándék vezette, hogy meggyőzze

* Andrássy Langenauhoz, Bécs, 1873 máj. 21. Cs. és kir. külügyministerium.

vele a rajajt, miszerint a mi monarchiánk nemcsak az ő legközelebbi, de legönzletlenebb barátja is. Miközben Andrassy ezen az úton tovább halad, e téren a leggondosabban került az Oroszországgal való versengést, a mi az imént helyreállított jó egyetértést újból meglazíthatta volna. De ezen békés szellemű politika ellenére soha sem bocsátotta volna meg magának azt a gyöngeséget, ha a Keleten eltűrt volna valami olyan alakulást, a mely Oroszországot ott Ausztria-Magyarország fölébe helyezné.* Féltekenyen őrizte a monarchia tekintélyét, mindama kérdésekben, a melyek a Balkán-államokkal való érintkezések folyamán fölvetődtek. Már egy korábbi alkalommal sem tűrte el, akkor, midőn a montenegrói fejedelemnek a bécsi világkiállításra való meghívása forgott szóban, hogy a czár egyszerűen emennek protectora gyanánt viselje magát. Most, mikor a kényes kérdés megoldásra várt, hogy Montenegró fejedelmét a bécsi udvarnál a török nagykövet mutassa-e be, jeléül annak, hogy függő helyzetben van a Fényes Portával szemben, vagy annak távollétében mint független souverain jelenjen meg, Andrassy gondosan mérlegelte, hogy az orosz udvarnak minden szándékos beavatkozását elkerülje. Eltökélte ugyan magában, hogy Montenegró fejedelmét, Miklóst a török követség megkerülésével egyenesen Ausztria-Magyarország uralkodója fogadja Bécsben, egyuttal azonban utasította báró Langenaut, a követet, hogy erről Pétervárott említést ne tegyen. Andrassy elhatározásának egyelőre való eltitkolását így indokolja: «Tekintve, hogy az orosz kormány nagyon is hajlandó a protectorátusnak valamely módját igénybe venni Montenegróra nézve: ha a fenti határozatot közölnék vele, akkor ezáltal elnyerné a kívánt alkalmat, hogy Czettinjében érvényesítse védőúri szerepét, mintha az ő közbenjárásával érte volna el, a mivel pedig mi az orosz befolyás gyarapítására legfeljebb csak egy új emeltyűt adtunk volna a kezébe.»** Minden oldalról volt elég ok az óvatosságra. Hiszen

* Schweinitz, 1874 ápr. 26.

** Andrassy Langenauhoz, Bécs, 1873 márcz. 26. Cs. és kir. külügyministerium.

Westmann titkos tanácsos, a ki be volt avatva Gorákov legutóbbi titkos terveibe, mint általában az orosz politika czeljaiba, egy közlékeny órájában így nyilatkozott: valóban sajnálatra méltó, hogy a keresztyén hűbéres államok nincsenek olyan helyzetben, hogy a szultántól való elszakadási törekvésüknek szabad folyást lehetne engedni.¹

A hogy az 1873. pétervári és bécsi szerződések a Kelettel szemben egységes eljárásra intettek, Franciaországgal szemben is nem kevésbé volt szükséges a hasonló magatartás, mert revanche terveivel ép úgy fenyegette Európa békéjét, mint a Kelet. Folytonos nyugtalansággal és gondokkal terhesen tekintettek a Rajna túlsó partjaira, hisz onnan újból egyszerre kicsattanhat a háború villáma és tartottak attól is, hogy a francia politika Törökországot kiindulópontnak használhatja fel bonyodalmak előidézésére.² Úgy látszott, hogy egyedül a 74 éves Thiers a béke kezese, a ki magas kora ellenére, erős kézzel irányította az ország sorsát, minthogy a «bordeauxi pactum» (1871 febr. 12.) erejénél fogva a köztársasági államformának egyelőre addig kellett fennállania, a míg Franciaország megszabadítva a német occupatiótól, abba a helyzetbe jut, hogy szabadon döntsön alkotmánya fölött. A nagyhatalmaknak egyformán érdekükben állott, hogy Thierst megtartsák a köztársaság élén, mert semmitől se féltek inkább, mint hogy Gambetta, a radicalismus feje fogja magához ragadni a hatalmat.³ Thiers csakugyan bírta Európa rokonszenvét, midőn, mindenesetre ellentétben a bordeauxi pactummal, elérkezettnek tartotta az időt a köztársasági államforma megerősítésére és a nemzetgyűlésben ezeket a híres szavakat mondta: «A köztársaság vagy conservatív lesz, vagy nem is lesz.»⁴ A Thiers és a mérsékelt köztársasági

¹ Mayr lovag (Langenau helyettese) Andrásyhoz, Pétervár, 1873 jul. 22/10. Cs. és kir. külügyministerium. Az egyiptomi khedivéről, Ismail pasáról volt szó, a ki a Fényes Portától való függetlenségre törekedett, a mely alkalommal Westmann sajnálta, hogy keresztyén hűbéres államok nem követhették eredménnyel annak példáját.

² Károlyi Andrásyhoz, Berlin, 1874 ápr. 4. Cs. és kir. külügym.

³ Gontaut-Biron: *Mon ambassade*. 206.

⁴ Gabriel Hanotaux: *Histoire de la France contemporaine*, I. 509.

elemek, valamint a nemzetgyűlés jobbpártja közt végbement fusio nagyon megnyerte Andrassy tetszését. Bár ő egyáltalán nem rajongott különösen a monarchia visszaállításáért és ezen cél javára szolgálható, minden activ actiótól tartózkodott, még sem nézte kelletlenül, hogy Franciaországban végül oly kormány alakult, a mely a királyság megalapítását tekinti végcéljának. A királyi uralom a mi külügyministerünk szemében kevésbé látszott veszedelmesnek a békére nézve, mint a köztársaság. Ebben a pontban Andrassy nézetei elváltak Bismarckéitól, a ki a királyság helyreállítását Franciaországban nem tudta másképp elképzelni, mint ama francziák közreműködésével, a kik szoros összeköttetésben állottak a római curiával, minélfogva Németország iránt ellenségesebb indulatot tápláltak, mint bármely más francia párt. Bismarck szemei előtt folyvást nagy katolikus szövetség kísértete lebegett Franciaország. Olaszország és Ausztria Magyarország között, mely Németország megalázására törekszik és a mely Oroszország csatlakozása révén akkora túlsúlyra vergődnek, hogy azzal szemben minden ellenállás teljességgel kilátás nélkül valónak látszott. A béke és Németország érdekében a cancellár jónak látta, hogy a francia királyság restauratióját megakadályozza, a melynek védszárnyai alatt a nagy katolikus szövetség eszméje könnyebben testet ölthetne, mint a köztársaság ægise alatt.* Hiszen Bismarck egyszer azt mondta: Mi minden francia kormány nyal békében élhetünk, de nekünk kételkednünk kell abban, hogy egy clericális francia kormány tud-e békében maradni velünk.** Andrassy annál kevésbé osztozott Bismarcknak a francia királyságot illető ezen aggodalmában, mert előre látta, hogy abban az esetben, ha gróf Chambord lép a trónra, annyira elfoglalja a belső zűrzavar, hogy nem is lesz ideje a Sedanért való revanche gondolni. Sokkal kevésbé bizott az orleánsi hercegekben, a kiket képeseknek tartott arra, hogy dynastiájuk megerősítése céljából háborús ka-

* Bismarck: *Gedanken u. Erinnerungen*. II. 169—70.

** Bismarck Reuss herceghez, Berlin, 1874 jan. 18.

landokba lovalják bele magukat.* A jövőt legsötétebben Gambetta elnöksége alatt látta. Az ő véleménye szerint biztosra lehetett venni, hogy Gambetta is az Orleánsokhoz hasonlóan komolyan veszi a sürgős revancheot. Ám egyedül ezért Andrássy még nem lett volna olyan határozott ellenfele a «dictatornak». De meg volt győződve arról, hogy az a férfiú, a kinek egy toppantására seregek termettek elő a földből, nem fog visszariadni attól, hogy a Németország elleni gyűlölet szitása mellett a forradalmat is mint hatalmas fegyvert igénybe vegye, bosszúpolitikájának érvényesítésére. Egy ilyen, Európa valamennyi államát fenyegető veszedelem sokkal inkább keltett aggodalmat Andrássyban, mint minden, az ultramontánok esetleges felülkerekedéséhez fűződő tervek, a melyekben különben sem nagyon akart hinni. A gróf ugyanis azon a nézeten volt, a miben Bismarck váltig kételkedett, hogy egy ultramontán jellegű kormány nem tarthatja fenn magát sokáig, minthogy a francziák túlnyomó többsége ellene van. Andrássy Thiers hosszabb elnöksége alatt viszont attól félt, hogy idővel mindenesetre Gambetta kezére fogja játszani a hatalmat, ezért nem tartotta volna rendkívüli szerencsétlenségnek, ha ütne az ő visszalépésének órája.** A külügyminister megengedhetetlennek tartott Franciaországgal minden olyan szövetekezést, a mely a megtorlás céljából jött volna létre. A francia kormánynak a közeledést célzó minden törekvése hidegen hagyta őt, hiszen nagyon jól tudta, hogy Franciaország egyedül, szövetségesek nélkül Németország háta mögött, nem lesz oly vakmerő, hogy új háborút kezdjen, a melynek Franciaország teljes pusztulásával kellene végződnie.

Egyelőre azonban Andrássynak ép úgy inye szerint való volt Thiers hatalmon maradása, mint Bismarcknak. De a mérsékelt köztársaságiak és a nemzetgyűlés jobboldalának egyesülése feletti megelégedés nem tarthatott sokáig. A köztársaságnak, mint törvényes és végleges államformának proclamálásával Thiers ép azon elemek legerősebb ellenállását

* Schweinitz Bismarckhoz, 1873 szept. 1. Andrássy közlései után.

** Reuss herczeg, Pétervár, 1874 febr. 16. Andrássy közlései nyomán.

gerjesztette fel, a melyek előbb hallgatagon beleegyeztek a köztársaságba, mint átmeneti államformába, hogy ez idő alatt előkészíthessék a monarchia újjászervezését. Thiers conservativismusa és a monarchikus többség legsóvárgóbb vágyódása között nem volt tovább fenntartható a harmonikus együttműködés. 1873 május 24-én az elnök kormánya kisebbségben maradt. Thiers, a kinek sikerült a legnehezebb körülmények között két nagy kölcsönt — egy két és egy három milliárdosat — fölvenni, az a férfiú, a kit az «ország megszabadítójának» neveztek, kénytelen volt nagy tisztességgel viselt hivatalától visszalépni. Mig Andrassy azon a véleményen volt, hogy Thiers távozása nem jelent nagy szerencsétlenséget, hanem ellenkezőleg, inkább szerencsés fordulatot Európa békéjére nézve, addig Bismarck sokkal nehezebben vette a lemondás tényét, mint azt más körülmények között különben tudomásul vette volna. Közte és Thiers között az idő folyamán a személyes rokonszenvek egy neme fejlődött ki és mert a német kancellárnál ilyen érzelmek nagyobb szerepet játszottak, mint korának többi államferfiainál, könnyen érthető, hogy őt, egyéb politikai számításokat nem tekintve, az elnök visszalépése mely sajnálattal töltötte el.*

Az állam gyeplője tehát a nemzetgyűlés által választott Mac Mahon marsallnak, a sedáni «dicső legyőzöttnek» és a Commune leigázójának kezébe került, ki a clericálisoknál és a monarchikusoknál egyforma kedveltségnek örvendett.

A ministerium új elnöke, herczeg Broglie úgy gondolta, hogy eleget tesz az etiquette követeléseinek, ha egyszerűen utasítja a nagyköveteket és követeket, hogy az illető cabineteknél, a melyeknél accredítálva voltak, a beállott változást az államok illetékes méltóságainál jelentsék be.** Ha a három császári udvar: a bécsi, berlini és a pétervári, eddig abban a kérdésben, hogy köztársaság vagy monarchia legyen-e? nem is helyezkedtek azonos álláspontra, az újonnan választott francia államfő elismerésében egyhangú véle-

* Károlyi Andrassyhoz, 1873 máj. 31. Cs. és kir. külügyministerium.

** Gontaut-Biron, «Mon ambassade en Allemange» 346.

ményre jutottak. Az angol nagykövet, Lyons lord azt az ajánlatot tette, hogy elégedjenek meg a miniszerelnöknek, Broglie herczegnek egyszerű notificálásával es hogy az udvarok képviselői egy Mac Mahon tábornoknál teendő látogatás után vegyék fel újból a diplomatiái érintkezéseket Franciaországgal.¹ Bismarck az elnökváltozás egyszerű bejelentését elégtelennek találta, a mennyiben sem az etiquette-formákkal, melyeket a Franciaországban uralkodó köztársasági viszonyokkal szemben meg kellett őrizni, sem a monarchia érdekeivel összeegyeztethetőnek nem tartotta. A német kancellar azt kívánta, hogy a három császári udvar nyilatkoztassa ki azt az óhaját, hogy maga Mac Mahon jelentse be a köztársaság elnöki székének elfoglalását.² Vicomte Gontaut-Biron, a berlini francia nagykövet, a ki Bismarcknak minden lépésében rosszat sejtett hazájára nézve, nem volt helyes nyomon, midőn a kancellárnak mostani viselkedését amaz ingerültségből vezette le, melyet Bismarck a francziáknak Mac Mahon tábornagy megválasztatása által kétségtelen kifejezésre jutott belső megerősödése miatt érzett volna.³ Bismarcknak valójában semmi kifogása sem volt Mac Mahon személye ellen, a mely ellenkezőleg nagyon rokonszenves volt előtte. Hanem igenis fegyvert akart kovácsolni a francia kormány által az imént nyújtott alkalomból, mely fegyvernek erejével a monarchiáktól távol lehet tartani azt a lehetőséget, hogy egyszer esetleg egy oly elnököt legyenek kénytelenek elismerni, mint Gambetta. Az etiquette-kérdés fölvetésével meg akarta maguknak őrizni azt a jogot, hogy adott esetben Franciaországban egy Mac Mahonnál kevésbbé alkalmas elnöktől a nemzetközi jogi elismerést megtagadhasák.⁴ Gorčakov⁵ és

¹ Andrásy Langenauhoz, 1873 máj. 30. Cs. és kir. külügyminist.

² Gróf Károlyi Andrásyhoz, Berlin 1873 máj. 27. U. o.

³ Gontaut-Biron: *Mon ambassade*. 349.

⁴ Andrásy Langenauhoz, Bécs, 1873 máj. 30. Cs. és kir. külügy-ministerium: «Disant que nous tenions à marquer ainsi notre droit de ne pas nous faire représenter par un ambassadeur dans le cas où le choix de l'assemblée serait tombé sur un personnage moins respectable que ne l'est le maréchal.» Gontaut-Biron: *Mon ambassade*. 356.

⁵ Károlyi Andrásyhoz, Berlin, 1873 máj. 31. Cs. és kir. külügy-ministerium.

Andrássy¹ szintén osztoztak Bismarck nézetében. Mind a három udvar egyhanguan járt el. Csak a mi berlini nagykövetünknek, gróf Károlynak tűnt úgy fel a dolog, mintha Bismarck az egész ügynek, a mely alapjában véve csak etiquette-kérdés volna, túlságosan nagy jelentőséget tulajdonítana és ezáltal épen olyan kormánynak az útjába gördített akadályokat, a melyet már pusztán monarchikus érdekből is inkább legyezgetni és támogatni kellene.² Károlynak ez a leplezetlen rokonszenve a francia monarchia restaurálása iránt érthetővé teszi, hogy az osztrák-magyar nagykövet nem volt képes eltitkolni örömét Thiers bukása felett.³ Azt azonban már kétségbe kell vonni, hogy a nagykövet Andrássy felfogását is tolmácsolta volna, a kinek Lajos Fülöp egykori minisztere ép oly kevéssé volt ellenszenves, mint Bismarcknak. Párisban Gontaut-Biron közleményei alapján siettek a notificatio kérdését a leggyorsabban megoldáshoz vezetni. Mac Mahon tábornagy maga jelentette be a hatalmaknak az elnökségben történt változást,⁴ miáltal egy kényes politikai mellékizzel vegyített etiquettekérdést oldottak meg. Ez esetről nyilvánvaló volt hát a siker, a melyhez a három császári udvarnak a berlini 1872-iki entrevuen alapuló egyetértése vezetett.⁵

WERTHEIMER EDE.

¹ Andrássy Károlyihoz, Bécs, 1873 máj. 28. Cs. és kir. külügy-ministerium.

² Károlyi Andrássyhoz, Berlin, 1873 máj. 31. U. o.

³ Gontaut-Biron: *Mon ambassade*. 349.

⁴ U. o.

⁵ U. o. 366.

SZALAY LÁSZLÓRÓL.

Második és utolsó közlemény.¹

1854 július hó végén teljesül végre szívének legforróbb vágya: keblére szoríthatja nejét és gyermekeit. Kefikonban, hol ismerősüknél, Szymanovska grófnénál várta be őket, történt a találkozás, melynek örömteljes izgalma folytán hosszantartó görcsös zokogásban törtek maguknak utat hosszú ideig visszafojtott érzelmei.

Ez időtájt már foglalkozott a hazába való visszatérés gondolatával; majd engedve felesége sürgetéseinek is,² megtette a szükséges lépéseket a bécsi külügyministeriumban a hazatérési engedély és útlevel elnyerése végett. De annak — bár azt, száműzetése önkéntes lévén, különösebb nehézség nélkül megkapta és a család St. Gallenig el is jutott — hasznát csak a következő tavasszal vehette, mert a fiuk megbetegedése miatt aggódó szülők a hosszú utat a hideg őszi idő beálltával már nem merték kockáztatni és visszatértek télire Rorschachba. — Az akkori állapotokra jellemző, hogy a hazatérési engedély újabb meghosszabbítása alkalmával Szalaynak a berni osztrák követséggel többszöri iratváltása támadt: ugyanis a külügyministerium tudomást szerezvén arról, hogy közben Szalay a *Pesti Naplónak* levelezői állását elvállalta, ebből arra a következtetésre jutott, hogy Szalaynak a hazatérés nem is szándéka és csak félrevezetni igyekszik a hatóságot; azonnali igazolásra szólították tehát fel;³ Szalaynak sikerült mégis a

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1913. évi 433. számában.

² Levele nejéhez, 1854 jun. 13.

³ A berni követség Szalayhoz, Bern, 1855 márcz. 1. (A Magyar Nemzeti Múzeum Széchenyi könyvtárában.)

ministerium gyanuit eloszlatni és az engedélyt meghosszabbítani.

1855 áprilisban végre szerencsésebb auspiciumok között indultak útnak és Nürnberg meg Bécs érintésével május végével Pestre érve, néhány napi szállodai tartózkodás után Budán, a Krisztinavárosban telepedtek le.

Mily érzelmek foghatták el a hazatérőt, midőn ismét átlépte a határt, melyet hét évvel az előtt annyi reménnyel telten hagyott el? Vajon a hit nemzete jövőjében, melyet történetének megírásából merített, el tudta-e fojtani könnyeit hazája akkori sorsa felett? . . . Leveleiből e kérdésekre feleletet nem meríthetünk, — ezek csak történetírói munkásságáról tudósítanak.

Magyarország története V. kötetén dolgozik akkor, melyet, úgy látszik, befejező kötetnek tervezett,¹ de a mely, mint tudjuk, csak a karloviczi békekötésig (1699) terjedt.

Itthon a forrásművek bővebben állottak rendelkezésére, s a gazdag anyagot roppant lelkiismeretességgel, pontossággal tanulmányozta át. Rendes látogatója volt a Magyar Nemzeti Múzeum Széchenyi-könyvtárának, hol az asztalt, melyen dolgozott volt, később emléksorokkal ellátott arczképével jelölték meg.² Sokat fordult meg Bécsben is, hol azonban Szalaynak az udvari és állami levéltár használatát, sajnos, még az Akadémia közbenjárására sem engedte meg a külügyministerium. Az 1858 aug. 27-én 10.275/B. sz. alatt intézett leiratában arról értesíti az Akadémiát, hogy «nem tekintve az ügyben és a levéltár berendezésében rejlő nehézségeket, Szalay előző szereplése és irodalmi termékeinek szelleme kérelmének megtagadását szükségesnek láttatják».³

¹ Levele Fleglerhez, 1855 jun. 12.

² A keretbe foglalt arczkép alatt e sorok olvashatók: «Szalay László, az ernyedetlen szorgalmú tudós 1855—1864 csaknem naponkint ezen asztalnál fáradozott a *Magyarország története* című művét tökélyesbítő adatok gyűjtésében. † Salzburgban, 1864 júl. 17.» Az arczképet Mátray (Rothkrepf) Gábor, a könyvtár akkori őr, erősítette az asztalra.

³ «... da ... die Antecedentien des v. Szalay und der Geist der von ihm herausgegebenen Producte die Verweigerung bedingen.» (Eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum Széchenyi-könyvtárában.)

Mily kárára volt e szüklátkörű bureaukrata felfogás a magyar tudományosságnak!

Nagy történeti műve természetszerűen lassan haladt, az adathalmaznál fogva, mely kezében összegyűlt.

Közben számos forrásmű, korrajz, monographia kiadásával gazdagította történelmi irodalmunkat, melyek mintegy kiegészítik a *Magyarország történetében tárgyalt egyes korszakok rajzát*. Ilyenekül tekinthetők a *Pesti Naplóban*, a *Budapesti Szemlében* és más folyóiratokban, lapokban megjelent cikkei, továbbá *A tatárjárás Magyarországon, Erdély és a Porta, Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században*, — aztán a *Magyar történelmi emlékek* című vállalatban Kemény János erdélyi fejedelem és gróf Bethlen Miklós önéletrajzainak kiadása, *II. Rákóczi Ferencz bujdosása*, Verancsics Antal összes munkáinak kiadása,* stb. stb.; megannyi becses adalékok ezek a magyar történelemhez.

E mellett ráért még foglalkozni a classikusokkal is, a melyek olvasása számára mindig öröm és pihenés volt; 1855-ben lefordította Cicero *De officiis*-át, mely két évvel utóbb nyomtatásban is megjelent.

Közben az absolutistikus æra szigora enyhülni kezd. 1859-ben Ausztria háborúba keveredett Franciaországgal és Olaszországgal, mely a sok áldozatba került Lombardia elvesztésével járt a villafrancai békekötésben.** Ferencz József császár 1860 október 20-iki diplomájában alkotmányt ígért népeinek, mely 1861 február 26-án kihirdettetett. Magyarország részére ideiglenes kormány lépett életbe egy m. kir. udvari kancellár vezetése alatt, és országgyűlés hirdettetett. A magyar hazafiak felújult reményekkel néztek a választások, az összeülendő magyar parlament elé.

Csak természetes, hogy Szalay, ki Magyarország nagy átalakulásában a negyvenes években oly tevékeny részt vett,

* A 12 kötetre terjedő műből Szalay életében csak hat látott napvilágot; a további köteteket Wenzel Gusztáv egy. tanár, a M. T. Akad. r. tagja rendezte sajtó alá.

** 1859 jul. 7-én. Ezt az előzetes békekötést megerősítette a Zürichben 1859 nov. 10-én aláírt végleges békekötés.

kinek szive oly szeretettel csüggött nemzete boldogulásán, ki a nemzet újraéledésének reményét történetének kutatásából merítette és hirdette, e fényes gyülekezetből, melyre a látszat szerint oly fontos szerep várt, nem hiányozhatott.

Midőn barátja, báró Eötvös József őt 1861 márczius 11-én a pest-lipótvárosi kerület választóinak mint képviselőjelöltet bemutatta, egyhangú lelkesedéssel képviselőjükké választották.*

A Lloyd épület udvarában választása után tartott programbeszédében, hivatkozva már első követi szereplése alkalmával hangoztatott és azóta is állhatatosan vallott elveire, bizodalmit fejezi ki, hogy sikerülni fog az országgyűlésnek jutott nagy feladatot az «észnek, a jognak alapján» megfejteni. Hiszi ezt, mert, mint mond, «ügyünk az igazság ügye, mert bázisa azon sanctio pragmatica, mely kölcsönös szerződésképen szabadságunkon, függetlenségünkön építi fel, mint talpkövön, a királyi széket».

Jellemző szerénységére, hogy, bár biztosra vehette megválasztatását, családját mégsem saját választásának meg szemlélésére küldte, hanem a Belvárosba, hol ugyanaznap egyhangúlag választották meg Deákot. Hazatérő családja Szalay megválasztásáról csak a Sebestyén-téri lakásuk előtt álló választók tömegétől értesült, a kik Szalay megválasztatását hozták hírül és a programbeszédjét elmondandó új képviselőjüket el kívánták kísérni a Lloyd épületbe.

Az április 6-án ünnepélyesen megnyitott országgyűlésre

* Szalay a zsidók egyenjogusításáért is küzdött, miért is azok megkülönböztetett tiszteletet tanúsítottak irányában. Ezt illusztrálja az alábbi kis anekdota, melyet a *Látszó* napilap elevenített fel 1864 jul. 22-iki számában. E szerint képviselővé történt megválasztása után hozzálépett egy gazdag lipótvárosi úr és ezeket mondta neki: Noha sokan vagyunk zsidók a Lipótvárosban, s többnyire tehetősök is, még sem lehattünk oly szerencsések, hogy mi is szavazhassunk önre. (A zsidók t. i. csak az 1867. évi XVII. t.-cz. alapján nyertek szavazati jogot.) Legyen meggyőződve a tekintetes úr, hogy ha szavazattal bírok, én is ezer örömmel szavaztam volna önre. Szalay megszorítá kezét és mosolyogva köszönte meg bizalmát.

fontos feladat várt: a kormány célja volt általa a februári octroyált alkotmányt elfogadtatni; az országgyűlés törekvése azonban ezzel szemben Magyarország 1848-iki alkotmányának visszaállítására és az azóta ezen ejtett és az ország függetlenségével ellenkező sérelmes intézkedések megszüntetésére irányult. Mind e kívánalmakat a királyi leiratra adandó, Deák által szerkesztett válaszban foglalták össze. A javaslatnak jóformán minden mondata felett és már annak külalakja felett is, vajon felirat vagy határozat legyen-e az, hosszas vita folyt, melyben a felirati és a határozati párt legkiválóbb szónokai vettek részt. — Az alakra nézve Deák pártjának, a felirati pártnak, melyhez Szalay is tartozott, javaslatát fogadták el, a szövegen az ellenpárt kívánságához képest több módosítást ejtve.

Képviselői hivatását is szokott lelkiismeretességével teljesítette Szalay. A tárgyalás alá kerülő kérdésekben alaposan tájékozta magát, igyekezett ismereteit a köz javára fordítani. E törekvésének köszöni létrejöttét három, 1861 április és májusban kiadott röpirata: *A horvát kérdéshez, Fiume a magyar országgyűlésen* és *A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz*; lelkiismeretes alaposágát jellemzi, hogy külföldi barátjától, Fleglertől adatokat kér a nyelvkérdésnek a háromnyelvű Schweiz kanton-tanácsaiban és szövetségi tanácsában való rendezéséről,* a végből, hogy a nyelvkérdésnek szóba kerültekor a külföldi példa is rendelkezésére álljon. Az országgyűlésen csak egy ízben, május 16-án szólalt fel, hogy röviden összefoglalva a nemzetet legujabban ért sérelmeket, — többek között kitérve arra is, hogy sem Fiumét,** sem a kapcsolt része-

* Levele Fleglerhez, 1861 jun. 10.

** Fiume hálája jelül, hogy Szalay mind az országgyűlésen, mind a fönnemlített röpiratban Fiume jogainak és törekvéseinek a horvát aspirációkkal szemben védelmére kelt, 1861-ben egy a fiumei G. Simonetti által festett allegorikus tárgyú olajfestményt ajánlott fel neki, melyet a város legelőkelőbbjeiből alakult küldöttség adott át. A kép, mely jelenleg leánya, özv. Havas Imréné tulajdonában van, egy női alakot ábrázol, Fiumét, a mint egy oszlopba bevési Szalay nevét. (A képet közölte a *Vasárnapi Ujság* 1869. évi 36. számában.)

ket erre az országgyűlésre meg nem hívták, — a feliratra szavazzon, mely e sérelmeket, és pedig megfelelő formába öntve, felsorolja. De egyébként is szorgalmas munkásságot fejtett ki az országgyűlésen. Május 24-én megválasztatott abba a kilenczes bizottságba, melyet Tisza Kálmán indítványára küldtek ki, hogy a törvénykezés ideiglenes rendezésének kérdésével foglalkozzék.¹ Majd résztvett a bizottságban, mely a felirati javaslat részletes tárgyalásakor elfogadott módosítások szerkesztése végett küldetett ki és ennek nevében a június 14-iki ülésen ő nyújtotta be a háznak a végleges szövegű felirati javaslatot.² A július 21-iki leiratra adandó válasz megvitatására az elnök javaslatára alakult bizottságban a kiküldött 8 határozati és 8 felirati párti képviselő között ismét ott találjuk Szalayt.³

Az országgyűlés, mint tudjuk, a királyi leiratra válaszként egy ismét Deák által szerkesztett és az augusztus 8-iki ülésen egyhangulag elfogadott második feliratot juttatott a trónhoz; az augusztus 21-én kelt királyi kéziratral azonban az országgyűlés feloszlattatott, a nélkül, hogy a nemzet által oly hön várt kedvezőbb fordulat bekövetkezett volna. Az absolutismus újból teljes mértékben életre kelt, a láthatár szintoly vigasztalannak látszott, mint rövid idővel ezelőtt. És a sors úgy akarta, hogy e rövid szereplés Szalay utolsó parlamenti szereplése legyen; négy évvel utóbb, midőn az országgyűlés újból összehivatott, Szalay már nem volt az élők között. Igaza lett, midőn egy levelében ezt írja Fleglernek: «A mi szemünk, az én szemem legalább is, le fog zárulni, mielőtt nappal lesz ismét; a hajnal pirkadására még sokáig nem gondolhatunk!»⁴

Ettől az időtől fogva azután teljesen csak irodalmi munkásságának élt; a tudomány és irodalom buzgó munkását akarta benne a Magyar Tudományos Akadémia megtisztelni, midőn Toldy Ferencz, egyetemi tanárrá való

¹ *Országgyűlési Napló*, I. köt. 231. és 256. old.

² U. o. II. köt. 147. old.

³ U. o. II. köt. 255. old., továbbá Kónyi M.: *Deák Ferencz beszédei*, III. köt. 135. old.

⁴ Levele Fleglerhez, 1852 febr. 28.

kinevezése folytán lemondván az Akadémia főtitkári állásáról, erre a helyre 1861 december 21-én Szalayt választotta meg.¹ — Bár a másodtitkár, Csengery Antal, Szalay régi jóbarátja, teendőit sokban csökkentette és könnyítette, mégis ez az új állás idejének tetemes részét állandóan lekötötte; de még e működéséből kifolyólag is maradtak a közönséget is érdeklő, annak szóló jeles dolgozatai: az Akadémia évi nagygyűlésén felolvasott főtitkári tartalmás jelentése, melyek magvas gondolataikkal ilynemű dolgozatoknak ma is például szolgálhatnak.²

A *Magyarország története* befejezéséhez — a műnek az 1711. évi szatmári békéig kellett volna terjednie — szükséges anyag összegyűjtésén kívül Szalayt az előző köteteknek újabb, ezúttal itthon Lauffer és Stolpnál készülő kiadása és a *Státusférfiak és szónokok könyvének* második, bővített kiadása foglalja el. De ezekkel egyidőben gróf Károlyi Sándor önéletrajzának, mint a *Magyar Történelmi Emlékek* IV. és V. kötetének kiadását is előkészítette és ugyanakkor herceg Esterházy Pál megbízásából a gróf Esterházy Miklós nádorra vonatkozó okmányoknak s életírásának összeállításával foglalkozik, miért is több ízben hosszabb időt tölt Bécsben a herceg wallnerstrassei palotájában,³ hol annak ottani és kismartoni oklevéltára Szalay rendelkezésére állíttatott. Mindkét utóbbi munkájával csak nagyjában és részben készült el; az előbbinek kiadásáról kedvelt tanítványa,

¹ Hivatalát 1862 jan. 2-án foglalta el, rövid beszéd kíséretében, melyben — megemlítve a hivatal elvállalása előtt habozása okait és az érveket, melyek végül annak elfogadására birták — köszönetet mond társainak a beléje helyezett bizalomért. A beszéd egész terjedelmében megjelent a *Magyar Tudományos Értekezőben* (I. köt. Pest, 1862, 71. old.) és a *Magyar Sajtó* 1862. évi folyama jan. 5-iki számában.

² Az 1863. évi jelentést majdnem teljes egészében a *Sürgöny* hozza 1863. évi jan. 18-iki számában, az 1864. évit pedig teljes terjedelemben közli a *Pesti Napló* 1864. évi jan. 24-iki száma.

³ Levele Fleglerhez, Bécs, 1859 augusztus 29., továbbá *Herczeg Esterházy Pál* cz. cikk (Az *Ország Tükre* 1863. évi 1. sz.) és az erre vonatkozó hír a *Magyar Tudományos Értekező* I. (1862. évi) kötet 76. oldalán.

Thaly Kálmán, a másíknak befejezéséről Salamon Ferencz, a jeles tudós gondoskodott.

Ez a megfeszített munkásság az amúgy is beteges férfiú egészségét teljesen aláasta. Álmatlanság és heves fejfőrcsök mind gyakrabban gyötörték, úgy hogy végre is 1864 tavaszán családja és orvosai: Balassa és Stockinger, sürgetéseinek engedve elhatározta, hogy gyógyfürdőt fog felkeresni. Junius 19-én indult el Pestről a württembergi Wildbad fürdőbe. Bécsben, hol útközben megállt, még Oppolzer és Türk tanároknak — kik közül az utóbbi bátyja révén rokona is volt — tanácsát is kikérte. A Schwarzwald friss levegőjétől, fenyőerdőitől és az alkalmazandó gyógymódtól remélte a mielőbbi javulást, hogy visszatérhesen egészségesen övéi közé befejezni megkezdett műveit. — Hiába!

Julius 1-én érkezett Wildbadba, alig használt azonban két fürdőt, a mi látszólag felfrissítette, állapota hirtelen annyira rosszabbodott, hogy sietve útnak indult hazafelé. De csak Münchenig tudott eljutni, hol julius hó 9-én ágy-nak dőlt. Bátyjával, Ágostonnal táviratban tudatta állapotát. Alig, hogy erről neje tudomást szerzett, azonnal elébe utazott és őt saját kívánságára, orvosai beleegyezésével, julius 13-án Salzburgba, a Hotel Nelböckbe vitette által. Ide érkeztek 14-én leánya és fivére Ágoston. E napokban némileg javult állapota, ugyannyira, hogy orvosai tanácsára már Linzen át való továbbszállítását tervezték, de sajnos, ez a javulás csak az élet utolsó fellobbanása volt. Röviddel utóbb ismét gyengeség vesz rajta erőt, mely többé el nem hagyja. Betegágyához 17-én reggel érkezett fiát és mostohafiát még megismeri, de érzi, hogy a kérlelhetetlen végzet ratette kezét. Körüle egybegyűlt családját megáldva, megható szavakkal búcsúzott mindegyiktől és néhány perczzel két óra előtt nemes lelke elszállt.

Halála nemcsak családját borította mély gyászba, hanem igaz fájdalommal tölté el barátait — és ki ne lett volna barátja, a ki egyszer őt és arany jellemét megismerte — s az egész országot is. A gyászhir hatása alatt így ír Deák Csengery Antalnak Pusztá-Szent-Lászlóról 1864

július 22-én: «A váratlan súlyos csapás annyira megzavart, hogy alig bírok magamhoz térni. Szegény hazánk! Most, midőn annyira szüksége volna minden hű fiára, egymás után dőlnek ki a jó ügynek támaszai. Elhunyt barátunk halála pótolhatatlan veszteség a hazára s kétszeresen fájdalmas az nekünk, kik vele bensőbb barátsági viszonyban éltünk. Isten oltalmazza hazánkat, s védjen, vigasztaljon mindnyájunkat.»¹ Őszinte részvételt telt vigasztaló szavakat intéz elhunyt barátja özvegyéhez is.²

Eötvös a Kisfaludy-Társaság legközelebbi közgyűlésén (1865 febr. 6.) a Társaság halottait parentálván, e szívhez szóló pár mondatban emlékezik meg régi barátjáról: «... S végre ő, kit nem nevezhetek megindulás nélkül, s kit nem szükséges, hogy megnevezzek, mert tudjuk mindannyian, hogy multunkban s jövőnkben egyaránt szegényebbekké váltunk ez egy férfiú halála által, ki munkáiban nemzetünk egykori nagyságát, életében azon erényeket mutatta fel az ifjú nemzedéknek, melyek minden nemzeti nagyságnak fejtételei.»³

Az érette való gyász imponáló módon nyilvánult meg a fővárosban. Temetése Sebestyén-téri⁴ lakásából, július 22-dikén minden rendbeli és rangú óriási néptömeg részvételével ment végbe. A menet, melyhez hasonló nagyságot, mint a *Pesti Napló* írja, gróf Teleki László temetése óta nem látott Pest, útjában a Kerepesi-út melletti temető felé az akkor az úri-utczai Trattner-Károlyi házban⁵ levő Akadémia helyiségei előtt haladt el, mintha a Tudós

¹ Közölve Váczy János: *Deák Ferencz emlékezete*, II. k. *Levelek*, 358. old.

² A levélből, melynek eredetije özv. Havas Imréné tulajdonában van, közöljük e részletet: «Isten, ki e' csapást reánk mérte, adjon erőt annak elviselésére! Oltalmazza Hazánkat, 's a' boldogultnak levert családját, 's vigasztalja Nagyságodat, gyermekeit, 's mindnyájunkat, mert mi egymást vigasztalni képesek nem vagyunk.»

³ Közölve *A Kisfaludy-Társaság Évtőljaiban*. Új folyam, II. köt. Pest, 1869. 24. old.

⁴ A tér a Belváros szabályozásakor eltűnt. A háznak helyén jelenleg körülbelül a Kigyó-téri Werbőczy szobor áll.

⁵ Jelenleg Koronaherczeg-utca 3.

Társaság, melynek oly buzgó, munkás tagja és tisztviselője volt, ily módon is utolsó istenhozzádot mondott volna halottjának.*

* * *

Még pár sort kívánnék Szalay László jellemzésének kiegészítéséül ide iktatni.

Szalay széles vállú, de e mellett rendes középtermetűnél valamivel kisebb volt. Fejét, melyet rendszerint kissé jobbra hajlítva tartott, sötétbarna haj fedte, mely azonban igen korán, 1849-ben, az akkori szomorú események hatása alatt, egy-két hét alatt őszbe csavarodott; sokkal jobban később sem őszült meg. Kék szeme eléggé mélyen feküdt, kissé lelógó szemhéja azt némileg el is fedte, a mi rendes körülmények között, az egyébként is némileg merev arcú férfinak komoly, szinte egykedvű kinézést adott. E kinézéshez erős rövidlátása is hozzájárult. Midőn azonban megszólalt nem túlerős, de rendkívül kellemes hangzású, mélyen csengő hangján, vagy valamely tárgy, olvasmány, beszéd, lekötötte figyelmét, megélnékültek szemei is, és már ezek nézése, fénye is elárulta, hogy nem mindennapi ember.

Komoly, inkább magába zárkózott ember volt már ifjú éveiben is; és ha természettől fogva nem lett volna ilyen, a szükös viszonyok, melyek között már fiatal korától kezdve élt, önkénytelenül is komolylyá tették volna; a későbbi évek, különösen a 48-diki év izgalmai és keservei, utóbb a schweizi magány szenvedései csak fokozták e tulajdonait.

* Az Akadémia később a tagok adakozásából Székely Bertalan-nal festette meg főtitkára arczképét. A főváros pedig 1872-ben egyik névtelen utcáját, a mostani Igazságügyi palota északi homlokzatát képező utcát, az ő emlékére nevezte el Szalay-utcának. Szalaynak a Magy. Nemz. Múzeum csarnokában levő mellszobrát Izsó Miklós készítette arról a gyps mellszoborról, melyet Kugler szobrász élet után mintázott és a mely jelenleg özv. Havas Imréné tulajdonában van.

A Kerepesi-út melletti temetőben, a III. kapun bemelve jobbra a fal mellett a 14-dik (134. számú) sírboltban alussza Szalay szűkebb családja többi elhunyt tagjaival együtt örök álmát.

Rendkívül szerény igényű és szerény modorú volt; magára úgyszólván semmit sem költött; — mint Eötvösnek egyszer tréfálkozva mondotta, a szegénység az egyedüli luxus, mit magának megengedett.* Széles ismereteit sohasem ragyogtatta feleslegesen, ha azonban tanácsát vagy véleményét kérték, szívesen szolgált a legapróbb részletekig menő fölvilágosítással oly tárgyban, melyben otthonosan érezte magát; viszont őszinteséggel megmondta azt is, ha valamely tárgyhöz nem értett.

Őszinte vallásos érzéstől volt áthatva, távol minden elfogultságtól; rendületlenül, mélyen gyökerezett hite a felsőbb hatalomban, melynek kezébe mindnyájunk sorsa le van téve; ennek folyománya, hogy elhagyatottsága idejében, ezer baja és gondja közepett is bizonyos fenkölt, nyugalmas világnézet, sorsában való megadás sőt avval való megelegedés sugárik ki leveleiből, melyeket nevéhez intéz. E mellett mások vallását, vallásos meggyőződését feltétlenül tisztelte, a vallási türelmesség híve volt. Egyik cikkében, a katolikus és protestáns vallások versengéséről a reformatio és ellenreformatio idejében, ezeket írja: «A keresztyén hitvallás két nagy felekezete az emberi lélek kettős hajlamát képviselvén, fejlődési jogosultságát magában hordozza mindkettő. A napot, a melyben a nagy egységben felolvadók lesznek az ellentétek, Isten tudja; addig jogában és kötelességében is áll mindenik felekezetnek saját irányában azon működnie: hogy magán- és közéletünket a keresztyénség szelleme általhassa elvégre.»**

Leveleiből is kitetszik egy tulajdonsága, mely különben minden munkáját, tettét jellemzi: kötelességtudása, szinte a pedanteriaig vitt pontossága, nemcsak a saját és családjá ügyeiben, hanem mindenben, a mi elvállalt kötelességeiből, állásából folyik; nem restelt időt, fáradságot, kellemetlenséget, hogy minél jobban és alaposabban intéz-

* Eötvös, i. m. 40. old.

** Szalay L.: *Szántó Istvánnak 1600-ban kelt emlékirata. Adatok hazánk vallási történetéhez.* (Pesti Napló, 1856. évi folyam ápr. 12. szám.)

hesse el dolgát. Történeti munkájánál is egy-egy adat után nem lankadó kitartással képes kutatni és nem nyugszik, míg el nem éri céljait.

Tetteiben, ítéleteiben első sorban igazságszeretete vezérli; e tulajdona képesíti őt arra is, hogy művében a pártatlan történetíró szerepét tölthette be, hideg nyugalommal és tökéletes ítélőképességgel mérlegelve az okokat, ellenokokat és jutva az eredményhez. A minék igazságáról, helyességéről egyszer meggyőződött, azt minden körülmények között megvédelmezte ellenkező véleménynyel szemben, ha csak — a vitatkozás meddőségét vagy céltalanságát át nem látva — hallgatással nem felelt.

Ő maga mondja magáról *Az olvasóhoz* című beköszöntő cikkében, melylyel a *Pesti Hírlap* szerkesztését átvette, hogy «egyike azoknak, kik mindig készek, örömmel készek engedni az okoknak, jöjjenek ezek társtól vagy ellenféltről, de kik, mint az igazság rabszolgái, soha semmi áron attól, mit meggyőződésüknek ismernek, egy lépést sem távoznak.»*

A nagyobb társaságot nem kedvelte, élénkebb társaséletet nem élt. Legjobban szerette idejét, mely tudományos foglalatosságai közepett még rendelkezésére maradt, családi körben, vagy néhány jó barát társaságában eltölteni. Barátja, már t. i. olyan, a kit ő barátságával, bizalmával kitüntetett, nem volt sok, de az egyszer megkötött barátság a sűrű tartott. Bárá Eötvös József volt élte egyik leghűbb és legrégebb barátja, aztán Szemere Pál, Trefort Ágoston, Lukács Móricz, Deák, Csengery, később Kazinczy Gábor, Klauzál Gábor, Flegler voltak ilyenek. — Egyébként bárkivel rendkívül szívélyes és előzékeny volt. Kedves modora, társalgásának finomsága, gazdag ismeretei, nyelvekben való jártassága — egyformán jól beszélt és írt a magyaron kívül németül, francziául, angolul — komoly, első perczre szinte mogorvának látszó külseje mellett, lényének bizonyos varázst kölcsönöztek, mely személyét, társaságát még arra nézve is, ki először látta, végtelenül vonzóvá

* *Az olvasóhoz.* (*Pesti Hírlap* 1844 jul. 4-iki szám.)

tette. Szerették is mindenütt, a hol megfordult. Bátyjának bécsi rokonai közül egyesek például, a kik batyját főleg annak magyar volta miatt kevésbé kedvelték, őt, a ki még sokkal inkább exponense volt a magyar ügynek, kedves modoránál fogva kivétel nélkül szerették. Zürichi, rorschachi ismerősei, s az odavaló emberek mind, a kikkel érintkezett, szerették, tisztelték.

Társalgásban, úgy mint beszédeiben is szabatosan fejezte ki magát, mindenre a legmegfelelőbb szót keresve és találva; nem beszélt gyorsan, de nyugodt hangon, higgadt modorban kifejezett gondolatai annál nagyobb hatást tudtak elérni. Beszéd közben meghallgatott figyelemmel és végig mindenkit, de megkivánta maga számára ugyanezt másoktól is.

Az átgondoltság, szabatosság jellemzi mint levélíró is — nyomtatásban megjelent műveiről nem is beszélve. — Tisztán, világosan és választékosan fejezi ki leveleiben is gondolatait — egyesek egész kész kis mesterművek — a nélkül azonban, hogy mesterkéltégnek, őszinteség hiányának még csak gondolatát is keltenék; ellenkezőleg: néha annyira közvetlenek, természetesek, hogy az ember hajlándó volna egyeseket nem levélnek, hanem előszóval elmondott és leírt beszédnek minősíteni.* Ritkán találunk olyat, melyben valamely megkapó gondolat ne volna, valamely egyszerű mindennapi dologhoz mélyebb értelmű, vagy őt, gondolkozását egyébként jellemző megjegyzést ne fűzne. Feleslegest nem ír, nem sallangozza fel leveleit; egyenesen reátér arra,

* Reá bizonyára nem illik az, minek báró Eötvös egyik *Gondolatában* adott kifejezést, hogy «igen csalatkozik az, ki levelekből az írónak jelleméről ítél. Csaknem mindenki midőn ír, nem saját hanem annak a képét adja, a mi lenni akarna. Még inkább áll ez oly embereknél, kik kitűnő helyet foglalnak el; azon meggyőződéssel írnak, hogy családi vagy bizodalmas leveleik — korunk gyalázatos szokása szerint — valamely biograph által a közönség elébe hozathatnak. Azon öntudat, hogy közönség előtt állunk, mely mozdulatainkat figyelemmel követi, nagyobb vagy kisebb mértékben mindenkit színészszé tesz.» (*B Eötvös József összes munkái.* Budapest, 1903. XIX. köt. *Gondolatok.* 110. old.)

a mit mondani akar. Kedves tulajdona, hogy az életet, az eseményeket humoros oldalukról is nézze, itt-ott leveleiben is utat tör magának.

Első, a 30-as évekből való leveleiben használt nyelve füleinknek még darabosnak, csiszolatlanak hangzik: a későbbi korból valók már visszatükrözik a fejlődést, melyen a magyar nyelv azóta keresztül ment. Magyar leveleiben, különösen az első időből valókban, sok helyütt szeret idegen, főleg latin és német szavakat használni, német nyelvű leveleiben pedig latin és magyar szavakat, sőt néha egész mondatokat is, közbevetni.

Az idősebb barátai iránti tisztelet és illemtudás, mely a nálánál jóval idősebb Kazinczy és Szemere, úgyszintén Kölcseyhez írt leveleiben visszatükröződik, a levélíró korát előnyösen különbözteti meg a mai, a szellemi felsőséget vagy a kort mindinkább semmibe vevő időtől.

A családi kör melege számára életszükséglet volt. Midőn munkája közben, vagy a nap befejeztével egy kis időt tölthetett nejével, vele együtt gyönyörködve gyermekei fejlődésében, csevegésében, ez volt számára a legkedvesebb pihenés, a legbiztosabb felfrissülés. Egészen családjának élt, szíve egész melegével csüggött rajta, minden törekvése, munkája mindég csak egy cél felé irányult, hogy nejét, gyermekeit mind abban a jóban, kényelemben részesíthesse, a mi szerény viszonyaiktól tellett; különösen külföldi tartózkodásának évei alatt, szüntelenül csak az bántotta, hogy minden megfeszített munka ellenére, halála esetére neje, gyermekei megélhetését biztosítva nem látta. Nejét a leggyengédebb figyelemmel vette körül, ki nem fogyó türelemmel és szeretettel bátorította, vigasztalta, látta el tanácsal a sok nehéz idő alatt, melyekből nekik oly bőven kijutott. Gyermekeit is rendkívül szerette, de szeretetéhez, a mennyiben szükséges volt, kellő szigor is járult; szeretét gyermekei iránt kiterjesztette mostohafiára, Máj Árpádra is, teljesen egyenlő mértékben, sőt iránta talán még elnézőbb volt, érette még több áldozatot hozott, nehogy e tekintetben bármikor, akár maga, akár más, őt szemrehányással illethesse.

Gyermekei oktatására, nevelésére nagy gondot fordított és e törekvésében magas műveltségű neje is osztozott. Esténként rendes és kedves foglalkozása volt fiával annak lezckéit átismételni; reggelenként mindkét gyermekét maga kísérte iskoláikba, sőt rossz időben maga is ment érettek. — A milyen vallásos volt maga, oly vallásosakká nevelte gyermekeit is; már jó nagyocskák voltak, midőn még minden este karosszékében ülve maga elé állította gyermekeit s így hallgatta meg esti imájukat, melynek befejeztével megölelte őket. — Nagy öröme telt abban, ha gyermekeinek valami mulatságot, örömet szerezhetett: hol valami apróságot vett nekik, hol kisebb-nagyobb sétákat tett velök, különösen Rorschachban a Bodeni tó partján. — Mint-hogy a gyermekek nagy állatbarátok voltak, szabad volt mindenféle állatokat tarka össze-visszaságban otthon tartaniok; kutya, macska, madár, minden volt és bár a kutya el-elcsente is a húst a közeli mészárosától, a miért több ízben fizetni is kellett, a gyermekek kedvéért az továbbra is a házban maradt. — Sok foglalatossága között ráért még arra is, hogy gyermekei számára tanulságos meséket írjon. Megvan pl. egy meséje, melyet 1854-ben Lausanne-ban írt gyermekei számára Kroesus királynak Cyrus perzsa király által való legyőzetéséről, mely mesén aztán utóbb Eötvös gyermekei is épültek.* — Bevett szokás volt az is, hogy Zsófia napját (május 15.) künn a zöldben töltse a család, mikor azután gyermekeivel az egész idő alatt derült kedélylyel elmulatott, multság közben is sokszor oktatva őket, figyelemztetve őket erre is, arra is. Hasonló kedves ünnepe volt a családnak a Karácsony estéje is, melyen rendszeren késő estig ültek együtt, a családfő boldog megelégedésben elbeszélgetve, játszva övéivel.

* * *

* Közölve *Kroesus és Cyrus* czímmel a *Népiskolai Könyvtárban* (I. folyam, I. füzet, 1868.)

Szalay halála családját szerető fejétől, az országot egyik leghűbb fiától fosztá meg, kitől az — mint e kis vázlatból is nyilvánvaló — még joggal sokat várhatott. Befezetlenül maradt nagy műve, *Magyarország története* is, és távol látszott lenni a cél, melyért életén át küzdött: az új, a szabad Magyarország.

A kiegyezés óta, mely röviddel Szalay halála után bekövetkezett, Magyarország a parlamenti és felelős független ministeri rendszer által a fejlődés oly fokát érte el, melyre a múlt század első felében a reformmozgalom megindítói és harcosai nem is gondolhattak.

Szalaynak mint történetírónak nyomdokán pedig hazai történetíróinknak oly gárdája fejlődött, mely e tudományt a nemzet javára műveli és fejleszti.

Illő, hogy e nagy eredmények egyik kiváló előharczósáról a tisztelet és hála hangján emlékezzünk meg és hogy — a mint hű tanítványa, Thaly Kálmán, kifejezi a róla irt emlékversében —

« . . . égni, tenni, tűrni a hazáért
Tanuljunk tőle — a mit ő tudott!
— Babért fejére, fényt nagy emlékére!
Mig magyar él: feledve ne legyen! . . . »*

* * *

E cikk kapcsán közlöm a levélgyűjteményből, a melyhez a fenti életrajzi vázlat bevezetésül szolgál, Szalay Lászlónak néhány, őt és stylusát különösen jellemző levelét.

Szemere Pálhoz.

Páris, oct. 25-én 1838.

Tisztelt Barátom!

Párisban vagyok elvégre, 's nem egykét napra, hanem egykét hónapra; tanulni jöttem ide 's így nem kétlem,

* Thaly Kálmán: *Szalay László halálára.* (*Pesti Napló*, 1864 jul. 19. száma.)

hogy az academia' elnökeitől¹ engedelmet fogok nyerni hosszasabb itt mulatozásra.

Telekinek ma fogok írni. Elmondom néki, hogy becsületére kívánok lenni azon intézetnek, mellynek tagja vagyok, hasznára azon hazának, mellynek polgárává születtem; — két hatalmas ok tanulásra, 's tanulni készülteim után sehol sem fogok annyi sükerrel, mint itt. Elmondom, hogy szándékom folytatni azon munkákat, miket Petrovics² megkezdett a' társaság' számára, 's jegyzetei után készítendő utasítást kérek magannak. Elmondom, hogy a' társaság' alapszabályai tudományos utazásokról szólnak, 's díj' fejében 400 f. fizetésem³ talán így is járhatna ki, de hozzáteszem, hogy ha úgy kívántatnék — fizetésemről is lemondok távollétem alatt 's dolgozom ingyen a' társaságnak. —

Pesten van-é, tisztelt barátom, vagy Péczelen? mióta Pestet elhagytam, láttam egy tuczat színházat, 's művészeket a' színen, de ez mind semmi a' *Théâtre français*hez. Megérkezésem' estvéjén Mlle Mars Milanoból visszajötté után másodszer lépett fel Julie Lignerollesben. A' darab egy úgynevezett *drame larmoyant*, de Mars, Mars! A' mit rég' hallottam, 's mit elfelejtettem ismét, hogy a' művészet' diadalma *grosse Effecte mit einfachen Mitteln hervorbringen* — itt valósodva láttam elvégre. Az egész personalében egy sem volt, a' ki bógött, egy sem, a ki ugrándozott, egy sem, a' ki fuldoklott volna. Pedig nagy mező nyílt mind e szépségekre. Aztán micsoda dicső egy nyelv az a' francia nyelv. A' ki francia asszonyokat nem hallott csevegni és declamálni — mert e kettő mindig együtt jár, színen és otthon, — nem tudja, mi a' francia nyelv.

¹ Gróf Teleki József és gróf Széchenyi István a Magyar Tudós Társaság akkori elnökei.

² Petrovics Frigyes (1799—1836) ügyvéd, a M. Tud. Akad. r. tagja; 1833-ban utazást tett Európában, adatokat gyűjtve Magyarország történetéhez; Párisban hosszasabban időzött. — Másolatai, melyek később a *Tudománytár*-ban közöltettek, az Akadémiában *Petrovics gyűjtemény* név alatt őriztetnek.

³ Az Akadémia segédjegyzője akkor az alapszabályok értelmében 400 frt évi fizetést húzott.

Ennyit sietve, mert még vagy tíz levelet kell írnom
A' Tekintetes Asszonynak kezeit csókolom. Ajánlom magamat
nem érdemlett barátságába

Szalay L.

Adressem :

Quai aux fleurs, No 5.

(Eredetije a budapesti ev. ref. theologiai Akadémia
Ráday-könyvtárában, a *Szemere-tár* 16. kötete LVII. száma
alatt.)

Bacsányi Jánoshoz.

Pozsony, nov. 19-én 1843.

Tekintetes Úr,

Tisztelt Barátom Uram!

Juranics apát ur* nincsen itt, 's gyengélkedő egészségénél fogva felmentetvén a' megjelenéstől, nem is volt az országgyűlésen. Úgy hallom azoktól, kik ezelőtt egy pár esztendővel látták, hogy már akkor is aggott volta miatt egészen visszavonulva élt, 's így jónak találtam, őt a' könyvek iránt fel sem szólítani; ki tudja, talán még megsértve érezte volna magát egy idegennek sürgetése által. Egyéb-iránt a' pesti könyvárosoknál, mint hallom, még több példány találtak, de ők természetesen csak saját Verlagsarticulusaikat szokták hirdetni.

Az újságokból tudni fogja már a' T. úr, hogy a' magyar academia, ez idei közgyűlésében, tagjának választotta; ** de hány szavazattal, azt még nem fogja tudni. Megírom tehát ezzel: hogy az *őszeves academia*, egyetlenegy tagnak kivételével — nem tudom, ki lehetett a' boldogtalan, mert a' szavazás golyókkal vagy irott scrutin' utján történik — választotta a' T. Urat. Ezzel csak kötelességének tett eleget,

* Juránics László (1765—1850) nagyprépost és apátkanonok. Keszthelyen ő és Bacsányi mint ifjak barátságot kötöttek, s bár később soha többé nem látták egymást, állandó levélváltásban maradtak. Juránics nyomatta ki saját költségén Bacsányi költeményeit.

** Bacsányit 1843 októberben választották lev. taggá. Megválasztatását Sz. L. már 1840-ben ajánlotta gr. Teleki József elnöknek.

és Lukács¹ megmondta a' nemes közönségnek, hogy ezen választás eddigi elmaradása szégyenére vált az akademiának.

A' választási oklevelek rövid idő mulva gr. Teleki József, és a' főherczeg Nádor mint Pártfogó által aláírva, a' tagok' kezéhez küldetnek.

Ki magamat a' Tekintetes Úrnak nagybecsű barátságába ajánlván, őszinte tisztelettel vagyok

alázatos szolgálja

Szalay László.

(Eredetije a Magy. Tud. Akademia könyvtárában.)

Báró Eötvös Józsefhez.

Páris, jun. 26-án 1848.

Édes barátom!

Mondhatom, nehéz időben tartottam *Einzugomat* Párisba. Pénteken² reggeli nyolcz órakor érkeztem ide. Három órával utóbb már négy-öt helyen is verekedtek³ a' lázadók a' nemzeti őrsereggel 's a' *ligne*-al. Szombaton este azt gondoltuk, hogy a' béke meg' helyreállott, mert az ágyúkat már nem hallottuk szólani, de szombattól vasárnapra éjtszaka újabb dühhel tört ki, 's eltartott tegnap egész nap, el ma is csaknem estig.

Hogy Páris ostromállapotban van, azt tudni fogod, — hogy ilyenkor az ember úgy szólván fogoly a' házában, azt talán szintén fogod tudni. Mind e' mellett, — miután egy pár nap mulva okvetlenül meg' Frankfurtban kell lennem — ma reggel próbát tettem, ha nem találkozhatnám-e a' kormány' valamelyik tagjával.

Nagynehezen eljutottam az első *arrondissement*nek — itt lakom, a' hôtél Meuriceban — *mairie*jére. Elmondottam

¹ Valószínűleg Lukács Móricz, ki az Akademiának 1839 óta levelező tagja volt.

² 1848 jún. 23.

³ Az ú. n. júniusi csata, mely június 23-án d. e. 11-kor kezdődött és eltartott jún. 26-ig majdnem estéig.

a' *mair*nak, ki vagyok, 's hogy tisztemben nem járhatok el, mert a' *communicatio* nem katonára 's nem nemzeti örré nézve lehetetlenné vált. Kezembe adott egy bizonyítványt illy tartalommal: «*Laissez passer Mr. Ladislas Sz. délégué de la Hongrie auprès du gouvernement se rendant au Ministère des affaires étrangères pour se mettre en rapport avec le Ministre ou son Secrétaire Général.*» Kocsira ültem, 's a' *rue des Capucins*ba értem elvégre (A' kocsit legalább tizszer megvizsgálták útközben, nincs-e benne puskapor elrejtve az insurgensek' számára.) A' ministeriumban csak egy pár subalternus tisztviselőt találtam. Azt mondták, hogy mióta a' lázadás tart, 's mióta a' nemzeti gyűlés permanentiában van, a' minister urak folyvást az *assemblée*ben vannak. — Hogy' jöhetnék oda? — Ráütötték a' külügyek pecsétjét bizonyítványomra, — próbálnám meg így. Kocsiba ülök ismét, 's minden utcavégen újra és újra kutatják a' hintót. A' *place de la Concorde*-nál midőn a' hidon át akarok menni, a' parancsoló katonatiszt azt mondja, hogy neki *ordre*-ja van, egy lelket sem eresztetni át a' hidon, bármily *laissez-passer*je legyen. Eszembe jött, jó lesz szólanom Faustin Hélievel, collegámmal, *bureaucheff*el az igazságügyi ministeriumban. Őt se találtam *bureau*jában. Hol lakik? — Nyáron át Passyban. — Jól van. *Bon jour.* — Most új kísérletet tettem, átmehetni, 's csakugyan tenger baj között végre sikerült a' gyűlés' palotájához érkezniem. Körülfogtak. Menjek a quästurára. Előmutattam bizonyítványomat, mondtam, hogy vagy magával a' külügyi minister urral akarok szólni, vagy Hugoval,* ki engem ismer és szives leszen ismerősét a' ministernek bemutatni. Keresték őket, de az izgatottság, mert a' külvárosokból újra rossz hírek érkeztek, épen akkor tetőpontjára hágott, 's így vissza kellett térnem a' nélkül, hogy valamelyikökkel találkozhattam volna. A' *Présidence*-ba vannak, volt a válasz.

És most jó estét, kedves barátim. Éjfél van, le kell feküdnöm, a' napi *expeditio* kifárasztott. Dicsérjetelek meg buzgóságomért amúgy magatokban, 's mosolyogjatok hozzá.

* Victor Hugo, kit 1848-ban a Constituante tagjává választottak.

Ma este 8 órakor proclamatiót bocsátott ki Cavaignac,* melyben jelenti, hogy győzött, 's hogy az ostromállapotot megszünteti, mihelyest lehetséges. Ha ez megtörténik, akkor egy pár főemberrel szólok minden bizonynyal, de ezen esetre is áll az, mire engem ma egy ismeretlen képviselő igen helyesen figyelmeztetett: hogy a' momentum nem jól van választva diplomatiái közlekedéshez. Igaza van, uram, igaza van, de a' momentumot nem faraghatjuk magunknak, az ember a' jelen viszonyok közt annyit tesz, mennyit tenni képes. —

Isten veletek!

Sz. L.

(Eredetije özv. Havas Imréné Szalay Zsófia tulajdonában.)

*Lord Palmerstonhoz.***

15 Décembre 1848.

Milord,

J'ai reçu la lettre dont votre Seigneurie m'honora le 13 du mois courant.

Il m'était douloureux de voir que son Excellence le Ministre des Affaires Etrangères croit de ne pouvoir pas m'accorder l'entrevue dont je faisais mention dans ma note du 11.

* Cavaignac tábornok (1802–57); 1848-ban hadügyminister és a nemzetgyűlés védelmére rendelt csapatok főparancsnoka volt; a júniusi csata kitörésekor a felkelés tartamára dictatori hatalommal ruházták fel.

** Midőn Szalay 1848 decemberben Londonba érkezett, hogy ott kormánya megbízásából Viscount Palmerstont az akkori külügyministert felkeresse és tájékoztassa a magyar ügyek felől, decz. 11-én levéllileg, melyhez megbízó levelének másolát csatolta, kért kihallgatást Palmerstontól. Ez decz. 13-án röviden csak azt válaszoltatta, hogy nem fogadhatja őt, mert Magyarországról csak mint az osztrák császárság alkatrészéről van tudomása, miért is Magyarországnak esetleges kívánságait csak az osztrák császárnak a brit királynál accreditált követe útján veheti tudomásul. — E levélre válaszol Szalay az itt közölt levéllel, melylyel azonban az angol kormányt álláspontja megváltoztatására nem bírhatta rá.

Je ne le cacherai pas que la raison que son Excellence en donne: «The British Government has no knowledge of Hungary except as one of the component parts of the Austrian Empire», m'avait affligé profondément.

Je croyais la thèse reconnue partout que la Hongrie ne faisait jamais partie de l'Empire d'Autriche. Je le répète: jamais. Pas même avant le mois de Mars année courante.

L'Article 10 de la Diète de 1790¹, qui porte pour titre: «De independentia Regni Hungariæ», &c., dit clairement,» . . . «Sua quoque Majestas Sacratissima benigne agnoscere dignata est: quod licet successio sexus fœminei augustæ Domus Austriacæ per Articulos 1 & 2 1723, in Regno Hungariæ partibusque eidem adnexis stabilita eundem quem in reliquis regnis . . . juxta stabilitum successionis ordinem inseparabiliter ac indivisibiliter possidendis, Principem concernat: Hungaria nihilominus cum partibus adnexis sit regnum liberum et relate ad totem legalem regiminis formam, huc intellectis quibusvis dicasteriis suis, independens, id est: nulli alteri regno aut populo obnoxium, sed propriam habens consistentiam et constitutionem . . . » Etre indépendant, avoir sa propre consistance, cela exclue la possibilité de faire partie d'un autre organisme. La Couronne d'Hongrie pouvait et peut reposer sur la même tête avec la Couronne d'Autriche, sans que la Hongrie fasse partie de l'Empire Autrichien.

Il est de toute impossibilité Milord pour l'Envoyé du Gouvernement Hongrois de choisir, pour l'organe de ses communications à faire au Cabinet de Sa Majesté Britanique M. le Baron Koller,* dont les pouvoirs relèvent d'un Ministère qui est en guerre ouverte avec la Hongrie et qui, en conseillant à Sa Majesté l'Empereur d'Autriche d'écraser la Constitution Hongroise, rêve l'usurpation et la conquête.

Mais il y a des pays qu'on ne conquiert pas, la Hongrie en est de ce nombre. Et le Gouvernement de cette

* Az osztrák nagykövet Londonban.

Hongrie se flatta que la Grande Bretagne voudra bien recevoir les renseignemens à lui offerts sur l'état actuel des pays appartenant à la Couronne Hongroise; que la Grande Bretagne, en voyant que sur tout le territoire dit Autrichien c'est la Hongrie seule qui est restée en-dehors du tourbillon ultra Démocratique; et voyant de près les ressources immenses du royaume, en tirera la conséquence, que la Hongrie est toute qualifiée de servir de noyau autour duquel se groupent et se grouperont encore davantage des provinces, capables à composer un organisme politique assez grand, assez étendu, pour donner des garanties à l'ordre, à la liberté sage et bienfaisante; le Gouvernement de la Hongrie aimait à croire que la Grande Bretagne dans l'intérêt Européen et le sien propre, lui tendra une main bienveillante et ferme, une main qui lui portera aide à l'accomplissement de cette oeuvre.

Il me paraît Milord que la question de mon accueil officiel pourrait être ajournée, jusqu'après avoir donné des renseignemens sur l'état actuel de la Hongrie, qui pourront servir de mesure aux pas ultérieurs à faire par le Gouvernement de Sa Majesté Britannique à l'égard de la Hongrie. C'est avec cet espoir que j'ai l'honneur de notifier à votre Seigneurie que je resterai encore quelque temps à Londres, étant, &c.

(Signé.)

(Az angol parlament két háza elé 1850-ben terjesztett kék-könyv [Correspondence relative to the affairs of Hungary 1847—1849] 107. oldalán közölt szöveg alapján.)

Szemere Pálhoz.

Zürich, oct. 29-én 1850.

Hoszu hallgatás után üdvözlek végre egy pár szóval, Téged, jó 's rossz napjaimnak hű barátját!

Hallgattam; de mikor a' nap fáradalmi után banquettet adtam emlékeimnek, ott ültél az elnöki széken, 's mikor az 1848/9 diki tél estvéit fűszerezni akartuk magunk-

nak — én és druzsám,* — meg annyiszor Rád is fordult a' beszélgetés, 's aldást küldöttünk Utánad.

Maholnap másfél éve, hogy Zürichben vagyok, az enyé-
immell, úgyszólván magam, mert kivülem más magyar nem
vonult ide; 's nem nyugszom épen rózsapárnán, az élet itt
's általában az egész Schweizban költséges, 's a' gyermekek
gonddal tartogatják a' szüléket. A mit ma szerzek, azt a'
holnapi huszonnég óra elviszi magával, 's ritkán marad
elégséges időm magamnak egy pár órára örömet csinálni,
azaz kedves munkámon, Magyarország történeteinek dolgozni.

— — — — —
— — — — —
— — — — —

Isten veled, lelkem barátom! Add át üdvezletemet ál-
talam igen-igen tisztelt hitvesednek. Ölellek.

Szalay L.

Lakásom: Zürich, Unterstrass, No. 95.

Leveleimet ne közöld másokkal, hogy mindig úgy ir-
hassak Neked, mint szólni szoktam Veled, — a' conventio-
nális álarcz nélkül, leplezetlenül.

(Eredetije a budapesti ev. ref. theologiai Akademia
Ráday-könyvtárában, a Szemere-tár rendezetlen anyaga
között.)

Alexander Fleglerhez.

Rorschach, oct. 6-án 1851.

Ön igazságtalan, Tisztelt barátom, a' magány és 'a ror-
schachi hegy iránt, ha úgy vélekedik, hogy ezeknek atmos-
phaerája lelkem' hangulatához nem illik. Mikor a' világgal,
úgy szólván, csak pantheistikus érintkezésben vagyok, mi-
kor háznépem' méhdongásán kívül csak a' szélnek zúgása,
a' tónak hullámzaja hat füleimhez, akkor viszonylag még
legtűrhetőbben vagyok, akkor pillanatokra úgy hiszem, hogy
a' sebek, melyeket a sors rajtam vágott, még behegedhet-

* Hihetőleg gr. Teleki László, kivel Szalay Frankfurtból való
távozása után Párisban találkozott.

nek. Mihelyest húzamosabban emberek között élek, — legyenek bár azok részvevők és szenvedők mint én, — lelkem tompa fájdalommal telik el, 's annál nagyobb mértékben, mennél inkább megszoktam, hallgatni szenvedéseimről, — mert hiszen millio hazámia együtt szenved velem. — 's érzéketlennnek mutatkozni. Az orvosok azt mondják, hogy azon sebek a' legveszedelmesbek, mellyek befelé vérzenek; gondolom, hogy ollyas könnyek is vannak, mellyek befelé folynak, 's elperzselik a' lelket, pedig a' szem száraz marad, sőt talán mosoly játszik az ajkakon.

Egyébiránt ne vélje, tisztelt barátom, hogy hajlamom van, magamat tétlen melancholiának odaengedni, hogy ezt ápolom keblemben. Épen ennek leküzdésére, már egy évvel ezelőtt irodalmi foglalkodáshoz nyúltam, 's hogy még jobban megvívhassek vele, hogy magamnak szabályszerű munkakört nyithassak, örömet vállalnék hivatalt porosz földön. — 'S ez megtörténhetik, — ezt látszik Ön' minapi levele mondani. — De Ön csalódik, kedves barátom. Félreértett engem, midőn aug. 26-án kelt levelemből azt olvasta ki, hogy terveit hivatásosoknak tartom. Én azok után, mellyeket német országi útja' eredményeiről velem tudatni szives volt, most már erősen hiszem, mit előbb csak óhajtottam, hogy Önnek porosz földön pálya fog nyilni, 's hogy e' pálya' megnyitásához valószínűleg Radowitz is leszen kezére. De azt nem hiszem, hogy Poroszországban nekem is kínálkoznék munkakör. Ez csak azon esetre történhetnék, ha multomat megtagadom, 's ha kibékülök azokkal, kiknek kezében most a' hatalom van otthonn, — 's ezt nem te szem, nem tehetem. A' porosz kormány magyarnak, még ha sokkal jelesebb egyéniség vona is, mint én, közhivatalt csak azon esetre ad, ha ahhoz a' bécsi kormány' megegyezése járul. Már pedig ez gyanus szemmel nézne engem porosz bureauban is. Okom van hinni, hogy nevem napról napra rosszabban hangzik a' bécsi hatalmasak fülében. Ezt a' ma ide érkezett augsburgi Allg.-ból is látom. Ott áll egy czikkely, melyet barátunk Lukács Mórócz irt, 's melly az 1843-ban elkészült magyar büntető törvényjavaslatot tárgyalja. Ennek kidolgozásában — úgy hittem eddig, 's

úgy hitte az ország — nekem is tetemes részem volt. 'S ime, Lukács, az én kedves, jó barátom, ki parányi érdemeimet nem szokta elhallgatni, ki sokkal több dicséretet szeret reám halmozni, mint mennyi igazságosan reám fér, ki tudja, hogy a' szóban forgó országos választmány tollvivője voltam, — engem nem említ ama munka' dolgozó-társai között, 's természetesen csak azért nem említ, mert attól fél, hogy nevem' említése ama' törvényjavaslat' netaláni elfogadását vagy legalább részbeni alkalmazását gátolhatná.

Ezek után már nem szükség elmondanom, hogy Magyarországra visszatérni nem állhat szándékomban, 's hogy tisztelt barátom' reményit a' rendszer-változás' bekövetkezése iránt szerfelett vérmeseknek tartom.

Historiai munkámból, mihelyest megérkezett, küldök egy példányt, s ha még sokáig késik, a kezemenél levő ivekkel fogok szolgálni. — Garay' munkájának czimét nem tudom egész szabatosággal, de a' könyvtárosok nem fognak tévedésbe hozatni, ha Ön úgy említette, mint levelében áll. — Az *Ungarns politische Charaktere* czimű könyvnek szerzője egy Reisinger Ferencz nevű nyomoru, haszontalan ember. Orell, Füssli & C. reám küldtek egy példányt, de én a' pizskos portékát visszaküldöttem.

Éljen boldogul, kedves barátom; adja át üdvezletemet tisztelt hitvesének, s a pirosarczu Viktóriának, ki mint névtársa Angliában, német férjhez, talán szintén a' bonni főiskola növendékéhez fog menni. Bonnban szeretném Önt professornak tudni. Viktóriának testvérét majd annak idejében fogom üdvezleni.

Isten áldja meg!

Szalay L.

(Eredetije a mainzi püspöki seminariumban Flegler hagyatéka között [11. a) sz.]

Szemere Bertalanhoz.

Sion (Canton du Valais), 1853. dec. 12'

Kedves barátom!

F. h. 4-én kelt soraid jókora kerülöt tettek, mig elégre tegnap itt találtak. Két hónap óta Vallis' hegyei közt szívom a levegőt; tanulom a vidéket, hogy fészket rakhasak családomnak, mely tavasz elején meg' kijő a hazából. — Általtérek kívánságodra.

— — — — — Ha Guizotval akarsz megismerkedni, két egyszerű módot tudok. Talán érdekli őt — nem nagyon, de amúgy *légèrement* — megtudni, hová temetkezett az ő egykori tanítványa,* kinek 1848. decemberben, Bromptonban, igen értelmes tanácsot adott, melyet nem igen követtek az illetők. 'S ehhezképest, ha akarod, magam is adhatok hozzá bevezető levelet. Vagy pedig, hogy minden politikai *gène* nélkül történhessék a megismerkedés, adok ajánló levelet A. Sainte-Beuvehöz,** *de l'Académie française*, kinek időről időre életjelt szoktam adni, 's ki Páris' főbb salonjaiból legalább is egy pár tuczatot szokván bejárni, kétségkívül Guizotval is gyakrabban találkozik. Általa az *Institut'* termében is történhetnék valamely nyilvános ülés alkalmával a bemutatás. — Válaszsz.

Két éve, hogy csak egy gondolatom van: olyas foglalkodásra adnom magamat, mely engem, a' birtoktalant, ha Isten még egy sor évig élnem hágy, képessé tegyen, vagyonkát hagyni gyermekeimre. Még félévvel ezelőtt Németországba készültem, oly szándékkal, hogy itt valamely *uni-*

* Valószínű, hogy Szalay önmagát érti, mert ő 1848 decemberben Londonban időzött, ugyanakkor pedig ott tartózkodott a Franciaországból a februári forradalom elől odamenekült Guizot is. — Brompton Londonnak egy városrésze.

** Charles Augustin Sainte-Beuve (1804—1869) francia író és kritikus.

*versilás*nál magamat mint *docens* habitáljam. A' szándék létesíthető volt, mert Németországra szóló *passust* küldtek a nyáron Budáról. De midőn végizben tanácsot tartottam magammal e költözködés iránt, úgy találtam, hogy Németországban, a' mint most áll, helyzetem *fausse position*, 's mint ilyes szükségkép terméketlen fogna lenni. És ez okon Baseltől, hol történeti munkám negyedik kötetét befejezendő, néhány hetet töltöttem, ide jöttem Valaisba, a' Schweiz leghátramaradottabb és legfejleszthetőbb cantonjába, hol talán még egyszer ez életben szerény, de jövedelmező polgári állásra teszek szert.

A' politikával már régóta nem bajlakodom, mert régóta semmit sem remélek ez irányban. Meglehet, hogy a forradalom győzni fog, nem ma, nem holnap, de mégis életünk idejében. Ez lehetséges dolog; de az bizonyos, hogy e' forradalomnak nem fogja hasznát látni a' magyar. Más népek és nemzetiségek remélhetek és remélhetnek holmit a forradalomtól; a' mi állásunk, a' magyar faj állása 1848. elején is olyas volt, hogy a' revolutiótól józanúl csak az *extra possessoriumba* helyezést várhattuk; törjön ki most egy újabb forradalom, az nem fogja a' magyart vissza, a' nyeregbe segíteni: a' *suprematia* a szlávásra száll. Szövetséges közép- és aldunai demokratikus álladalmakat nem fog látni e' században, 's gondolom, a' jövőben sem az emberi szem. És ha egy *coup de baguette* alatt szemem láttára merülnének fel ezen álladalmak a' chaosból, én nem gyönyörködném bennök. Én *in thesi* sem vagyok demokrata, a' szónak *convenu* értelmében; a magyar-tót-oláh egyesült demokratia pedig éppen nevetséges phantasmagoria.

Hogy Párisban jobban mulathatnám magamat, mint itt, *celà va sans dire*; hogy kellemesebb dolog jó emberekkel a theakatlan' körül ülni, mint magános méla fővel nézni a kandalló tűzét, az is áll kétségkívül; hogy ifjuságunk barátaival jól esik találkozunk azon korban, mely nem igen képes új barátság kötésére, az igaz, igaz, igaz. De, barátom, Berti! én negyven esztendő koromban csak ott tarthatok statiót, hol jövedelemnek, tartóssá válандó jövedelemnek nézhetek elébe. Lelkem elborul a' gondolatnál,

hogy árváimat vagyon nélkül hagyom hátra, ha Isten idő előtt szólit ki a' világból.

Add át legjobb kívánságaim mellett, hitvesednek tiszteletemet, 's tartsd baráti emlékezetben

Szalay Lászlót.

Ribordy szivesen köszöntet.

(E levelet Abafi (Aigner) Lajos közölte «némely bizalmasabb családi ügyről való megemlékezés kihagyásával» a *Hazánk* cz. történelmi közlöny 1884. évi folyama II. kötetében (239—240. old.), az eredeti hollétének megemlézése nélkül. A levelet e folyóiratban közölt szöveg nyomán közlöm.)

Bárá Eötvös Józsefhez.

Bern, (Gerechtigkeitsgasse, No. 99.) sept. 28/1854

Derék ember vagy, lelkem barátom, hogy az élet' csapásait amúgy fél vállra veszed, például másoknak is. Életphilosophiád, mint azt leveledben fejtegeted, tagadhatatlanul némi rokonságban áll azon eszmerendszerrel, melyet, húsz éve lesz maholnap, *Carthausidban* fejtegettél; de hol van az irva, hogy e' rendszerben kevesebb bölcsesség lap-pang, mint akár a' Democrituséban* akár a' Heraklituséban, ha vigasztalást merithetsz belőle magadnak? Én mióta egy nap eszembe jött, hogy a' *jus strictum* 's az *aequitas* ' *postulatumnainak* minden csorbája nélkül még jó dolgom is lehetne e' világon, kétszeresen érzem az életpálya' tuskéit; jó lesz meg' búcsut adni ama téveszmének, 's azt fogom találni, hogy rendében van minden.

Szép tőled, hogy barátságod a' régi maradt, hogy ör-vendeni fogsz, ha meg' köztetek leszek. Ha családom' 's a' tudomány körén túl még ifjabb korom' barátjai között is honn fogom magamat találni, hiba volna már liquidálni

* Demokritos (460—360 Kr. e.) görög böles, kit derüs világnézlete alapján a «nevető» D.-nak hívtak, ellentétben a másik görög bölesessel, a komor gondolkodású Herakleitossal (500 körül Kr. e.) kit a «síró» H.-nak neveztek.

akarnom a *boutique*' követeléseit és tartozásait, vagy épen cridát emlegetnem. Innen láthatod, hogy még nem szándékom falhoz vágni az írói tollat, ha a' történezet' musája is úgy akarja. Mióta 1827-ben nevem a' *Hasznos Mulatságokban** auctori rangra emeltetett, az irodalom' több tartományait jártam be. Mulatozásom a' szép művészetek *propylaeumaiban* rövid volt, de ott találkoztam első ízben Veled, még most is tudnám mondani napját és óráját. Hosszasabb, jóval hosszabb volt tartozkodásom azon tudomány' *deus terminusai* között,** *quorum est imperare, vetare, permitttere, punire*; 's ha Isten is úgy akarja, mint én, szerény *glossatorainak* egyike maradtam volna e' napig. E' tudomány iránti *pietasból* történhetett, hogy jelenleg is, nem a' «Bärenplatzon» vettem szállást, hová különben nyájas jó kedvem utasított volna; nem is «zwischen den Thoren», mint affele sehonnaihoz illő *quartierban*, hanem a' «Gerechtigkeitsgasseban», mely nevét tudnivalóképen az igazság' istenasszonyának egy kút fölébe biggyesztett kissé filigran művü szobrától nyerte. Elég a' hozzá, hogy a' sors, melly engem utazóvá tett az életben, utazóvá tett a' tudományban is; de valamint *aesthetikai studiumaim*, mint hiszem, nem ártottak a' későbbi publicisztai és jogtudományi dolgozatoknak, úgy ezek talán nem rontották el bennem a' képességet olyan a' millyen haszonnal működnöm a' történetírás' mezején, mellyre minapában léptem, -- magamnak és másoknak okulására, mert semmi kétség, hogy a' történeti tanulmányok' elhanyagolása nem a' legeslegalkalmasabb eszköz helyes világításban láttatni az ifjabb nemzedékkel tárgyakat és viszonyokat. --

Élj boldogul, édes barátom! Remélem hogy rövid idő mulva látlak; napját még most nem irhatom meg, elindulásunk ideje 's az utazás' folyama részben a' gyermekek egészségétől függ, 's ez, kivált a' fiué, bár mi erősnek látszassék, véleményem szerint nem a' legszilárdabb; a' friss

* A *Hasznos Mulatságok* 1827. II. félévi folyam 27. száma hozta üdvözlő költeményét Hadaly Károly egyetemi tanárhoz.

** Jogtudományi dolgozatait érti.

de száraz őszi idő, úgy hiszem, jótékonyan fog hatni mind reá mind a' leánykára. Hitvesemnek a' berni levegő igen használt; a' baj, melly otthon folyvást bántotta, legalább ideig-óráig megszűnt. *Adieu*, édes barátom, 's ha soraim épen levélírási humorban találnak, engedj korlátlan folyamat a' szeretetreméltó szeszélynek.

Szalay L.

(Eredetije özy. Havas Imréné Szalay Zsófia tulajdonában.)

BÁRÓ SZALAY GÁBOR.

MÓRICZ ZSIGMOND.

Móricz Zsigmond első novelláskötetét s paraszt-vígjátékát biztató méltánylással fogadta a komolyabb kritika is. Elismeréssel szólott üde, tiszta népiességéről felfogásában, alakjaiban és nyelvében s írói pályájának legérettebb és legértékesebb gyümölcseül a magyar nép életének reális rajzát remélte tőle. Azóta Móricz meglepő termékenységgel és kedvvel a kötetek egész sorát bocsátotta közre, melyekből művészi céljának és vágyainak kétségtelen kiszélesedését állapíthatjuk meg.* Első könyvének apróbb novellái s édes derűjű vagy szomorkás humorú rajzai nyomába terjedelmes regények léptek, melyek a vidéki magyar élet egyes köreinek akarják elfogulatlan, rideg tárgyiasságú rajzát nyújtani.

Törekvése nem előd nélkül való a magunk irodalmában sem. Justh Zsigmondnak lázas tekintete előtt, már korai halála sötét árnyékában, egy monumentális nagy mű terve lebegett: Zola Rougon-Macquart-cyklusának hatására *A kiválás genesis*e czímen egy nagy regénysorozatban «a társadalom egyes osztályait áttanulmányozva a társadalmi test legkülönbözőbb fejlődési stádiumban levő részein keresztül a jövő Magyarországnak az anyaföldben gyökerező philosophiai világnézetét, szellemét» kereste.

* Kötetei: *Hét krajczár*. Elbeszélések. Budapest, 1909. *Sári bíró*. Vígjáték. 1910. *Csitt-csatt* és több elbeszélés. Magyar-Könyvtár, 589. E. n. (1910). *Sárarany*. Regény. 1911. *Falu*. Három színdarab (Mint a mezőnek virágai; Magyarosan; Kend a pap?). 1911. *Az isten háta mögött*. Regény. 1911. *Tragédia*. Négy elbeszélés. Nyugat-Könyvtár, 4. É. n. (1911.). *A galamb papné*. Regény. 1912. *Magyarok*. Elbeszélések. 1912. *Tavaszi szél*. Elbeszélések. 1912. S ezeken kívül még két, állatmeséket tartalmazó ifjúsági könyve (*Erdő-mező világa*; *Boldog világ*). *Árvalányok* cz. regénye a *Nyugat* 1911. évf. 24. sz.-ban jelent meg.

Justh Zsigmondnak egységbe foglaló gondolata nélkül s a nélkül, hogy eddigi munkáiban határozott és bevallott programmá szélesedett volna ki terve, Móricz is a mai vidéki magyar társadalom különböző rétegeit igyekszik föltárni egy-egy terjedelmesebb regényben. Eddigi nagyobb munkái során bemutatja a vidéki magyar kastély életét (*Harmatos rózsza*), a magyar falu parasztnépét (*Sárarany*), a falusi kálvinista pap egész világát (*A galamb papné, Árvalányok*) s a kisvárosi hivatalnok-osztály keserves nagy nyomorúságát (*Az isten háta mögött*).

Móricz Zsigmond lelkének alkotottságánál fogva realismusra, a mindennapi élet hű és részletező ábrázolására törekvő író. Éles szeme, szabatos megfigyelő képessége s gyermek- és ifjúkori szemléleteit nagy hűséggel és gazdagsággal őrző emlékezete mind ebben az irányban vezetik munkásságát. Úgy látszik azonban, hogy féktelenül föl-föllobbanó temperamentuma s az az írói kör, melyben lelki alkatánál fogva elszigetelt helyet foglal el, de törekvéseihez még egyéni hajlamainak megtagadásával is hasonulni óhajt s a melyben oly veszett neve van mindennek, a mi magyar, — a realismusnak szélsőséges irányzatai felé hajtja: most a francia naturalismusnak a visszataszítót, a testi és erkölcsi hitványságot hajszólo czélzata irányítja, majd az olasz verismus vad érzéki láza veri ki alakjait. Ezen az úton a költői sugallattól egyre messzebb távolodó ösztönzés ihleti s egyre határozottabban csak az a célja, hogy kiöntse «azt a sok mérget, a mi egy nemzet lelkéből gyült belé».

Írói munkássága, első regényének (*Harmatos rózsza*) tanúsága szerint, Jókai hatására indult meg, bár Jókai regényköltészetében való komoly elmélyedése felől alapos kétséget ébreszthet az, hogy egyik elbeszélésében (*Az atyafiság*) Szentirmay Rudolfot *A kőszívű ember fiainak* hőseül említi. E hatás alól azonban csakhamar felszabadul s egészen a naturalismushoz szegődik, elkésett hívéül. Írói világát az erotikának buja, szilaj lobogású lángja borítja tűzbe s egyre sűrűbbekké lesznek nála az obscön helyzetek és durva szavak.

Hősei, miként általában a naturalismuséi, ösztönéletet

élnék, de egyszersmind bizonyos romantikus színezéssel nagy szenvedélyek ádáz ostromaiban küzködnek. Az élet zenithjén állónak egyik regényében (*Sírarany*) a szenvedély legvadabb tombolásától elragadott embert mutatja: Túri Danit, a mint ellenfelének alaktalanná vert holtteste mellett «átment a legfelsőbb emberi izzáson: gyilkolt». Hasonlóképen valósággal megdicsőültnék mutatja be Fekete Mihályt (*Itthon*), a mint a feleségét elcsábító s a tiszaháti kis falvak koldus parasztjait lelketlenül kiszípolyozó jegyzőt véres czafattá gyilkolja s aztán nyugodt komolysággal indul ki házából «az Igazság reggeli fényében».

A naturalistákhoz kapcsolja föltűnő érdeklődése a nemi élet, különösen a nő nagy élettani válságai iránt, melyek sokszor egészen kifordítják a nőt magából. Túri Danit valószínű «szoknyatéboly» ragadja szilaj rohanású pályáján; a kálvinista papi világ főként azért érdekli Móriczot, mert «annyi szerelmet, a mennyi e papi házakban van, más foglalkozású férfinak az élete nem bír el». *A galamb papné*-ben a lány és anya öntudatlan vívódásával járó lelki zaklatottságot, az *Árvalányok*ban szintén az anyává lételtől keltett hangulati válságokat rajzolja s *Az isten háta mögött* is egy, a női élet legfontosabb periodikus jelenségétől előidézett, nagy érzékiségi krisist fest.

Már első regényének (*Harmatos rózsza*) cselekvényét is élettani jelenség szálaiból szövi: a fejledező lányléleknek, a bimbónak kipattanását, kinyílt rózsává fejlődését s a férfi nagy hivatására komolyodó legénynek a magasztos rendeltetés, a fajfentartás érzésével való megteljesedését rajzolja. Többi regényében a szerelem, az életnek ez a kiismerhetetlen mysteriuma, egyre határozottabban csak hitvány hűsvásárrá alacsonyodik. Kényes dolgoknak leplezetlen szókimondással egyre meztelenebb s egyre visszataszítóbb föltárását nyújtja. Hősei szűk gondolatkörét mindjobban csak a szemérmetlen, követelőző érzékiség tölti ki. Asszonyai egyre betegesebben exaltált, buja nők, kiknek az a legnagyobb keserőségük, hogy «kéztől kell várniok a szerelmet, mint a kis malacznak a tengert». A lányok merész gavallér után epednek, ki «legalább lopna egy-egy érintést, besúgna

nehány csiklandós szót, megkoczkáztatna egy-egy kemény, vaskos ölelést, holmi dörzsölő szakállú csókot».

A nemi élet beteges jelenségei is egyre jobban lekötik érdeklődését. A *Sárványban* részletesen rajzolja Heléne grófné histeriáját. A miért eseng: «egy rettenetes nagy és kemény és iszonyatos ölelés, a mely olyan borzasztó gyönyört ígér, hogy bele lehet pusztulni s a melyért érdemes élni és meghalni». Ennek az oktalan gerjedelemnek status nascensében fetreng előttünk a grófné s ebben forr, fő a regény egész világa. Túri Dani csélcsap életének legállandóbb vonzalma az a maga előtt is rejtélyes érzése, melylyel feleségéhez ragaszkodik s a mely tulajdonképen a hatalmas, erős férfi természetellenes vonzódása a törekeny nőhöz. Parasztgúnyája alá különben szerelmi dolgokban egészen differentiálódott érzést csempész be az író. Egészen bizonyos, hogy csak francia naturalista írók idegbeteg, raffinált alakjainak rajzából kerülhettek lelkébe olyan képtelenségek, hogy a grófnéra gondolva a gyöngédebb öleléseket, «az érzéketlenül gyöngé csókot» gyakorolja s gyűlöli feleségének lánykori imádóját, mert megszegi romantikus kitartással ragaszkodó hűségét Türiéhez. «Ez a czudar — így elmélkedik — megszegte azt a hűséget, a mit az ő feleségének kellett hogy tartson. És Dani Takács Gyurinak nem engedte meg, hogy épen úgy megcsalhassa az ő feleségét, mint ő».

Ezt a beteges, természetellenes jelenségek iránt mutató hajlamát beviszi a falusi kálvinista papság életének rajzába is. Miskolczynét (*Árvalányok*) hulló férje mellett, ki az életerőtől majd kicsattanó asszonynak a «szellemi házasságot» magasztalja, «tehetetlenül emészti a benne levő hatalmas nőstényerő». Elfojtott szenvedélyét főként ártatlan lányoknak piruló zavarba ejtésére buzogtatja ki a tiszteletes asszony s ez a játéka a szüzsies szemérmű, kövér dedós kisasszonynyal folyó, részletesen leírt s egy durva pendantnal még izléstelenebbé tett jelenetben «szinte a férfiúság határán volt». Pap Énóknak (*A galamb papné*), a meg lehetőszen korlátolt falusi papnak a lelkébe æstheticus hajlamot visz be. Feleségének rettenetes szeszélyeit szépségeért türi, — a «gyönyörű asszonyi testért» s akkor már

perlekedik Ica asszonynyal, ha szépsége a sötétben nem kápráztatja.

Ezzel a physiologiai jelenségek iránt érdeklődő hajlamával kapcsolatos, hogy a lelki állapotok helyett a velük járó testi tüneteket írja le. Általán ő nála minden a gyomorra hat, hőseiben «fölemelyedik» — az érzés. Az érzelmeknek ezek az élettani jelentkezései és kísérői annyira fontosak előtte, hogy a nagy lelki viharokat is rendesen testi jelenségekkel nevezi meg: a lelki megrázkódást nagy elájulásnak mondja, a fojtogató bánatot befelé csukló zokogásnak.

Bár hiányzik belőle a francia naturalisták szakszerű részletezése, mégis ezzel az irányával tartozik össze nagy elemző kedve, mely sokszor az igazán semmi tekintetben sem jellemző részletek művészietlen halmozására vezet, másszor meg az élet csúnya, sötét képeinek aprólékos részletezésére, alacsony, rút és közönséges jelenetek rajzolására ragadja, melyekben rejtegetett, hitványabb lényük tör ki embereiből. A mindennapi élet piszkos hullámain akarja szétcsapni, mint mondja s lepillantani az élet mélyére, a hol sok-sok érdekes kincs van elásva. Ezekből a kincsekből azonban igen keveset hoz felszínre kétségbeejtően sivár lelkű alakjaiban s különösen szilaj, nagy kedvvel részletezett erotikus képei teljesen művészietlenek, mert nem jellemzésre szolgálnak. Subtilitásra törekvő lélekelemzéseiben is ritkán szerencsés: vagy szárazzá válik, vagy a helyzethez nem vágó pepecselésbe téved.

A naturalistákhoz kapcsolja még végül az élő és természeti környezet fatalismusának erős hangsúlyozása. E tanítás szerint mindnyájunk sorsát azok a körülmények determinálják, melyek közé a vakeset dobott s ezek közül nincs menekvés. A környezet sivársága s a viszonyok kisszerűsége súlyos béklyókba veri az embert s ezeknek a fessegetésében morzsolódik el energiája. Ezt látjuk minden nagyobb regényében; legpusztítóbb hatással *A galamb papné*-ban. Házaspárjának kedves és kecses pörpatvarai a falusi élet sivárságában egyre dühösebb marakodásokká lesznek s egyre többet ragadnak el boldogságukból. A méltóságos kisasszonyt a szürkesség, szegénység és kopottság csapzott kedvüvé teszi s a szegény falusi pap oldalán örökös kétségbeesésben és

elégedetlenségben él. Túri Danit (*Sárarany*) merészen fölfelé törő vágya s hatalmas tetteje sem tudja kilendíteni kicsinyes viszonyai közül; nagy energiája hitvány asszonybolondítások ingyengyűlt örömeiben lobog el s ő maga mindhaláláig az élet sarába dobott arany marad, melyből az isten semmit sem csinált. Veres tanitóné (*Az isten háta mögött*) nagy életkedve örömtelen szerelmeskedéseken át sivár lemondássá fanyarodik az örömről, fiatalságról, szerelemről, a mit tulajdonképen nem is ízlelt sohasem.

A környezetnek ebből az átkából már születésünkör is sújt bennünket valami, épen ezért hősei véralkatának öröklött elemeit is nagy gonddal nyomozza, különösen a *Sáraranyban*, melynek hősében a grófi és parasztvér valami kibékíthetetlen ellentétben mutatkozik.

A naturalista írók közül Móricz Flaubert irányához áll legközelebb, a nélkül azonban, hogy elemzésének finomságát s előadásának szabatos tömörségét csak meg is közelítené. Végső hatásul ő is azt a sivár levertséget kelti, mint a *Bovaryné* írója s egyik legizgatóbb problémája neki is a vidéki nyárs-polgári élet szürke kisszerűségében vergődő buja phantasiájú nő: a tekintetes és tiszteletes magyar madame Bovary lelkivilágának rajza. Sorsa azonban, melyet legnagyobb részletességgel *Az isten háta mögött* tanitónéjában rajzol, a magyar kisváros kicsinyességei között, a francia kisvárosi élet színe és illata nélkül, Móricz szerint is csak paródiája lehet Bovaryné sorsának. Ilosva nem Yonville. Nagy vágyak élnek Veresné lelkében is, melyekből keveset vált be a való s e miatt csalódottnak és, bár tele szerelmi sóvárgással, kiéltnek, életuntnak érzi magát ő is. De míg Bovaryné «vágyaiban a luxus érzékiségei össze voltak vegyülve a szív örömeivel, a szokások elegantiája az érzelem finom gyöngédségeivel», addig a tanitóné csak sivárságot, kopottságot, szellemtelenséget lát maga körül, lelkében is csak ezt hord s szívét a mohó vágyódáson kívül csak ádáz düh és gyűlölet tölti el.

Móricz a magyar életnek különösen három rétegéből választja hőseit: parasztok sorából, falusi papok és tanítók köréből s a kisvárosi hivatalnok nyárspolgárságból. A magyar

paraszt alakját és életét minden idealizáló megvilágítástól menten látja és láttatja. Aranyon (*Bolond Istókjában*), Gárdonyi Gézánn és Tolnai Lajoson kívül nincs egyetlen írónk sem ki annyira belelátna a paraszt lelkébe s életének sivárságát annyira minden romantikus sallang nélkül mutatná be, mint Móricz. De e mellett a tisztán látása mellett is épúgy egyoldalúságba téved, mint azok az írónk, kik eclogahangulatokat igyekeznek kelteni a nép sorsának egyoldalúan idylli színezésével. A magyar paraszt semmiesetre sem az a «kicsinyes, ravasz, komisz kutya», az a «bárgyu barom», a minek Móricz rajzolja. A sötét vonásoknak ez a keresett és túlzott halmozása épen úgy megfosztja a tőle rajzolt képet élethűségétől, mint a hogy nincs életigazság a paraszt festésének másik végétében.

A népeletnek az a rajza, melyet Móricz nyújt, kétség-telenül fájó disharmoniájú. Igazi elmélyedéssel ennek az életnek csak csúnyaságait és bűneit rajzolja, úgy hogy nála a paraszt fogalma a legtöbbször igazán egyenlő a paraszthitványság fogalmával. Itt-ott leplezetlenül, de egyszersmind fölötte igaztalanul az útalat szólal meg az író ajkán ez étellel szemben, másutt zúgolódó, keserű fölháborodás esendül ki soraiból a paraszt sorsának mostohaasága miatt, mely szinte állati sorba sülyesztette, önzővé, hitványnyá tette e különben értékes emberanyagot. Bizonyára úgy érzi ő is Dickensszel együtt, hogy az ember elfajulásában a szegénység a legfölháborítóbb tényező. Pályája elején csakugyan mély részvét szólal meg benne a sors kegyvesztettjei: a szegények s a nyomorban sinylődő gyermekek iránt; de ez a részvét a paraszt gyarlóságainak egyre szilajabb korholásába és kiméletlen fessegetésébe csap át. A philanthropiának ez a jelentkezése már Arany szőlősgazdáját idézi szemünk elé, ki látván, hogy szőlejét a jég elveri, hirtelen dorongot ragad s paskolván a termést, így kiált föl: «No hát, no! én uram-isten, csak rajta! hadd lám: mire megyünk *ketten!*»

Ez a fölháborodása, mely az indulgentiától egyre zordobbá váló arczczal fordul el, valósággal számúzi költészetéből azt a tréfás kedvű, kaczagó hangulatot is, mely

első munkáiban a népeletből még idyllikusan szép és kedves képeket rajzol, különösen fiatal házaspároknak, a gyerekférjnek s a csitri asszonykának összetűzéséről s édes mosolygású kibéküléséről (*A kokas, Csitt-csatt, A kotlós*). A *Sári bíró*, egypár durvább kiszólást leszámítva, csupa kedvesség, telve igazi falusi levegővel, élethűséggel s gondolkozásban és beszédmódban nagy realitással. Egypár rövidebb elbeszélésében a paraszt életének szomorúbb képeit is igaz költői hatással tudja a legteljesebb mértékű realizmus mellett is rajzolni. A *Végvacsora* egy, első házasságából származott fiaért halálosan fősvény, kapzsi parasztasszonynak anyai szeretetéből fakadt tragédiáját mondja el. Dolgozik szakadásig, koplal és rongyoskodik az anyai gondnak ez a boldogtalan monomaniákusa s mégis azt kell látnia reménytelen betegségében, hogy koldusbotra marad két gyermeke. Végül méreggel pusztítja el mindhármójukat. Csupa realizmus az egész és mégis csupa szívet megkapó szomorúság, mely a végén, a mint a három halálra szánt leül az utolsó vacsorához, valami végtelenül fájdalmas accordban cseng ki. Hasonló költői hatást tesz egy másik elbeszélése (*Virrad*), melyben két egyszerű léleknek nagy életértékekkel való megtelését látjuk, a mint vonzalmuk egymás derékségének fölismerésében elmélyül, egész életre szóló hűséggé komolyodik. Kész balladatárgy a tébolyodott *Dorkó* nő története. Méla, szótlán bánatát időnként valami veszett jókedv váltja föl s csodálatos tánczba kezd a galambosi tiszteletes nagy eperfája alatt. Vigan hopp-hoppoz, csattog fatalpú papucsá, néha fel-felrúgja s elkapja. Közben fülsiketítő hangon zagyva nótákat dalol, melyeknek refrainjét vele fúja az egész összecsendült falu gyermekhada. Dorkó nem tud a világról semmit, csak rúgja a port, — tánczol Béninek, hajdan való szép szeretőjének, ki megtiltotta, hogy mással tánczoljon s kit megöltek e miatt legénytársai.

A magyar falusi életet legnagyobb terjedelemmel leg-hosszabb regényében, a *Sáraranyban* festi. A színhelyül szolgáló Kiskara rajzában a magyar falu életét akarja bemutatni, elfogulatlanul, teljes egészében, socialis elrendezkedésében s a költői érvényesülést az által akarja megadni

e rajznak, hogy egy nagy szenvedélytől hevitett s kicsinyes körülményei közt nagyszabású egyéniség keretéül használja föl. Azonban az egész munka valósággal lázas képzeletnek az alkotása, mely egyre jobban elveszti lába alól művészi célját s egyre durvább és idegingerlőbb részletek hajszolásába téved.

Szerencsés leleménnyel a földreéhes magyarnak valóságos naiv eposaul indul, hőse nagy socialis együttérzéssel nemcsak magának, hanem egész koldus falujának a javáért száll harcra. «Földet akar szerezni, hódítani; földet nemcsak magának, hanem földetlen, éhes soknépű falujának. Összecsikorítja a fogát és merően, elszántan néz előre. Ugy érzi, mintha nagy csata előtt állana s mintha háta mögött egész sereg várna.» A regény folyamán azonban útja egyre határozottabban csak a léha falusi Don Juan pályája felé vezet s egyre nyiltabban csak vad szerelmi mámor kergetése lesz minden céljává.

Ennek a nagyerejű s ádáz szenvedélyű parasztnak alakjában — mely, bármennyire is realista akar lenni írója, csupa romantika, a valón jóval túlnövesztett körvonalakkal — a magyar paraszt igazi valójául Móricz ezt a kettős lelket látja: «Istent megcsúfoló erő és vakmerőség s komisz, sunyi alattomoság; a becsület érzése s czéda életmód; józan számítás s a szenvedélyektől elvakultság.» Ez a szilaj vérű paraszt lelkének legerősebb vágyai és szenvedélyei szerint egészen Gorkij «szép haramiájá»-nak testvére, ki a világgal daczol, nem sokat törődik a lelkiismeret szavával s eltiporja a gyöngét. Túri Dani «annyit rabolt az élettől, a mennyit embereknek ezrei nem is álmodnak meg». A gyönyörűségnek ezt a teljességét három szóba foglalja: «Faltam, öleltem, öltem». Az ő szívét is, mint Gorkij embereiét, a fékevesztett egyéni érvényesülés heves és durva ösztönei zajgatják, benne is magasabb rendű, homályos vágyak tombolnak egy gyanított erő kifejtésére, a melylyel nagy, de tisztán, határozottan magától sem látott tetteket akarna véghezvinni. Örökösen lehetlenségek kalandos phantasmagoriái villannak fel agyában. «Hej fattyam, még gróf lesz belőled!» — kiált föl egyik ilyen exaltált pillanatában gyermeke előtt Túri Dani, a kapás fia.

Mint hogy Móricz a magyar parasztság életét «rongy faluban rongy népnek rongy életéül» látja, maga a falu külső képe is valami sajátságosan egyoldalú színezésben jelenik meg nála: nyáron, a mint bágyadt ég alatt, rekkenő hőségben, fülledt, poros levegőben «bután és kimerülten fuldoklik. A falu hosszú utcája úgy nyúlik el, mintha a házak is, az apró sárépitmények végkép megutálták volna a létet. Semmi önérzet, semmi bizalom, mintha maguk lemondtak volna a létjogukról, mintha maguk sem értenék, mit keresnek ők ezen a világon tunya, értéktelen, jövőtlen életükkel». Aztán mintha hirtelen vad száguldású szélroham kavarná fel az utak lomha portengerét, mely marja szemünket s fojtogatja tüdönket.

Ilyen végtelenül sivár egyhangúság az is, a mit a falu embereinek lelkéből tár elénk. Megrögzött világ ez, «a hol az emberi koponyákban az agyvelő némelyeknél keményre száradt, másoknál megpenészedett. Kiskara egész parasztságában az ősi pogányság világnézlete él, a természetimádásnak valami különösen zsongó vallási áhitata». Erkölcstelen, czéda nép ez, felviharzó testi gerjedelmek rabja. Túri Dani férfiasságának vad erejére valósággal üzleteket alapít. Egymás vére ellen ádázkodó, lappangó indulatokkal telvék ezek a mérhetetlen gögösségű, kapzsi, a szerzés lázától hajszolt munkában időnek előtte megszakadt emberek, kiknek eszük minden rosszra jó. Főként ravasz, piszkos alattomoság mozgatja vigasztalan életüket, melynek eseményei elé valóságos mohammedán fatalismussal néznek, úgy, hogy az igazi magyar sorsot Takács Gyuriban akarja Móricz láttatni, «ki tud szenvedni, dolgozni, takarékoskodni, túrni, halni, csak tenni nem elég erős». Az érzelmek viharainak inkább kitettek is nehezen tudják érzéseiket rejtegetni s ezeknek szomorú, gyötrően sajgó szíve is az éj csöndjében vad, átkozódó kitörésekben zsibbad el.

Bármily gazdag rajzára törekszik is Móricz e nagy regényében a magyar paraszt lelki világának, mégsem tudja megszóltatni teljes érzelmi és hangulati scáláját. Hiányzik a regényből a magyar emberre oly jellemző humor, a csöndes, elbúsult melancholia s a sírva-vigadásnak sajátságosan

magyar hangulata. Csak az izgága, duhaj, rosszindulatú parasztot látjuk benne.

Ezeknek a földtűró s egy érzéskörű parasztnak meglehetősen egyszínű csoportját egypár érdekesebb alakkal egészíti ki más munkáiban. Ott sündörög Gedi, a verscsináló tehetségére hiú falubolondja. Félkótyó, alázatos naplopó, de ha rimfaragó képességét kétségbe vonják, megvadul. Ott paroláznak a vásáron csendes beszédű, szónyogó kupeczei; ott veszekszik a hivatalbeli ember előtt a laza erkölcsű dohányos vagy a nehéz természetű juhász; ott dűnnyög a bakon Vidra István uram, a «nemes kocsis», ki ostoba göggel személyes szívességnek tekinti jól megfizetett szolgálatát s ott szipákol öreg papjának dohányából Márkus, a vén harangozó, az istennek eltörődött jámbor cselédje.

Természetesen a betyár sem maradhat ki az alföldi magyar élet jellemző alakjainak sorából. De sajátságos, hogy míg parasztjainak lelkében csupa alacsony indulatot rajzol Móricz, addig betyárjainak szívében nemes érzés szunnyadozik, mely könnyen fölébreszthető. Kormos (*Az utolsó betyár*), a három vármegyétől hasztalan hajszolt futóbetyár, feladja magát, hogy vérdíjával megmenthessen az éhenhalástól egy nyomorult családot.

Méltók ez emberekhez a nők is: a szikár, lesóványodott, fakóbőrű, szúrósszemű, szűk gondolkörükben konykól megmaradó parasztasszonyok, kik pörben állnak az egész világgal, lomposak, renyhék, pénzéhesek és kárlesők. Az idősebbeknek egyetlen nemesebb érzésük van: anyai szeretetük, mely azonban a legtöbbször értetlen, kártevő, «tébolyodott szeretet». A fiatalabbja a kielégítetlen érzékenység lángjában ég s szemérmetlenül, durván és nyíltan kamatoztatja szépségét. Túri Daninak háreme az egész falu asszonynépe, köztük anyósa is. E vad bestia-tömegben a költészetet, a nemes érzést valamennyire csak Túriné szenvedő, elgyötört lelke képviseli, ki holtragyávuult, nagy askeitikus rajongásával egészen kirí abból az erkölestelen környezetből.

Éppen ily sivár a falu rettenetes unalmában őrlődő középosztály élete is. A korlátolt, együgyű jegyző s iszákos

páriája; a gyámoltalan, suta kis prepából nyegle, hányiveti rüpökké lett fiatal népnevelő, kit megkötyagosít a korai önállóság s úri virtusait úgy gyakorolja, hogy ne tanítónak, hanem ispánnak nézzék; a nyomorúsággal küzködő, nagycsaládú tanító s epés arcú, «elnyütt» felesége, a ki tűr, sír, dolgozik, szoptat és koplal s mosdatlan, vásott és rongyos gyermekeik a legsiralmasabb testi és lelki szegénység jajjait sírják. «Ordít körülöttük az élet nyomorúsága minden piszkával, lármájával, becstelenségével és savanyú szagával».

Különösen kevés rokonérzéssel szól a falusi kálvinista papság életéről, két terjedelmesebb munkájában is: *A galamb papnéban* s az *Árvalányokban*. Az a feledhetlen, mélységesen átértett, sokszor szívbeli nagy szomorúság könnyein át édes derével mosolygó kép, melyet e papi világról legnevesebb írója, Baksay Sándor rajzol, Móricznál valósággal eltorzúl. Baksay történeteiben is nyomorúságos, szegénységgel és megpróbáltatásokkal teljes a sorsuk, de békés harmóniájúvá teszi humoruk. Egész életük tanulás és tanítás, jó erkölcsűek, munkások és istenfélők s szívükben meg nem alkuvo hit és kötelességűség él. Életük útját nyájas fénynyel sugározza be a derék papnék okos, vidám arca, kiknek lelkét rendithetlen hitre edzi az életnek sok nehéz vihara közt megelégedésük azzal, a mit adott számukra Isten e földi jóból.

Móricz papjai, egypár rövidebb elbeszélésének szeretetreméltó, de tudós félszepségében komikus tiszteletesét nem tekintve, műveletlen, duhaj és korhely emberek, parasztos modorral, nyers kifejezésekkel, veres nyakkal s önérzetes, tudatlan arcczal. Üres lelkűek, a poharat gyarkrabban forgatják, mint a könyvet s nem nevelnek, mert csak álomba declamálják hallgatóikat öles mondataikkal. Minden szeretetreméltóságuk csak abban nyilatkozik, hogy frissek, mint a mezei vadak és nagyokat tudnak kaczagni semmiségeken. Társaságukban mindig akad egyegy, a ki hideg göggel, affectált komoly arcczal jár-ke, szónokiasan dallamos hangját rezegetve. A rosszul szabott ruhájú, sovány tiszteletes asszonyok legtöbbször a dolog nél-

kül élő, műveletlen és szórakozástól elzárt nők buja szerelmi vágyódásában hervad s ádáz kíméletlenséggel pletykál egymás életének gyakran teljességgel nem épületes dolgairól.

Még a falu ábrázolásánál is kíméletlenebb realizmussal rajzolja Móricz a kisvárosi életet *Az isten háta mögötti* Ilosvának, ennek a tőle valósággal gyűlölt tót fészeknek, embereiben. Úgy hiszi, hogy valósággal valami titokzatos erőnek kell áthatni a vidéki embereket, hogy egész életükben meg tudjanak maradni megrögzött, lehetetlen szokásaikban, kis körükben. Míg a magyar paraszti életből, legalább pályája kezdetén, idylli jeleneteket, szeretetreméltó alakokat is mutat be, addig a kisvárosnak csak rettenetes sivárságát, lélekgyilkoló kicsinyességeit látja. Az a gondolkodás nélkül való élet, mely ott körülveszi az embert, csupa «unalmas egyszerű közönségesség» s lehetetlenné teszi magát az életet, — holott kétségtelen, hogy nem annyira duhaj és culturátlan, mint a milyennek Móricz festi. A kisvárosnak ezt az egész életét Móricz «kicsinyes privátpiszkolódásokból kiinduló komiszkodások összeségének» mondja. Emberei csak testi életre vannak utalva s bizonyos vad érzéki láz gyötri őket, roppant erőszakosak, indulataikat nehezen leplezők. «Alacsony, bectelen, erkölcstelen, utálatos, utolsó nép». Ilosva egész férfinépsége a vén asthmás lutheránus paptól az asszony gimnasista sógoráig léha és tisztátalan vágyával a tanítóné után veti magát, ki, miként Campardoné asszony, «üden kövér kénytelen szüzességében». Hatan alkotják a valóban diszes társaságot, mely a legvisszataszítóbb nyíltsággal ostromolja Veresnét kérő és rimázkodó szerelmes pislogásaival. Az élet iszapja, szennyne anyyira felszínen úszik, hogy befröcscsen az iskola ifjú bűnözői közé is és egyikük egész nyiltan kimondja, hogy az egész városban nincs egyetlen asszony, kit hűtlenségért meg ne ölhetne férje.

A kisvárosnak és falunak ezt a képsorát mint különösen jellemző alakkal, a földesúrral egészíti ki, kinek önkényében és lelkiismeretlenségében egyik okát látja a nép szegénységének és erkölcstelenségének. A jóra valóbbak nem-

zedékek hosszú során át falusi parasztok értelmi színvonala-
lán élnek gond és gondolat nélkül; életük minden változa-
tossága nekik is az, hogy vasárnaponként megtisztálkodnak
s elmennek a templomba. Legtöbbjük azonban erkölcstelen,
léha életet él, mint az «ezerszüzes Gecsy».

Szívesen festi Móricz azoknak a lelki harczeit is, kik
e körből a haladó kor szavára ki akarnak menekülni s vagy
emberkerülővé cynikusodnak, rokkant lélekkel, mint Thorsa
Ábris (*A galamb papné*), vagy pedig szerencsésen átesnek
lelki válságukon s boldogokká lesznek, mint Dávid Zsolt
(*Harmatos rózsá*). E jólétben duskálódó s hatalmaskodó
világnak szomorú árnyképe a nagy család elszegényedett s
elparasztosodott ivadékanak sorsa, az öreg Margitaié (*A hiba*),
ki becstelen és szegény sorában vágyaival és érzéseivel
visszaüt az ősökre; vagy a tönkrement, melegszívű, könny-
nyelmű magyar úr nyomorúsága, — a Szobi Kertészé
(*Judith és Eszter*) s megfagyott lelkű, az életet egy szisz-
szenés nélkül tűrő, nagyúri származású feleségének rejtege-
tett bánata.

Ezekről az alakokról, kiből így képtárát összeállítja,
elmondhatjuk azt, a mit Taine Balzac hőseiről írt: «Szem-
lélésük végre is bizonyos fáradság, utálat, sőt az ingerült-
ség és keserűség érzését hagyja hátra». Egy mégis vigasz-
taló: az, hogy a magyar falusi és kisvárosi élet erkölcsi és
physiologiai tisztasága még ez ingerült és kíméletlen színe-
zésben is óriás magasságban áll a francia naturalistáktól
rajzolt kép fölött, — a mocsoknak, vétéknek és fürtelem-
nek a fölött a rettenetes tömege fölött, a melyet Zola *Pot-
bouille*-ának polgári társadalmáról fest.

A mennyire jellemző ez a világkép az íróra, épp oly
jellemző legfontosabb sajtáságaiban előadása is. Leginkább
jellemző rá bizonyos fiatalos energia, mely élénkséget és
erőt visz be előadásába s naturalistább részleteibe bizo-
nyos nyers brutalitást, a mit Zola *carru*renek nevezett.
Vannak erős feszültségű jelenetei, a hol lebirhatatlan erő-
vel robban ki embereiből az indulat s minden szó úgy
hasít, mint a hogy' az éles penge vág az élő húsba. Az elő-
adásban erre az élénkségre és erőre törekvése azonban néha

egyszínűvé és keresetté válik; különösen a *Sárarany* előadásának folytonos harsogása s nagy lendülete végre is már a modorosság hatásával van ránk.

Bizonyos fiatalos nagyotmondás jelentkezik előadásában a szavaknak értékükön túlcsapongó használatában is. Kiss Virágnak meglehetősen hűvösséggel nyilatkozó vonzalmát «rettenetes nagy, megemésztő nagy szerelemnek» mondja, «a mi a velőit is égette». Sokszor a helyzeteket is éleztetebbeknek, drámaibbaknak rajzolja, mint a milyeneknek az előzményekből vagy a körülményekből mi látnók.

Ez a fiatalság s ennek a fiatalos energiának tékozlása jellemzi alakjait is. Kurjantanak, mikor más csak beszél; vígan koczognak, mikor más csak ballag; felrikkantanak, mikor más csak megszólal. Nem is nagyon mulatságos dolgokon oly édesen kacagnak, hogy a vékonyuk is belefájdul. A fiatal lélek érzésvilágának gazdag scálája szólal meg általuk. Lázár Piroskának (*Harmatos rózsá*) életerőtől vidor, «ragyogó, illatozó és álmélkodó gyönyörűségtől viritó» alakja csupa fiatalos üdeség, szeleverdiség és túlcsapongó életkedv. Nyomában folytonos kacagás csilingel s társaságában annyi a vidám nevetés, mintha folyton csupa üvegharangokkal harangoznának. Ezekben az ifjú teremtésekben kaczag a szív s hirtelen oly nagyra nő, hogy alig fér keblükben. Úgy látszik, ezzel a fiatalos szeleburdiságukkal tartozik össze szabadszájúságuk a társalgásban s nem ritkán neveletlenségük az élezelődésben. Különösen a karjukkal nem tudnak mit csinálni, annyira mozgékonyak s irtóztatós éhséget éreznek még nehéz, szomorú helyzetekben is. Túri Dani indulatában mindig «kivágja az öklét és szeretne ütni». Varga Gyuri (*A százszínsejlem készkenő*), mikor megtudja származását, «felugrott, nagyot dobantott és az öklével bele-sujtott a semmibe. Bikát levágó sujtással a levegőbe».

Lelküknek ezzel a fiatalságával kapcsolatos az is, hogy nagyon ki vannak téve az indulatok viharainak, melyek sokszor rettenetes pusztítással száguldanak át rajtuk. E mellett önfejű, konok emberek, kik szeretik az életet néha még drága áron is «egy kis turucz»-czal fűszerezni. Maga az író sem tud közömbös maradni alakjai iránt s egyáltalán

nem őrzi meg velük szemben a naturalistáktól megkövetelt impassibilitást. Néha valósággal indulatosan támad reájuk s szenvedélyesen korholja őket.

Előadásának egy másik jellemző sajátága s tehetségének talán legértékesebb adománya humora, mely pályája elején igen megható és kedves hangokat sugallt. Egyik első novellájában (*Hét krajczár*) a szegénységnek könnyeken át, szívszakadva kaczagó költészetét igazán dickensi mélységgel szólaltatja meg. Ez a tehetsége sugározza be édes derűvel az ő «aranyos öregeit» s teszi képessé az élet romjain az őszi napsütés bágyadt melegében üldögélő öregek szomorúság jókedvének oly kitünő s szívet megkapó visszaadására. Ez hatja át az olyan kedves melancholiájú jeleneteit, mint mikor Pap Énók (*A galamb papné*) az őszi, ónos permetegtől lehangolt, csüggedt kis párját az ölében hurcolja s felvidulnak; ez ragyogja be boldog derűvel idyllikus hangulatú genre-képeit. Mindezekben mély érzelmi hatással varázsolja elénk az öröm poharának csordultig megtelését, a szíveknek azt az igazi csodáját, hogy maguk megtermik a kősziklán az élet örömvirágát. De humora pályája folyamán egyre érdekesebbé válik és ő maga egyre darabosabbá és kiméletlenebbé. Igazi szeretet és reszvét csak a szegény, szenvedéseibe korán belekomolyodott, csendes kis öreg gyermek iránt él szívében, többi alakjaival szemben nyers és indulatos.

Főerőssége előadásának zamatos, színes, törülmetszett népiessége. Nyelve egyes lapjain valóban oly erőteljes rhythmussal harsog, mint a jó aczélos alföldi búza a kasza alatt. De mennél nagyobb hűségre való törekvése gyakran ragadja izléstelenségre és durvaságra. Nyilvánvaló, hogy még a legmerészebb írónak is concessiókat kell tennie s phonographikus hűséggel nem utánozhatja nemcsak a népnek, hanem még a művelt férfitársaságoknak a beszédét sem. Móricz számára igen messze tolja ki izlése a határkövet s legszebb lapjain is sűrű a trágár beszéd. Embereiből brutális vadsággal tör ki az indulat s úgy árad belőlük beszédükben «az utálatos parasztdurvaság, mint a felszaktatott fekélyből a genny.» Előadásának ezt a szabadszájú-

ságát még élesebben visszatetszővé teszi gyakori kenetessége s bibliás beszédmódja.

Képzetele a jelenségeknek különösen egyes részletei iránt fogékony. A részletek megfigyelésében és leírásában nagy pontosságot mutat, de az elemek synthesise ritkán áll hatalmában, képzetének összefoglaló, egységbe kapcsoló képessége már kevésbé erős. A detail-érzéknek ezzel a fejlettségével kapcsolatos szemléletességre való törekvése s képzetének ezzel a kettős sajátságával függ össze a jelzőknek, melyek a jelenségnek egy-egy részlettulajdonságát világítják meg, föltűnő halmozása és az a gyakori eljárása, hogy a fogalomjelölő szót egy jelző kíséretében előre teszi s a többi jelzőt utána veti. Ritkán látja és láttatja képzetele a jelenségeket plastikus, nyugalmi helyzetükben, inkább bizonyos föltűnő nyugtalansággal a szokottnál sokkal határozottabb lendületűeknek mutatja be alakjainak mozdulatait is, lelki mozgalmaikat is, a mi teljességgel nem válik hasznára realitásuknak.

E mellett a realismusa mellett bizonyos pessimista egyoldalúság is jellemzi phantasiáját, mely az életnek sötétebb képeit pillantja meg leghamarabb s ezeket színezi legnagyobb kedvvel. Alakjaiban is a sötét vonásokat halmozza, az «emberi barmot» keresi bennük. Jellemzése egyébként inkább a külsőségekre irányul, inkább a test érdekli, mint a lélek. De mélyebbre még e jelenségek körében sem hatol és legtöbbször sok szóval is csak semmitmondó általánosságokban marad. Veresnéről ezt mondja: «Primitív s szinte állati szűk gondolatai, de hihetetlen tágas testi érzései voltak»; Pap Énóknéről: «Primitíven szövevényes jellem, lényegére nézve olyan, mint a galamb, csinos, aranyos, begyes, czivódó, szerelmes, minden férfit himnek ismerő». A jellemfejlesztés következetességével keveset törődik, ezt gyakran föláldozza a helyzetek kedvéért. Igaz, hogy a legtöbbször hangulati válságokat és viharokat fest, de még ezek sem indokolhatják a jellemrajznak olyan szeszélyes ugrásait, melyek közt nincs meg az egyazon lélekből fakadó voltukat elhithető áthidalás.

A szerkezet iránt kevés az érzéke. Naturalista törek-

véseiből következik, hogy regényei interieurszerű képekből alakulnak ki, de e képek között szerfölött kevés a fejlődés. A *Harmatos rózsában* a szerelmeseknek, *A galamb papnében* a házaspárnak czivódásai végtelen hosszadalmassággal és rettenetes egyhangúsággal következnek egymás után, a nélkül, hogy akár a cselekvény, akár a lélekfejlesztés egy lépést is haladna előre. Színművei a legteljesebb érzéketlenséget mutatják a szerkezet iránt, főként azok, a melyeket novelláiból írt át s bennük a novelláknak némi élezzettségét és elevenségét is ellapositotta. Ezeknek különben nemcsak szerkezeti szétmállásuk az egyetlen nagy fogyatkozásuk, hanem a drámai élet teljes hiánya, az ízléstelen torzítás és a kétségbeejtő élcelődés is.

Kevés írónk van, kinek pályája olyan elfanyarodást mutatna, a melyet feltüntet Móricznak alig egypár éves, rövid írói pályafutása. Már első kötete is nagyon egyenetlen volt, minden ízükben költői, mélyen megkapó alkotások mellett üresek és értékteleneket is bocsátott közre benne. A gyors termelésben költői ere azóta mintha fogyna, kedves humora, melyet géniusának legbiztatóbb ajándékául kapott, kesernyés, sőt dühös bíralattá áporodik, fordulatos, eleven előadásmódja száraz életképies rajznak ad helyet s mindenáron, tehetségének sajátossága ellenére is nagy conceptiókra törekvése hosszú regényekké szélesített vékonypénzű, novellistikus cselekvényekben akadozik. Ezen az úton egyre messzebb távolodik attól a művészi megizmósodástól, melynek érett gyümölcséül a magyar parasztéletnek igaz és költői rajzát nyujthatná. Ehhez kétségtelen tehetségén kívül elmélyedésre, magának művelésére, munkáinak gondos megrostálására és erős önkritikára volna szüksége. Utolsó kötete azonban (*Tavaszi szél*), melyben válogatás nélkül közli ifjúkori kísérleteit, ebben a tekintetben semmi biztatót sem nyújt.

Az a végtelenül sivár, leverő hatás is, melyet tesz ránk, igazolja irányának azt a fogyatkozását, melyet De Vogüé igen szépen így fejezett ki: «A realista irodalom meglakolt erkölcsi fogyatékoságaért azáltal, hogy csak részlegesen és eltorzítva ábrázolta előttünk a világot, légkör és

távlatok nélkül. A teremtés teendőinek csak első felét teljesítette: meggyúrta, átformálta a sarat, kivett belőle mindent, a mit kivehetett, de elfeledte belélehelni azt a lehelletet, a mely *élő lelket* alkot.» Maga Móricz is mondja: «A váz rüt, rüt. Csak az a kis libegő dísz szép az életben» s mégis irgalmatlanul tépdesi azt a libegő dísz és a vázat mutogatja. A költő nem vizsgálóbíró, a ki nyomoz és büntet s szívéből nem ölheti ki a részvét érzését. Hogy Móricz lelke mélyén igaz költői érzés szunnyad, bizonyosságai azok a versek, melyekben kis fia halálát siratta s hogy jókedv és megkapó humor is van benne, bizonyítják verses állatmeséi és pályája elejének sikerültebb termékei. Igaz, egyetemes sikert csak lelkének ezektől az adományaitól várhat s ha ezeknek a sugallatára hallgat, akkor észreveszi majd népünk lelkének azokat az érzéseit is, melyek gazdag és szép népköltésünket sugallották, meghallja majd a magyar parasztnak nemcsak káromkodását, hanem mesélését s nótázását is.

KÉKI LAJOS.

MOSKOPHILISMUS, UKRAINISMUS ÉS A HAZAI RUSZNÁKOK.

E három fogalomnak első kettejéről eleget írtak ugyan lapjaink, de a dolog lényegére az eddigi közlemények egyike sem terjeszkedett ki. Épen azért azt hisszük, nem lesz fölösleges, ha e kérdéseket olyan oldalukról is iparkodunk megvilágítani, melyekről az ú. n. rutén kérdés kapcsán eddigelé szó még nem esett.

A hazai rusznátság* két nagyon ellentétes külföldi törekvésnek célpontja: muszkák törekesznek utána és ukrainczek. Mindkét irányzatnak egy a célja: culturában és

* Félreértések kikerülése végett hangsúlyozzuk, hogy rutén, kisorosz, rusznák és ukrainczek egy és ugyanazon népnek négyféle neve. A *kisorosz* név az újkori muszka politika szülöttje, nem népnév s *kis* jelzőjével a történelmi valóságnak sem felel meg. A *rutén* nem egyéb, mint a mai déloroszok középkori görög ρουθην = ruszin nevének ellatinosítása, a melyet azonban csak a latinnyelvű tudomány és az oklevelek használtak, általánossá pedig csak a Bachkorszak óta vált. De szintén nem saját népi név. A magyar köznyelv és a történelem századok óta csak az *orosz* nevet ismerte és használta a kisorosz elem megjelölésére, mert a nagyoroszra meg volt a maga külön *muszka* szava. Magának e négyféle nevű népnek saját nemzeti neve csak egy van: a *ruszin* s ennek egy változata, a *rusznák*. Így hívja magát ez a nép mind Déloroszországban, mind Bukovinában, Galicziában és nálunk. Hogy azonban önálló népiségiüket külön névvel is jelezzék és hogy a muszkával való összetévesztés lehetségeit tudományos és politikai működésükben idegenekkel is kikerültessek, a külföldi rusznákok legújabbban (20 éve) fölveték az *ukrainecz*, *ukrainai* nevet az egykori Ukrajnáról, a mely név máskülönben már a XII. századtól ismert. Ezzel iparkodtak megkülönböztetni magukat a nagyorosztól, a kinek nemzeti neve (ruszkij) amazok eredeti nevéhez, a ruszinhoz igen hasonlít. Minthogy azonban a magyarban a ruszin szó nagyon is újszerű s így lehetetlen, ellen-

politikailag az összes rusznákokat egyesíteni. A muszka agitatio háromféle eszközzel dolgozik: 1. katonai kémekkel, 2. faji és nyelvi egység hirdetésével, 3. görög-keleti vallásának (schisma) a görög-katholikus allítólagos testvérekre való kínálásával. A már 260 év óta államiság nélkül élő ukrainismus ennél sokkal szerényebb: csakis a testvéri egységre hivatkozik, a vallás ügyeivel nem törődik. Hogy azonban a dolgokat kellőképen megértethessük, előre kell bocsátanunk a magyar közönség előtt részben teljesen ismeretlen következő részleteket.

Ausztria és Magyarország rusznák eleme 1848-ig észrevétlen, súlytalan test volt a monarchiában. Az alkotmány megnyerése után azonban azonnal életre kelt bennük a szunnyadozó nemzeti erő s ezt főleg az irodalmi nyelvükben beállott fordulatnak köszönhetik. A rusznákok 48-ban u. i. nemcsak a jobbágyság jármát rázták le magukról, hanem a szerbek hasonló példájára az irodalmi nyelvét is. Addig u. i. az egyházi szlávna és rusznáknak lengyellel vegyes valami furcsa, élettelen, szintelen keveréke volt divatos a rusznákok szegényke irodalmában. Nyelvre is, tartalomra is valami olyanforma, mint a minő volt a magyarban a XVIII. századbeli Barczafalvi Szabó Dávid-féle írásmód, a kinek egyik regényében «a bongora szomoronc hangozmányainál epedvényezve czinczármányoztak» a hősnők. És a miképen Csokonainak, Aranyinak és Petőfinek a gatyás paraszttól eltanult nyelvével véglegesen a természetes útra terelődött a magyar irodalmi nyelv fejlődése, épen ez történt a rusznákoknál is. Mihelyt sutba dobták azt az eszméket ölü, élettelen keveréknyelvet és culturájuk alapjává a mindenkitől értett rusznák parasztnyelvet tették, a népnek széles rétegei előtt megnyílt az ismeretek könyve és

ben egyik származéka, a rusznák, a mely szintén népi használatú, a magyarban már régen gyökeret vert, magyarul csakis ezt az egyet lehet használni. (Persze nem *rusnyák* alakban!) Kifejezi a nagyorosztól való kívánatos különbséget és függetlenséget, mert hiszen a magyarban az orosz név ma már a muszka számára van lefoglalva, de megfelel egyúttal a magyar nyelv szellemének és a történelmi felfogásnak is.

a haladás útja. Ma, 60 év lepergése után az ukraïno-rusznák népnek tekintélyes irodalma, művészete, tudománya és sok kulturális intézménye van. E népnek pedig annál is inkább kellett a nép nyelvéhez fordulnia, mert az egész ukraïnis-taság tiszta demokratikus elemekből: paraszti sorból kimívelődött középosztályból és egykori jobbágyokból áll. Aristokráciáját elnyelték a lengyel és muszka történelmi események, a mely két elem 1340 ben, illetőleg 1654-ben államiségát is elnyelte.

A mult század 50-es éveiben azonban Magyarországon és Ausztriában a rusznákok között is felütötte fejét a panslavismus, jobban mondva: a panrussismus. Ezt az áramlatot vallási és politikai okok indították meg, a melylyel aztán ketté szakították a rusznák társadalmat odakinn: rusznák nemzeti alapon álló ukraïncekre és magukat a muszkák ölébe dobott moszkophilekre.

A magyar szabadságharczot leverő muszka hadak Galiczián át hazánkba való vonulása óta sajtó, rubel és személyes érintkezés által egyre jobban elharapózott az a tanítás, hogy nincsen kétféle orosz (t. i. nagy- és kis-), hanem csak egy, tehát nyelvben, faji öntudatban és culturában minden rusznáknak a muszkával egységben kell élnie. Galicziában a lengyelek ellenhatása miatt a rusznákoknak csak egy része pártolt át ehhez az új tanításhoz, a magyarországi rusznákok között azonban, sajnos, kizárólagosan úrrá lett ez a felfogás. Nem volt itt ellensúlyozónak a lengyel, a Bach-kormány pedig szabad kezet adott minden nemzetiségnek. E miatt aztán az történt, hogy a papokból álló hazai rusznák értelmiségnek csaknem minden embere moszkophillá változott. Ez már a történelem ténye, tehát bátran kimondhatjuk az igazságot: Dobránszky Adolf muszkásító iskolája minden vonalon győzött. És pedig nemcsak nálunk volt ennek hatása, mert ideiglenes győzelemre segítette még a galicziai moszkophileket is.

Pedig az orosz faji és nyelvi egység tana tévtan.

A dolog ugyanis úgy áll, hogy az orosz állami élet kezdete a IX. és X. században tisztára a mai rusznák (kis-orosz) déli guberniumokhoz fűződik. Azt a *Ruszy* nevű ál-

lamiságot (központja Kiev), melyből a mai Oroszország alakult, rusznák elemek alapították. A nagyorosz faj csak későbbben, a XI. században alakult ki és pedig úgy, hogy az anarchikus jellegű rusznák állam részfejedelemségekre való darabolódásakor egynéhány rusznák törzs kivált a közösségből és a déli steppéről messze éjszakra vonult. Ezek itten Szuzdal és Novgorod megalapításával új, önálló államot teremtettek és az ott talált finn-varjág-csud-mongol öslakossággal vérbelileg teljesen összekeveredtek. Ennek a keveredésnek az eredménye a mai nagyorosz faj és nagyorosz nyelv. Az orosz nép tehát fajilag és nyelvileg is kétfelé váltan, két államban különféleképen fejlődött és politikailag csak 400 év múlva, 1654-ben egyesült. Tiszta Ruszj voltában csak a délen továbbra is ősi helyén fejlődő mai kis-orosz elem maradt meg, melyet sem vérbeli, sem nyelvbeli nagyobb átalakulások nem értek.

Természetes, hogy az éjszakra vonult atyafiak a rusz, ruszkij nemzeti nevet oda is magukkal vitték. Még természetesebb azonban, hogy az ottani földrajzi és néprajzi viszonyok a kirajzott törzseket idővel annyira átváltoztatták, hogy ma a nagyorosz fajilag és nyelvileg a kisorosztól teljesen különálló típus. A kisorosz már régóta nem érti a nagyorosz nyelvét és viszont. Kettejük között olyan a viszony, mint a németek és a németalföldiek között. Ki merné azt állítani, hogy a hollandusok nyelve a németnek csak egyszerű dialectusa? Ki tagadná igényüket a némettől különálló nyelvük használatára, külön culturára? Már pedig a muszka a hasonlóság révén csupán dialectusának tekinti és kezeli a rusznákot. Saját kisorosz lakosságát erőszakkal muszkásítja, a külföldieket pedig az egység maszlagával bolondítja. Persze jó pénzért s ezenfelül a görög ritus latinositása miatt a lengyelre dühös osztrák-rusznákok között bolondot még ma is kap.

Hogy mennyire nem igaz az orosz egység elmélete, azt az élet igazolta a legjobban: még ma, 60 esztendei küzdés után sem tudott mélyebben gyökeret ereszteni a rusznákok közé. A nyelvi egység ábrándjában uszkáló galicziai és magyarországi rusznákok az 50-es évektől kezdve

roppantul erősködtek, hogy ők már most egyek a muszkával s így nekik csak muszka nyelven, a muszka grammatika szabályai szerint szabad írniok, tanítaniok. Amott a Szttauropigia és a Kacskovszki-társulat, nálunk pedig az ungvári Sz. Bazil-társulat vezetése alatt, valamint Dobránszky politikai ujjmutatásai mellett megindult a muszkásítás: hírlapokban, iskolakönyvekben, szindarabokban, társadalmi életben mindenütt muszkaságra törekedtek.

De óriási csalódás érte a Dobránszky-féle irány híveit és pedig nálunk és Ausztriában egyaránt: akárhogyan is erőlködtek, a rusznák fejnek idegen muszka nyelvet sehogyse bírták elsajátítani. Hiába írták meg a muszka nyelvnek hangzatos czimű grammatikáját: *Oroszul egy óra alatt*, a muszka cultura a rusznák talajban sehogyan sem akart megfogamzani, mert csakis az értelmiség körében erőszakolták. A nagy tömeg ettől távol állott. A mikor a dolog haszontalanságáról meggyőződtek, az 1870-es évek vége felé a magyarországi rusznákok kezdtek húzódozni a muszka áramlattól. Megszakították a galicziai moszkophilekkel való összeköttetéseket, lapjaikat nem olvasták, az ungvári Sz. Bazil-társulatot kezdtek elhanyagolni. Minthogy muszkául nem bírtak sem írni, sem olvasni, se beszélni még maguk között sem, saját rusznák nyelvük pedig nekik gubaszágú, nyomdafestékre érdemetlen volt, valamiféle nyelven pedig csak kell a culturembernek gondolkoznia és dolgoznia: szép lassan elkezdettek magyarosodni.

A muszka egység hirdetése a legjobb magyarosító eszköz volt.

A 80-as évek óta felnövő magyarországi rusznák nemzedékek már csupa merő magyar culturában nőttek fel, csakis magyarul olvasnak, beszélnek. Ma Magyarországon politikai értelmű moszkophilismus nincs. Ismétlem: csakis azért, mert muszkául nem tudtak megtanulni, a maguk rusznák nyelvét pedig teljességgel ignorálták.

Hogy igazat mondok, azt a galicziaiak teljesen analog esete is bizonyítja. Az osztrák rusznákok moszkophiljei az idegen muszka nyelvet hasonloképen nem bírták elsajátítani (a miképen még ma sem tudják ezek, a politikában *ó-ru-*

tének neve alatt szereplő, orosz hatás alatt élő elemek), a maguk rusznák nyelvét meg nem művelték. E miatt kénytelenek voltak magyar társaik mintájára átvenni a rajtuk állandóan uralkodó politikai vezető elemnek nyelvét: maguk között még ma is lengyelül beszélnek. Egész mivoltuk az ukrainismus tagadásában merül ki: egészséges gondolatot természetellenes irányuk miatt nem termeltek sem tudományban, sem irodalomban, sem a gazdasági, szociális életben. Akárcsak a magyarországiak. Életüket a rubel tartja fenn, mint ezt a nagyszámú kémkedési pör még a jelenben is bizonyítja.

A 80-as évek óta szépen kipárolgott ugyan a hazai rusznákok fejéből az orosz faji egység politikai ábrándja, de nem így van ám ez az irodalmi nyelv egységének phantomjával. Ez még mindig lidérczként nehezedik a magyar-rusznákok lelkére.

A Dobránszky-Kimák-fele *Szvjat* és egyéb irányadó ungvári lapok hiába szüntek meg, mert örökösök, a *Kárpát* és *Lisztok* 1903-ig, azóta pedig a *Negyilya* és *Nauka* című lapok mind a mai napig is csak ugyanazt a nagy-orosz grammatikai befolyást mutatják, mint a mely alatt amazok álltak. Ezt pedig csakis annak lehet tulajdonítani, hogy ennek a grammatikának multja, tehát ereje immár 60 esztendő. A 60-as években még az ungvári gymnasiumba is be tudták csempészni ezt a pseudo-muszka nyelvet, a diákoknak ott a történelmet, számtant, földrajzot és orosz irodalmat azon kellett tanulniok. A papképző seminariumokba hasonlóan utat talált ez a nyelv, úgy hogy joggal mondhatjuk, megmétélyezte hét vármegyében az egész rusznák intelligentiát. A megszokottság miatt való ereje olyan nagy volt, hogy a rusznák tollforgatók ma sem tudnak rusznákul, rusznák formákkal és rusznák szókkal írni. A köznéppel ugyan rusznákul beszélnek, de mihelyest papírra kell valamit tenniök, az okvetlenül muszkiás köntösben jelenik meg.

Próbálgatták ugyan észretéríteni őket a galicziai ukrain írók azzal a biztatással, hogy írjanak ők is ukrainul és pedig az új (ukraino) helyesírással, vagyis csatlakozzanak

az ukraïno-culturához. Erre a mi tollforgatóinktól mindig ugyanazt a gúnyos feleletet kapták: «Nekünk semmi közünk a ti ukraïnai nyelvetekhez, mert az nem is rusznák, hiszen azt a polyákok találták ki számotokra a nagyorosz törekvések ellensúlyozására!» A történelmi fejlődés etimologikus ürügye alatt továbbra is azt tanították, hogy a magyar-rusznákok számára olyan helyesírással és olyan grammatikai formákkal kell írni, mint a milyeneket a muszka használ.

Volt-e valami haszna ennek a pseudo-muszka irodalmi erőlködésnek?

A dolog természetéből folyik, hogy könyvből, mindennapos személyes érintkezés nélkül, a muszka nyelvet elsajátítani nem tudta nálunk senki sem. A nagyoroszok most is mosolyognak, a mikor ilyen Ungváron készült, pseudo-muszka terméket vesznek a kezükbe. Még természetesebb pedig, hogy ennek a nagyorosz tengerbe hordott pár csöppnyi magyar-rusznák igyekezetnek még csak a buboréka sem maradt meg. De eredeti célját, egy úgynevezett «magyar-rutén» nemzetiségnek a kialakulását sem tudta elérni ez az igyekezet, úgy, hogy ilyennek máma még csak nyoma se maradt. Ilyen nemzetiségnek kialakítására lett volna ugyan jó alkalom a Bach-korszak csendes idején, de ezt a hazai rusznákok egyébre használták ki.

Azaz hogy egy nyomot mégis csak hagyott maga után, de ez azután végzetes volt. Eredményét az egész hazai rusznakság még mostan is sinyli.

Az a kezdetben politikai, utóbb pedig csupán irodalmivá zsugorodott moskophilismus ugyanis a hazai rusznák társadalmat két teljesen ellentétes, egymásnak idegen táborra bontotta: nagyorosz-barát intelligentiára és rusznák parasztságra. Az első eleinte muszkásdit játszott, a mivel aztán minden későbbi (nem is muszka) törekvéseivel a magyar közvéleményben a «muszkaság» örökös gyanuját költötte föl, húsz év mulva pedig épen e miatt gyökeresen elmagyarosodott. Ámde a parasztosztály akkor is, most is csak rusznáknak és pedig tudatlan, barbár rusznáknak maradt. Az előbbi nagyon természetesen mit sem törődött a paraszttal

és fölvilágosításával. Hiszen az ilyen humanitárius munkához emennek gubaszagú nyelvét kellett volna papírra tennie, ettől pedig irtózott: nem engedte a muszkaláz. Így aztán a rusznák nyelv megvetésével kihalt az intelligentiából a paraszt élete iránt való mindennemű érdek és érdeklődés. Homicskó Miklós, a mikor őt Dragomanov híres ukrain folklorista és politikus a kisorosz parasztnyelv használatára ösztökélte, nyíltan megírta a *Kárpátban*, hogy «az irodalom mindenütt csupán csak az urak számára ír, mi tehát nem törődünk a parasztnak irodalmi és egyáltalán sajtó útján való nevelésével». Ezt a jelszót aztán olyan szó szerint értelmezte az intelligencia, hogy egyetlen egy gazdasági, orvosságos, házi tanácsadó könyvecskét sem adott a nép kezébe, egyetlenegy olvasókört, gazdasági egyletet sem alakított. Húsz-harmincz esztendőnek minden törekvése néhány rossz tankönyvön kívül kalendáriumokban és szentek életében merült ki. Irodalmat azon a muszka nyelven nálunk nem lehetett csinálni.

Mi lett ennek az eredménye?

Az értelmiségétől magára hagyott köznép zülleni, fogyni kezdett; az uzorának, pálinkának és nyomornak áldozatává lett. A muszkázó irány korában az értelmiség nem akarta kiemelni sötétségéből a parasztságot, megmagyarosodása után pedig nem mert ehhez hozzáfogni a miatt a bizonyos muszka gyanu miatt. Magának az államkormányának kellett fölfedeznie 1896-ban, a millenniumi ünnepélyek beszkidí jelenetei alkalmával, azt a szörnyű gazdasági és szellemi züllést, a melybe a magára maradt parasztság belezuhant. Az úgynevezett rutén-actióval kellett közbelépnie, úgy a hogy helyrehoznia azt a mulasztást is, a mely az intelligentiának «tartozik» lapjára 40 esztendő alatt fölrovatott. Igaz ugyan, hogy az a rusznák intelligencia, elmagyarosodása után, a magyar hatóságoktól és a közvéleménytől való féltében aggódva fázott most már mindenféle cyrill-betűtől és még most is attól fél, hogy bármi közérdekű dologban is lépne föl sajtóban vagy a gyülekezeti jog alapján, abban a hatóságok okvetlen muszkaságot fognak keresni. De ez nagyon kicsiny mentség nekik. A fő

hiba mégis ott volt, hogy annak idején idegen culturát akartak ide becsempészni. Mert ez azután meg is boszulta magát: a magyar-rusznák nép iszonyú elzüllesztésével. A dolgok teljes ismeretében határozottan állítjuk, hogy a rusznák köznépi nemzetgyöngítő sorvadásában a vezető értelmiség muszka irodalmi játékaiknak igen nagy részük volt. Magát a gazdasági romlást sok egyéb körülmény csak sietette; de azt, hogy teljesen magukra hagyatva védelem nélkül maradtak és azt, hogy Magyarországon ma a legtöbb analphabéta éppen a rusznákok között van, csakis az olyan Homicskó-féle gondolkozás számlájára írhatjuk.

Ime 1898-ban maga a kormány indít a köznépi számára rusznák lapot, a ma is élő *Negyilyát*. Nyilván meg akarta ezzel mutatni, hogy ez a rusznák értelmiségnek lett volna kötelessége; de egyszersmind azt is meg akarta ezzel mutatni, hogy nem kell éppen úgy fáznia a cyrill-betűktől és a magyar hatóságoktól, csak éppen módját kell annak ejteni, hogyan és miről szóljon a paraszthoz. A kormány szándéka igen dicséretes volt: e lap útján a nép gazdasági nevelése, természetesen a köznépi rusznák nyelvén irandó hasznos cikkekkel.

Ámde ebben a *Negyilyában* sincs semmi köszönet. Az a 40 évi grammatikai muszkázás ugyanis gyökeresen kiölte a rusznák tollforgatókból egyúttal a rusznák népi nyelvi érzéket is. Ma ugyanis az a furcsa helyzet állott elő, hogy a 300,000-nyi rusznakságban alig 10 olyan ember akad, a ki a tollat forgatni tudja, de ezek ma írni-olvasni se muszkául, se rusznákul már nem tudnak. Össze-vissza keverik ezt tóttal, szerbvel, magyarral. A *Negyilyát* például olyan ember szerkeszti, a ki tót vidéken született, muszkázó grammatika alatt iskolázott az ungvári tanítóképzőben, szerbek között a Bácskában gyakorolta az orosz és most Budapesten tanító. Sem érzéke nincsen a kisorosz nyelvhez, sem pedig ideje-módja arra, hogy lapjában a hazai rusznák népi igényeinek megfelelő nyelvtani és lexicális rendszert alkalmazhasson. Nem tudom, mit szól ehhez Szabó Endre, a lap főszerkesztője? Mert Szabó Endre ismeri a rusznáktól olyan nagyon elütő muszka nyelvet s így könnyen megállá-

píthatja a *Negyilyáról*, hogy ennek nyelve és a muszka nyelv között nagy a különbség. Ámde azt a még nagyobb különbséget, mely a *Negyilya* nyelve és a hazai rusznákok nyelve között tényleg van, már bajosan fogja észrevenni. Ehhez rusznák-vidéki születésű ember kell, a ki ezt a népnyelvet jól ismeri s azonfelül tudatosan járatos az ukraínai, meg a muszka nyelvben is. Nem akar ez személyi támadás lenni, mert hiszen ez a szerkesztő típusa az összes (mind a tíz!) magyar-rusznák eddigi tollforgatóknak. A lapocska ugyan nem bukhatik meg, hiszen a földmívelési kormány adja ki; de az bizonyos, hogy szörnyű gallimathiással teljes cikkein a rusznák paraszt csak a száját tátja: «Nagyon okosan, úri módra lehet írva, mert nem értek belőle semmit!» A *Negyilya* és majdnem minden magyar-rusznák nyomtatvány nyelve se nem muszka, se nem rusznák, se nem tót, hanem e háromnak valami olyan furcsa zagyvaléka, a mivel a paraszt fejletlen eszét még inkább beboгоzza, nem hogy ismeretekre vezetné. És itt van a legnagyobb hiba!

Egyetlen egy ember volt, a ki a hazai rusznák népnelv körül rendet iparkodott teremteni: Csopey László. A rusznák nyelv szótárát is összeállította, melyet a M. Tud. Akademia a Fekesházy-jutalommal tüntetett ki. (Kár, hogy csak a rutén-magyar részt készítette el.) Azonban olyan időben jelent volt meg (1883), a mikor a muszkázó grammatizálás nálunk még virágjában volt s e miatt Ungváron lehurrogták. Hivatalosnak az ugyanakkor megjelenő Mitrák-féle szótárt ismerték el, a mely pedig nem egyéb, mint a muszka Dalj szótárának szolgál fordítása. Csopey kitűnő népiskolai könyveket is szerkesztett, ámde ezeket hamar kiküszöbölték s helyükbe újból muszkázókat tettek. A *Lisztok* külön mellékletek gyanánt az ilyen irányú tankönyveknek egész sorozatával igyekezett gáncsot vetni a Csopey igen jó könyveinek, a ki azokat a természetnek megfelelően hazai talajra alkalmazta. Csak most a legeslegújabb időkben iparkodik erre a térre visszatérni az ungvári *Nauka* című néplap, a mely a régi iránynak rovására a rusznák köznyelvnek sok engedményt tett. De meg is adta az árát:

a munkatársak tiltakoztak czikkeiknek elruszuákosítása ellen és elhagyogatták, a lapról pedig kiadója (az Unio r.-t.) levette a kezét. Hogy pedig a bukástól megmentsék, a hetilap átváltozott havi közlönyvé és teljesen a szerkesztő tulajdonába ment át.

Pedig Csopeynek nagyon is igaza volt. Mert időközben odakinn az ukrainismus nagyon erőre kapott és nyujtogatta kezét Magyarország felé is. Az osztrák alkotmány értelmében ugyanis ott minden népnek iskolai, közigazgatási és törvénykezési dolgaiban a maga anyanyelvét korlátlanul lehet használnia és fejlesztenie. Nem is csoda, hogy az osztrák rusznákok — a népnelv természetes alapjára helyezkedve — hamarosan fellendültek. A mióta az ukrain nyelvet hivatalossá tették (1892), saját nyelvén az ottani paraszt hamar megtanult írni-olvasni s a középosztály nevelésére évről-évre csak úgy ontja a tanult ifjúságot. Ezek folytán az ukraino-rusznák cultura hihetetlen gyorsasággal fejlődött ki. Ez a természetes népnevelés ma már a köznép tömegét is annyira öntudatosá tette, hogy az ukraino politikusok egykori államiságuknak restaurálását is tervbe vették. Oroszországi testvéreiket az ottani hatalom vasmarka szorongatja, onnan — kellő számú intelligentia hiányában — egyelőre nem sokat várhatnak. Nagyon természetes tehát, hogy magyarországi testvéreiket vették célba.

Feljebb már említettem, hogy a galicziai ukrainczek között mindig akadtak olyanok, a kik a hazai rusznákságot ukraino rutén irányba szerették volna terelni. Ennek rövidke időre eredménye is volt nálunk. A hat nyelven megjelenő *Néptanítók Lapja* ugyanis 1872-ben, Ferencz József nevű szerkesztője idejében, valamelyik galicziai író ösztökélésére ukraino nyelven Kulis-féle helyesírással jelent volt meg. Hogy általános visszatetszést ért volt el, az nagyon is természetes; mert hiszen a milyen idegen volt a muszkás nyelv, épen olyan idegen, szemet szúróan szokatlan volt az ukraino köntös is. Nem is tartott ez tovább két hónapnál s a muszkás írásmód ismét visszanyerte egyeduralmát. A sokszoros ukraino próbálgatás azután is mindig csütör-

tököt mondott. Hogy ebben a magyar rusznákok nem akartak kötélnek állani, annak igen mélyenjáró okai vannak még mostan is.

Az egyik az, hogy a galicziai rusznákság a történelmi Lengyelországnak volt egyik tagja, mely 1340 óta állandóan a katolikus lengyelek culturáját érezte maga felett. E miatt a nép nyelvébe számos polonismus csúszott be, a miként Magyarországon viszont sok hungarismus. A Puskin-féle nagy orosz nyelvhez képest persze nem illettek ugyan bele azok a lengyel idegenszerűségek (ki is küszöbölték rég); de ez épen elég volt az ottani és a magyarországi moskophileknek annak a hirdetésére, hogy a rusznákok nyelve tulajdonképen polyák nyelv, grammatikáját és helyesírását a polyákok találták ki az ukraincek számára.

Ugyanebből folyik a másik ok is, a mely a magyar-rusznákokat az ukraincektől távoltartja. A néhai Lengyelország rusznákjainak története ugyanis tele van a lengyelek ellen vívott kétszázados harcok véres emlékeivel; ámde ezek a zaporogi kozákok és hetmánjaik idegen, ismeretlen alakok a magyar-rusznákok előtt. A míg az osztrák és oroszországi rusznákok a bálványozásig lelkesednek értük, a mieinket ezek hidegen hagyják.

A történeti élet folyamata szülte a harmadik elidegenítő okot is és pedig a legerősebbet. Ez pedig a vallás. Az oroszországi rusznákok a muszka államvallásnak a tagjai (görögkeletiek), azonban az osztrák rusznákok görögkatholikusok épen úgy, mint a magyarországiak. Ámde Ausztriában a lengyel jezsuiták befolyása a lengyel nemzetnek muszkagyűlölő politikája miatt olyan latinisáló változtatásokat hozott be az ottani rusznákok görög kath. egyházába, a milyenek a görög egyházban sehol sincsenek a világon; tehát a magyarországi rusznákoknál is ismeretlenek: monstrancia, orgona behozatala, azután ikonosztáz hiánya, szobrok, a Bazil-rend megrendszabályozása jezsuita mintára stb. Ennek az volt a célja, hogy az osztrák rusznákokat egyházilag minél jobban eltávolítsák a muszkáknak hasonló berendezésű egyházától. Ugyanezek a megtámadott görög ritusbeli sajátságok ugyanis a muszkában és a hazai

rusznákságban egyformán és érintetlenül megvannak. Nagyon természetes tehát, hogy a magyarországi rusznák mindenféle közelítgetésekre azt vetette oda a galicziainak: Te nyelvedben polyák vagy és nem rusznák, vallásodban pedig pápista és nem görög, tehát semmi közünk egymáshoz! Vallási dolgaiban a magyar-rusznák tényleg magához sokkal közelebb állónak érzi a muszkát, mint a galicziai testvért, mert amaz pápista elemektől mentes.

Negyedik, választóhatár a két rusznákság között az, hogy mikor az osztrák rusznákok 1848 után nemzetiségi öntudattal szervezkedni kezdettek, ebben a politikai és kulturális újjászületésben a mieink semmiféle részt sem vettek s az új ukraino-rusznák culturában azóta sem vesznek részt mind a mai napig. Akkoriban Dobránszkyék a mieinket egészen más irányba terelték, mostanában pedig a mondott okokból nem akarnak velük egységben élni.

Ha ezekhez még a földrajzi helyzet elkülönítő nagy erejét is hozzávesszük, teljesen elhíhető, hogy a magyar és osztrák rusznákok között akkora az ellentét, hogy szellemi egyesülésük lehetőségére gondolni sem igen lehet. Ez pedig magyar nemzeti szempontból igen biztató jelenség. A magyar-rusznák undorral dobja félre az esetleg kezébe kerülő ukraino-rusznák könyvet, ha még olyan érdekes és hasznos is a tartalma. Egymást a két rusznák valósággal gyűlöli. Hogy ez mennyire igaz, legjobban mutatja az Amerikába kivándorolt rusznákok példája. Van ott ugyanis mintegy 150.000 magyarországi rusznák és körülbelül 100.000 galicziai. Amerika szabad földjén módjukban volna, hogy ez a kétféle rusznákság összeölelkezzék és szabadon vallhassa a faji és kulturai egységet. Mégis mit látunk? Az amerikai magyar-rusznákok késhegyre mennek osztrákföldi testvéreikkel. Nem hogy barátkoznának, hanem egymásnak legnagyobb ellenségei, akár csak itthon, úgy, hogy még egyházilag sem akarnak egy közös püspök (Ortinszki) alatt megmaradni.

Mindezeknek a fent mondott nagy nemzeti ellentétekből kifolyólag az az oka, hogy az osztrák rusznákoknak 60 esztendő alatt kicsiszolt, irodalmivá tett népnyelvük a

phonetikus helyesírás köntösében jelenik meg. A magyar-rusznákok pedig a muszka grammatika 60 esztendőös lidércnyomása alatt és nem indokolt lengyelgyűlöletük miatt még ma is azt vallják, hogy nekik nem szabad másképen írniok, mint az 50-es években Dobránszkyéktől behozott etymologikus helyesírással. Ámde ha a dolgoknak mélyére nézünk, azt látjuk, hogy az etymologia a magyar-rusznákok irataiban csak arra szolgál, hogy a muszkával legalább külső formában úgy a hogy meg lehessen tartani az egyiséget. Mert 1848 előtt is volt nekik olyan a milyen irodalmuk, ámde ez a hazai rusznák népnyelvből fakadt. Hogy aztán 48 után egyszerre átcsapott a muszka irányba, az tisztán csak Dobránszkyék természetellenes irányítása okozta. Minthogy pedig a Bach-korszakban ez az irányzat a magyar-rusznákok egész tanult rétegét áthatotta, ehhez a muszkás etymológiához ez annyira hozzászokott, hogy a muszka irodalom és nyelv nagy tekintélye miatt más nyelvet és más írásmódot (a magáét) el se tud képzelni. Ma az elmagyarosodott tollforgatók, már a mennyire éppen a köznép szükségleteire a tollat forgatgatják, ehhez az etymológiához már csak öntudatlanul, a megszokottság erejénél fogva ragaszkodnak. Maguk mentségére azzal állnak elő, hogy az etymologikus formákhoz nem a muszkával való azonosságuk miatt ragaszkodnak, hanem azért, mert a lithurgikus ó-szláv formái is ilyenek, már pedig a nép a templom révén ezekhez nagyon hozzászokott. Ezzel szemben azonban megállapíthatjuk, hogy az élő rusznák nyelvre a holt szláv nyelv formáit ráerőszakolni nem lehet, mert e két nyelv grammatikai formái ellentétesek. Ha ők mégis az ó-szlávra hivatkoznak, annak, nyíltan kimondva, az az oka, hogy az ó-szláv nyelvtannak nagyon sok formája él a nagy- orosz irodalmi nyelvben. Azonkívül az az etymologikus irány nemcsak a muszkát utánzó helyesírásra terjed ki, hanem a szavakra és fordulatokra is. Nézze meg a hozzáértő ember akár a *Lisztokot*, akár valamely más Ungváron termett nyomtatványt, mindenütt fog muszka szavakra találni még olyan esetekben is, a mikor a rusznáknak meg volna a maga külön szava. Ezért «magos» a parasztnak

az az ú. n. irodalmi nyelv a *Lisztokban* és *Negyilyában* egyformán. Ennélfogva az ó-szlávra való hivatkozás nem egyéb kényelmi kibuvónál.

A galicziai rusznákok azon pártja, a mely még ma is vallja a muszkával való faji és nyelvi egységet (a politikában ó-ruténeknek hívják őket), az ú. n. moskophilek ennél már sokkal őszintébbek. Ők nyíltan vallják, hogy a phonetikus helyesírással szemben azért ragaszkodnak az etymologikushoz és azért vetik meg a saját kisorosz nyelvüket, hogy ezzel is közelebb lehessenek a muszkához. Kacskovszkíról nevezett obscurus társulatuk minden kiadványára oda biggyeszti a figyelmeztetést: «A történelmi vagyis etymologikus helyesíráshoz azért ragaszkodjatok, hogy szabad belépéstek lehessen a régi és a jelenkori nagyorosz culturába. A polyák találmányú phonetikus könyvektől óvakodjatok!» (Itt megjegyezzük, hogy az oroszországi ukrainczek már 1798 óta kezdték meg a népnyelvnek phonetikus, egyedüli helyes írásmódját, tehát olyan időben, a mikor a lengyeleknek eszükbe se jutott, hogy van náluk rusznák nemzetiség is.) A valóság az, hogy Galicziában a ki rusznáknak (ukrainecznek) érzi magát, a nép nyelvén és phonetikusan ír; a moskophilek ezt mind a kettőt megvetik; viszont pedig az is igaz, hogy rusznákul csakis phonetikával lehet írni. Mihelyt etymológiával ír valaki, rögtön közel jár a nagyorosz formákhoz.

Máma tehát úgy áll a dolog, hogy a hazai rusznákok értelmisége politikailag őszintén magyar. Más egyéb se nem akar, se nem tud lenni; irodalmi nyelvében azonban még mindig a muszkázás formái alatt sinylik. A phonetika s evvel a népnyelv nem tud sehogy sem érvényesülni. A köznép viszont éppen e miatt a gondolkodás miatt tudatlan és szegény. Azonban minden tudatlansága mellett is szomfas az ő lelke. Érzi, hogy szüksége van lelki eledelre is, mert az élet megköveteli a magáét, de ezt sehonnan se kap. Értelmi és gyakorlati nevelésével nem törődik az ő vezetősége. Csudálkozhatunk-e aztán, hogy ez a szomjas lélek megismerve Amerikában a galicziai moskophilektől is kinált «olcsóbb» hitet, a schismát, mohón kaputána? Nem csak gazdasági-socialis dolgokban kell keres-

nünk a muszka hit terjedésének okát. Sőt a lélektani okok amazoknál sokkal fontosabbak. A magyar-rusznák intelligencia az élet számára kap ugyan elegendő magyar culturát, de mit kap a köznép? Ez máról-holnapra nem tudott úgy megmagyarosodni, mint amaz, s így a magyar culturának részese nem lehet. Saját culturát pedig, ha még olyan kezdetlegest is, vezetősége előbb nem akart, most pedig már nem tud neki adni. A modern haladás útjáról ledobott köznép ma már tehát csak a schismában lát valami olyast, a mi az ő lelkét is meg tudja mozgatni. Ez az egyetlen culturjelenség, a mely az ő hite szerint azt jelenti, hogy ime mégis van valaki, a ki én velem is foglalkozik! A schisma, mint culturjelenség, panaszos szavával hangosan jelenti a megfigyelő előtt: «Allami és egyházi vezetők, ti cultur-tényezők, védtelenül hagyatok; nem adtatok nekem semmi lelki táplálékot, nekem pedig szükségem van ilyenre; hát én ezt akárhonnán elfogadom, még ha a muszka kínálja is!»

A hazai rusznákság ilyen culturtragédiának és rosszszul felfogott hazafiságnak az áldozata!

Azután azt sem kell figyelmen kívül hagyni, hogy a schisma éppen abban a Máramarosban ütötte fel a fejét, a hol a multban is a legtovább volt életben. A többi vármegyék rusznáksága hit dolgában még 1646-ban egyesült Rómával, de Máramaros egészen 1761-ig schismaticus maradt. Az unió első terjesztése alkalmával igen tekintélyes hitvitázó irodalom indult meg mind a két félről, a melynek kéziratossá termékei (a rusznákoknak nyomdájuk 1863-ig nem volt!) hatalmas foliánsokban még most is a nép kezén forognak. Magam is láttam Máramarosban egy ilyen féltő gonddal tartogatott kéziratot kérges tenyerű rusznákok között, a kik abból nagy lelki élvezettel olvasgatják még most is, hogy milyen csaló a római pápa, milyen ördögfiak az unitus papok és hogy az egyedül üdvözítő helyes hit a pravoszlavije, a schisma. Minden faluban akad egy-két írástudó. Elképzelhető tehát, micsoda hatást érnek el ezek, a mikor ezeknek a XVII. századbeli emlékeknek az uniót piszkoló vitáit nyilvánosan felolvassák. Könyvben van, tehát szent igaz!

A magyar-rusznákokra ma tehát egyfelől az ukrainczek számítgatnak, másfelől a muszkák. Az előbbieknél a kifejtett okoknál fogva nem sok a reménységük, hiszen Katót tánczra vinni csak akkor könnyű, ha maga is akarja. Annál több azonban a muszka kilátása. Az irodalmi (és részben a politikai) egységnek ugyanis már multja van Magyarországon, s a jelenben is meg van reá a hajlandóság az ukrainismus reactiójaként; a köznépből pedig határozottan meg van a schisma iránt való szeretet. Magyar nemzeti szempontból tehát okvetetlenül csakis a veszedelmesebbikkel, a muszka törekvésekkel, szemben kell védekezni.

Mi a védekezés módja?

A rusznákok intelligentiáját nem kell félteni. Az ma annyira magyar, hogy nem lesz belőle többet — még ha akarná is — se rusznák, se muszka. Tehát csakis a köznépről lehet szó, vagyis arról, hogy ezt a mai élet követelte ismeretekre kell vezetni és felvilágosítani a muszkákról, schismájukról, Szibériájukról. Ámde az ő szívéhez csakis az ő paraszt nyelvén lehet szólani. Mint-hogy pedig ez a parasztnyelv sajátosságosan önálló, hungaroruthen alakká fejlődött ki, a mely az ukrainaitól távol van, de a muszkától még messzebb esik, semmi egyebet nem kell tennünk, mint e népnyelvből kivont törvények alapján egy különleges magyarországi rusznák paraszti nyelvet megállapítani. Nagyon természetes azonban, hogy a miképen amazoktól tartalomban különbözik, helyesírása is legyen minél messzibb úgy az ukrainaitól, mint a muszkától. Más-képen a nép semmiféle figyelmeztető szót nem fog megérteni, így pedig eleget teszünk a nemzeti érdekeknek is.

A russophil és ukrainophil törekvésekkel szemben ezt a nehéz problémát csak úgy lehet megoldani, ha belátjuk annak szükségét, hogy a rusznák nyelvet bizonyos határon belül és kellő felügyelet mellett cultiválni kell. Erre a Schweiz déli részén lakó román-latin népek gyakorlata adhatja meg a jó példát. Ez a néptöredék a rusznákhoz hasonlóan messze kiesett a románok és olaszok kultúrájából, és bárha az olaszokkal éppen úgy tőszomszédos, mint a mi rusznákjaink a galicziaiakkal, mégis inkább

a németekhez szít: értelmisége a német irodalmi nyelvet használja szóban és írásban, de viszont a népi életben saját anyanyelvét cultiválja. Éppen így kellene lennie nálunk is: az értelmiség ezután is csak a magyar nyelvvel fog élni, de a köznép értelmi nevelésében ennek paraszti nyelvét tegye nyomtatóprés alá.

Ez pedig a rusznákoknál nemcsak hogy keresztülvihető, hanem országos szempontokból szükséges is.

Először is az analogia teljes. Másodszor az ilyen culturtörekvést a magyarság nemcsak gáncsolni nem fogja, a mint eddig sem gáncsolta, hanem elő is fogja segíteni. Hiszen nem lehet az államra közönyös, hogy jó katonai anyag és jó adóalany-e a gazdaságilag és értelmileg annyira elmaradt rusznákság, vagy pedig rossz? Itt van pl. a kormánytól kiadott *Negyilya*: csak igazi rusznákká kellene változtatni és jó munkatársakról gondoskodni (ilyeneket pedig minden jó lap nevelhet magának) s a dolog mindjárt eredményes lesz. Második az ungvári *Nauka*: ennek is követnie kell a példát. Gyakorlati gazdasági és egyéb ismereti tárgyokról írott könyvecskék sorozatával pedig ismeretekre nevelni s ezáltal a népet még jobban leköteleezni a magyarság számára: ez volna a folytatás.

De hát hogyan kell ezt a példát megteremteni?

A maroknyi magyar-rusznák nép négyféle dialectust beszél, a mi különféle helyekről más-más időben való ide-származásának a következménye. A tollforgatók éppen ettől a sokféleségtől fázva egyik tájszólást sem akarták a többi rovására irodalmivá tenni, hanem kényelmi és politikai okokból az 50-es években a négy közül választottak — egy ötödiket, a muszkát. Szerintem azonban a komoly szükség komoly munkával itt is megtalálja a megoldást.

A dolognak ugyanis két része van: nyelvi és helyesírás. A mi az elsőt illeti, nem kell itt egyebet tennünk, mint folytatni Csopeynak az Akadémiától is megdicsért nagyon jó rendszerét. A rusznákság u. i. nagyjában két nagy csoportra oszlik: a nyugoti tótos és a keleti tiszta kisorosz elemű rusznákságra. E kettő között földrajzilag és nyelvileg is éppen középen áll a beregi dialectus. Ezt kell tehát

ezután a paraszti irodalomban használni, a mint ezt Csopey tette is.

A helyesírás kérdése sem ad több gondot. Ennek az legyen a célja, hogy olyan köntöst szabjunk az írásba foglalt paraszti nyelv számára, a mely már külsejével is elárulhassa, hogy se nem muszka, se nem ukrainai, de azért mégis megfeleljen mind a négy dialectus kívánalmainak. Ennek kifejtése nem erre a helyre való. Azért csak arra hívjuk fel az olvasó figyelmét, hogy ilyen specialis magyar-rusznák nyelven és helyesírással készült munka e sorok írójának részvételével éppen mostanában van megíelenőben.* Ez teljesen gyakorlatra váltja az itt elmondottakat és bebizonyítja, hogy a schweizi példára igen is lehet úgy szólani a magyar-rusznák köznép lelkéhez, hogy az teljesen az ő igényeinek megfelelően történjék és igenis lehet olyan hungaro-ruthen parasztirodalmi nyelven a nép lelkéhez férközni, a mely se nem ukrainai, se nem muszka és kizárólag csak a népi szükségletek kielégítésére lesz hivatott.

Magával a nyelvi reformmal azonban még nem sokra megyünk. A schisma és egyéb külföldi áramlatok beözönlésének megakadályozására okvetlen szükség van egy rusznák népművelési egyesületre, a mely ezt a felvilágosító munkát vezetné és irányítaná. Ilyennek a megalkotása nem nehéz, Ungvár és Eperjes püspökeinek felügyelete pedig megadná annak a biztosítékát is, hogy az a munkálkodás valóban csak a nép művelésére fog szorítkozni. Minthogy pedig ezt elsősorban nemzetgazdasági és csak másodsorban művelődési dolognak tekintjük, el kell ismernie mindenkinek, hogy ez állami érdek. Ennek megvalósítására a kormánynak kellene első sorban is módot nyújtania ahhoz, hogy hozzáértők belevonásával az ország tekintélyes részének hazafias lakossága gazdaságilag is megerősödhessek.

SZTRIPSKY HIADOR.

* *Nemzetiségi Ismertető Könyvtár.* Szerkeszti dr. Szabó Orest belügyministeri titkár. Ennek a hazafias szellemű vállalatnak mind az öt kötete a magyaron kívül az illető nemzetiség nyelvén is meg fog jelenni. Az első kötet, melyet a szerkesztő írt és e sorok aláírója fordított, a magyar-rusznákról szól.

SZENT ÖSZTÖNÖK.

— Egy művelődés-történet végére. —

Egy festő ismerősöm halt meg nemrégén. Még nem volt ötven éves. És özvegye és árvái maradtak.

A hírlapokban olvastam, hogy ez volt az utolsó szava:

— Élni akarok még, hiszen oly sok a festeni valóm!

A haldoklók mondásai mindig érdekesek. Mint a koldus erszénye, a melyből csak krajczárok kerültek mindig elő, s végtére egy arany. A haldokló mondása többnyire a főgondolata az életének.

Annak a festőnek az utolsó mondása még éjjelenként is eszembe jutott.

Mert hiszen hogy élni akart még, értettem. De hogy csak azért, mert sok a festeni valója! . . .

Nem volt ő nagy festő! Többnyire oltárképeket festett, meg baka-képeket, a mint a bakák szalutálnak vagy trombitálnak, vagy masiroznak, czélbalőnek s más effélét. Az oltárképei tetszetősek voltak: színesek, jól megrajzoltak, afféle porcellán-figurák, a minőket kicsiben gyártanak nipeknek. A bakái meg olyan kékruhás bakák voltak, mintha akkor vették volna ki őket a ruhafestő kádjából. És hát egyforma arczúak. Se szőke, se barna, se cigány, se zsidó, se csontos, se kövér. Mind egyforma. Az oltárképein is épp ily: minden szent görögorrú és hibátlan termetű.

Hát azért akart-e élni az én festőm, hogy tovább fesse azokat a régi olasz iskolára emlékeztető szenteket, és azokat a berlini-kékszin bakákat? És hát mennyit szeretett volna még festeni? Hány szentet? Hány bakát? Ötven szentet? Száz bakát? Vagy mindenikből háromszázat?

És mért halt volna meg akkor nyugodtabban? Hiszen a világnak oly mindegy az, hogy fest-e még ő tovább,

vagy nem fest? Senki sem érzi, hogy hiányzik, a mit meg nem festett.

De lám, ő azt érezte, hogy hiányzik. A halálos ágyon még a nők se hazudnak. Még a színészek se poseolnak. Ő valami nagy veszteséget érzett, valami nagy hiányt, a mit csak ő maga tudott volna teljesíteni.

Eltűnődtem :

Hátha mink is, kik a culturának más-más dülőin dolgozunk, mink is, ha majd a halálos ágyunkra kerülünk, csak azt a fájdalmas sóhajtást hallatjuk :

— Élni akarok még! hiszen oly sok még az írni-
valóm!

S a világ majd ép úgy vállat von rá :

— Mi manót akart ez? Hiszen oly mindegy, hogy ír-e
tovább vagy nem?

Mert a halál csak a haldokló érzésében nagy valami. A természet életének örök folyama rezdülés nélkül hőmpölyög tovább a végtelenség két partja között. Egy falevél lehullt az emberiség fájáról. Mit jajgat az a levél? Új nővekszik a helyén. Él a fa tovább.

De hát mégis különös az az utolsó gondolat! Különös, hogy az a festő nem a gyermekeire gondolt, hogy azokért akar tovább élni. Sem a vagyonszerzésre nem gondolt, hogy: csak még azt a nagypénzü megrendelést megkaphattam volna! Nem: ő neki csak az fájt, hogy még oly sok a festeni valója és nem lehet tovább dolgoznia.

Lám, más ha meghal, például a vasútépítő vállalkozó, nem fogja mondani az utolsó szavával: Még oly sok vasutat lehetett volna vállalnom!

A földművesnek se lesz utolsó szava: Szántani szerettem volna még!

A katonatiszt, akárha generális is, szintén nem fog fájdalmasan pillantani a kardjára, vagy a lovára. A molnárnak se fáj, hogy nem örülhet többet. A borbélynak se, hogy nem beretválhat. A bankárok se gondolnak a halálos óráikban a börzére. Többnyire a családjára gondol mindenki. Vagy pedig nem gondol semmire se: minden történetnek pont a vége.

Ellenben a művészi és a társadalmi, vagy politikai vagy tudományos alkotások művelőinek élettörténete ritkán végződik ponttal. Gyakoribb, hogy kiáltójellel. Az utolsó gondolatuk, még az inségek ágyán is: Élni akarok még, hiszen még oly sok minden maradt bevégzetlenül!

De hát honnan van ez a kétféle élet-érzés: hogy az egyik rend csak magának él és a családjának? A másik rend meg úgy érzi, hogy magánál és családjánál sokkalta nagyobb értékű a munkája?

Miért csak a cultura munkája az a nagy értéknek érzett?

S honnan ered az az érzés? (Mert hiszen a halálos ágyon sosem az elme nyilatkozik, hanem mindig a szív! és a szívnek is a legmélyebb élete.)

Bármennyire egyöntetűnek látjuk is a földtekén élő sok embert, lehetetlen meg nem különböztetnünk őket két nagy elkülönítéssel.

Az egyik életrend nem ismer egyetemes célokat. Úgy érzi, magának él. A munkája a magáé, a munkája haszna is a magáé. Sejtelve sincs arról, hogy kiskerék, nagykerék egyformán a társadalom szolgálatában forog. Sejtelve sincs arról, hogy csak a tengely az övé, a tengely forgása! A működése — akarva, nem akarva — beleilleszkedik az emberiség nagymozgású életébe, folyton fejlődő haladásába, a melynek nincs szünete, se pedig vissza nem fordul egy órára se.

Hát abban a haladásban, abban a munkában, mozgásban minden ember számos.

Mintha egy láthatatlan nagy rendező kéz rakná, sorozná a földtekén születő embert a társadalmi élet nagy masinájába. Mint ahogy' az órás rakja a mindenféle apró szert: rugókat, fékeket, kerekeket, srófokat ide-oda, a neki-
való helyre.

Csakhogy a világ gépe nagyobb masina és soha el nem bomló masina. Ha egy-egy szög, ha egy-egy rugó ki is esik belőle, a mozgás nem zavarodik meg.

A rend örök. Ugyanolyan nem symmetriás, de mégis törvényien rendes az ember elhelyezkedése idelelna a föl-

dön, mint a magasság világában, a hol minden csillagnak megvan a maga útja, a maga csoportja, a maga mozgásköre s mégis valamennyi egymás körül kering: törvénytörvény-szabta rendnek engedelmessékedik.

Ez a földi rend is annyira szembeötlő, hogy szinte látjuk, miként igazítja, nyomja az a világrendező kéz már serdülő korában a közönséges embert valami célnak a szolgálatába s miként osztja el nem szimmetriás, de mégis törvényien rendes csoportokba:

— Nesze neked kapa! Nesze neked üzleti könyv! Nesze neked matrózkalap!

Viszont a nemcsak testi erővel született ember, mintha nem is ezen a földön kapná a szerszámát, hanem túlról, az élet ismeretlen nagy induló állomásáról hozná magával. Mint ahogy hozta Mózes a törvénytábláit, Krisztus a szívét, Atilla a kardját, Szent István a kettős keresztjét, Rafael az ecsetjét, Kolumbus a térképét, Petőfi a poetikáját.

És így az élet értékének érzése is más és más minden emberben. Mindenkinél nagybankó, az bizonyos. Akkor bankó, a mekkorát nem is nyomtatnak Körmöczbányán. De az utolsó órában körülbelül megérzi mindenki, hogy mennyit ért. Anynyit. a mennyi munkát teljesített az emberiség szolgálatában.

De jó is, hogy a míg élünk, nagyobbban érezzük a bankónkat, mint a mennyit valójában ér!

A falusi lakodalom cigány-böggőse, mikor a tánc végén utolsót rántott a legvastagabbik húron, betüzi a vonóját a húr alá; pipára gyujt és oly elégedett arccal ül le a böggője mellé, mintha eget és földet megvidámitott volna a brummogásával. S mintha azt mondaná valaki:

— No ez derék szép munka volt!

A csizmadia, ha kisubiczkolta a keze legutóbbi művét, a rámás csizmát, elgyönyörödve forgatja meg még egyszer a kezében és megelegülten állítja a sublót tetejére. Az ügyvéd, ha megkapja az utolsó ítéletet, szintén elégedett arccal dugja be az irattári rekeszbe. Az életének egy munkája be van fejezve. Megírja a díjlevelet a ragyogó lámpás mellett. Aztán ha a díjat megkapta. abban az órában elfeledi a pört és patvarkodókat: új munkára gondol.

A cultura munkása azonban nem ismer meglepedést, nem ismer boldog nyugalomú szüneteket, nem ismer díjlevéllel végződő szakaszokat. A nagybankót még nem szolgálta le. Nincs végzett munkája, mert egyik munkája a másiktól következik, az életének minden munkája kapcsolatos és örökké befejezetlen. Épp ez okon rövidnek érzi az életét, mindig. Sietnie kell, sietnie! Mert azt is érzi, hogy a test élete rövid, a munkájának azonban még messze van a vége! S egyre távolabb, egyre messzebb! Hiába halad szüntelen feléje. Mint ahogy a Hortobágy utasa hiába halad a távolból eléje csillogó tó felé.

Micsoda erő az, a mely már a gyermekkorban felébred a cultura munkásának született emberben és tudat nélkül neveli benne a későbbi munkájához szükséges érdeklődést és képességeket!? Mint ahogy a kis macska, a mely még sohse látott egeret és még nem is tud róla, de már minden mozgó kis tárgyra figyel, fülel, szemet szegez; lapulva közeledik hozzá és szünetlenül gyakorolja magát az ugrásban.

Micsoda érdeklődés volt a festékek iránt abban az asztalos inaskában, a ki később Munkácsynak írta a nevét.

Hány gyerek látott almát leesni a fáról és csak egy volt mégis köztük, a ki abban világtörvényt érzett s később azt az érzését kimunkálta egy tudományos bizonyításban.

Hány gyerek látott buzogni forró vizet... stb. stb.

Azok a nagy előre való megérzések, egyirányú játékmozgások épp oly előkészítő ösztönök az emberben, mint az állatban.

Csakhogy az állat ösztönei kiskörűek: nem terjednek tovább annál a kicsike munkánál, a mely annak az állatnak az élete fenntartására kell s olyaténképp kell, hogy a természet nagy rendjében szaporító és szaporodást fogyasztó is legyen egyúttal. Az ember ösztönei azonban nemcsak a megélésre valók és nemcsak a természet életének rendben tartására.

Mibennünk olyan ösztönök is élnek, a melyek nem földi természetűek.

A vidranyáj ma éppúgy halászik, éppúgy lakik, éppúgy gondolkodik, mint ezelőtt ezer évvel. Az ember azonban az ősidőkben másképp halászott, másképp lakott és másképp gondolkodott.

Lehetetlenség nem látni azt a paragraphusokba nem szedett, papirosra le nem nyomtatott, mégis élő és uralgó nagy törvényt, hogy az emberiség a testi életnél sokkal felsőbbrendű életre fejlődik és szünetlenül fejlődik. De hova fejlődik? Hol az élet vége, ha a vezetők — a kiket a legkifejlettebb lelkű emberek csoportjának elején látunk — a halálos ágyukon nem érzik bevégzettnek az életüket a testöknek az életével.

Hát nem a test élete az élet?

Kiválóan lelki emberek jutnak itt eszembe, kiváló értelmű tudósok, a kik a materiából iparkodtak megfejteni az életnek a titkát. De lám, épp a maguk életével példázták, hogy nem a testük élete volt az életük. Mert hiszen a test csak föld, megélemllett föld, de mégis csak föld. S a földnek más természete nem lehet, hanem csakis földi; ösztöne se lehet egyéb, hanem csakis földi. És elváltozásai-
ban sem haladhat egyéb czélok felé, csakis földiek felé. A ki pedig igazságokat keres a természetben, minden igazság belsejében kérdőjelet talál. A vége csak az, hogy minden oknyomozó gondolkodásnak fölfelé kanyarodik az útja. Fölfelé! . . .

Az ösztön . . . Sok minden nem-igaz lehet a világon, a mit igaznak bizonygat a tudomány, de a való-bizonyosságok között az ösztönök igaz voltához kétség nem férközhetik.

Hazug ösztön nincsen.

A természetkutató tudósok valamennyien úgy néznek az ösztönökre, mint ködbe rejtett kezdetű nagy igazságokra. S egyértelemmel állapítják meg, hogy az ösztönök öröklött és örökkön örökletes czélszerű vak-tudások.

De hát honnan származtak a Földre azok a czélszerű vak-tudások? Honnan származtak az emberbe olyan czélszerű vak-tudások, a melyek arra kényszerítik az emberiséget, hogy állati testben nemvaló állati életet élnie, ha az

ember névre méltó akar lenni? Nem való! Nem szabad! Kénytelen-kelletlen is kimozgatja az emberiséget az állati alacsonyásgból valami rajtunk uralkodó hatalom. És viszi, évek százán, évek ezrén, évek millióin át, szemünknek lassú, de történelmünk világosságánál bizonyosnak ismert következetességgel felfelé, felfelé!

Micsoda fejlődés, csak mióta történelmet ír az ember, csak mióta meggyújtotta az archæologia és linguistika lámpását, micsoda fejlődés attól az időtől, mikor az őseMBER a haragját hu-hu szóval fejezte ki, addig, mikor már a szavai közt megjelent ez a szó: erköLES. Micsoda fejlődés attól az időtől, mikor az őseMBER megette az agyonvert társát, addig a kötbláig, a melyre először írták: Ne ölj! Micsoda fejlődés onnan megint addig a hegyi prédikációig, a melyben elhangzott az új társadalmi rendalakulást előidézett intés: A gonosz cselekedetet jó cselekedettel viszonozd!

S micsoda ösztön az, a mely azzal a művészzsel, azzal a tudóssal azt mondatja a férfikor elején: Ez az én munkám! A férfikor végén meg: Én ezé a munkáé vagyok.

Mert a ki csak olyan munkát végez, a mely mindig csak az ő munkája, közönséges ösztönnek engedelmeskedik. Soha a nagy culturevek közt nem találni olyat, a kinek a főgondolata: a pénz. A nagy nevek hordozói soha nem lihegtek a pénzért. Mindig másodrendű kérdés volt és lesz az nekik. Inségben is másodrendű. A cultura munkásának mindene a munkájáé, a pénz is, ő maga is. Mindene a munkája, az élete is.

És dolgozik az a cultureMBER, mintha ezer évre terjedő élete volna ezen a Földön, dolgozik akkor is, ha megismeri, hogy voltakép ösztönnek engedelmeskedik: látja, hogy ő nem önmagáé, hanem csak eszköz egy felső kéz kezében: úton járó lámpás.

S hiába mondja az értelem legjózanabb hangja:

— Hagyd ott azt a munkát: főkincs az egészség, meg a testi jóérzések!

Akárcsak egy hangyának beszélnének:

— De bolond vagy, hogy czipeled azt a nehéz forgá-

csot. Czipeled naphosszat az óriási fűszálakon, czipeled meredek köveken, innal-kinnal, nagy erőlködésekkel úttalan utakon át. Hát nem okosabban tennéd, ha leheverednél valahova az árnyékba, valami selymes, illatos virágkehelybe és ott heveresznel. Hiszen oly mindegy annak a nagy boly-nak, hogy benne lesz-e az a forgácska, vagy nem lesz benne?

Az a hangya nem hallgatna ránk.

Az ember is olyan hangya.

Csakhogy az a hangya aligha tud arról, hogy vakon engedelmeskedik a nemzete jólétére hajtó munka ösztönének. Az ember azonban tudhat róla.

De azért az ember se szabadulhat annak a szent ösztönnek kényszerítő hatalma alól, a mely az erejét a testi élete rontogatásával is a társadalom szolgálatába állította.

Szent ösztönnek mondom, mert ha megismertük, hogy ösztön, megismerjük magas eredetét is. Magas célját is.

Az a cél az emberiség tökéletesedése.

Mintha egy hármas csillagkép felé haladna az emberiség sorsa. Az egyik csillag neve: Szeretet. Másik csillag neve: Világosság. Harmadik csillag neve: Szépség.

Az egyik melegséget és békességet sugároz. A másik mindent-megértést, a mi a világon volt, van és lehet. A harmadik gyönyörűségeket, a miket a phantasia teremt a művészetekben s a művészetek a phantasiában.

A Föld réges-régi történelmében, a melyre csak a biblia memoriája terjed vissza, az emberiség első együttes munkájának meg van említve a babyloni torony.

Talán a szent ösztön első megmozdulása volt az, az akkori vezérlő emberekből.

Feljebb jutni, feljebb, feljebb! Az égbe! A honnan minden világosság ered és minden melegség és bizonynyal minden boldogság is.

És dolgoztak. Az egész emberiség. Valameddig.

De a munka nem maradt örökre abban! Csak formát változtatott. Az emberiség kénytelen volt látni, hogy a materiát hiába rakja materiára, materiális emelkedéssel szellemi magasságokba nem juthat.

Másképen kell építenünk! Nem magunk fölé, hanem magunk alá.

S a babyloni torony eszméje él ma is. Épül. Az építést valami láthatatlan kéz vezeti. A cultura emberei a kőművesek. A kiserejűek csak egy téglát, a nagyerejűek egy-egy téglasort; a még erősebbek egy-egy oszlopot, egy-egy ablakot illesztnek az építménybe.

De egyik se tudja mit és mennyit és hova rak. Mert minden munkás csak a maga czélszerű vaktudásának engedelmeskedik. S mindenik azt véli, hogy az ő munkája már a felső sor, valamelyik legfelső sorban, a befejezés.

Innen van, hogy mikor meghal, haldokló szeme is a munkájára tapad: ha csak egy sor malter is minden munkája, még egy sorral szeretett volna hozzájárulni.

— Még élnem kellett volna! hiszen oly sok a dolgozni-valóm!

A közrendű sokaság aztán, a mely csak a maga személyes életét ismeri, vállat von reá:

— Hiszen oly mindegy . . .

Hát mindegy! de annak a haldokló embernek az ajkán a szent ösztön szava lebbent el. Az az ember az élete munkájával szent ösztönt teljesített. Szent ösztönt, szent hévvel. Az élet kellemességeinek mellözésével, még az egészségről való megfeledezéssel is.

A munka volt a fő, a munka.

S utána új emberek jelennek meg az épület félbehagyott magaslatán, a kiket szintén szent ösztönök, a czélszerű vaktudások vezettek oda, hogy tovább magasítsák azt a munkát.

— Ez az én életemnek a dolga — érzik eleinte.

— Ez a dolog az én életem — érzik később.

S rakják, emelik az új sort, új oszlopot, új tornyokat, ablakokat. Míg a sokaság vállat von reá.

Pedig épp azt a sokaságot, az egész emberiséget emeli egy-egy vonallal feljebb az a munka, feljebb az ismeretlen, de egyre fényesebb Magasság felé.

GÁRDONYI GÉZA.

A KIS FALU.

1.

Hol fekszik a kis falu? Mely félreeső zúgban rejtőz-ködnek fehér kis házai? Szorosan a templom körül csoportosulnak-e valami völgykatlanban, mint nyáj a pásztor körül, vagy az országutat szegélyezik, mint a nyárfák, avagy kecskék módjára a dombra kapaszkodnak talán, hol piros cserepes tetőik előkandikálnak a zöld lombok közül?

Hogy' hívják a kis falut, hogy'? Neve vajon enyhe és lágy, behizelgő a fülnek s könnyen folyó a francia ajakról, vagy kemény német név, tele szúrós mássalhangzókkal, érdes, mint varjúk károgása?

Hol üli meg a kis falu az aratás ünnepét s a szüretet? Gabonával áldottak-e földjei, vagy szőlőshegyek zöldelnek körülte?

Vajon mit csinálnak lakosai ez órában a napfényben? Vajon, ha estve hazaballagnak a munkából, megállnak-e a rejték ösvényeken, körülnézve, hogy még egy pillantást vessenek a dús aratásra s megköszönjék az égnek az év áldásait?

2.

Én hegyoldalon rajzolom magamnak, nyájasan, félig elrejtve a fák között. Messziről mezőnek lehetne nézni, a melyen lesodort, mohos kősziklák vannak elszórva, ha nem gomolyogna kékes füst az ágak között. Keskeny gyalogút kanyarog alá a völgybe s vidám gyermekek őrzik a nyáját a zöld domboldalokon. A síkságról irigyen tekint föl a vándor; azt hiszi, hogy csendes boldogság lakik e nyájas zöld fészekben.

Nem, nem a lankán fekszik a falu, hanem lenn a völgyben, egy patak ágya szélén, s olyan parányi, hogy a sudár nyárfák egészen eltakarják s az alacsony kunyhók, mint szégyenlős leányok fürdés közben, meghúzzák magukat a parti csatlóban. Mint valami zöld szőnyeg, széles mező terül előttük, minden oldalról élősövény keríti, mint valami óriás kertet. El lehet előtte menni, hogy az ember észre sem veszi. Az asszonyok és leányok, kik a patakban mosnak, énekelnek ugyan, de az úgy hangzik, mint a madárcsicsergés; a füst se száll fel a fák koronája közül s nem árulja el a falut. A falu békén szendereg zöld ágya ölen.

Egyikünk sem ismeri; a közel eső város alig sejtí, hogy a világon van s oly jelentéktelen, hogy egy földrajzi tudós sem tud felőle. Senki sem törődik vele, maga is senki; nevének csengése nem költ emlékeket. A nagyszámú híres helység között hiába keresnénk, ismeretlen, nincs története, se dicsőség, se gyalázat nem fűződik a nevéhez, szerényen megvonul az ismeretlenségben.

S bizton azért olyan boldog, olyan békés. A parasztok örömet élnek és dolgoznak ebben a világtól való elzárkózottságban, a gyerekek játszanak a virágzó sövény árnyán, az asszonyok kint ülnek a kunyhók ajtajában s a fák árnyában fonnak. Az ég nyájasan mosolyog a kis falura s betölti nyugodt derűjével. Oly messze esik a nagy városok szennyétől, zsvajától; boldogságához nincs szüksége a világ forgatagára; beéri egy napsugárral, mert szerencséje szerénységében fekszik, nyugalmában, fainak sűrű zöld lombzatában, a mely mögött el van takarva a világ elől, mint valami függöny mögött.

3.

És holnap talán már az egész világ tudja, hogy a parányi kis falu a világon van!

Oh szörnyűség! A patak tiszta vizét vér festi pirosra, a fák zöld függönyét ágyúgolyók szaggathatják meg, tépik ronggyá, az elpusztított kunyhók lakóik néma kétségbeeséséről beszélnek, hanem a falunak hire lesz.

Nem hangzik több ének, a gyerekek nem játszanak többé a viritó gypü tövén, nem érnek itt több áldott aratást, oda a csönd, vége a világtól való boldog elrejtésnek. Egy új név merül fel a történelemben, egy új véres lap, mely győzelmet vagy leveretést hirdet, a földnek egy új zuga, melyet fiaink vére termékenyít.

Ma még szunnyad a falu, szinte mosolyog s nem sejtí, hogy egy rettentő mézszárlásnak fog nevet adni. Holnap patakokban folyik ott a vér s a haldoklók hörgése egész Európában visszhangzani fog. S aztán egy kiirthatlan vérfolt marad a föld színén. Ma még nevető, napos, vidám, holnaptól fogva egy szörnyű esemény sötét árnyéka borul reá s fog hozzá tapadni örökre. Halotthalvány látogatók keresik fel, hogy szemügyre vegyék a holtakat s ezer meg ezer ajk fogja elátkozni.

Mi azonban, mi, ha Austerlitz vagy Magenta lesz belőle, riadó harsonák visszhangját fogjuk említésekör szívünkben hallani; ha pedig Waterloo lenne, akkor a név síváran és szomorúan hangzik emlékezetünkben, mint gyász-fátyollal bevont dobok szava a nemzet temetésén.

Ah, hogy' fog akkor bánkódni a falu a világtól való félreesése, csendje és nyugalma után! Senki sem tudott róla, csak a fecskék, a kik minden tavasszal visszatértek, de nem árulták el a boldog helyet — és most be van szennyezve, gyalázattal tetézve, a fecskék eltűntek, hollók sötétítik el az eget iszonyú káromással s a holtak mezejéről felszálló gőzök megmérgezik a levegőt. Így fog tovább élni az emlékezetben évszázadokon és ezredeken át, szörnyen és borzasztón, mint átkos hely, a hol két nemzet kaszabolta egymást.

A nyájas, mosolygó, meghitt fészek, a vidor falu temetővé fog változni s nem lesz egyéb, csak egyetlen közös sír, melyre vigasztalan anyák koszorúkat tesznek.

4.

Franciaország ezer és ezer számra temette fiait idegen földbe. Európának mind a négy sarkán letérdelhetnek,

úgy imádkozni, mint sírokon szokás. Temetőinket nemcsak így hívják: Père-Lachaise, Montmartre, Montparnasse; összes győzelmeink és vereségeink neveit viselik azok. Alig van a földnek egy zuga a széles ég alatt, a hol ne nyugodnék Franciaországnak egy ellenség kezétől elragadt fia, Khinától Mexikóig, Oroszország hómezőitől Egyiptom sivatagjáig.

Elbagyatott, hallgatag temetők azok, melyek fölött sötéten ül meg a magány végtelen békéje. S a halál e mezei majdnem mind tanyák küszöbén fekszenek, melyek elomló falai ma is a borzalmakról regélnek: Waterloo csak egy parasztmajor volt, Magenta alig ötven házból állott. A dögvész lehellete érte e parányi helységeket, örök időkre megmérgezve azokat s nevükhöz, mely azelőtt ártatlanul és gondtalanul hangzott, most löporfüst és vér szaga tapad, hogy az emberiség örökké borzadjon tőle.

Gondolatokba merülve szemléltem egy térképét a csatatérnek. A Rajna partja mentén követtem hegyeket és völgyeket, keresve a falut: merre fekszik, jobbra-e vagy balra-e a folyótól, az erődítmények közelében-e, vagy távol azoktól, csendes, félreeső zúgban?

Aztán lehunytam szememet s magam elé képzeltem a falut, láttam a fák lombját, mely zöld függönyként fedi el a házakat előttük, a virágos rétet, melyet a fecskék szinte surolnak alatt röptükben, hallottam a nótázó fehérnépet s a madarak csiripelését.

S a háború meg fogja gyalázní e szűzies földet s mintha harsonák hirdetnék a szégyent, a mely érte, a négy égtáj felé.

Hol fekszik a kis falu, hol?

Elsassban fekszik s neve Wörth.

ZOLA után, francziából

EMI.ÉKEIM.

Én e szép világon
Néma nem maradtam,
Örömemnek, búmnak
Zengő hangot adtam.
Örömem elég volt,
Búm szinte kevés :
Szivemet tisztító
Egy-egy szenvedés.

Sorsom intézője
Legyen is megáldva ;
Nem panasz illeti,
De köszönet s hála,
Most mikor halmozott
Időm súlya nyom
S életem határát
Már-már elhagyom.

Egy ohajtás mégis
Rejtve borong bennem,
Ingatag reményén
Jól esik pihennem :
Ha a túlvilágra
Átröppenni kell,
Emlékeim is hadd
Kísérjenek el.

LÉVAY JÓZSEF.

A SZÉL.

A nap haragvó homlokán pír,
Az alkony-ég baljós veres;
Holnap a szél, e gonosz vámpír,
Szegény föld, újra fölkeres.

Kebled' szárnycsattogtatva vijja,
S mit az áldó ég hullatott,
Föliszsza nagy mohón, kiszíjja
Az esőt és a harmatot.

Életre mind, s napfény felé tör
A rejtve szunnyadó erő;
Az ág felpattanó rügyéből
Virág-menyasszony lép elő;

Fejét a fű kidugja vígan,
Megmozdul milliányi mag;
De egyre zúg a szél a sikon,
E gyilkoló ádáz harag.

Fagyos lehétől mind elaszna
A gyenge ébredő csirák,
Öröme, díszre a tavasznak
Elfonnyad, elhal fű, virág.

VARGHA GYULA.

HOMOKPUSZTÁN.

Eluntam én hallgatni folyvást
Az örökké zugó szelet,
Mely itt dühöng, nem lelve nyugvást,
E bús homokvidék felett.

E tájon minden élet elhal;
De mintha üznék démonok,
Fölretten s őrzőngő haraggal
Száll az élettelen homok.

És mintha minden, minden égne,
Körül, a szem a merre lát,
Sárgás porfelhő száll az égre,
Kavargó szennyes füst gyanánt.

Oh, nem ez az én szülőföldem,
Nem ez a gyászos sivatag;
Hol bölcsőm állt, az enyhe völgyben
Rét zöldelt, csörgött a patak.

Ezer virág fénycsöppje égett
A harmatos rét bársonyán.
A szerelem- és dicsőségnek
Tündéralmát ott álmodám.

S én hűtlen, mégis odahagytam;
De meg is bántam már nagyon,

Búsan bolygok a sivatagban,
A gondok mázsás súlya nyom.

A gond legörnyeszt, lelkem fáradt,
Kedvem komor, csüggedt, nyomott,
S daltermő szívem is kiszárad,
Mint e kopár, sívó homok.

VARGHA GYULA.

SZEMLE.

Téli tárlatok.

A Múcsarnok téli kiállításának képeit ezúttal már csak egy bíráló bizottság rostálta meg. A régi rendhez való visszatérés egy csapással nagyban emelte a tárlat színvonalát. A forradalmi elemek utóvédjéből, nyilván a bírálók rendelkezésére álló idő rövidege miatt, még most is bejutott ugyan néhány festő, a ki készületlenségét ízlése fogyatékoságával súlyosbítja. Mint minden nagyobb terjedelmű kiállításon, a téli tárlat pár híján nyolczszáz műtárgya között is fölös számmal akad olyan, a melynek az igazi művészethez vajmi kevés a köze, bármily becsületes igyekezettel készült is. A míg azonban művészeti viszonyaink nem consolidálódnak annyira, hogy ezek a becsületes mesteremberek a kiállításokon kívül is érvényesülhessenek. kár lenne fölvonulásuk ellen kifakadni. Annál kevésbbé, mert van itt elég hely és alkalom az igazi tehetségek érvényesülésére is. A B jury-vel, a mely a legutóbbi tavaszi kiállításon, szinte daczból, mindent elfogadhatónak talált, a mit az A jury elutasított, a modern és legmodernebb irányok képviselői távolról sem vonultak ki teljes számmal a Múcsarnokból, a mint ezt sokan megjósolták. Egyik-másik ösmertebb neoimpressionistánk távolmaradását külön kiállítása tette indokolttá. Az a körülmény, hogy egyénibb felfogású művészeink számára a nagyobb műkiállításokon nem sokáig terem babér, a régiek és újak közül most is sokat visszatartott innen. A távollevők helyét azonban egész sor új név tölti be, mely többnyire figyelmet kelt. A Múcsarnok építészeti osztályában, mint rendesen, most is szinte merőben új nevek szerepelnek, még pedig többnyire olyan tervekkel, a melyek sohasem kerülnek kivitelre. Építészeink, úgy látszik, nem méltányolják kellően a kiállítások jelentőségét, a testvérművészetekkel való kapcsolatot sem, a melyet a műtárlatok lennének hivatva nálunk szorosabbá tenni. Vígán építik a vasbeton modern stylusában palotáikat s — tisztelet a kivételeknek — bol-

dogok, mert azt hiszik, hogy a külföldi, de különösen a német építészeti folyóiratokban kívülök nem lapozgat senki. A Múcsarnok négy nagyobb termét a téli kiállítás rendezői régi bútorok utánzataival igyekeztek élénkebbé tenni. A régiségekért való rajongás ma nagyon divatos. De a most kiállított bútorok sem nem régiiek, sem nem ízlésesek. Sokat küzködő iparművészeti társulatunknak mostani kiállításán, az iparművészeti muzeumban hely híján bútorokat nem volt alkalma bemutatnia. A modern festményekkel díszített termekben derék asztalosaink egy-egy remekbe készült bútordarabbal bizonyára nem vallának szégyent. Sőt a Múcsarnok baloldali termeinek egyikében, a mely ma úgy is lymbus-számba megy, iparművészetünk java természetéből lehetne időről-időre szemelvényeket bemutatni. Ezek itt bizonyára jóval szélesebb körökben keltenének érdeklődést, mint az iparművészeti muzeum folyosóin, a hol a Múcsarnok látogatóinak tizedrésze is alig szokott megfordulni.

Festőink közül Szinyei Merse Pált, báró Mednyánszky Lászlót, Ferenczy Károlyt, Csók Istvánt és még néhány jóra-
való tehetséget kivéve, a Múcsarnok ez idei tárlatán szép számmal szerepelnek kiváló mestereink. Benczur Gyula Pekár Imre arczképét állította ki, a melyet a rajta ábrázolt öreg úr egyéniségének megfelelően, szinte puritán felfogással, de sok szeretettel festett meg, László Fülöp Elek egy bájos fiatal asszony igen közvetlen hatású és kifejező képmásával szerepel, Strobenz Frigyes egy könnyedén odavetett friss virág-csőndélettel.

Paczka Ferencz *Béka király* című festménye három ruhátlan leányalakjával kitűnő alak tanulmány, túlságosan részletezett rajza azonban festői hatásának rovására van. Jóval közvetlenebb hatású a Berliuben élő jeles mester életképe, a mely lombos fa tövében fiatal tolnaszántói párt ábrázol.

Szép számmal szerepelnek a téli tárlaton a régi gárda képviselői, a kiknek festményei művészi kvalitásaikkal az idők és az ízlés változásával is mindenkor lebilincselik a művészetet kereső, elfogulatlan közönség figyelmét. Skutetzky Dóme *Becsületlen kenyér* című műve és kohómunkása most is a beszterczebányai hámososok világából merített eleven és színes életkép. Baditz Ottó sajátos nyugtalan opalescens színezése ezúttal *Virágzedés* című képén igen szerencsésen enyhül s a rózsaszín árnyalatainak változatos fokozásából áll. Deák Ebner Lajos régi divatú parasztlakodalma szinte Jankó Jánost juttatja eszünkbe, anyát gyermekével ábrázoló festménye azonban merő frissesség. Stetka

Gyula, Balló Ede, Endrey Sándor és Karlovszky Bertalan most is megszokott színvonalú és felfogású arczképeket küldött be, Jendrassik Jenő és Spányik Kornél genreképeket, Nádler Róbert igen változatos alakos tájképeket.

Impressionista és pleinair tájfestőink látköre szintén egyre örvendetesebb módon szélesbül. A pusztá hangulatok és tájrészletek helyett a széles és mély veduták száma egyre nagyobb. Ujváry Ignác, a ki az Opera díszletfestő műhelyéből ismét a természethez pártolt, *Eső után* című képén hegyes-völgyes vidéket ábrázolt párás levegőben, megkapó frissességgel. Zemplényi Tivadar az Adria mellékéről meríti darabos kezelésű, hangulatos tájképeinek motívumait. Dobai Székely Andor soóvári vedutája első sorban pompás levegőjével bilincsel le. Szlányi Lajos változtatlan szerencsével folytatja Kőrmöczbánya festői vidékének megörökítését. Katona Nándor Tátraképein ezúttal kevesebb az elmélyedés, a minthogy Bosznay István is csak futólagos impressiókról számol be szintén a Tátrát ábrázoló többrendbeli művén. Egyre édeskésebb Gergely Imre délvidéki tájképeinek a színezése, jelélül annak, hogy miként pár éven át Kézdi Kovács László is, pusztán emlékeiből él. Utóbbi azonban erdő szélét ábrázoló művének a bizonyossága szerint ismét visszatért a természethez. Igen friss hatású Tury Gyula hasonló tárgyú képe s Kléh János fűzfákat ábrázoló festménye. Komáromi Kacz Endre éjszakai hangulatképeket állított ki s egy igen eleven hatású kettős arczképet. Csodás elevenség jellemzi Glatz Oszkár parkrészletét, a ki azonkívül most is kiállított néhányat rendkívüli finomsággal jellemzett kis méretű festett és rajzolt arczképeiből. Igen hatásos veduta Juszkó Béla esthangulata, kitünő állatkép ugyanennek teheneket ábrázoló tóvárosi részlete.

Az állatképfestést a legtöbb következetességgel ma nálunk Edvi Illés Aladár műveli; formái szinte tökéletesek s alakjainak festői beállítására nagyban emeli képei művészi értékét. Az alakos tájképekhez szolgálhat átmenetül Poll Hugó biztos kézzel festett, nagyarányú tartalmas pastellje, mely tehenét hazavezető falusi asszonyt ábrázol gyermekeivel. Egyre örvendetesebb fejlődésről tanuskodik Mérő István, a kinek veteményes kertje remek távlatával, friss színeivel s a zöldséges ágyak között dolgozó munkások mozdulataiban lüktető élettellel bilincsel le. Friss hatású alakos tájkép Szinyei *Majálisának* modorában Nyilassy Sándor *Beszélgetés* című festménye, a mely füzes szélén, a pázsiton heverő szegedvidéki alakokat ábrázol. Mányai József *Esti havangszóján* az elő-

térben álló, ügyesen jellemzett tagbaszakadt tót ember emeli az erdős táj hangulataát. Rudnay Gyula genrealakjai ezúttal a spanyol Goya hatását mutatják. Papp Bertalan pihenő modelljeit pompás rajz és festői beállítás jellemzi. Englerth Emil hasonló tárgyú képe, ha nem is olyan tartalmas, elrendezésében igen ügyes. Kisebb igényű, de tárlatunk színvonalát ugyancsak emelő alakos tanulmányokat küldött be Körösfői Kriesch Aladár és Góth Móricz. A Quattrocento festőinek hatására vall gróf Zichy István tanulmányfeje. Fesztyné J. Róza arcképtanulmányán figyelemreméltó jellemző erő nyilvánul.

Az ilyenek istápolására hivatott körök abszolút közömbössége mellett szinte csodálatra méltó, hogy aránylag még mindig szép számmal akadnak festőink, a kik nagyobb szabású bibliai és vallásos tárgyú compositiókra vállalkoznak. A legtöbb sikere ezen a téren a Múcsarnokban ezúttal Dudits Andornak volt, a ki nemrégiben nyerte el a megbízást a kassai dóm *Rákóczi emlékének* megörökítésére szánt falkép pályázatán. Múcsarnokbeli képe, a mely a három napkeleti bölcseket ábrázolja, stílisált formáival, coloritjéből kiesendülő tüzes színfoltjaival inkább üvegfestménynek való carton, a melynek áhítatos hangulatát azonban a középső böles profán nevetése nem kis mértékben zavarja meg. Gy. Nagy Zsiga *Krisztus Kiárhás előtt* című képe bibornoki viseletben ábrázolt írástudóival bravouros színtanulmány, de nagy méreteivel nincs arányban művészi tartalma. Ifj. Edvi Illés Ödön *Zsuzsannáján* is csak a komoly igyekezetet emelhetjük ki. Még mindig nagyon mesterkélt Rottmann Mozart nagy apparátussal készült bibliai compositiója, mely számos alakkal Sámson kigúnyoltatását ábrázolja.

A nagyobb szabású figurális képek terén, a minőkkel nálunk többnyire csak alapos készütséggel dicsekedő festők foglalkoznak, a meddőségnek oka kiállításainkon alighanem az, hogy mestereiket a közvetlen megrendelésben rejlő bizalom nem hevíti. Többé-kevésbé erőltetett pensumok ezek, a melyek céljával, de még inkább sorsával ritkán van előre tisztában mesterük, innen iskolás jellegük. Pedig vidéki templomainkban újabban nagy falképfestés folyik. Ennek mesterei azonban túlnyomóan egy müncheni vállalat emberei. Két-három piktor ezek közül tenyérnyi cartonok nyomán alig pár hét alatt végez egy-egy templom boltzatainak és falainak kifestésével. A nagy routinenal megfestett compositiókban vajmi kevés a művészet, de az ízlést sem botránkoztatják meg nagyobb mértékben. S vidéki közönségünk,

egyházi köreink ma még ennyivel is beérik. Ám festőinknek ugyancsak könnyű dolguk volna ezekkel a külföldi mesteremberekkel versenyezni, ha meg tudnának alkudni kicsinyes viszonyainkkal. S vállalkozásuknak a művészetin kívül nemzetgazdasági haszna is lenne. Szinte megáll az eszünk, ha arra gondolunk, hogy festők és szobrászunk évről évre fölös számmal terem s mégsem tudunk a külföldiek vállalkozása nélkül meglenni, legszerényebb művészeti igényeink kielégítése esetén sem.

A Műcsarnokban ezúttal először szereplő, illetőleg feltűnő fiatal festők sorában Náray Aurél egész sor sötét tónusú, párisi alakokat ábrázoló képpel szerepel, a melyek kezelése Munkácsy kisebb tanulmányainak hatására vall, festői felfogásukban és jellemzésükben azonban sok az eredeti, egyéni vonás, mint Kálmán Péter magyar népies alakjain is, a ki azonban túláradó temperamentumában még túlságosan pazarolja a vásznaira rakott festéket. Várady Gyula Árva várát ábrázoló tájképe kissé józan hatású, de alapos készülésre vall, miként Kacziány Aladár *A csillagok felé* című, túlságosan száraz allegoriája s Teutsch Walter strike-ot ábrázoló kis képe, a mely azonban még szintén nem kiforrott művészet.

Sajátságos jelenség újabb műkiállításainkon, hogy a csöndéletek és az interieur-képek száma egyre nő. Ennek egyik oka alighanem az, hogy a közönség művásárló része már nálunk is kiábrándult a természetből, vagy legalább ennek olyfajta megörökítéséből, a melylyel neoimpressionistáink egy része compromittálta. A beteges hangulatokkal súlyosbított, élükre állított színp problémák művásárlóinkat nem izgatják többé. A Gauginok, Cézanne-ok követői közül épp azért már nálunk is nem egy más téren keres érvényesülést. A tájkép egyoldalú erőltetése közben a művészi ábrázolás eszközeinek tőkájából sok ment korunkban veszendőbe. Sokan érzik ezt fiatalabb festőink közül s a művásárlóknak a reális értékekért való érdeklődésén kívül, ez az oka annak, hogy csöndéletek festésével fejlesztik technikájukat, gyakorolják ecsetüket, hogy alkalom adtán magasabbrendű feladatok megoldására is képesek legyenek.

Pentelei Molnár János művészi készségének már nem egy nagyszabású composition adta bizonyosságát. Közvetlen megbízások híján azonban csöndélet-képeket fest s ezeken nem kevésbé érdekes festői problémákat old meg, mint egyik-másik impressionistánk öles vásznain. Porcellán-csészéket, vizes üvegeket ábrázoló munkái kézzelfogható valóságosságuk mellett is a fehér, a

szürke és más közömbös színek mesteri fokozásának a példái; virágképein az ellentétes színek összehangolásával is sok sikerrel birkózik meg. Romek Árpád, a kinek most is van egy alakos festői interieurje a téli tárlaton, csöndéletképein elsősorban a reális valóság hű visszatükröztetésére törekszik. Figyelemreméltó ebben a tekintetben Bánsághi Vincze lila csendélete és Tamássy Miklós korai salátája. Hasonló problémát, mint a minőknek nálunk Ferenczy Károly szenteli erejét, tűzött ki feladatául Jávor Pál nagyméretű vásznán, a mely zöld selyemmel leterített pam-lagon, lilaszínű kárpittal a háta mögött, hosszan elnyúló ruhátlan nőt ábrázol, fölemelt jobbában tarka papagájjal. A rikító színek összehangolása a kép pleinair világításában mesteri. Ám lényegében véve ez sem egyéb, mint nagyméretű csendélet kép. Vannak Jávor Pálnak a téli tárlaton még igen friss hatású, ró-zsákat és gyümölcsöt ábrázoló csendéletei s két, szintén szín-ellentétek összehangolására törekvő interieurje. Az utóbbi genre-ben figyelemreméltó dolgokat még Barta Ernő, Sándor Antal, Kacziány Odön és Koszkol Jenő állított ki. Ide sorozhatjuk még Vidovszky Béla *Hunyorék udvara* című gondosan megfestett művét, a mely ovális oszlopos folyosójával, zárt levegőjével interieurszerű.

Az életképek sorában ismét sok az olyan, a melyen az alaknak a szoba belsejében csak staffage szerep jut. Ilyen festői kvalitásaival kiváló munka Márk Lajos *Tükör előtt* című képe és S. Kalivoda Kata *Délutáni álmja*. Réti István, a jóra való nagybányai festő, a kinek pályája tele van ingadozással, most egy barátságos kis városi szobát festett nagy sikerrel, a melynek hangulatát igen szerencsésen emeli ki az ablakán kitekintő két öreg asszony.

A Műcsarnok graphikai osztálya, ha nem is gazdag, sok ki-váló munkát tartalmaz. Olgyai Viktor *Egy délután a fenyvesben* című remek pastellje, mint színes könyomat, bizonyára széles körökben terjedne el. Glatz Oszkár rendkívül finom színes rajzait már fölemlítettük. Körösfői Kriesch Aladár és Ferenczy Valér itt velencei tárgyú aquarellekkal szerepel. Dobai Székely Andor mes-teri aquarelljeinek tárgyát ezuttal Páris környékéről merítette. Veres Zoltán tülekedő szarvasain nélkülözzük a vízfestménynek megfelelő könnyed kezelést, női arczképe sikerültebb; de általában már évek óta nem állít ki tehetségének megfelelő munkákat. Figye-lemreméltó vízfestményeket küldtek be Moresz Ede és Kollár Gusztáv. Ügyesek Kron Jenő rajzai, Szmrecsányi Odön vízfestésű

carricaturája a budapesti Andrásy-út corsójáról, továbbá Kubinyi Sándor bravuros monotypiája és Bojnicsics Vera színes rézkarczai.

Sok gyönyörűséget találunk a Múcsarnok szobrászati osztályában. A képmások a mellszobor és plaquette formájában most is nagy számmal szerepelnek, ösmertetésükkel azonban csak ismétlésbe esnének. Mestereik többnyire ugyanazok, a kiket a legutóbbi tavaszi tárlattal kapcsolatban felsoroltunk. Ha a szobrászat korlátainak áthágását impressionismusnak nevezhetnők, ide kellene sorolnunk Reményi József plaquettejeit, a ki nyilván Fémes Beck F. Ödön nyomdokaiba lépett. Mythologiai alakokat ábrázoló apró domborműveitűlzott formáikkal és még inkább tūlzott mozdulataikkal az aprópénzre váltott monumentalitás visszahatásával vannak ránk. Sok az új ember szobrászaink között. Gaal Nándor *Évája* s Varga Oszkár *Ember, a ki beszél* című szobra ügyes, de mind a kettőben még több a pose, mint az érzés. Figyelemreméltók Kreipel Kalotai Ottó képmásai és humoros genre-alakja, a *Nagymama segítségé*, mely czérnát befűző gyermeket ábrázol nagy komolysággal arczán. Ügyes Martinelli Jenő mellszobra, valamint Cser Károly *Ádám és Évája*. Nagyobb arányú alakokon még kirívóbb «impressionista» tūlzások jellemzik Sidló Ferencz munkáit. Erővel teljesek Moiret Ödön a főváros egyik iskolája számára készült, hősöket ábrázoló, decorativ czélú, stylisált domborművei, merő finomság és érzés *Venusa*. Istók János síremléknek szánt búsuló katonája igen kifejező, mellszobrain azonban ezúttal a jóra való fiatal mester indispositióról tanuskodik. Jeles munka Kisfaludi Strobl Zsigmond *Keresztelő Szent Jánosa*, mely erőteljes széles formáival fafaragóinknak szolgálhatna mintául, a kiknek irányításával nálunk a vidéken senki sem törődik s épp azért német oltárgyárak árjegyzékének képei nyomán készülő faragványaikkal a külföldi behozatallal nem is tudnak versenyezni.

A legtöbb örömünk telik szobrászaink apró genre-alakjaiban, a melyekben annyi az ízlés, a szikrázó ötlet, az érzés és a kifejező erő, a mennyivel a Múcsarnok egyik-másik festményes termében csak elvétve találkozunk. Márványban, terracottában, de leginkább bronzban sokszorosítva ezek az apró szobrok a művészi szellem terjesztésének nálunk hatalmas eszközei lehetnének. Sajnos, legelőkelőbb fővárosi díszműúrusaink kirakatai is csak külföldi holmival, Barbadienne bronzokkal, bécsi keramikai munkákkal vannak tele, a melyek többnyire csak a tuczatízlést

szolgálják. Merő finomság Szentgyörgyi István ruhátlan nőt ábrázoló szobrocskája, *Keleti táncz* című apró alakja s hólabdás bronzszobra. Kolozsvári Szeszák Ferencz tánczosnője is igen ügyes s *Danaidája* pompás kútfigura. Otletes szobakutat állított ki Markup Béla, két remek kis bronzszobrot Sámuel Cornél. Lányi Dezső *Lédóját* finom formáin kívül erős érzéki felfogás jellemzi, Weinberger Antal *Gerelyvetőjét* aczélos erő. Beszédes László *Osztrigás lánynán* a jellemzés igen sikerült. Lukácsy Lajos humoros felfogású apró alakokat állított ki. Figyelemreméltó Juhász Gyula guggoló leányalakja: *Az óvatos*. Túlságosan lágy formájúak Karácsonyi Géza *A hajnal és Az alkonyat* című márványalakjai.

A Műcsarnok kiállításain évről-évre nyilvánvalóbb, hogy ha még nem is egész következetességgel, művészeink egyre nagyobb mértékben keresik a kapcsolatot az étellel. Többi kiállítási helyiségeinkben inkább a l'art pour l'art elve dominál, a mely azonban nálunk nem egyszer pusztán művészi tehetetlenséget takar. Erről tanuskodtak a *Nyolczak* címen szereplő festőink, a kik a Nemzeti Szalonban számra nézve most már csak négyen hirdettek ismét forradalmat.

Magánvállalkozás jellegű salonjaink közül a legtöbb cél-tudatossággal és sikerrel az Ernst muzeum dolgozik. A külföldi mestereknek gyűjteményes kiállítások keretében való bemutatásáért itt nem tudunk lelkesedni. Korunk igazán hangadó külföldi művészeitől magánvállalkozásnak egész gyűjteményt kiállításra megszerezni manapság lehetetlenség. Közönségünk művészeti tájékoztatása szempontjából nem is az a fontos, hogy egy-egy többnyire exportra dolgozó külföldi mestertől mutassunk be egész collectiókat, de hogy a külföldi művészet fejlődéséről időről-időre általánosságban szerezzon tudomást, a mint azt Szmercsányi Miklós titkársága idejében a Képzőművészeti Társulat oly sok sikerrel tette lehetővé nemzetközi kiállításain.

Szinyei Merse Pál gyűjteményes tárlata után az Ernst-muzeum Kernstock Károly üvegfestményeit mutatta be, a melyeket Hajdu vármegye debreczeni székháza számára tervezett. A hét vezért ábrázoló üvegeképen a technika korlátai ugyancsak mérésékeltek festőnk phantasiájának szertelenségeit s a formáknak az anyag természetéhez illő stylisálása még növelte az alakok jelentős decoratív hatását. Fényes Adolf kiállítása az Ernst-muzeumban új oldaláról mutatta be ezt a jóra való festőket. Socialis élű realistikus genreképek helyett most Cézanne-ból kiinduló neoimpressionista munkákkal szerepelt. Kritikusai

ezek jelentőségét alighanem túlozzák. Ha meg is csodáltuk káprázatos ügyességű technikáját, ilyfajta képei alig egyebek, mint a külföldi hasonló irányú munkák: festői különzködések, interieurök pleinair világításban és csöndéletképek madártávlatból. S hiszszük, hogy Fényes művészetében nem ez a fejlődés utolsó étapeja.

Vadász Miklós rajzai, a melyeket az Ernst-muzeum a Fényes-gyűjtemény nyomában állított ki, most is rendkívül fejlett graphikus készségről tanuskodnak. Arról azonban már nem, mintha gyűjteményes kiállítására különösebb gonddal készült volna. Párisból való visszatérése óta képeslapjaink számára rajzolt igen találó apró képmásain, a Műcsarnokból ismert satyrikus élű aquarelljein s néhány érdekes tanulmányon kívül túlnyomóan szórakozás közben odavetett vázlatokkal teli papirszeletekből állott kiállítása. A fiatal művészt gyors sikerei, úgy látszik, kissé elszédítették. Volt néhány bravouros rajza, a melynek tárgya szintén arra vall, hogy még nem becsüli meg kellően talentumát.

D.

ÉRTESÍTŐ.

Két új folyóirat.

Ungarische Rundschau für historische und soziale Wissenschaften. Unter Mitwirkung von Viktor Concha, Josef Hampel, Ludwig von Thallóczy herausgegeben von Prof. Dr. Gustav Heinrich Generalsekretär der ung. Akademie der Wissenschaften. I. Jahrgang 1912. München und Leipzig. Verlag von Duncker und Humblot. 8-r., 943 l.

Történeti Szemle. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából szerkeszti Angyal Dávid. I. évfolyam. Budapest, 1912. A. M. T. Akadémia kiadása. 8-r., 640 l.

Tudományos irodalmunkban mind nagyobb teret foglalnak el a folyóiratok. Ez az irodalmi jelenség, a mennyiben az egyes szakok behatóbb művelését jelenti, a tudományos kutatás fellendülését idézheti elő, másrészt azonban jogos aggodalomra adhat okot. Kérdés, ha folyóirataink szaporodásával nem növekedik írónk és olvasónk száma, nem süllyed-e alá irodalmunk színvonala. Meggondolást érdemel az is, vajon a feladatok elaprózása nem akasztja-e meg a nagyobb arányú tervek kialakulását.

Ily aggodalmak elnémulnak azzal a két folyóirattal szemben, melyek a múlt év elején a Magyar Tudományos Akadémia életével kapcsolatban indultak meg. Az *Ungarische Rundschau*t a M. T. Akadémia főtítkára, Heinrich Gusztáv adja ki Concha Győző, Hampel József és Thallóczy Lajos közreműködésével; a *Történelmi Szemlét* pedig a M. T. Akadémia megbízásából szerkeszti Angyal Dávid. Mindkét folyóirat megindításában és vezetésében határozott, tudományos szempontok érvényesülnek; mindkettő mögött az íróknak oly nagy s képzett tábora áll, hogy a kicsinyesség veszedelmétől senkinek sem kell félnie.

* * *

Szakadatlan küzdelem és áldozat egyesült a magyar szellem évezredek munkájában. Műveltségünk ezer meg ezer akadály ellenére hű maradt nagy eszményeihez, mindazáltal külföldön

ma is még gyakran rosszindulatú, felületes bírálatnak s lenézésnek tárgya, a legjobb esetben elrejtett kincs, mely érdeklődésre nem tarthat számot. Ily gondolatok vezették az *Ungarische Rundschau* kiadóját s író társait, mikor folyóiratukat megindították. Céljük az volt, hogy a külföld minél igazabb képet alkothasson magának tudományos és társadalmi törekvéseinkről. Az *Ungarische Rundschau* — az előszó szerint — a magyar nemzet multjának és jelenének fontos mozzanatait fogja tárgyalni s főképp arra törekszik, hogy a homályos problémákat, melyekre nézve a vélemények megoszlanak, tisztán tudományos módon oldja meg. Hogy a folyóirat szerkesztősége első sorban a német társadalom tájékoztatására vállalkozott, annak több oka van. Erre indíthatta a magyar nemzetnek jól felfogott érdeke s többek között a hála is, melylyel nemzetünk a német műveltségnek tartozik.

A magyar szellemi munka becsületének kivívása volt az *Ungarische Rundschau* kitűzött célja, s a mit az előszó ígért, azt az első évfolyam részben meg is valósította. A folyóirat csak történeti s társadalomtudományi czikkeknak adott helyet, de azért így is gazdag anyag állott rendelkezésére. Az egyes értekezések részletes ismertetéséről le kell mondanunk, csak általánosságban jelezzük, mennyi becses adatot hordott össze a folyóirat a különböző tudományokból. Egyik cikk a magyar történetnek nevezetesebb szakát vagy kimagasló alakját mutatja be, a másik alkotmányunk vitás részeire vet világot, a harmadik meg a magyar történetírás történetét egészíti ki. Egyik cikkíró a budapesti statisztikai hivatal munkájából von érdekes következtetéseket, a másik társadalmunk elemzésébe merül el. A munkatársak egyik csoportja értékes kapcsolatokat fedez fel a magyar irodalmi mozgalmak s a külföldi irodalmak között, más csoport meg a magyar zene, képzés, építészet s ötvösművészet alkotásaival foglalkozik. Közben világtörténeti problémák, bölcséleti kérdések, művelődéstörténeti jelenségek kerülnek szóba, s a tárgysort æsthetikai fejtegetések, néprajzi kutatások, keleti nyelvészeti tanulmányok gazdagítják.

A tárgyak eltérő természete s az írók határozott egyénisége különböző jellemet ad az értekezéseknek, mindazáltal van a folyóiratban valami benső egység. Valamennyi cikk az igazság szolgálatában áll, s nincs bennük egy gondolat sem, mely a nemzeti hiúságnak akarna kedvezni; az *Ungarische Rundschau* biztos adatokkal s tudományos módszerrel győzi meg olvasóit.

Ez a tárgyiasság mindenütt a legbiztosabb fegyver. Bizonyára a külföldnek teljes tiszteletét vívják ki oly czikkek, minők Wlassics Gyula és Concha Győző tanulmányai, melyek már a *Budapesti Szemle* lapjairól is az igazság erejével hatottak közéletünkre. Mikor Wlassics Gyula *Az 1867. XII. t.-cz. jogi természete* című tanulmányában a törvény szavára, keletkezésére s a magyar közjog szellemére hivatkozik, a tudományos érvek előtt a külföldi olvasónak is meg kell hajolnia. Ép így Concha Győzőnek a magyar gentryről szóló fejtegetéseiben is a magyar társadalom elfogulatlan bírálójára ismer mindenki.

A kik a magyar műveltség fejlődését az emberiség legnemesebb törekvéseivel látják kapcsolatban, a legszebb reményekkel gondolhatnak arra a benső viszonyra, melyet az *Ungarische Rundschau* szövöget hazánk s a külföld között. A magyar tudomány az új folyóirat segítségével sok ferde nézetet, sok megrögzött balítéletet írt majd ki külföldön, egyrészt megszerzi számunkra a német nemzet rokonérzését, másrészt a leggyorsabb módon teszi szellemi munkánk eredményeit az emberiség közös kincsévé. A külfölddel való gyakori érintkezésben talán a magyar műveltség is tudatára ébred magas hivatásának s mindinkább megismeri azokat a nagy feladatokat, melyeket az anyagi és erkölcsi világban meg kell oldania.

* * *

A magyar műveltségnek egyik legbecsesebb alkatrésze a magyar történetírás. E téren a XVIII. s XIX. század nagy halom anyagot rendezett el, de a XX. század magyar történetíróira még sok bonyolult s fontos munka vár. Ennek egy részét vállalta el a *Történeti Szemle*. A szerkesztő programot nem adott, de az előszó helyett beszél folyóiratának első évfolyama.

Első pillanatra meglepő a *Történeti Szemle* tartalmának nagy változatossága. Történetbölcséleti fejtegetések s művelődéstörténeti rajzok váltakoznak világtörténeti s nemzeti történeti tanulmányokkal. Az értekezéseknek más sora a jogtörténet, irodalomtörténet, régiségtan s oklevéltan kérdéseit tisztázza. E változatosságban azonban semmi nyoma sincs a népszerűségkeresésnek; ellenkezőleg, komoly tudományos meggyőződés nyilatkozik benne. A szerkesztő a nemzet és világ történetét rendkívül sok tényező közrehatásának tekinti s a sokféle tárggyal a valóság bonyolultságára hívja fel olvasói figyelmét; egyúttal azt akarja, hogy a történetírás célja, eszközei, módszerei komoly

bírálat tárgyaiul szolgáljanak. Így már a szerkesztőnek rendező munkájában jelentkezik a folyóirat alapjellemvonása: a szigorú kritikai szellem s a realitásra való törekvés.

Jól összhangzanak a szerkesztés vezérgondolataival a *Történeti Szemle* cikkei is. Tisztán megvan ez az összhang mindjárt a folyóirat bevezető cikkében, Thallóczy Lajosnak *Albán diaspora* című tanulmányában. Itt a történetíró azokat a néptörödékeket kutatja, melyek az albánságból kiválva, századok folyamán idegen földön, magyar, velencei, nápolyi területen találtak menedékhelyet s részben máig is megtartották különös jellemüket. A történeti bírálatnak valóságos mintája az a mód, melylyel a cikk írója a Balkán félsziget népmozgalmait világítja meg. Thallóczy a kutatás eszközeinek ritka gazdagságával rendelkezik s messzeható levéltári adataival, nagy forrástanulmányaival, nyelvészeti és sociologiai ismereteivel egész könnyedén állapít meg pontos adatokat ott, hol a történetírás idáig sötétben tapogatózott. Hasonló realis történeti rajz a második értekezés is, melyet Takáts Sándor írt a budai basákról. Itt is hiányoznak az általánosságok s kopott fogalmak, melyek történetírásunkba a régi krónikák útján csúsztak. Takáts nem egyoldalú s közvetett forrásokból merített, hanem azt a rengeteg írott emléket bolygatta meg, melyet a magyarországi vezérek, basák és bégek leveleikben és diplomáciai tárgyalásaikban hagytak reánk. A ravasz, kegyetlen basa típusa helyébe határozottan jellemzett egyéniségek lépnek, kik a magyar nyelvnek, magyarságnak, szabad vallásgyakorlatnak nagy szolgálatot tettek, sőt néha az ország felvirágoztatásán is fáradoztak. Ezt a realis kritikát, melyben az analysis és synthesis egyaránt szerephez jut, művészettel alkalmazza a *Történeti Szemle* harmadik füzetében Mitrofanoff Pál Lermontovról szóló tanulmányában. Mitrofanoff Taine környezetelméletének híve s Lermontov egyéniségét és költészetét az orosz föld és nemesség természetéből magyarázza. A *Történeti Szemle* szerkesztője maga is kiemeli jegyzetben az orosz író érdekes kritikai módszerének sajátosságát. S a mint a *Történeti Szemle* nagyobb értekezései, ép úgy kisebb közleményei, ismertetései sem elégesznek meg az anyag összehordásával; a kritikai szellem a folyóirat minden részét áthatja.

Az a következetesség, mely a *Történeti Szemle* szerkesztésében mutatkozik, bizonyára átalakító hatást gyakorol majd történetírásunkra. A kritikai szellem inkább szereti majd általánosságok helyett a részletrajzot s a hamis eszményítés helyett

a realis képet. Ily jellemű történetírás a széttépett ábrándok miatt talán eleinte csalódást idéz elő, de később annál inkább fog hódítani, mert az igazság keresése ad neki erőt.

Papp Ferencz.

Wlassics Gyula hét beszéde.

Wlassics Gyula: *Múzeumok és könyvtárak*. Budapest, 1813. Franklin Társulat. 8r. 134. l. Ara 80 fillér. (*Olcsó Könyvtár*, 1672—1675. sz.) 79

E kötetben Ferenczi Zoltán a szerző beleegyezésével összegyűjtve kiadta Wlassics Gyulának hét elnöki megnyitó beszédét, melyeket szerző, mint a múzeumok és könyvtárak országos szövetségének elnöke, mondott el a szövetségnek Temesvárt, Budapesten, Pécsett, Szombathelyen, Nagyenyeden, Szegeden és Nagyváradon tartott közgyűlésén 1905—1911-ig s ellátta egy tájékoztató előszóval. E beszédek összegyűjtése helyes volt; mert bennük egy oly államférfiú mondja el közművelődésünkről iránytadó nézeteit, a kinek 1895—1903-ig, mint közoktatásügyi miniszternek, módjában volt közművelődésünk kérdéseiről minden irányban kiterjedt tájékozást szerezni s ki sok irányban mint szerencsés kezű s nagyérdemű kezdeményező tűnt ki. E beszédek tehát nem szónoki közhelyek gyűjteményei, hanem vezérelveket tartalmazó útmutatások s a miket szerző bennök a magyar felsőbbésgről, cultur-socialismusról, a vidéki városok közművelődési szerepéről, a szabadoktatásról és a könyvtárról, az erdélyi magyarságról s a nemzetiségi kérdésről, a felsőoktatás társadalmi jelentőségéről, a világnézetek harcáról és a jövő könyvtárról elmond, e gondolatoknak és eszméknek legfőbb érdemük nem elvontságuk, hanem gyakorlati jelentőségük, tehát az az intelem bennök a fő, hogy céltudatos megvalósításukra törekedjünk. Ezek nem jelszavak, hanem irányeszmék. Ezt a vonásukat vette figyelembe első sorban a múzeumok és könyvtárak országos tanácsa és főfelügyelőse is, midőn e beszédek s kivált a nagyváradai beszéd hatása alatt, a maga működésének irányelveit megállapította s ezeket külön emlékiratban terjesztette fel a közoktatási kormányhoz és általában tevékenysége alapelveiül fogadta el. A múzeumok és könyvtárak e két hivatott testülete, melyek közül a tanácsnak egyszersmind Wlassics elnöke is, mint ismeretes, az utóbbi 10—12 év alatt a hazai szabadoktatásba egy új, mindennél ha-

tásosabb és éltetőbb eszközt akar beállítani s már nagyon sok helyt sikerrel be is állította, t. i. a múzeumok szemléltető módszere s kivált a könyvtárak, tehát a könyvek kiterjedt olvasása által való önművelést, mint a szabad, felnőtt ember önérzetéhez a legjobban illő oktatást. Sőt, mint e beszédek helyesen emelik ki, a minden irányú szabadoktatásnak csak a minden fajta, a népesség minden rétegéhez eljuttatott kisebb-nagyobb városi, falusi, tanyai közművelődési köz- és népkönyvtárak adhatnak állandóságot és még nagyobb kiterjedést. A szabadoktatás e módszerének kezdeményezése Amerika és Anglia érdeme s ma utánuk kivált Poroszország mutat fel nagy eredményt. Az ott elért sikerek és eredmények mutatják a követendő utat nálunk is, hol szintén több ezer, kivált földművelési és népkönyvtár tanuskodik az általános hatásról s egymásután emelkedő városi múzeumok és culturépületek, Budapest örvendetesen fejlődő közkönyvtára mindmegannyi eredményei annak a működésnek, melyet az említett testületek kifejtének. Azonban mind a módszer kiterjesztése, mind minél belterjesebb fejlesztése még a jövő feladata s így minden ható szózat, minden mélyen átértett intés itt még szükséges mindaddig, míg a közmeggyőződést teljesen át nem hatotta, meg nem hódította. E beszédek ez utóbbi irányt hathatósan vannak hivatva szolgálni; ezért óhajtjuk, hogy az illető összes körök figyelmükre méltassák s minél komolyabban tanulmányozzák őket. Kívánjuk, hogy megvalósuljon e beszédekben kifejezett magyar könyvtár, a magyar olvasó-nevelés termékeny munkája, mint a nemzeti erő emelésének eszköze; kívánjuk, hogy az oly melegen hangoztatott karöltve-haladás a szabadtanítás más eszközeivel megtörténjék. Ez lesz e beszédek legszebb — és méltó — sikere.

— i —

Bihari képek.

Móricz Pál: *Pusztuló világ. Elbeszélések a hajdúföldről. Rákosi Viktor előszavával.* Budapest, Singer és Wolfner kiadása, 1912. 8-r. 190 l.

Ára 3·50 K.

Móricz Pál: *Régi magyar élet. Történetek és följegyzések.* Budapest, Singer és Wolfner kiadása, 1913. 8-r. 208. l. Ára 3·50 K.

Majd másfél évtizede, 1898 végén, egy új magyar regény került a kezembe. *A magyar föld urai* volt a címe, s a szerzője az irodalomban egészen ismeretlen nevű ifj. Móricz Pál.

A regény fölkellette figyelmemet, noha meséje túlon túl egyszerű, a szerkesztése kezdetleges volt s hőseiben kevés az egyéni. De volt két kiválósága. Egyik a magyar vidéki életnek éles szemmel megfigyelt, ügyes tollal papírra vetett rajza, a másik a közvetlenségnek az ereje, melylyel a szerző szülőföldje iránt érzett szeretetét át tudta ültetni az olvasóiba. Ifj. Móricz Pált, a kinek neve mellől időközben elmaradt az ifj. jelző, elvesztettem szemem elől, mígnem a múlt év végén a czímben leírt két kötete újra reá terelte érdeklődésemet.

Móricz Pál azóta új útra tért. Tárgyához hű maradt, Biharország életét rajzolja két új kötetében is, de más műformát választott. Úgy látszik, megérezte, hogy a nagyobb compositiókhoz nincs még elég ereje, s új kötetekben az életből ellesett aprólékos vonásokat nem olvasztotta össze egységes, nagyszabású képpé, hanem meghagyta a maguk töredékességében. Az első gyűjteményében még többé-kevésbé kikerekítette rövid novellákká, a másodiknak történetei azonban alig egyebek, mint a minék a czímük is jelzi, följegyzések. Egyformán távol állanak a régi novellától, mely gyorsan perdülő cselekvényben érdekesítő mesét adott, és az újtól, mely sokszor csak egy kiélezett helyzet csattanós megoldásával vagy ötletes párbeszéddel akar hatni. Legtöbb joggal rajzoknak nevezhetnők őket s műfaji szempontból Mikszáth kisebb elbeszélésével állíthatnók párhuzamba, a kitől Móricz kétségtelenül sokat is tanult.

E rajzoknak van egy nagy fogyatkozásuk, a mire pedig Mikszáth nem mutatott példát: nagyon nyersek, nem formált rajtuk eleget a szerző phantasiája. Móricz Pál, úgy gondoljuk, elvi alapon álló realista, a ki félreértve a realismus fölfogását, a természetnek, az életnek photographikus hűségű ábrázolását vallja a művészet hivatásának. Prózában és versben — nálunk Arany a *Vojtina Ars poeticájában* — annyiszor megdöntötték már ezt a tanítást, hogy nem vesztegetjük rá a szót. Az élet a maga töredékességében, bármilyen hű megfigyelés alapján is bemutatva; egy jelenet vagy az események egész sora, ha nincs művészen megszerkesztve, kimélyítve még nem költészet. Az érdekeltség igazi eszköze a költői képzelet, mely a való vonásokat elrendezve, kiegészítve, átalakítva változtat a részleteken, a nélkül, hogy meghamisítaná az egészet. Az olvasó, a ki kezébe veszi Móricz könyveit, ezt talán nem tudja, de azt megérzi, hogy Móricz történetkéi nem elég mozgalmasak, nem elég érdekesek. Nem is hiszszük, hogy a két kötet népszerűvé tenné a szerző nevét.

Pedig, más szempontból tekintve, reászolgált Móricz Pál arra, hogy műveit olvassák. Ha egyes meséiből hiányzik is az érdekfeszítő elem, valami jellemző, megkapó vonás majd mind-egyikben van, s történetei a maguk összességükben színes, találó képét adják annak a földnek, a melyhez az író szíve kötve van, Debreczennek s a hajdúságnak. Sajátságos, de egészen természetes a két kötet tárgykörének megosztása. A második a multból, többnyire a XIX. század közepéről, az első a jelenből jegyvez föl jellemző eseteket, még pedig — s épen ez a feltűnő — az előbbieket a magyar középnemességnek, az utóbbiak a föld népének az életét hozzák elének. Azt mutatja ez a csoportosítás, hogy Biharban a magyarság súlya eltolódott, a nemességről a népre. A középnemesség, a gentry elszegényedésével mindjobban vesztí nemcsak jelentőségét, hanem érdekességét és jellemző voltát is. A tipikus, földjüknek élő régi, magyar urak lassanként elbálnak, helyükbe fiaik lépnek, a kiknek lába alól kicsúszik a föld s ők maguk tisztviselők, katonák, városi emberek lesznek, vagy egészen elkallódnak, régi, magyaros színük mindenestre elhalványul. A magyarság képviselőiként alig marad más a Hajdúságon, mint a paraszt. Az öreg Móricz Pál még hortobágyi földesúr volt. — a fia budapesti hírlapíró! A két kötetnek is ez a közös tanúsága.

Pusztuló világ ez, a mint a szerző maga is nevezi. Mielőtt szereplői, talán örökre, letűnnek a színről, Móricz, a ki őket részint a maguk személyében, részint kortársaik elbeszéléséből jól ismerte, megállítja egy pillanatra s bemutatja mindennapi valójukban. Látjuk a pusztuló nemesség utolsó képviselőit szórakozásaikban és ritkábban — munkájuk közepett, otthonukban és a nyilvánosság előtt, tréfás jókedvükben és nyers haragjukban, szóval minden idealisálástól menten a maguk köznap-i környezetében. Nem a régi nemesség ez, mely a szerző szerint «hazáért-nemzetért mérhetetlen önfeláldozásra kész érényében... a több százados harcok idején mindig legelől küzdött», de annak utóda. Tagjai még akkor is, a XIX. század második felében, «a magyar kiválóságok és hibák kifejeződött példányképei» voltak, de a viszonyok átalakító hatására kiválóságaik is, hibáik is kisebbszerűek, közönségesebbek lettek.

A másik kötetben a bihari paraszt vonul föl elének. A juhász, a gulyás és a csikós; a bíró, a csósz és a bakter; a betyár, az orgazda és a pandúr; a kisgazda, az iparos és a cigány, valamint az intelligencia azon eleme, melyet foglalkozása a nép

körébe von le, a pap, a jegyző és az állatorvos. Paraszttjain nem önti el azt a hazug fényt, a melybe a mult század közepének demokrata-írói a magyar parasztot állították, de nem is meríti őket bele abba a fertőbe, a melybe egynéhány modern író szerint sülyyedtek. Móricz Pál paraszttjai igazi emberek, élő minták másolatai, a kikben, épen mert emberek, a jó és a rossz keveredik, s közelebb állván a természethez, mint a műveltek, érzelmeik természetesebbek, nyilvánulásaik elemibb erővel törnek ki s ethikájuk alsóbbrendű, de csak a büntető-codexet illetőleg. Erkölcsi világuk sok tekintetben épebb, az együttérzés és a szánalom, a bátorítás és az odaadás lelküknek értékes vonása. Hogy a szerző szívesebben mutatja be lelküknek ezt a felét, mint a másikat, a nyersét, erőszakosat, furfangosat, abban van némi tendentia, de szívesen megbocsátjuk.

E pár megállapításból kitűnnek Móricz könyveinek érdemei. Ugyanazok, a melyek legelső könyvében jelentkeztek. Az első, az alapvető, a magyar földnek, a magyar fajnak rajongó szeretete. «Manapság -- hogy saját szavait idézzem — midőn nyugatra utazgatnak a keleti fiúk és magyar földünknek, nemzetünknek ócsárlásával akarják kiérdemelni az ércszobrot . . . ha a magyar erő és eredetiség megnyilvánulását kel elismerni, vagy épenséggel méltatni is, az sokónknak mindjárt nem érdekes. Az érdekes világ és élet sokónk előtt legalább is Páris város szemétdombján kezdődik.» Móricz nem tartozik e sokak közé. Az ő lelkét teljesen megtölti a maga földjének, a maga népének szeretete. Ezzel az erős érzelmével meglátja a magyarságnak erejét, eredetiségét, becses vonásait, meg a fogyatkozásait, gyöngeségeit, bűncit is. Ezeket sem leplezi, de a megértő, megbocsátó ember jóságával rajzolja. Még hibáiban is szereti népét, s ez az igazi. A mint Guyau mondta: «Aimer c'est tout comprendre, comprendre c'est tout pardonner.»

A másik az előbbiből következik. Szereti, ismeri a maga világát és ezért híven is tudja jellemezni. A *Régi magyar élet* culturtörténeti érdekességű és azt a hivatást teljesíti, a mit a XVIII. század történetére vonatkozólag az erdélyi főurak mémoiresjai. Országos események helyett a társasélet formáit rajzolja, csatamezők helyett a hortobágyi csárdát, a debreczeni «Arany bika» szállót és a kollégiumot, meg a bennük lepörgő szürke, hétköznapi életet. Hősei valóságos, részben ma is élő emberek, nem játszottak szerepet a nemzet életében, gondolkodásmódjuk egyszerű, tetteik mindennapiak, mégis az elénk tá-

ruló kép szürkesége ellenére is becses. mert kicsinyben, egy vármegyén föltüntetve, az egész ország életére jellemző. Ilyen volt a nemzet zöme, a jelentéktelen, a történelemtől számon nem tartott falusi nemeseink.

A *Pusztuló világ* ethnologiai szempontból becses. A magyar paraszt photographiáit kapjuk benne, a pillanatfölvétel közvetetlenségével és élességével. Jókai, Mikszáth, Tömörkényi és Gárdonyi parasztképei mellett is van értékük, kiegészítik a tőlük festett képet. Kevesebb e képekben az új, mint a nemesi világ rajzaiban, de több bennük a művészet, mert leírás helyett történetekkel tünteti föl jellemző vonásaikat. Nem az író beszél, hanem hőseit beszélteti és cselekedteti. A mit parasztjai tesznek — történeteinek meséje — mondtuk, nem elég érdekes, gyakran nem több egyszerű, alig csattanó adománál vagy nagyon is vékonypénzű históriánál, de a mit mondanak, az rendszerint nemcsak hű tolmácsa a paraszt-psychének, hanem jellemzően bele is világít rejtelseibe. A legértékesebbek *A hortobágyi szent*, Csontos János juhász, a ki káromkodó társait avval bünteti, hogy istenes czélra ellop egy pár darabot a gondjukra bízott nyájból; *Árva Máró Miklós*, a «zugirászat»-tal foglalkozó paraszt; a juhászok jogtalan, de indokolt önbíráskodását bemutató *Itélet* s a magyar virtus egy megkapó példáját illusztráló *Bojtár fogadás*.

Van végül a szerzőnek még egy nagy kincse, a nyelve. Egy pár szokatlan tájszava (földuródik, bárlan) és pongyola mondat-szerkesztése (főmondat nélkül álló mellékmondatok) meg-megzavar, de a maga egészében ez a nyelv természetes és kifejező tolmácsa megfigyeléseinek. A hol a maga nevében beszél, egyszerű, világos, keresetlen, a magyar értelmes eszjárás hű megszólaltatója, parasztjai ajkáról pedig minden mesterséges sallang és tudóskodó affectatio nélkül ömlik a zamatos, tömör, színes magyar nyelv. Látszik, hogy ezt a nyelvet nem kellett tanulnia és jegyzetei alapján megszerkesztenie, hanem önkéntelenül folyik tollára, a néppel való állandó érintkezés eredményeként.

Ha van Móricz Pálnak elég erős képzelete — a mit e két munkája alapján állítani nem merünk, de tagadni sem — s írásában ezentúl nagyobb szerepet mer reá bízni: ezzel a kifejező nyelvvel s a maga éles szemével fog még értékesebb és érdekesebb elbeszéléseket is írni.

Shakespeare-Tár.

Magyar Shakespeare-tár. A vallás- és közoktatásügyi minster támogatásával kiadja a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-bizottsága. Szerkeszti Ferenczi Zoltán. V. köt. Budapest, Kilián Fr. utóda bizománya. 8-r. 320 l. Ára kötve 6 K.

Gazdag tartalommal jelent meg a *Shakespeare-tár* V. kötete, melyben a mult évekhez képest két változás van, mint a Bevezetés értesít róla, t. i. hogy Bayer József, az eddigi érdemes szerkesztő lemondásával a szerkesztést Ferenczi Zoltán vette át, a másik az, hogy az eddigi negyedéves folyóirat most évkönyvvé alakult át. Ez utóbbi változtatást helyesnek tartjuk, mert általában a hasonló társasági kiadványok, mint a német *Shakespeare*-, *Goethe*-, *Grillparzer-Jahrbuch*, a francia *Annales de la société J.-J. Rousseau* stb., mind évkönyvek; mert ez az alak alkalmas egy-egy egységes kép nyújtására s végül lehetővé teszi, mint e kötet is mutatja, hogy nagyobb értekezések egyszerre jelenjenek meg, melyek egyike ezt már évek óta várta. A tartalom egészben ugyanolyan irányú, mint az előbbi évfolyamoké, azaz a költővel és kortársaival, a legujabb, nevezetesebb Shakespeare-irodalommal és a költő magyar vonatkozásaival foglalkozik, a mint az természetes s ha némi, mint pl. a német és a román irodalmak szemléje ez alkalommal elmaradt, ennek természetes oka a megszabott terjedelem. A kötet tartalmából négy foglalkozik általános kérdésekkel. Berzeviczy Albert dolgozata a *Shakespeare problémákról* egész program-értekezés; jelentős rövidséggel és áttekintéssel szól a költő színpadi és irodalmi örökéletéről, jellemzi ezeket főbb vonásaikban, továbbá az élete és költészete körüli vitás kérdéseket, végül a Shakespeare-Bacon-kérdést. Beöthy Zsolt rövid, de annál magvasabb értekezése, *Néhány szó Shakespeare hatásáról a magyar dráma-költészetre*, azt a három nagy befolyást emeli ki, melyet Sh. a Katona és Kisfaludy Károly, a Vörösmarty és korabeli, végül a 60–70-es években kivált Rákosi és Dóczi útján a magyar regényes költői vígjátéokra tett. Alexander Bernát *Shakespeare és a drámai műforma* cím alatt egy pár leszűrt általános igazságot állapít meg elsősorban a drámáról. Elismeri azt az általános igazságot, hogy a dráma vallásos szer-tartásból keletkezett, de mélyebben tekintve, szerinte a dráma nem a lyrából, hanem az epikából fejlődött s lyrái részei lassanként elhalványultak. A keresztyén dráma is így fejlődött, noha

a dráma újabb fejlődésében nem ez, hanem az antik dráma lett irányadó. A drámában azonban igazában az epika kiküszöbölődik s a cselekvény mindinkább cselekvénynyé válik. Ez főleg Shakespeare érdeme, a ki drámaiban legdrámaibb, leglélektanibb, ő az, ki az egyéniséget legdrámaibbá tudta tenni, kikben az emberi örök eszmék és a legjelentékenyebb emberi viszonyok öltenek testet. Radó Antal a Shakespeare-fordítások revisiói alkalmából mond el néhány helyes szempontot. A Shakespeare és korára vonatkozó dolgozatok száma természetesen nagyobb. Ezek közt a legterjedelmesebb Bodrogi Lajos értekezése *tizenkét ál-Shakespeareinek monult színműről*. Értekezése egészben Brooke Tucker *The Shakespeare Apocrypha* című (1908) művén alapul, de gyakran vannak önálló nézetei és megállapításai, e mellett értekezését széleskörű szakirodalomra alapítja. Nagyon helyesen, az idézeteknek mindenütt adja magyar fordítását. Rózsa Dezső, mint látszik, tervbe vette, hogy Shakespeare összes előzőit bemutatja. E kötetben *Marloweról* ír tartalmas értekezést, beszöve sikerült fordított részeket. Ő különben is Marlowe több darabját lefordította s egyet, mint tudjuk, a Shakespeare-bizottság már el is fogadott kiadás végett. Ez értekezésében 'a drámákat egyenkint elemzi. Yolland B. Arthur *Shakespeare kora* cím alatt azokról a szokásokról, művelődési állapotokról szól, melyek Shakespeare műveiben visszhangzanak s melyek közt és melyekben Shakespeare nevelődött, férfi és író lett. Az iskolák közül kivált a grammar school-nak szentel nagy tért, mert a költő egy ilyenben tanult. Dr. Salgó Jakab *Shakespeare lelki betegéről* cím alatt rövid, tartalmas értekezést ad, különösen azt emelve ki, hogy Shakespearenél az örültség rajza nem cél s így nem is kíván pathologikusan hű lenni, hanem eszköz a tragikum kiemelésére. Különösen a Lear és Hamlet lelkiállapotával foglalkozik. Hegedüs István philológiai módszerrel állapítja meg *Shakespeare két utolsó sonettjének görög forrását*, azt mutatva ki, hogy noha a költő csak keveset tudott görögül, de valószínű, hogy a Planudes-féle gyűjtemény (*Anthologia Palatina* XVI. könyve), mely 1566-ban is megjelent, tehát már Shakespeare korában, a költő kezéhez jutott, de különösen a *Selecta epigrammata* s a Salmasius-féle *Codex* 1609 után a költő szeme elé jutott s ezekből merítette két sonettje alapgondolatát. Rózsa Dezső *Az újabb angol Shakespeare-irodalom* című dolgozatában egész sor fontos angol művet ismertet érdekesen és áttekintően, kiemelve előnyeiket és hiányait. Általában a kötet gazdag az angol újabb irodalom ismertetésében, mert Rózsa 21, alább

Kropf Lajos 3, Czeke Marianne 1, Laczkó Hugó 1 s egy névtelen cikke 1 angol műről számol be. köztük egy párról, melyek a Bacon—Shakespeare kérdéstről szólnak. A terv szerint hasonló szemle készült volna a magyar, német és a román nyelvek Shakespeare irodalmáról, de az évkönyv megszabott ívszáma miatt ezeknek a következő kötetre kellett maradniok; azonban a magyar Shakespeare-irodalomról repertorium alakjában beszámol Hellebrant Árpád. A többi cikkek során Ferenczi Zoltán kiadja Aranka György fordítási kísérleteit *II. Richard*ből 1785-ből Wieland német fordítása alapján s ekként ez az első magyar Shakespeare fordítás. Jellemző, a mit ezzel kapcsolatban Shakespeare akkori ismeretéről hazánkban mond. Fest Sándor cikke Massingernek *A kép* (*The picture*) drámájában és Musset *Barberine* drámájában mutatja ki a Shakespereit (*Cymbeline*) és magyar vonatkozásokat, mely utóbbiak Mátyás és Beatrix udvarába vezetnek. A kisebb cikkekben Kropf Lajos a *Ravenspurgh* helynév, a *Horn-Book* s a *King's evil* Shakespereit szavak helyes magyarozatát adja, Karl Lajos rövid cikke áttekintést ad arról, hogy minő a viszony a XVII. századi francia drámairodalom és Shakespeare közt. Végül a kolozsvári Shakespeare-előadások sorát közli Janovics Jenő 1891—95-ig s hivatalos közlemények zárják be a tartalmas kötetet, melynek nagyobb elterjedése volna kívánatos, mint minőt a multban tapasztaltunk.

—r—l—n.

Erdély történetéből.

Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgens. (1526—1690.) Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs. 9.) Bearbeitet von Roderich Gooss. Wien, 1911.

Nem akarunk akadékoskodni a cím miatt. Az erdélyi fejedelemek — mint a tudós kiadó is nagyon jól tudja — nem Ausztriával, hanem a magyar királylyal és a római német császárral kötöttek szerződéseket 1527-től 1690 ig. De ezt a címet lehetetlen volt kikerülni, különben a kiadó kénytelen lett volna megbontani a nagyérdemű társaság becses kiadványainak címeiben az egységet. A magyar történettudomány a nem épen szabatos címen igen becses ajándékot kapott a bécsi ujkori történeti társaságtól. A fáradhatatlan kiadó 94 szerződésnek szövegét gyűjtötte össze könyvében. E szerződések közül több olyan van, me-

lyet épen nem ismertünk, vagy csak töredékeiben s a már ismereteknek is leghitelesebb szövegét e könyvben kapjuk. Ha Gooss beéri a gyűjtő és szövegjavító munkájával, már akkor is nagy érdemet szerez, de jóval többet tett. Jegyzeteiben és kimerítő bevezetéseiben az egész tudományos anyagot s hozzá még levéltári kutatását is értékesítette. Jól esik e német könyvben a magyar történetirodalom teljes méltánylatával és alapos felhasználásával találkozunk. A szerző oly munkát végzett, hogy megirhatta volna annak alapján az erdélyi fejedelemség egész politikai történetét. Rendkívüli részletességgel fejtegeti az egyes szerződések előzményeit, mindig érdekes felfogással tárgyalja az egész politikai helyzetet. Nem mindenütt értünk vele egyet, így például ott, hol a nikolsburgi béke jelentőségét értékeli (563. l.) s úgy tüntetve fel, mintha a béke a császári ügy teljes diadala lett volna, mert Bethlent elválasztotta a cseh és osztrák mozgalmaktól. De a császár posztója már akkor igen erős volt Csehországban és Ausztriában; javult ugyan némiképp a béke által, de mégis az erőgyarapodást, mely Bethlennek jutott a béke okiratában, a császári hatalom gyengítésének kell tekintenünk. Nagyon is lelkiismeretes kiadónk annyira szereti az első forrásokat, hogy a feldolgozásokat néha mellőzi kedvökért. Így aztán nem tud többet mondani Báthory Gábor haláláról, mint azt, hogy a fejedelem a Giczytől fogadott gyilkosoknak lett áldozata. Pedig a Mill. Tört. VI. kötetében (nem VII., mint könyvünk idézi) ki van mutatva, hogy Báthory megöletéséért az udvar is felelős. Nem szivesen teszünk ily megjegyzéseket; inkább csak figyelmünket akarjuk velük mutatni a szerző iránt, kit nem akarunk conventionalis és felületes dicsérettel sérteni. Igen nagy s hasznos munkát végzett; az ő kiadványa nélkülözhetetlen segédkönyve lesz a XVI. s XVII. század magyar történetírójának. Az erdélyi nemzeti fejedelemség történetírói lépten-nyomon fognak hivatkozni reá s hálásan gondolnak majd lelkiismeretességére és világos felfogással párosult tájékozottságára.

A «SZÓZAT» MEGZENÉSÍTÉSE 1843-BAN.

A pályázatok történetében nem érdektelen jelenség az, midőn a pályázat a kitűzött föltételektől függetlenül jó eredménynyel végződik. Ilyennek mondható az, melyet Bartay Endre, a Nemzeti Színház igazgatója 1843 január 26-iki keltezéssel írt ki. Ebben először 50 aranyat ajánlott «egy a népeletből meritett, minden aljasságtól ment, jó irányú, látványos színműért, melly által a köznép is színházba édesgettetvén, izlése nemesíttessék 's magasb műélvezetekre előkészíttessék; mellyben a szerzőnek egyszersmind szabad mező engedtetik, díszítmények, ruházatok 's minden egyéb külsőségek kiállításával, de természetesen csak arányos belső tartalmasság mellett, színműve hatását emelni.»

Ugyanezen hirdetésben tudatta másodsor: miután a Nemzeti Színház köréhez tartozónak véli, «még költőink jelesebb lyrai költeményeinek becsét is minél inkább emelni, terjedését 's életbe jutását a' nemzetben elősegíteni 's ezt leginkább elérhetőnek véli, ha az ily költemények ének- és zenére tétetnek; s ezt évenkint tenni szándékozván, a jelen évben 20 db. aranyat ajánl a legjobb népmelodiáért Vörösmarty Mihály koszorús költőnk halhatatlan *Szózatára* ének- és zenekarra téve.»

A pályázat tehát egy látványos, népies színdarabot s egy könnyen népszerűvé válható dalt kívánt. A napisajtó kedvezően fogadta a pályázati hirdetést és Kossuth *Pesti Hírlapja* (1843, 219. sz.) a következőkkel commentálta a pályázati hirdetést: «A nemzeti színház új igazgatója... szép bizonyosságát adá annak, miszerint nehéz pályáját diszesen akarja betölteni, 's a' közkívánat méltányos szavának forró ügy- és műszeretettel hódol. Az eredeti drámairóknak

tett ajánlata olly kedvező, mihez hasonlót eddig egyik előde sem nyújtta a drámai irodalom előmozdítására.* A közkedvességű *Szózat* zenéjére kitűzött jutalom is Bartay urat lelkes hazafiságával ismerteti meg. Reméljük, hogy a concurrenszek nagyobb számmal lesznek, mint azelőtt, mert drámairóink most már nem panaszkodhatnak a' sovány díjazás ellen. Pályázandó hangszerzőink igyekezzenek a' *Szózatot* minél népszerűbb 's eredeti zene által közdivatúvá tenni, a nép ajkára varázslani. . . ».

Megjegyzi azonban, hogy a látványos színműre kiírt pályázatnál «nem adatik tudunkra, különösen miféle drámai tulajdonokkal bírjon ama' látványos színmű.»

De csakhamar ezt a kérdést is tisztázták. Bartay kijelentette (i. h. 106. oldal 1. hasáb), hogy «oly formát kíván, mint például a' nagy hatású *Peleskei Notarius* vagy a németek *Zauberschleierje*».**

Ez a kijelentés azonban már nem a legelőnyösebb világításba helyezi Bartay terveit pályázatáról. Az, hogy a *Peleskei notarius*hoz hasonló művet óhajt, a magyar bohózat szempontjából elfogadható kívánság volt, de egy, a *Zauberschleier*hez hasonló magyar látványossággal már tisztán és kizárólag pénztári sikerekre gondol, teljesen figyelmen kívül hagyva az irodalmi értéket és érdeket. A *Pesti Hirlap* elég érthetetlenül nem tesz ez ellen a felvilágosítás ellen kifogást, de viszont elmondja, hogy tulaj-

* Ez az eredeti drámák díjazására vonatkozik, mely szerint bizonyos jövedelmet ajánl föl a szerzőknek.

** Ennek a látványos darabnak szerzője Told Xav. Ferencz volt. A darab ily czímen: *Der Zauberschleier, oder Maler, Fee und Wirtin*, 1842 február 11-én került először színre a bécsi Josefstädter Theaterben. E darabról úgy beszélnek, mint «das phänomenalste aller Wiener Zugstücke» s oly, addig még Bécsben is hallatlan sikert ért el, hogy Wurzbach szerint százszor, Seyfried szerint 200-szor egymásután adták elő s 1850-ig 400 előadást ért meg.

A darab a francia *Le lac des fées* nyomán készült üres látványosság volt.

(V. ö. Wurzbach, *Lexicon* XLVI. kötet és *Rückschau auf das Theaterleben Wiens*, von Ferd. Ritter von Seyfried. Wien, 1864. 111. és 124. lap. A látványosságok francia divatjáról l. Paul Ginisty művét: *La Féerie*. Paris. É. n.)

donképen micsoda értékű látványosság is ez a *Zauberschleier*. Megfigyeléseiben azonban nem érdektelen jelenség, hogy e darab bécsi látványossága sokkal nagyobb hatást tett, mint a pesti, a mivel csak azt igazolta, hogy a pesti német színház közönsége a pesti látványosságokért nem igen lelkesült, de viszont a bécsi látványosságokra örömrivalgásban tört ki. Ebből is látható, hogy minő óriási küzdelem várt a pesti magyar színház új igazgatójára, míg ezt az osztrák érzésű pesti német közönséget a maga színházába édesgethette. És tán ez az egyetlen ok, mely menti Bartayt, midőn hasonló dolgokkal akarta concurrensétől a látványosságokat szerető közönséget elhódítani. De halljuk magát a *Pesti Hirlap* ujdonságíróját. «Ezen látványos parodia már többször nagy közönséget csinált a pesti német színházban, egyedül a benne előforduló cosmorama-szerűleg rendezett gyönyörű tájképek által, melyeknek kiállításá 7000 forintba került. Mi épen akkor valánk jelen, midőn az osztrák városok húzták a magyart, mert itt a tájképek egymásután vonulnak el szemeink előtt, s akkor épen Lincz, 's Bécs 's több német város után következett Budapest, csillagok és holdvilág kíséretében, tehát éjjel — oh ez igen jellemző nemzetiségünk hajnali napjának ellenében! De a mi még különösebb, Bécs feltünésekor sokkal erősebben s nagyobb örömríadással tapsolt a' német színházi közönség, mint midőn édes magyar hazánkat s ennek fővárosát megpillantá . . .» Az első színházi bérlőnek tehát meg lehet bocsátani, ha az irodalmi érdek mellett a maga üzleti érdekeit sem hagyta figyelmen kívül, ha tekintetbe vesszük, hogy mily kisszámú volt akkor az izléssel bíró törzsközönség a magyar fővárosban s mily nagy az, mely csakis mulatni, szórakozni járt a színházba s a legkisebb gondja is nagyobb volt annál, hogy minő kötelességeket ró nemzeti szempontokból a magyar haza kivétel nélkül minden polgárára, tehát a főváros német polgárait is.*

* A *Honderü* írta a *Zauberschleier* nagy sikere alkalmával, hogy az «legfélreérthetlenebb bizonyossága, hogy német közönsége ugyancsak van a fővárosnak s pedig hatalmas, míg a magyar színházban tíz előadás közül hétszer üres a ház.» (I. h. 174. oldal.)

A pályázat mindkét fele nagy meglepetést hozott. A drámai jutalmat Ney Ferencz *Kalandor* című műve kapta s a mellékjutalmat Szigligeti *Szökött katonája*. Itt a bírálók tévedtek meg. A jobbnak tartott *Kalandor* három előadás után örökre lekerült a magyar színpadról, míg a *Szökött katona* új irányt jelölt és egy emberöltőn át élt a magyar színen. A közönséget már nem feszélyezték a pályázat föltételei s az nem is vonakodott azonnal a *Szökött katona* mellett határozott állást foglalni.* A drámai pályázat tehát mást eredményezett, mint föltételei kívánták, de az eredményvel ez egyszer nemcsak az irodalom, hanem a pénztári sikereket óhajtó igazgató is meg lehetett elégedve.

A *Szózat*nál a helyzet egészen az ellenkező volt. Bár csak néhány pályamű között kellett a bírálóknak választaniok, jót választottak, viszont a közönség eleinte mérsékelt lelkesedéssel tapsolt, a hirlapi kritika pedig csaknem a sárga földig lecsepülte Egressy Béni pályanyertes művét.

A pályázatra összesen húsz pályamű érkezett be. Ezek közül a három figyelemreméltónak találtat az április 28-iki határozat értelmében 1843 május 10-én elénekelték a Nemzeti Színházban. A jutalmat nyert mű jeligés levele fölbonthatván, abból Egressy Benjamin neve került ki. A dicséretet nyert második pályamű szerzője Thern Károly, a harmadiknak pedig szerzője Fáy Gusztáv volt, de ez már nem jöhetett figyelembe, «mivel a feladat értelmét eltévesztve, nem népdali modorban készült, hanem hangokra és hangszerekre osztott cantate volt» s így jutalomért tulajdonképen nem is pályázhatott. A «nemzet-ébresztő» *Szózat* nem vált ekként dallam-fakasztó költeménnyé a bíráló szerint.

Hogy Egressy dallama kezdetben mily csekély mértékben nyerte meg a közönség és a napisajtó tetszését, azt a *Pesti Hirlap* kritikája a legfényesebben igazolandja. «A' milly örömmel hatott meg bennünket az áldozni kész színházigazgató hirdetése, annyira elszomorító lőn ránk, 's mondhatjuk a' közönségre, nézve annak eredménye. Minden

* L. erről részletesebben: *A magyar drámai irodalom történetét*, II. k. 83—4. l.

zenekórságunk daczára is képtelenül elhanyagolt szép nemzeti zenénkre ezt úgy tekintők, mint jövődő fényes nap hajnalhasadását, hivén, hogy a dicséretes serkentés eddig szunnyadozó erőket ébresztend 's nem csak Vörösmartynk szivünkéből fakadó *Szózata* nyerend zenét, melly azt fájdalomaink enyhítőjévé, örömeink gyarapítójává, a' nemzet béke-'s hadi-dalává, 's imádságává teendi, de a' nemzeti zene is hatalmas lépéssel köszöntend életünkbe. Azonban mennyire csalódtunk e' várakozásban; mert nem is szólva a' jutalomtól elesett művekről, mellyek legalább a feladat szempontjából tekintve, Egressyénél gyengébbek: csak ítéljük meg hidegen a' jutalmazottat 's hidegen ítélve, meg kell vallanunk, hogy a' szerző a' *Szózat* szellemének egy sugárát sem fogta fel, vagy annak nagyszerű jelleméhez illő zenét írni képes nem volt; a' zenemű kisszerű, tökéletesen jellemtelen, 's eredetiség nélküli; egy helyinél ugyan zajos tapsokra fakadt a' nagyszámú közönség, de ezt csak egy ismert népdal ezen két versének:

Ha megvágod a' kezedet,
Ki süt nekem lágy kenyeret?

beleszótt melodiája okozá, melly mint illjék a' *Szózathoz*, minden olvasónk képzelheti. Valóban az egész csak lágy kenyér nóta, mellynek jövődője: hamar elszáradás; szerény ítéletünk az, hogy a' jutalmat inkább ki sem kellett volna adni, mint illy műnek . . .»

Ime! minő igazságtalan lehet néha az egykorú kritika! Nem tudjuk megmondani, minő személyes motívumok szerepeltek ennél a' kritikánál. A *Pesti Hírlap* nem tartozott Egressy Gábor hívei közé, de, hogy ezt az idegenkedést testvére, Egressy Benjaminra miért vitte volna át, nem tudjuk megmondani s így el kell hinni, hogy ítélete kimondásában nem vezérelte elfogultság vagy személyes rosszindulat.

Mert végre is ítéletét megerősítette a közönség részéről a bemutató estén gyéren elhangzó taps s így a félsikert nem volt nehéz teljes balsikernek gondolni és jeleznie. A későbbi kor ráczáfolt kritikuskra, mert mindezek elle-

nére a *Szózat* szép (bár rythmikailag nem hibátlan) dallama mégis csak «fájdalmaink enyhítője, örömeink gyarapítója, a nemzet béke- és hadidala és imádsága» lett az elnyomatás szomorú napjaiban Erkel F. *Hymnus*ával együtt, mely egy évre rá, 1844-ben került elő diadalmasan egy újabb pályázat alkalmával pályázó társai sorából.

Kritikusunk tán maga se tudta volna megmondani, hogy milyen dallam illik tulajdonképen a *Szózathoz*. A Fáy-féle cantate elvetését maga se kifogásolja, tehát ő is olyan dallamot akar, mely könnyen terjedjen el a nép összes rétegeiben. De hiszen ez esetben a néptől való kölcsönzés csak javára válhatott! Hisz az egyház kész népi dallamokat vett át s hozzá illeszkedett szövegével egyházi énekekké avatta őket. Miért ne használhatott volna föl Egressy is egy (nem is oly nagyon föltűnően észrevehető) nem idegen népdal-motivumot, a mivel a dallam elterjedését megkönnyítette. Hisz e szerint csak a pályázat föltételeinek tett eleget, mely oly dallamot követelt, melynek elterjedése ne ütközzék esetleg technikai nehézségekbe.

Az utókor a meglepetés egy nemével olvashatja ezt az elutasító kritikát. Igaz, hogy az a hetven év, melynek emléke hozzáfűződik a *Szózat* dallamához, telve van oly hangulatokkal, melyek kívülről szegődtek hozzá a *Szózathoz* is, dallamához is. Hogy úgy mondjuk, hét évtized patinája mesterművé avatta az egészet, melyen nem vesszük többé észre a formai hibákat. Csak szépségeit látjuk azon a nagy hazafias érzésen át, mely két emberöltő magyarságának hangos szívverését hallja, midőn az «Itt élned, hálnod kell» . . . zeneileg jellemző végütemeiben oly egyszerűen szép befejezést nyer a keresettség nélküli dallam.

De nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy 1. ez az elutasító kritika még korábban sem vált hátrányára a *Szózat*nak és 2. néhány hétre egy oly helyen aratott óriási sikert, a hol máskor magyar szó alig-alig hangzott a színpadról — Pozsonyban. Az igaz, hogy az előadás napjaiban Pozsony jelentette Magyarország középpontját, mert ott nyílt meg 1843 május 18-án az országgyűlés és így nemcsak a követeknek, hanem az országgyűlési ifjúságnak is

százai, bár kissé hangos, de magyar életet teremtettek a teljesen idegen nyelvű és idegen érzésű koronázó városban.

A pozsonyi magyar szinkörben 1843 június 1-én énekelte el első ízben az ott ideiglenesen szereplő magyar szintársulat férfikara a *Szózatot*, *Az egy pohár víz* előadása után, melyben Egressy Gábor mint vendég lépett föl. A *Pesti Hírlap* pozsonyi levelezője, Vahot Imre, a legnagyobb elismerés hangján szólva a dalról, ezeket írta: «A szívrazó költemény és melodia hallatára egészen el volt ragadtatva a közönség, el annyira, hogy a' végső verseket a' hallgatók közül többen együtt kezdték énekelni a színészekkel, fényes bizonyítványaul annak, miszerint a közkedveltségü dal- és zeneszerző, Egressy Benjamin, jelen szerzeménye minden magyar szívet megkapó, minden magyar kebelben visszhangra talál, 's csak olly könnyen énekelhető, mint minden népies nemzeti dal, melly ezerek, milliók ajkain meghonosúlt.»

E szerint Pozsonyban általános hatást tett a *Szózat* és elterjedését nagyon megkönnyítette az a körülmény, hogy itt úgyszólván egész Magyarország képviselve volt öregjeiben, ifjaiban.*

De a közhatást nem kevésbé bizonyítja az a körülmény is, hogy hazánk németajkú lakossága közt is elterjedt Egressy munkája, még pedig azon a réven, hogy a Pesten megjelenő *Ungar* című lapnak, 1844. évi előfizetői számára ingyenes műmellékletül előlegesen megígért kiadványai közt ott szerepelt a *Szózat* ily czimen: *National-lied*, für Piano und Singstimme, comp. von Benjamin Egressy. Ime néhány hónap alatt nemzeti dallá avatta a közvélemény Egressy *Szózat*jának kezdetben félsikerű dallamát. A többszöri hallás tehát javára vált és megbazudtolta a *Pesti Hírlap* kritikusat, ki azon sajnálkozott, hogy a jutalomdíjat egyáltalában kiadták.**

* Megemlítjük, hogy Debreczenben 1843 aug. 13-án és Kolozsvárott decz. 4-én énekeltek el első ízben a *Szózatot*.

** Egressy *Szózatja* még márczius havában nyomtatásban is megjelent s a *Honderü* ezt írta: «A lelkes költő lelkes Szózatának egy magyar leány asztalkájáról sem kellene hiányzani.» I. h. I. 683. oldal.

Figyelemre érdemes egyébként, hogy e pályázatnak még egy — közjátéka, sőt egy utójátéka is volt. Midőn a *Pesti Hírlap* a május 10-iki pályázatkötő előadásáról referált, a többi közt még ezeket is írta: «Erkel Ferencz karmesterünk is készítte a' „Szózat”-hoz zenét, melly, mint tudjuk s bizonyosan tudjuk, nem csak a jutalmazottnál jobb, de magában is jó, 's a' *Szózat* lángeszű költője tettségét is megnyeré, de a' szerző által jutalomra be nem adaték; kérjük azért a' Nemzeti Színház igazgatóját, énekeltesse el a' színpadon ezt minél előbb, legalább kárpótlásul s felszerkentéseül azon reménynek, hogy lesz nem-sokára egy, a' hazát keresztülriadó nemzeti dalunk . . .»

A napisajtó ekkori nagy tekintélye mellett szól, hogy Bartay eleget tett ennek a kívánságnak. De nemcsak ez történt meg, hanem egyéb is: maga Egressy Béni is új dallamot szerzett a *Szózat* szövegére s ezt az új művét Erkel *Szózatja* mellett újból a nagyközönség ítélőszéke elé bocsátotta. Látszik ebből, hogy Egressy Béniben nem volt egy szemernyi sem abból a kellemetlen tulajdonságból, melyet önhittséggel határos muzsikus hiúságnak szoktak nevezni.

A két új pályázó melodia, ünnepélyes alkalommal: királyunk, V. Ferdinánd nevenapján, május 30-ikán került bemutatóra. A *Pesti Hírlapban* nem találtunk tudósítást e pályázatról. Úgy látszik: jobbnak tartotta a hallgatást. A *Honderű*, mely az első alkalommal csupán azon «zajos tapsokról» számolt be, melyekkel Egressy Bénit kitüntették a jeligés levél fölbontása alkalmával (I. h. I. félév, 649 old.), most már valamivel többet írt az új bemutatóról: «Ugyanez estve ismét két új melodia énekeltetett el a dalkar által, mellyeket a „Szózat”-ra Erkel F. és Egressy B. urak készítének, s most a közönségtől függend majd, mellyiket fogja a már eddig hallott négy közül ajkaira venni s hosszú étellel megajándékozni. Egyébiránt a két melodia közül, egyedi véleményünk szerint, egyik sem éré el a jutalmat nyertet, s ennek eddig még, népszerűségre legtöbb igénye van!» (J. h. I. 742.)*

* A május 18-iki második bemutató alkalmával még ezeket írta: «Óhajtjuk, hogy e dal minél inkább elterjedjen, bár alig hiszszük, hogy az valaha a nép ajkáig elhathasson s igazi népdallá válhassék.» (J. h. I. 683 old.)

Ez a második verseny ekként végleg eldöntötte Egressy első melodiájának sorsát: erőszakolás nélkül vált népszerűvé rövid időn belül.* Az is maradt, sőt fog maradni, mert közvetlen érzésből fakadt, egyszerű és keresetlen és a maga egészében helyesen fődí az azt a mélabús hangulatot is, mely örök életet biztosít minden magyar ember szívében Vörösmarty *Szózatának*.

És midőn a feledés porát így letisztogattuk e hetvenéves melodia multjáról, azt kérjük: nem volna-e illő, szép és méltányos dolog, ha pl. a m. kir. Operaház előkerestetné a levéltár irományai közül mind a négy pályaműnek partitúráját és a hetvenedik évforduló alkalmával, 1913 május 10-én, elénekeltené újra mind a négy pályamű dallamát s kegyelettel áldozna Egressy Béni emlékének, mert hisz nagy érdeme mégis, hogy a magasztos költemény a «dallam szárnyain» behatolt a magyar nép szívébe és igazán nemzeti énekké válhatott: szívderítővé, búszlatóvá, a nemzet béke- és hadidalává! Minden újabb kísérletezés** Egressy

* Az exclusiv jellegű pesti casinoi hangversenyeken csak 1843 november 12-én énekelték el nagy hatással első ízben Egressy dalmát.

** A pályázat epilogusáról már csak mint curiosumról emlékezünk meg, melynek eredménytelensége azt mutatja, hogy néhány hét alatt a közhangulat teljesen megváltozott — Egressy javára. Julius 1-én ugyanis megtörtént az a furcsa dolog, hogy a Nemzeti Színházban még két újabb pályázónak, Continak és Frikknek új melodiáit is elénekellették. Erre a *Honderű* megbotráncozólag ezeket írta: •Mi érdemesíti e két művet előadásra, nem tudjuk, de tartunk tőle, hogy ha minden silányság, mit valakinek eszébe jut a *Szózatra* írni, eldaloltatik színpadunkon, a népszerűsítése helyett a remekműnek, egészen ellenkező fog eszközölni, unalom t. i. s boszankodás a *Szózatnak* illy éldelhetlen mártás melletti föltálasása miatt. Kár a dolgot erőltetni. Egressy Béni jutalmazott dalát, nem hisszük, hogy egyhamar valaki nyeregből kiüsse, még eddig ez számíthat fönnmaradásra. Tanácsosb volna tehát ezt saját szerencsepróbalásában nem háborgatni s mindenekfölött, ha ismét melodia adatnék be előadás végett, azt előbb igen szigorúan és lelkiismeretesen megbírálatni, érdemes-e arra, vagy nem, 's képes-e elsőseget kivíni magának a jutalmazott dal fölött vagy nem, különben minden illyes próbák a' *Szózat* és dala népszerűsítési eszmjének csak ellene s nem mellette dolgoznak. (I. h. 1843, II. 24—5. oldal.)

első pályanyertes dallama javára döntött s azt lassú, erőszakosság nélküli diadalhoz segíté.

Ezt a maig kétségbe nem vont diadalt méltó lenne megünnepelni. Multunkkal szemben kötelességünk, minden nagy emlékét kegyelettel ápolni.

De e 70-ik évforduló egyebet is eszünkbe juttat: azt, hogy Egressy születésének az idén van a 100-ik évfordulója; azt, hogy abból a dalforrásból, melyből 1843-ban a *Szózat* dallama fakadt, ugyanazon évben fakadt a *Ne menj rózsám a tarlóra...* s a *Mi füstölög ott a síkon távolba...* dallama és 38 évig tartó rövid életpályáján oly sok más. És hány ember tudja mindezt? Hány tudja, hogy a *Télen nyáron puztán az én lakásom...* *Árvalányhaj...* az *Ereszkezik le a felhő...* *Ez a világ a milyen nagy...* *A virágnak megtiltani nem lehet...* *Elvinnélek én, csak adná-nak...* és még sok-sok gyönyörű dallam, mind az ő magyar lelkéből fakadt? *

Én azt hiszem, keveset is mondtam föntebb, mert nemcsak illő és méltó, hanem hazafias kötelesség e kettős évforduló alkalmával Egressy Benjamin sírjára letenni a kegyeletes elismerés babérkoszorúját.

BAYER JÓZSEF.

* L. Dr. Fabrónál (*A magyar népdal*) Egressy szerzeményeinek bár nem teljes, de elég kimerítő felsorolását.

ÉSZAK-AMERIKA RÉGI SIVATAGLAKÓINAK SZEREPE, AZ ŐS MEXICÓI MŰVELTSÉG TEKINTETÉBEN.*

Az ember életmódjára való tekintettel a mérsékelt és meleg égövek tájait célszerűnek látszik négy kategóriába osztani. Az elsőbe tartoznak az erdős területek. Ezeken a mérsékelt égöv alatt az évi csapadék mennyisége több mint 600 mm. Itt a földművelés mindig lehetséges, ha a talaj erre alkalmas, erdőgazdasággal, rétműveléssel és istállózott marhatenyésztéssel.

A második csoportba azok a területek tartoznak, a melyeken a csapadék 400—600 mm. közt van a mérsékelt égöv alatt s körülbelül ilyen a melegebb égöveken is, a hol ezek a területek szavannáknak nevezhetők. Ezeken a földművelés már nem könnyű, a marhatenyésztés azonban még nomadizálás nélkül lehetséges, erdőgazdaság csak nagyon fogyatékos.

A harmadik csoportba tartoznak a félsivatagok, 200—400 mm. csapadékkal, a melyeken már csak öntöző vagy egyéb különlegesen mesteréges földművelés lehetséges (pl. dry-farming), de marhatenyésztés csak folytonos legelőváltoztatással, ú. n. nomád marhatenyésztéssel.

A negyedik tájképtypus a sivatag, a melyen marhatenyésztés már csak specialis esetekben, földművelés csakis mesterséges öntözéssel lehetséges.

Nagyon érdekes, hogy az emberi művelődés kezdeteit sohasem találjuk az erdőkben és a szavannákon. Mind a szibíriai, vagy a canadai vagy az északamerikai Kordillérák és az Apallach hegyvidéki őserdőkben, mind az Amazonas

* Előadás az amerikai földrajzi társaság 60 éves jubileuma alkalmával New-Yorkban, 1912 okt. 18-án.

szelváiban, vagy a Kongó-medence őserdeiben mindig csak igen alacsony műveltségű ősnépeket találunk s ha megjelenik valami műveltség, azt mindig bevándorlott népek hozták magukkal. A sivatagokon is rendszeren igen alacsony műveltségű, nagyon gyér oázis-lakósságot találunk s a történelemben ezeknek kisebb szerep jut.

De rendkívül érdekes, hogy az óvilágban, mint az újban, az igazi műveltségek mesterségesen öntözött, pusztai területeken születtek, a hol azonban az öntözött földek mellett künn a pusztán nomád állattenyésztés vagy vadászéletmód lehetséges.

Fejlett műveltségű népnek kell azt neveznem, a melynek írása, rendezett államformája és rendezett vallása van. Csakugyan, ez a három kulturális kincs az, a melynek birtokában valamely nép műveltsége tovább fejlődhetik.

A függetlenül, önmagában keletkezett olyan műveltségeket, a melyek elértek az önnálló írás, rendezett állam- és vallásforma fokozatára, könnyű felsorolnom.

1. A mesopotámiai műveltség talán legelső, legrégebb. Mesopotámiában jutott el az emberiség először az irni-olvasni tudás fokozatára. Mesopotámia félsivatag, a melyen csak öntözéssel lehet földet művelni. Környezetében ma is nomád életet él a kurdok és arabok némely törzse.

2. Egyiptom, a mely sivatag ugyan alsó részében, de felső részén már nomád életmódot találunk, sőt oly bőven szolgál öntözéssel a Nilus, hogy még az oázisokon is lehet marhát tenyészteni, a mi talán egyedül áll az egész világon.

3. Az Amu-darja felső vízvidéke, kapcsolatban Perzsia zárt medenczéivel, a Zoroaszter-féle műveltség hazája volt, a mely nagyrészt szintén függetlenül keletkezett.

4. A kelet-turkesztáni oázisokon született a kbinai műveltség, kapcsolatban a turáni és ferganai oázisokkal és az azokat környező óriási legelőterületekkel.

Az óvilágban több, magában keletkezett, eredeti műveltséget nem ismerünk. A phoeníciai, zsidó, görög stb. népek műveltsége a mesopotámiaiból és egyiptomból könnyen levezethető.

Az újvilágban nomád életmód nem volt lehetséges a felfedezések előtt, mert nem volt olyan házi állat, a melyet legeltetni lehetett volna. Valami rudimentumát azonban ismerjük a nomadismusnak. Az indiánusok ugyanis a prairiéken legelésző bölénycsordákat mintegy felosztották, mindegyik törzs bizonyos tulajdonjogot formált egy-egy csordához s azt követte, más törzsek vadászata ellen megvédelmezte s csak annyit ölt le belőle, a mennyire szüksége volt. Ez a kezdete a nomadismusnak s talán útmutatásul szolgálhat arra nézve, hogy miképpen keletkezett a nomadismus, majd a háziállattenyésztés az óvilágban is.

Igazi műveltséget, a fennebb ecsetelt mértékkel, csakis két helyen találunk. Az egyik Észak-Amerika pusztai vidékein, a kanyonok és a mexicói magas puszták világában keletkezett, a másik a délamerikai Kordillérák magas, pusztai paramóin.

A kettő teljesen független volt egymástól s mindkettő, a mint ma már tudjuk, magában keletkezett. Mexicói leletek bizonyossá tették, hogy a diluviális ősemlék itt élt Amerikában. A jégkorszakban valószínűleg minden kapcsolat megszűnt az ó- és újvilág közt, ha csak a csodálatosan fejlődött műveltségű inuit vagy eszkimó nem tartotta fenn a kapcsolatot, mindenütt a jégtakarók peremén folytatva ősi életét, a mely talán ma is ugyanaz, mint a jégkorszakban volt. Annyi bizonyos, hogy az eszkimó, az ő fejlett ethnografiai vagyonával és fejlett communistikus társadalmával *val* embernek tartotta az északamerikai athapaszka indiánusokat.

Az északamerikai magas műveltség eredetét a Cliff-dwellerek sziklabarlangjaiban kell keresnünk. Nem lehet most czélom az egyes apró tények felsorolásával ezt bizonyítani, csak azt kell felemlítenem, hogy a mexicói fejlett vallás kezdetét biztosan a barlanglakók és a pueblok vallásában lehet felismerni. A mexicói és a yucatanai architektúra elemeit is megtaláljuk a barlanglakókban s a mint most rendkívül érdekes utazásunk folyamán meggyőződtem róla, a mexicói ornamentika eredete ott van a barlanglakók cserép- és kosárművein, fonásain és szövésein. Különösen

hasznos volt ebben a tekintetben nekem a Saltlake-city-beli Deseret-muzeum archæologiai leleteit látnom és tanulmányoznom.

A barlanglakók szövése és kosárfonása bámulatosan fejlett fokon állott. A finom szövésnek és fonásnak gyönyörű példáit lehet látni a Deseret-muzeumban, de ismereteseek azok leírásokból is. A szövéssel keletkező egyszerű figurák, a kosárfonással keletkező minták ott vannak aztán a cserépedényeken, gyönyörű fokozatokban, mint utánzatok. S hogy a cserépedényvel a sokkal szebb kosarak motívumait akarta utánozni, annak nincs szebb bizonyítéka, mint azok a cserépedények, a melyek úgy készültek, hogy egyszerűen font kosarakat kitapasztottak agyaggal, aztán ezt így kiégették. A kosár persze elégett, de a fonásának lenyomata ott van a csuprokon és urnákon.*

Kelet-Ázsiában is legalább '20–25,000.000 ember él barlangokban, a lösz-területeken. Ezek az őslakók, sajátos culturával, a mely részben alapúl szolgált a chinai műveltség nagyszerű épületének felépítéséhez.

Ezek a löszlakók, kiköltözködve a khinai alföld peremére, utánozzák építményeikben a löszlakásokat s a pueblo-indiánusok házához némileg hasonló, laposan íves tetejű építményeket készítenek, a melyeknek szerkezetében könnyű felismerni a löszlakások kidűzölését. Ugyanilyen eredetűnek kell tartanunk a pueblokat is, mert lehetetlen másként levezetnünk azt az architektonikus singularitást, hogy a lakásokba létrákon jutnak fel, a melyeket elvéve, épen olyan hozzáférhetetlenné teszik az eredetileg négyszögű, zárt épülettömböt, mint a cliffek lakásait. Ha még hozzá

* Egy érdekes tényt akarok még felemlíteni. A washingtoni új múzeumban láttam egy arizonai indiánus nap-oltárt phantastikus alakú kövekből és vasconcrétiókból összerakva. Ezek a vasconcrétiók már az ősi indiánusnak is feltűntek s égi eredetet tulajdonítottak nekik. A mai fehér ember szintén bele esett ebbe a tévedésbe, a mint ugyancsak a washingtoni múzeumban láttam, mert a hidroxidában szegénynyé reducált limonit-mandulák esiszolatain az eredeti dendritikus limonit-formákat Widmannstäden-féle rajzoknak nézve, ezeket meteoritoknak tartja.

veszszük, hogy a pueblok érdekes munkafelosztása, keramikája, szövése, fonása ugyanaz, mint a cliff-lakóké, akkor nem kételkedhetünk, hogy a pueblok olyan viszonyban vannak a cliff-lakókhoz, mint a khinai alföld lapostetejű házakban lakó népsége a löszlakókhoz.

Az öntöző földműveléssel együtt járó technikai ismeretek, rendszeres védelem és közbiztossági intézmények voltak rúgói a mexicói műveltség keletkezésének. A mexicói népek hagyományainak szinte stereotyp részlete, hogy a népek északról jöttek a mai helyükre. Azt hiszem, hogy mindig az anahuaci medence és annak környéke volt a műveltség legfejlettebb részének hazája s innen áramlottak ki a művelt népek Yucatan és Közép-Amerika felé. A májákról ez minden kétség nélkül kimutatható, a zapotékekre nézve igen nagy a valószínűség. A rejtélyes tolték név, a mely valójában «eltávozottat» jelent, tanúsítja, hogy a népek valami ok miatt kénytelenek voltak az ősi hazát elhagyni s csak később népesült az újra be. Az aztékok földkeresésének, a kígyót tartó sasnak mondája sokban emlékeztet a zsidók Kanaán-mondájára: egy nép, a mely őshazáját elhagyta, hogy újat keressen!

A népvándorlás kezdeteit ismerjük itt fel. Egy korábbi értekezésemben igyekeztem kimutatni,* hogy a népvándorlásokat az oázisterületek sajátos élete és geographiája okozza. A lakóssággal túltömött oázisok helyzete mindig igen veszedelmes. A legkisebb klímaingadozás, vagy jelentősebb hidographiai változás elegendő, hogy óriási területeken menjen tönkre a földművelés és kényszerítse a népeket kivándorlásra. Tévedés azt hinni, hogy Ázsia kiszáradóban van. Szigorú geológiai módszerekkel minden kétséget kizárólag ki lehetett mutatni, hogy Belső-Ázsia medenczéi már a pliocén-korszakban épen olyan arczulatúak voltak, mint ma. De logikailag sem állhat meg a népvándorlások illetén magyarázata, mert ha állandóan kiszáradóban volna Ázsia,

* *L'irrigation dans l'Asie Centrale et la migration des peuples.* Comptes rendus des travaux du IX. Congrès International des Géographes. T. III. p. 5—29. Genève, 1911.

hogyan magyarázhatnók meg a népeknek mindig újból és újból való felszaporodását? Ezt a történelem minden kétségen felül bebizonyította. A khinai Han-dynastia, meg aztán Dzsingisz khán, vagy Tamerlán temérdek millió oázislakó felett rendelkezett s közben voltak időszakok, a melyeknek szörnyű pusztulásáról a romban heverő oázisok tanúskodnak.

Messze vezetne s időm sincs rá, hogy a geographiának és világtörténelemnek ezt a kapcsolatát tovább kutassam. Azt hiszem, mindenki meggyőződhet róla, hogy az egész világtörténelemnek legeslegfontosabb kérdését feszegetjük itt s a physikai geographia egyik legfényesebb igazolása és diadala lesz, ha a historikusoknak kezébe adja a fonalat, a melynek mentén az emberiség történetének legfontosabb mozzanatait indokolni tudja. A népvándorlások művelt népek hullámaival gördítették ki a periferikus területekre, a hol a földművelés öntözés nélkül is lehetséges. Ezt Európában biztosan tudjuk, Khinában szintén. Indiában a kasztok különböző fajú népek s ma már ott is elég világos a fokozatos bevándorlások története.

A mikor a periferikus területek túltelültek népekkel, hogy az élet ott is nehéz lett s a létért való küzdelem a fejlődést követelte, akkor ott is megindult a műveltség önálló emelkedése, sokkal kedvezőbb és szerencsésebb körülmények közt, mint a pusztákon, különösen abban az esetben, ha a periferikus területek jó, kicsiny physikai egységekre bonthatók.

Ázsia körül a legszépben tagolt periferikus terület Európa, különösen a Földközi-tenger mellett, nem csodálhatjuk, ha itt fejlődött olyan csodálatos magasságra már az ókorban a műveltség, hogy a washingtoni gyönyörű capitolium is csak innen vette művészi motivumait.

Észak-Amerikában még nem érkezett el az emberiség fejlődése erre a fokozatra. A műveltség ugyan elég messze kisugárzott már, egyrészt Nyugatra, a mexicói öböl északi partvidéke felé, másrészt a középamerikai félsziget sokkal tagozottabb vidéke felé, a hol a Földközi-tengeri viszonyokhoz jobban hasonlítható körülmények közé került. Abban a

stádiumában lehetett itt az emberi művelődés története, mint körülbelül a dórok vándorlása idejében az óvilágban. Sajnos, a spanyol invasió véget vetett az egész önálló fejlődésnek. De hisz ez sem volt egyéb, mint a sokkal nagyobb, fejlődésre sokkal alkalmasabb euráziai centrumok távol nyugati kisugárzása.

Ugyanez a sugárzás tette tönkre az Inkák műveltségét is, a melynek története teljesen független s mégis annyira hasonlít az északamerikai centrumokéhoz. A ki a quitói magasföld barlanglakóisait, az Atacama, a Despoblado, a Titicaca őslakóit tanulmányozza, bámulattal fogja felismerni a sok hasonlóságot, a melyet a physikai körülmények rejtettek magukban. Itt volt egy háziállat is, a láma, a mely a tibeti jakkot, vagy a tevét kezdte pótolni. Mindezek roppant érdekes rudimentumok, a melyek fényt vethetnek a mi sokkal régebb óvilági történetünkre, hasonló physikai viszonyok közt. Dél-Amerikában is kezdetét vette a népvándorlás. Az aimarákat a kecsuák, ezeket a csibcsák váltották fel s kezdték szét-hurczolni a műveltséget a periferikus területekre.

Ma romokban hever mind a két pompás cultura-centrum. Az euráziainak besugárzása állandóan tart, mint modern népvándorlás, a melynek klimatikus tényezőit Brückner szépen megvilágította. A pusztákra új öntözők, új nomádok kerültek, de az élet ma is csak különbözik a sivatagon, a félsivatagon, a szavannán és az erdős területen.

CHOLNOKY JENŐ.

PARLAMENTI REFORM.*

I.

Magyar kormányok által nyilvánosságra hozott harmadik e tárgyú tervezet az, melyet Lukács László miniszterelnök 1912 december 31-én a magyar országgyűlés képviselőháza elé terjesztett az országgyűlési képviselők választásáról, harmadik azóta, hogy Tisza István gróf, akkori miniszterelnök 1903 december havában a reformra vonatkozó törvényjavaslat előmunkálatainak megindítását kilátásba helyezte és 1904 elején erre vonatkozó részletes statisztikai adatgyűjtést rendelt el.

A törvényjavaslat, illetőleg indokolása kilátásba helyezik külön törvényjavaslatok előterjesztését a választókerületek és azok székhelyeinek megállapításáról, valamint a polgárok választói joga ellen elkövetett büntetendő cselekményekről és a képviselőválasztások érvényessége feletti bíráskodásról, ezenfelül pedig az önkormányzati választói jogszabályozásáról. Lukács miniszterelnök 1912 évi karácsonyi nyilatkozataiban ezeken túlmenőleg még kilátásba helyezett egy, az általános közigazgatási szervezetet tárgyazó törvényjavaslatot, melyről szintén azt mondta, mit a törvényjavaslat indokolása a már idézett törvényjavaslatokról, hogy együtt fog életbelépni az új választási törvénnyel. Ha hozzáadjuk ezekhez a miniszterelnök azon egyidejűleg tett nyilatkozatát, hogy a házsabályok revisióját mindenestre és minél előbb tárgyalatni akarja, látjuk, hogy állami életünk leg-

* A *Budapesti Szemle* actualis politikai kérdésekben nem szokott állást foglalni, azonban nem zárkozik el az elől, hogy ily kérdésekre vonatkozó, komoly tanulmányra valló fejtegetések, melyek természetesen csak szerzőjük egyéni véleményét képviselik, koronkint hasábjain napvilágot lássanak.

fontosabb szerveink, elsősorban pedig a parlament képviselőházának teljes reformjával állunk szemben.

A törvényjavaslat indokolása mindenekfölött álló czélnek és kötelességnek vallja olyan választói jogrendszer alkotását, a mely a magyar állam s az egységes politikai magyar nemzet létérdekeinek megfelel. A nemzeti fennmaradás biztosítása vezette gróf Széchenyi Istvánt a Magyar Tudományos Akadémia alapításánál. Ezt hangoztatja 1842 november 27-én az Akadémiában tartott első beszédében, az Akadémia ezen eredetével menti, hogy politikai gondolatokat vegyit 1844 december 26-iki második beszédébe s ezért indokolt, hogy e helyen mi is foglalkozunk ezen szempontból a parlamenti reform kérdéseivel s vizsgálat tárgyává tesszük a parlament reformálásának czéljával napirendre tűzött javaslatokat.

Az 1912 december 31-iki törvényjavaslat indokolása kiemeli, hogy a javaslat a demokratikus haladást szolgálja, de nem mondja, hogy általános választói jogot létesít, hanem csak azt, hogy olyat, mely természetes fokozatossággal és minden nagyobb rázkódás kizárásával automatikusan vezet az általános választói jog felé. Pedig általános választói jogot létesít, mert ahhoz, hogy egy jogintézmény az általános jog körébe tartozzék, nem kell egyéb, mint hogy annak részesévé válhassék, születésre és foglalkozásra való tekintet nélkül mindenki, a ki a szabályozott viszonyba jut. Tény, hogy a javaslat az állampolgárságon és a magánjogi önrendelkezést biztosító koron túlmenő feltételekhez köti a választói jogot. Ezért tehát általános korlátolt választójog az, melyet létesíteni akar, a mennyiben a vagyoni és értelmi censust combinálja, egyidejűleg a szolgálati idő tartamát és a magánjogi önrendelkezést biztosító életkornál magasabb életkort a választói minősítés kiegészítő feltételeivé tevén az állampolgárok bizonyos kategóriáira.

A törvényjavaslatról annak indokolása azt mondja, hogy az értelmi census alapján épül fel, ezt azonban a törvényjavaslat intézkedéseivel szemben tényül elfogadni nem lehet. A javaslat inkább úgy jelentkezik, mint az 1874: XXXIII. t.-cz. adócensusának egyenlősítése, melylyel egyidejűleg az értelmi

census kiterjesztése s a választásra jogosító korhatárnak fel-
emelése van tervbe véve.

Mert mit kíván törvénybe ígdatni a javaslat? Mindenek-
előtt azt, hogy választó az, a ki harminczadik életévét be-
töltötte és akár több adónemből is együttvéve negyven ko-
rona egyenes állami adót fizet vagy legalább tizenhat ka-
tasztrális hold kiterjedésű szántóföld, kert, rét vagy szőlő
tulajdonosa. A ki írni és olvasni tud. az azon kedvezmény-
ben részesül, hogy már húsz korona egyenes állami adó
fizetése vagy legalább nyolcz katasztrális hold kiterjedésű
szántóföld stb. birtoka után választóvá lesz. A ki az elemi
népiskola VI. vagy más tanfolyamnak ezzel a választói
jogosultság szempontjából egyenlő értékű osztályát sikeresen
végezte, az akkor is választóvá lesz, ha bármilyen összegű
állami egyenes adóval van megróva vagy adóval ugyan még
megróva nincs, illetve a megelőző évben megróva nem volt,
de iparendély vagy iparigazolvány alapján önállóan ipart
üz vagy kereskedést folytat. A képviselőház választójogi
bizottságának 1913 febr. 19-diki módosításai elejtik a 8 és
16 holdas földbirtokcensust, nem kívánják a husz koronás
censust olyan iparosoktól, a kiknek iparigazolványuk van, és
legalább egy segédet foglalkoztatnak, s a bármilyen összegű
állami egyenesadó helyett legalább két korona ilyen adó
fizetését kívánják a hat elemit végzettektől.

Az értelmi census terén azt látjuk, hogy 1874 : XXXIII.
t.-cz. jövedelemre való tekintet nélkül választójogot bizto-
sító 9. §-ának intézkedései olyan kiterjesztést nyernek, hogy
választójoggal birjon 1. az, a ki a középiskolának vagy ezzel
tanértékre nézve egyenrangú más polgári vagy katonai tan-
intézetnek legmagasabb osztályát sikeresen elvégezte, vagy
a kinek olyan foglalkozása van vagy volt, a melyhez a
törvény értelmében legalább ugyane tanintézetek valamelyi-
kének elvégzése szükséges, mindezek már huszonnég éves
koruktól kezdve, míg harminczadik életévük elérésével 2.
azok is válaszszanak ez alapon, a kik az őstermelés, illető-
leg az ipari üzlet vagy vállalat körében — ideértve a bá-
nyászatot, kereskedelmet és iparszerűen folytatott közleke-
dést is — nem kizárólag testi munkára, hanem előmun-

kási a választójogi bizottság szerint vezető munkási, felügyelői tennivalók rendszeres végzésére vannak alkalmazva; 3. a kik a katonai vagy csendőrségi szolgálatban altiszti fokozatot értek el; 4. a kik valamely választónak mezei gazdaságában, ipari üzletében vagy vállalatában segítő családtagi minőségben működnek: mindezek akkor is, ha nem végezték el az elemi népiskola hatodik, illetőleg egy más tanfolyam egyenlő értékű osztályát, hanem csak írni és olvasni tudnak, míg 5. azok, a kik ipari, bányászati, kereskedelmi és közlekedési üzlet vagy vállalat körében kizárólag testi munkára, de nem csupán alkalmilag felfogadott napszámosként vannak alkalmazva, csak akkor választhassanak, ugyanannál a munkaadónál való hosszabb szolgálat igazolása nélkül, ha az elemi népiskolának hatodik, vagy egy más iskolának, illetőleg tanfolyamnak a választói jogosultság szempontjából ezzel egyenlő értékű osztályát sikerrel elvégezték. Az értelmi census további kiterjesztését teszik ezen kívül még a hat elemi osztály és az írni-olvasni tudás két évi, három évi és öt évi szolgálattal való combinációi.

Ezzel a törvényjavaslatnak a választói jogosultságot újonnan meghatározó intézkedései ki is vannak merítve.

Azt mondja a törvényjavaslat indokolása azokra vonatkozólag, hogy: «A tervezett parlamenti reform... a jog-egyenlőség alapján áll s egyetlen olyan kelléket sem állít fel, a mely az ország bármely idegenajkú állampolgára számára elérhetetlen vagy nehezebben megközelíthető feltételt jelentene.» Ez, a nemzetiségi származásra vonatkoztatva, tény, de azért a törvényjavaslat választójoga nem egyenlő választójog: azokat a jogszabályokat nevezzük ép általánosoknak, melyek mindenkire egyaránt alkalmazást nyernek születésre és foglalkozásra való tekintet nélkül s a milyenek létesítése a jogegyenlőség követelménye.

Egyenlő választójog csak az lehet, a mely nemcsak minden állampolgárra egyaránt alkalmazást nyer és nemcsak azoknak biztosít egyforma szavazatot, a kik a szavazati jog előfeltételét tevő követelményeknek megfelelnek, hanem követelményül más nem is állít fel, mint az állampolgárságot és a magánjogi önrendelkezési jog birtokát. Ezen

kelléssel pedig az 1912 decemberi törvényjavaslat ép oly kevésbé bir, mint az 1912 júniusi ellenzéki vagy az 1905-i kormánytervezetek, mert hiszen se Kristóffy József 1905-i tervezete, sem az 1912 júniusi ellenzéki tervezet, sem az 1912 decemberi törvényjavaslat az összes írni-olvasni nem-tudóknak választójogot nem adnak.

Az 1912. évi decemberi törvényjavaslat az analphabétákon kívül, az 1905. és 1912. évi júniusi tervezeteken túlmenőleg, még az írni-olvasni tudók, sőt hat elemi osztályt végzettek egész csoportjainak sem ad választói jogot. Különösen jellemző, hogy míg minden bányászati, ipari, kereskedelmi és közlekedési szakmunkásnak választói jogot biztosít, a ki a hat elemi osztályt végezte, sőt az indokolás szerint azoknak az ipari szakmunkásoknak is, a kik e nélkül végeztek valamely ipari tanonciskolát vagy ipari szaktanfolyamot, addig az ezen foglalkozási körökön kívül eső, tehát elsősorban a földmunkásoknak a hat elemi elvégzése mellett sem akar választói jogot adni, ha legalább három év óta nincsenek ugyanannál a munkaadónál alkalmazva és míg az egyszerűen csak írni-olvasni tudó bányászati, ipari, kereskedelmi és közlekedési munkásoknak már ugyanannál a munkaadónál töltött két évi, a választójogi bizottság módosítása szerint azonban ugyanabban az iparágban töltött három évi szolgálat alapján megadja a választói jogot, addig más foglalkozási körben működő munkásoknak, tehát a földmunkásoknak is csak akkor akar választói jogot adni, ha ugyanannál a munkaadónál legalább öt év óta vannak alkalmazva.

Az ipari munkásság kedvében járásnak ez a törekvése nyilatkozik abban is, hogy a javaslat megteszi a «kezdő lépést a titkos szavazás rendszere felé» az által, hogy a titkos szavazást Budapest székesfővárosban és a törvényhatósági joggal felruházott városokban akarja behozni.

Az indokolás szerint «a titkos szavazásnak a választások tisztaságát védelmező hatásával szemben a nyilvános szavazás védelmezőinek ismeretes ellenvetései nem egészen helytállóak», de azért a javaslat a vidéki kerületekben, beleértve a rendezett tanácsú városokat is, fenntartja a nyilván-

nos szavazást, mert, a mint az indokolás mondja, «sok vidéki kerületben a hazafias és mérsékelt irányú pártok kilátásait rontaná a titkos szavazás».

Az ezen szavakban nyilatkozó félelem attól, hogy a hazafias és mérsékelt irányú pártok kilátásai romlanának, az indokolásból kitünőleg a javaslat többi intézkedéseinek megállapításánál is rendszerint irányadó volt, az egész javaslat conceptióját jellemzi.

Az indokolás abból a tételből indul ki, hogy választójoghoz kell juttatni mindazokat, a kiknél műveltségük, érettségük és higgadtságuk, vagyoni helyzetük, élethivatásuk vagy rendes foglalkozásuk révén megtaláljuk azokat a feltételeket, a melyek képesekké teszik őket szavazati joguk önálló gyakorlására s valamennyire mentesítik attól a fenyegető veszélytől, hogy a demagogia öntudatlan eszközei és játékszerei legyenek.

Ezért vannak a törvényjavaslatnak az új választói jogot megállapító szabályai úgy megalkotva, a mint már láttuk.

Ezt tudva s a törvényjavaslat leglényegesebb intézkedéseit ismerve, áttérhetünk azoknak saját elvi alapjuk és a nemzeti fennmaradás érdekei szempontjából való vizsgálatára.

II.

A demokratikus haladást akarja szolgálni a javaslat s 1905 óta Magyarországon az általános, egyenlő, titkos választójog jelszava jutott erőhöz mint megvalósítandó demokratikus ideál.

Ezen jelszó elemeiből az általánosságot nem abban az értelemben akarja megvalósítani, a melyre a jelszó hívei gondolnak, midőn azt hangoztatják, mert ezek arra gondolnak, hogy korlátlanul nyerjen választójogot minden állampolgár, igaz, nálunk avval a reservatio mentalissal, hogy: a mennyiben éppúgy tud írni-olvasni, mint ők. A javaslat azonban nemcsak az írni-olvasni nem-tudók többségének nem akar választói jogot adni, hanem az írni-olvasni tudók nagy részének sem, a nemzeti érdekeknek pedig ez csak

kétes értékű megvédése nemzetiségi viszonyaink mellett is, kétes értékű attól a pillanattól kezdve, a melyben az illetőkben az a tudat keletkezett, hogy érdekükben áll a közügyek intézésében való részvétel és kétes értékű akkor, a mikor tudjuk, hogy van egy mozgékony és a legerősebb izgató eszközökkel dolgozó párt, mely az alsó osztályok minél szélesebb rétegeiben igyekszik az elégedetlenséget felkeltetni és azokat ennek segélyével táborába sorakoztatni.

Nemzeti érdek az, hogy a nemzet minden egyes tagja érezze és tudja, hogy érdekei egy más nemzeti, állami kötelekben jobb, tökéletesebb kielégítést nem nyerhetnek és ebben a tudatban teljes odaadással szolgálja a nemzetet, az államot, főként akkor, mikor rá a nemzet fennmaradása szempontjából leginkább szükség van, külföldön és külföldről jövő izgatásokkal szemben.

Minden elégedetlenség, melyet az állami hatalom akár tettel, akár közönnyel elősegít, itt és ekkor bosszulja meg magát és annak minden olyan előidézése, mely fontosabb állami érdekek sérelme nélkül elkerülhető, hiba.

A javaslatban fontos állami érdeket akar megvédeni a harmincz éves korhatár felállítása, midőn ez által a tapasztaltabb, józanabb elemek érvényesülését akarja biztosítani, de félős, hogy az elégedetlenségnek következményeként, melyet a 24—30 éves férfiakban felszítani a szélső pártok elmulasztani nem fognak, mindig fog maradni a 30 éven felüli férfiaknak is akkora százaléka a szélső pártokban, mint a mekkorára emelné a tüzesvérű ifjúságnak választói joggal felruházása ezen pártok arányszámát, ellenben a háborúban első sorban harcolni hivatott ifjúságnak kedv-nélkülisége az állami erő kifejtés tiszta kára marad.

Ám azt mondja az indokolás, hogy a harmincz éves korhatár felállítása a magyarság és a tulajdonképeni polgári osztály nagyobb mérvű érvényesülésének érdeke is.

Erre nézve megállapíthatjuk, hogy tény ugyan, hogy a nemzetiségeknél és a munkásosztályban a 24—30 évesek nagyobb arányát mutatják az írni-olvasni tudóknak, mint a harmincz éven felüliek, de ez nem bizonyít a harmincz éves korhatár javára semmit. Ha azt bizonyítaná a statisztika,

tika, hogy a nemzetiségek és a munkások összes férfilétszáma megfelel annak az arányszámnak, melyet az írni-olvasni tudók közt mutatnak s ebből a szempontból kívánná a javaslat, mint a magyarságra, illetve a tulajdonképpeni polgári osztályra nézve kedvezőbb arányszámot felmutatókat a harmincz éven felüli férfiakat választójoggal felruházni, ez mint érv megállhatna. Azt látjuk azonban a törvényjavaslathoz tartozó statisztikai melléklet alapján eszközölt számításainkból, hogy az indokolás által idézett erdélyi hat magyar vármegyében: Alsó-Fehérben, Hunyadban, Kis-Küküllőben, Kolozsban, Szolnok-Dobokában és Torda-Aranyosban az összes magyarság arányszáma 24 éven felül 22%, 30 éven felül pedig 21·8%, s evvel szemben a 30 éven felüli írni tudó magyarok arányszáma 41·7%, a 24 éven felüli írni tudó magyaroké pedig 40·5%. Látjuk, hogy a 24 éven felüli összes magyar birtokosok és kisbirtokos-napszámosok arányszáma 40·9%, a 30 éven felülieké pedig 41·4% s evvel szemben az írni tudó birtokosok és kisbirtokos-napszámosok között a 30 éven felüli magyarok arányszáma 51·6%, a 24 éven felülieké pedig 50·6%. Világos ezekből, hogy a 24 éven felüli írni tudó magyar férfiak kisebb arányszáma annál, melyet a 30 éven felülieknél látunk, egyáltalán nem, vagy legalább nem egészében a nemzetiségi férfiak számának 30 éven felül megcsökkenésére vezethető vissza, hanem arra, hogy ifjabb generációkban az írni-olvasni tudók száma aránylag nagyobb mértékben szaporodott, mint a magyarok ugyanezen generációiban, a miből viszont logikailag következik, hogy a mint ezek a harmincz éves korhatárt elérik, a magyarok arányszáma az írni-olvasni tudó 30 éven felüliek között oda fog süllyedni, a hol az ő 24 éves korukban a 24 éven felüliek között volt, vagyis 1916 december 31-én a statisztikai mellékletben a 30 éven felülieknél a magyarság javára mutatkozó előny már nem lesz meg, tehát a harmincz éves korhatárnak a választójog előfeltételéül felállítását a magyarság a választók között nagyobb arányszámmal képviseltetése szempontjából csak múltó előnyt nyújt, melyre a magyar supremátia megvédése szempontjából számítani nem

lehet. És ugyanezen okból nem alkalmas a harmincz éves korhatár a tulajdonképeni polgári osztály nagyobb súlyának biztosítására.

Hogy mit, illetve a statisztikai melléklet táblázatainak mely csoportjait érti az indokolás tulajdonképeni polgári osztály alatt, azt nem mondja meg, csak az tűnik ki belőle, hogy a családi kisegítőket és az ismeretlen foglalkozásukat nem számítja egyik osztályhoz sem. Midőn ellenőrizni kívántam a tulajdonképeni polgári osztály és a munkásosztály arányának alakulását, kihagytam mind a két osztályból a jelzett két csoporton kívül mindazokat, a kik érdekeiknél fogva ugyan többnyire közelebb állanak a tulajdonképeni polgári osztályhoz, de körülményeiknél fogva a munkásosztály által is megnyerhetők, vagy megfordítva és így egyiknek sem teszik feltétlenül biztos elemét. A munkásosztályhoz számítottam az előmunkásokat, munkásokat, altiszteket, egyéb segédszemélyeket, napszámosokat, szolgákat és cselédeket, a vezető állásban levőket is, minden foglalkozási ágban és így megállapítottam, hogy míg a tulajdonképeni polgári osztályhoz tartozók az összes írni olvasni tudó 24 éven felüli férfiak között 30·4%-kal vannak képviselve s a munkásosztályhoz tartozók 40·6%-kal, a 30 éven felüli írni-olvasni tudó férfiak között pedig 30·8 %-kal, a munkásosztályhoz tartozók viszont 37·3 %-kal, addig az írni-olvasni tudók és az analfabéták együttes számában a tulajdonképeni polgári osztály 24 éven felül 23·80%-kal, 30 éven felül 23·76%-kal, a munkásosztály pedig 24 éven felül 43·3 %-kal, s 30 éven felül 40·7%-kal van képviselve. Ez pedig azt mutatja, hogy a munkásoknál 1916-ra, midőn az 1910-iki 24 évesek 30 évüket elérik, a 30 éven felüli írni-olvasni tudók arányszámában 1·6% emelkedésnek kell beállni, vagyis ezen arányszámnak 37·3%-ról 38·9%-ra emelkedni s ezen arányszámnak tovább is mindaddig emelkedni, midőn a munkások az összes 30 évesek között elfoglalt 40·7%-os arányszámukat elérik és midőn a tulajdonképeni polgári osztály az összlétszámban elfoglalt 23·76%-os arányszámára szorítottatik. Ekkor már a neki 23·80%-os arányt biztosító 24 éves korhatár lesz a tulajdonképeni polgári osztály

tályra kedvezőbb, vagy ha a kis különbség miatt közönyös is, viszont kis arányszáma mellett az is közönyös lesz rá nézve, vajjon a munkásság a 24 éven felüliek 43·3%-os arányszámával áll-e vele szemben, vagy pedig a 30 éven felüliek 40·7%-os arányszámával.

Így látjuk, hogy a mit az indokolás a pluralitástól Andrassy Gyula gróf törvényjavaslatában várt előnyökre nézve mond, hogy mire azt életbeléptették volna, az írni-olvasni tudás rohamos terjedése annak erre alapított előnyeit illusztrálásukká tette volna, a harmincz éves korhatárra is áll a javaslat kapcsolatában, annak a magyarság suprematiája és a tulajdonképeni polgári osztály nagyobb súlyának biztosítása tekintetében várt előnyei szempontjából.

Oka ennek az, hogy míg a m. kir. kormány 1911-iki működéséről szóló jelentés és statisztikai évkönyv szerint az 1910. év végén is az iskolába be nem írt tanköteleseknek csak 31·2%-a volt magyar s a törvényjavaslat statisztikai melléklete alapján eszközölt számításaim szerint a tulajdonképeni polgári osztálynak csak 9·2%-a analphabéta, addig az iskolába be nem írt tanköteleseknek még a jelzett év végén is 68·8%-a volt nemzetiségi s a munkásosztálynak 33·4%-a analphabéta, úgy hogy a népoktatási törvények lelkiismeretes végrehajtása esetén az írni-olvasni tudó magyarok, illetve tulajdonképeni polgári osztálybeliek arányszámának mindaddig csökkenni kell, a míg a magyaroknak, illetve a tulajdonképeni polgári osztályhoz tartozóknak az ország egész lakosságában elfoglalt arányszámára le nem száll.

És ezért nem helyes az írni-olvasni tudásnak a választójog előfeltételévé tétele, mert ez vagy nem nyújt biztosítékot a magyarság suprematiájának a kívánatos mérvben való biztosítására s a tulajdonképeni polgári osztály nagyobb súlyának fenntartására se, vagy pedig az általános tankötelezettségre vonatkozó s általában a népoktatási törvényekben található mindazon intézkedések a nemzetiségekkel es a munkásosztálylyal szemben való végre nem hajtására kell vezetnie, a melyek a nem magyar nemzetiségű vagy a munkásosztályhoz tartozó polgároknak választói joggal nagyobb mérvben felruházását eredményez-

hetik. már pedig az egyik olyan baj, mint a másik, az első a magyarság, a második az emberi művelődés érdekeinek szempontjából s mindkettő csak hátrányosan befolyásolhatja a magyar állam s evvel a magyar nemzet fejlődését, különösen abból a szempontból is, hogy egy Romániából, Szerbiából, Oroszországból vagy Csehországból szitott nemzeti-ségi, esetleg egy az országban is támaszt lelő nemzetellenes izgatás mégis hozzájuttathatja a nemzetiségi vagy a munkásosztályhoz tartozó polgárok többségét a választójog előfeltételeihez, de olyan felfogás beléjük oltása kíséretében, mely még sokkal veszthetőbb lesz a nemzeti életre, mint a milyen a választójog közműveltségi előfeltételeinek a népoktatási törvények lelkiismeretes végrehajtása útján a nemzetiségekben és a munkásosztályban való megteremtése lehet.

Ugyanez áll a hat elemi osztály elvégzésének a választói jog előfeltételevévételére nézve is a jövő szempontjából.

A jelenre nézve persze még kevésbé lehet helyeselni ezt. Már az 1868: XXXVIII. t.-cz. elrendelte, hogy minden szülő vagy gyám köteles a gyermekeket hatodik életévük betöltésétől a 12. év betöltéséig nyilvános iskolába járatni és hogy az elemi népiskolai oktatás ezen hat éven át mindennapi tanításból áll, azonban a tanítási anyagnak hat évre való elosztásáról szóló intézkedés a községi népoktatási tanintézetekre vonatkozó fejezetben van s így ez a községi és a törvény által kifejezetten ugyanazon szabályok alá helyezett állami intézeteken kívül oly kevéssé érvényesült, hogy az 1907: XXVII. t.-cz. ministeri indokolása ezért vallja szükségesnek ezen törvényezikk azon intézkedésének a törvénybe igtatását, hogy alapfizetés vagy korpótlék kiegészítés czimén államsegélyt csak olyan községi vagy hitfelekezeti iskolák tanítói nyerhetnek, melyekben az idézett, meg az 1868: XXXVIII t.-cz.-ek vonatkozó §-ában felsorolt köteles tantárgyak a mindennapi iskolában hat évre felosztva taníttatnak.

Épp így már az 1870 szeptember 23-án kelt 19,200 sz. vallás- és közoktatásügyi ministeri rendelet állapítja meg az értesítők és az ezekről vezetendő anyakönyv mintáját,

de használatukat kötelezővé csak az állami és községi iskolákra nézve tette s megint az 1907: XXVII. t.-cz. volt az, mely, a magyar nyelv használatának ezen okiratok kiállításánál kötelezővé tétele mellett, elrendelte, hogy bármily jellegű elemi népiskolánál csak olyan nyomtatványminták alkalmazhatók, a melyek a vallás- és közoktatási miniszter által megállapított összes rovatokat tartalmazzák, es hogy a tanulók számára értesítőkönyvek meg bizonyítványok állítandók ki, míg végre az 1908: XLVI. t.-cz. kimondotta, hogy minden iskola fenntartója köteles az elemi iskola hat évfolyamát elvégzett minden tanuló részére magyar nyelven kiállított bélyegmentes végbizonyítványt adni s az iskola hatodik évfolyamát végzett tanulókról, valamint a kiszolgáltattott végbizonyítványokról a vallás- és közoktatásügyi miniszter által megállapított minta szerint törzskönyvet vezetetni. A végbizonyítványok és a törzskönyv mintáit tartalmazó körrendelet csak 1912 június 28-án küldetett meg a vallás- és közoktatásügyi miniszter által a különböző iskolai hatóságoknak.

Így 1907 július 1-éig, az 1907: XXVII. t.-cz. életbe léptének napjáig, Magyarországnak ezen törvényczikk min. indokolása szerint az 1904—1905. tanévben 16,510 elemi népiskolája közül csak az 1993 állami, 1456 községi és 292 társulati meg magániskola volt államhatóságilag kötelezve értesítők kiállítására és azokról anyakönyvek vezetésére, hat évfolyamú pedig ezen tanévben csak 12,606 iskola volt. Természetes ily körülmények között, hogy régiebb anyakönyvek igen kevés iskolánál találhatók s a hol találhatók is az 1870-iki rendelet hatálya alatt nem állott iskoláknál, olyanforma bejegyzés található bennük, hogy NN járt két télen s legfeljebb egy jegy, mely a tanulmányi eredményt általánosságban jelezte; bizonyítványt csak az kapott, a ki kért, tehát nyilván csak azok, a kik felsőbb iskolára, esetleg ipari pályára mentek.

Ezért nem helyes a hat elemi osztály elvégzésének a választói jog előfeltételévé tétele a jelenre nézve sem. De nem helyes ez még azért sem, mert a jelenben a Magyarországnak semmiféle előnyt nem nyújt ott sem, a hol annak elvégzése okiratilag igazolható.

Azt látjuk ugyanis, hogy Magyarországnak az 1911. évről szóló statisztikai évkönyve szerint az 1910/11.-i tanévben 4245 községi, illetőleg vármegyei és állami elemi iskolája közül 2604 feküdt azon 32 megye és (Fiumét is beleértve) 9 törvényhatósági város területén, a melyek lakosságának többsége nem-magyar anyanyelvű s különösen a 2906 állami elemi iskola közül 2081, ezen 2081 iskolába járt tanulók közül pedig az 1910/11. tanévben csak 100,159 volt magyar anyanyelvű, 136,513 pedig nem-magyar, így hát ezen területeken azok között, a kik a hat elemi elvégzését igazolhatják, a magyarság többsége ennek a választójogosultság előfeltételéül kívánása révén biztosítva ma sincs.

A választójogi törvényjavaslat statisztikai mellékletének azon táblázatai, melyek a magyar állampolgár férfinépességet műveltség szerint tüntetik fel, 41·20% legalább 24 éves, 40·33% legalább 30 éves hat elemiit végzettet, 44·47% legalább 24 éves, 44·81% legalább 30 éves négy elemiit végzettet és 14·33% legalább 24 éves, 14·86% legalább 30 éves egyszerűen írni-olvasni tudót jeleznek abban. Ezek az adatok csak felületes felvételeken alapulhatnak, mert az 1911. évről szóló statisztikai évkönyv az 1910/11.-i iskolai évre az elemi népiskolák mindennapi iskoláinak tanulóit osztályonként és az osztatlan iskolák tanulóinak számát feltüntető táblázatában 222,851 fiút mutat ki a II. osztályban, 156,407 fiút a IV. osztályban és 47,389 fiút a VI. osztályban, a mi, ha felteszszük, hogy a ki a második osztályon túl nem jutott, az azért az életben mint írni-olvasni tudó szerepel, azt jelenti, hogy az összes írni-olvasni tudóknak, a mely számnak itt a másodosztályú tanulók száma felel meg, legfeljebb 21·26%-a végezhetette a VI. elemi osztályt és nem mint a statisztikai melléklet egy szükségképen csak kisebb százalékot ide juttathatott *multa* kimutatja, 41·20%-a és legalább 29·82%-nak kell lenni olyannak, a ki négy elemiit sem végzett. Hiszen az osztatlan iskolák 336,612 fiú tanulója ezt a százalékot csak csökkentheti a hat elemiit végzettek százalékában és emelheti a négy elemiit sem végzettek százalékában, épp úgy mint annak figyelembe vétele, hogy az

1910/11. tanév 11,602 hat évfolyamú iskolájával szemben az 1898-i *Magyar statisztikai évkönyv* az 1897 98.-iki tanévre, melynél később végeztek a statisztikai melléklet táblázataiba nem tartozhatnak, csak 10,855 hat osztályú osztályú iskolát mutat ki és egy- vagy két-tanítós iskoláknál, valamint az 1907-iki törvény hozatala előtt még inkább érvényesülhettek, illetve érvényesülhetnek a felsőbb osztályok nem végzésének olyan okai, mint a tanulóknak az alsóbb osztályokba a tanító által leszorítása, a 6—7 éveseknek testi gyengeség miatt az iskolalátogatás alól felmentése s ezek folytán az iskolaköteles kornak a VI. osztályba jutás előtt elmulása, valamint a 10—12 éves gyermekeknek cselédül elszegődése vagy a szülők gazdaságában libák, juhok stb. őrzésére alkalmazása.

Ezért a hat elemi végzetekre vonatkozó számításai a statisztikai mellékletnek nem is mutathatják a javaslat szerinti szavazati jog alakulásának helyes képét, ép úgy mint különben már azért sem, mert az elemi népiskolai tanulók az 1910/11.-i tanév végén mutatkozott arányában az 1.942,438 népiskolai tanulóból csak 661,020 esvén az állami, vármegyei, községi, társulati és magániskolák tanulóira, azt, hogy a hitfelekezeti iskolákra eső 66%-ból hány hat elemi osztályt végzett egyénre nézve nem lesz ezen osztályok elvégzése megállapítható, a statisztikai melléklet számításba nem vette.

Különben a hat elemi osztály elvégzése voltaképen mint az általános jog körébe tartozó tiszta értelmi census elő sem fordul a javaslatban, mert ez utóbbi minőségben csak iparosokra, kereskedőkre, ipari, kereskedelmi, bányászati és közlekedési szakmunkásokra, valamint östermelési előmunkásokra nyer alkalmazást és így más életpályán levők által nem üzhető foglalkozáshoz lévén kötve, a különös jog körébe tartozik. Ép így oda tartozik a hat elemi elvégzésének a három évi alkalmazással kapcsolatba hozatala, mig annak a katonai vagy csendőrségi altiszti fokozattal, valamint a segítő családtagi minőséggel való kapcsolása irreleváns azért, mert ugyanezen kombinációk az irni-olvasni tudáshoz fűzve is előfordulnak. Annál nagyobb

jelentőségű azonban a bármilyen összegű, illetve most már két korona évi egyenes állami adó fizetésével való combinatio, mert ez, a két koronás alakban is, a törvényjavaslatnak az az intézkedése, melynek segítségével a magyarság különben bármily gonddal is felépített suprematiájának nem-magyar többségű kerületekben meg kell dőlnie, mihelyt a népoktatási törvények szigorúan végre hajtatnak. Ezért ez a combinatio a jövő fejlődés szempontjából egyenesen hátrányos a nemzeti érdekekre.

Az általános jog körébe tartozó tiszta értelmi census gyanánt jelentkezik a javaslatban a választójognak a középiskola legmagasabb osztályának elvégzéséhez kötése s ez az az intézkedése a javaslatnak, mely igazán képes volna kifejezésre juttatni és érvényesíteni a magyar suprematiát, ha egyedül adna választójogot, minthogy a 158,747 nyolcz középiskolai osztályt végzett 24 éven felüli magyar állampolgár férfi közül 138,367 volt magyar anyanyelvű a statisztikai melléklet demographiai áttekintése szerint 1910 december 31-én. Csak természetes tehát, hogy ez az intézkedés magában véve helyes.

Nem lehet ugyanezt mondani a választói jog előfeltelül tisztán vagyoni censust megállapító és szintén az általános választói jog körébe tartozó intézkedéséről a javaslatnak, mert ez a negyven korona egyenes állami adónál kevesebbel megrótt, a módosítás nélkül a tizenhat katasztrális holdnyi birtoknál kevesebbel rendelkező és írni-olvasni nem tudó magyar állampolgárokat is, kizárja a választójogból.

A vagyoni censusnak az egyszerű írni-olvasni tudással való azon combinatiója, mely a húsz korona egyenes állami adónál kevesebbel megrótt vagy, a módosítás nélkül, nyolcz katasztrális holdnyi földbirtokkal nem rendelkező magyar állampolgárokat zárja ki a választójogból, még kevésbé helyeselhető s azt se igen lehet megérteni, hogy mennyivel fogja jobban szolgálni közlegénytársainál a magyar nemzeti érdekeket az a nem-magyar anyanyelvű írni-olvasni tudó altiszt, a ki oláh, szerb vagy tót ezrednyelv mellett szolgált német vezényszóra, mert hisz az ilyen szolgálatú altisztek lesznek több-

ségben a nem-magyar nyelvű vidékekre nézve a kiszolgált katonai és csendőrségi altisztek között. Csupán a segítő családtagok írni-olvasni tudás esetén választójoggal ellátása nem esik külön gáncs alá az általános választói jog körébe sorolható és ezzel ki is meritett combinatiói közül az írni-olvasni tudásnak, ez is azért, mert a segítő családtagok választójogának helyessége nemzeti és socialis szempontból családfőik választójogának helyessége szerint igazodik.

Különösen fontosak a javaslatnak a negyven koronás tiszta adócensusra és az írni-olvasni tudással combinált húsz koronás adócensusra vonatkozó intézkedései, mert ezek az eddigi választóknak több mint egy ötödrészét fosztanak meg választójogától, ha a javaslat 12. §-a azt az intézkedést nem tartalmazná, hogy a ki a képviselőválasztóknak 1913-iki névjegyzékébe fel van véve, választói jogát megtartja, de így is azt eredményezik, hogy az illetők jogutódai fognak minden valószínűség szerint a választójogtól elesni. A statisztikai mellékletből ez persze nem tűnik ki, sőt könnyen ki sem számítható, mert annak a jelenlegi és jövődöbeli választók számát összehasonlító táblázatai nem részletezik a választókat a választói jogcímek szerint, hanem csak foglalkozási csoportok szerint, bárha a számítás helyességének ellenőrzése csak úgy volna nagyobb nehézségek nélkül eszközölhető.

Mindenekelőtt a 16 holdas birtokosokra látjuk, hogy a statisztikai melléklet egyáltalán csak a tíz holdon felüli birtokosokat sorolja fel és ezeket is csak a férfinepesség főösszegének foglalkozás szerinti megoszlásánál, úgy hogy a 16 holdon aluli analphabéta birtokosok, úgyszintén a holdankénti census elejtése folytán választójogukat vesztők törvényhatóságoként különböző alap-számának megállapítása végett kénytelenek vagyunk az 1905-iki tervezetnek táblázatait segítségül venni s ezenfelül arányszámítással élni, mert a statisztikai melléklet 1910-re csak 65,633 tíz holdon felüli analphabéta birtokost mutat ki, míg az 1905-iki tervezet táblázatai szerint azok száma 1904-ben 89,892 volt. Minthogy pedig nem vesztik el választójogukat azon 16 holdnál kevesebbet bíró analphabéta birtokosok sem, a kik

birtokuk után legalább 40 korona adót fizetnek, azt viszont, hogy ilyen birtokosok Bács-Bodrog, Békés, Csanád, Fejér, Moson, Sopron, Tolna és Torontál megyékben, a területükön levő törvényhatósági városokban, valamint Budapest székesfővárosban vannak és negyven koronát mekkora birtok után fizetnek, csak a m. kir. pénzügyministerium a holdankénti átlagos földadóterhet 1900-ban közlő adatai segítségével állapíthatjuk meg, kénytelenek vagyunk ezeket is segítségül venni. Ezen adatokra a nyolcz holdon alul húsz korona adót fizető, valamint a 8, illetve 16 holdas census törlése folytán választójogukat veszítő birtokosok számának megállapításánál is szükségünk van, de ezt nem tekintve, számításainkat a statisztikai melleklet táblázatai alapján eszközölhetjük és csak arra kell figyelemmel lennünk, hogy, a VI. elemi osztályt végzettekre már kifejtettek értelmében, azon hat elemi osztályt végzetteknek kiszámításánál, a kik a választójogukat veszítő nyolcz holdon aluli, illetve húsz koronánál kevesebb adót fizető írni-olvasni tudó eddigi választók számát csökkentik, a harmincz éven felüli hat elemi és négy és hat középiskolai osztály végzettek számának felét vegyük arányszámul, minthogy így sokkal közelebb jutunk a hat elemi osztályt végzettek valódi számához, mintha az egész számot vennők.

Igy megállapíthatjuk, hogy a törvényjavaslatnak a választói jogot ujonnan meghatározó idézett intézkedései alapján eddigi választói jogát elveszteni:

a) a birtokosok, kisbirtokosok és kisbirtokos-napszámosok közül	219,872
b) a bérlők, részes földművesek, kisebb gazdasági ágak művelői közül	3,833
c) a háztulajdonosok, tőkések, járadékosok stb. közül	4,918
d) a meg nem nevezett egyéb foglalkozásúak közül	324
e) a különféle ágakban levő napszámosok közül	1,664
együtt	230,611

magyar állampolgár, ezenfelül pedig a 8, illetve 16 holdas census törlése folytán újabb 122,235 birtokos, úgy hogy ezekkel együtt az 1911-iki népszámlálásnál talált 1.069,480 választónak már egy harmadrésze vesztene választói jogát.

Ha evvel szemben ugyanazon foglalkozási ágakban a

jelzett eljárással 171,635 új választói jogosultság keletkezése is megállapítható, ez nem változtat azon a tényen, hogy 20—30 év múlva, midőn a személyükre eddigi választójogosultságukat megtartott egyének kidőlnek, a jogfosztás utódaikkal szemben csakugyan érvényesülni fog, a birtokos választók száma megcsökken, a joghoz nem jutók pedig kész prédául fognak kínálkozni mindenféle szélső agitációnak.

Általánosnak általános marad ugyan ezért ez a választói jog, de megállapíthatjuk, hogy a jogegyenlőség, mely alapjául szolgál, nem a jogkiterjesztés, hanem a jogfosztás szellemében létesít reformot azon társadalmi osztályokkal szemben, a melyek az eddigi választók zömét szolgáltatták.

Az egyenlő választójog jelszavának csak annyiban hódol a törvényjavaslat, hogy azoknak, a kiknek választói jogot ad, egyenlő szavazati jogot biztosít.

Miután azonban az 1910 december 31-én talált 4,251,348 huszonnégyszázötvenöt éves feletti magyar állampolgár férfi közül a statisztikai melléklet szerint csak 1,868,172-nek akar választói jogot adni, választójogi rendszerét nem nevezhetjük másnak, mint álcázott pluralitásnak.

Ezt azután az 1912 december 31-iki törvényjavaslat a korhatár leszállításával és az iparosoknak, kereskedőknek, meg az ipari munkásoknak adott kedvezményekkel azok között is keresztülviszi, a kiknek választójogot biztosít.

Az iparengedélylyel vagy iparigazolvánnyal ellátott önálló iparosoknak és önálló kereskedőknek, valamint az ipari, kereskedelmi, közlekedési és bányászati szakmunkásoknak azonban a törvényjavaslat nemcsak több szavazatot ad a választójogukat megállapító szabályokban és nemcsak a különös jog körébe tartoznak azok, hanem ezen belül egyenesen a rendi előjogok jellegét mutatják, mert olyan viszonyokra vonatkozólag, melyek nem csak foglalkozási körükkel állanak kapcsolatban, hanem egyenesen közérdekűek, olyan jogot állapítanak meg részükre, a melyet más akkor még nem nyer meg, ha foglalkozását nem tekintve, teljesen ugyanazon körülmények állanak be rá nézve, melyek között

a jelzett iparosok, kereskedők vagy ipari stb. szakmunkások a jogot gyakorolhatják. Ezt pedig a rendi jogoktól semmi sem különbözteti meg, minthogy rendi jog alatt olyan jogot értünk, melyet más nem gyakorolhat akkor, ha születésétől vagy foglalkozását nem tekintve, teljesen azonos viszonyok közé jut is azokkal, a kiknek számára az illető jog létesítve lett.

Ilyen előjognak azonban azok számára létesítése, a kik éppen a jogegyenlőség és az egyenlő szavazati jog előharcosai gyanánt lépnek fel, annál kevésbé helyeselhető, mert hisz előre látható, hogy az ipari munkásság vezetői az azokat választói joguk szabályozásánál ért igazságtalanságra utalással fognak igyekezni a gazdasági és házi cselédek stb. felizgatni s táboruknak megnyerni.

Az önálló iparosoknál és önálló kereskedőknél legfeljebb különben, hogy a törvényjavaslatban megállapított előfeltételei a választói jognak egymást keresztezik.

Mindenekelőtt nem tűnik ki a statisztikai mellékletből, hogy az iparosok közül hánynak van iparigazolványa és iparengedélye, hánynak nincs. Ha ezt meg akarjuk állapítani, megint az 1905-iki tervezetnek táblázataihoz kell fordulnunk, ennek azonban csak annyiban a jelentősége, hogy így megállapíthatjuk, hogy 1248 nem adózó van az iparigazolvánnyal stb. nem bíró önálló iparosok között, minthogy az iparigazolvány stb. választói jogot nyújtása csakis az ezeknek, meg az 597 eddig is választójoggal ellátott nem-adózónak levonása után maradó 10,754 nem-adózóra nézve jelent különben el nem érhető előnyt.

Ennek figyelembevételével megállapíthatjuk, hogy az összes önálló iparosok közül választói joggal fog birni az egy segéddel dolgozó és 20 K adót nem fizető iparosokon kívül:

a) 24—30 év közötti régi választó	— — — — —	6,235
b) 30 éven felüli analphabéta régi választó	— — — — —	3,971
c) 30 éven felüli	nem adózó régi választó	597
d) 30 éven felüli	20 K-nál kevesebb adóval terhelt régi választó	14,213
e) 30 éven felüli	20 K-nál nagyobb adóval terhelt régi választó	81,498
f) 30 éven felüli	20 K-nál nagyobb adóval terhelt új választó	31,136
	együtt	137,650

iparos, de, hogy az 50,133 számitásom szerint hat elemít végzett mennyiben foglaltatik közöttük, mennyiben nem, az a statistikai melléklet táblázatai alapján meg nem állapítható s ugyanígy nem állapítható meg a hat elemít végzeteknek száma a más jogcímeiken úgysis választói jogot nyerők között a kereskedelem és a közlekedés, valamint a bányászat és kohászat önállóinál.

A mi a titkosság jelszavát illeti, arra nézve már jeleztem, hogy a javaslat intézkedéseivel kezdő lépést akar tenni a «titkos szavazás rendszere felé».

A titkos választásról csak azt irtam a választói jog reformjáról a Magyar Jogászegylet által kiadott előadás-sorozatban megjelent és külön lenyomatban is terjesztett dolgozatomban, hogy a választások eredménye iránti közöny legyőzésére a titkos választást ajánlják nálunk. A titkos választás azonban, mely az általános egyenlő választójog behozatalának kezdetétől fogva fennáll Franciaországban, a közönyt, mely itt a választásban részvételtől való tartózkodásban nyilvánul, nem tudta megszüntetni és csak arra volt jó, hogy a választást vezető közegek könnyebben meghamisíthassák a választás eredményét; nem volt alkalmas annak megakadályozására sem, hogy jól szervezett pártok meg ne állapíthassák azt, hogy ki szavazott mellettük és ki szavazott ellenük, holott a választók külső kényszer nélkül szavazhatásának biztosítása az alapérv, melyet a titkos szavazás mellett felhoznak. A titkos választásnál a szavazás szabadságának ügyét czélszerűbben szolgálják: egy jó szolgálati pragmatika hivatalnokoknál és a szakszervezetekbe való szervezkedés munkásoknál.

A titkos választás azonban a legmagasabb fokra fejlesztését jelenti a francia választójogi rendszer idézett dolgozatomban fejtegetett hátrányainak. Megteremti a választók azon typusát, mely visszavonulva az emberekkel való minden közvetlen politikai érintkezéstől vagy külsőleg azon az oldalon mutatva ragaszkodást, melytől jobban fél, általa ellenőrizni sem mert hírek és azon lapok hatása alatt szavaz, melyek esetleg éppen tájékoztatlanságán felépülő elégedetlenségeinek leginkább hizelegnek, titkos elégedetlenségét leginkább táplálják.

Hogy az ilyen választó nem éppen emelni fogja a megválasztottak színvonalát és kész prédája lesz azoknak, a kik isoláltságának kiaknázására szövetkeznek, az iránt, úgy hiszem, nem lehet kétség.

Vizsgálat tárgyává kellene még tennem a javaslat által a titkos szavazásnál tervezett eljárást, a szavazatok gyűjtésére és számlálására, az eredmény megállapítására vonatkozó szabályokat, de erre terem nem futja.

Ezeknek csak arra az esetre van jelentősége, ha a képviselőház a titkos szavazás elvét elfogadja, pedig hitem szerint a magyar nemzet történelmi hagyományaihoz hű csak akkor marad, ha nemcsak a titkos szavazást, hanem magát a részben jelenlegi választójogunkba is átvett francia választási rendszert elejti.

Valóságos vergődés az általános, egyenlő, titkos választójog elvei, az azokat hangoztatóknak kielégítése és a nemzeti élet követelményei között az, a mit a javaslat pro-ducál.

E dolgozatban is említettem már, hogy a 63 vármegyéből 32 nemzetiségi többségű s utaltam rá idézett előadásomban, hogy az általános, korlátlan és egyenlő választójognak behozatala esetén a választókerületeknek lélekszám szerint egyenlő nagyságuakká tétele mellett a nemzetiségi képviselők száma a lakosság számarányában kétszázra, 413 magyarországi képviselő majdnem felére, ha azonban a 40 horvátországi képviselőt is számbaveszszük, 240-re, vagyis a 453 képviselőből álló magyar országgyűlés többségére szaporodnék.

Hogy pedig ez mit jelent, arra nézve újra utalok idézett dolgozatomra, a hol azt mondtam, hogy: «demokrátiára ott, a hol azok közönsége nem vásárolható, mindig áll az, . . . hogy a vezetettek képzeihez kell alkalmazkodni a vezetőknek, hogy vezethessenek».

«Ezért hiszem, hogy a mint a nem-magyar nemzetiségű választókerületekben a választók anyagi előnyökkel való megvesztegetése megszűnik, azokban más, mint az illető, többségben levő nemzetiséghez tartozó egyén ország-

gyűlési képviselő nem lehet, és hogy a megválasztott képviselői mandátumának megtarthatása érdekében kénytelen lesz nemzetiségének a magyar állammal szemben minél nagyobb önállósulását, minél teljesebb különválását követelni.»

A javaslat ezt nyilván nem hiszi, de azért igyekezett a választói jogot úgy megállapítani, hogy minél több legyen a magyar anyanyelvű választó.

Mégis: a statisztikai melléklet általános ismertetése kénytelen beismerni, hogy Erdélyben jelenleg «a választók közt 9 2% -kal nagyobb a magyar anyanyelvűek aránya, mint a jövődöbéli választók közt lesz.» «Három vármegyében veszi el a magyarság abszolút többségét a választók közt: Kis-Küküllőben, Kolozsban, Torda-Aranyosban.» «... szám-aránya ... jövőre fokozatosan fog hanyatlani ...»

Mihelyt a népoktatási törvények mindenütt szigorúan végre hajtának, a négy székely vármegye kivételével kétségtelenül egész Erdély elvész a magyarságra a törvényjavaslat azon intézkedése folytán, hogy a ki hat elemít végzett, bármily csekély vagy akár két korona évi adóösszeg fizetése esetén választóvá lesz. Pedig Erdélyben a vagyon és a művelttség messze túlnyomó arányban van és lesz még igen sokáig a magyarság és szászság kezén. Hiszen a városok jóformán mind magyarok vagy németek.

Először csak a képviselő lesz oláh, de az a magyar vagy német üzletember, a kinek közvetítésre lesz szüksége a kormánynál, kénytelen lesz más ismeretség híján hozzáfordulni és hívévé szegődni.

Államosítják a közigazgatást: az az állami hivatalnok, a ki magának jobb előmenetelt akar biztosítani, kénytelen lesz jó lábon állni az oláh képviselővel és érdekeit szolgálni.

Külön törvényhatósági választói jogot létesítenek, mely a magyarságnak jobban kedvez: a magyar pártok adáz harcában eddigi tapasztalataink szerint kétségtelenül akadni fog magyar párt, a mely az oláh nemzetiségi párt kormánybuktató támogatása fejében a magyarság rovására fogja egyenlősíteni a törvényhatósági és országgyűlési képviselőválasztási jogot.

Magyar nemzeti czélnak kellene lennie, hogy az összes műveltek ugyanazon nemzeti állameszménynek nyereessenek meg: az elemi iskolákon a magyar állam czimere mellett az 1907: XXVII. t.-cz. értelmében más, mint magyar nyelvű feliratnak meg nem tűrése, a magyar nyelv tanításának ugyanezen t.-cz. alapján oly mérvű követelése, melynek kényszerű eredménye a nemzetiségi nyelv elhanyagolása az ilyen nyelvű iskolákon, már zsenge korban táplálja az ellenszenvet a magyar elnyomó ellen — és az 1912 december 31.-i törvényjavaslat lehetővé teszi a nemzetiségi elemeknek a magyarságtól a politikai életben teljes elzárkózását s olyan politikai pártoknak erős meggyarapodását, egész országrészekben uralomrajutását, a melyek a magyar nemzeti államéval ellentétes állameszményt vallanak a magukénak.

Így készíti elő a magyar állam a saját romlását s ezen kilátással szemben önkénytelenül felmerül a kérdés, elkerülhetlen, szükségszerű és természetes-e ez?

Részemről azt vallom, hogy ez se nem elkerülhetetlen, se nem szükségszerű, se nem természetes.

Van a választójog általános, korlátlan alapon való megconstruálásának olyan lehetősége, mely a jelzett hátrányoknak elkerülését lehetővé teszi ugyanakkor, mikor a nemzetiségeknek egyenlő jogot ad.

Ezt fejtettem ki a Magyar Jogászegylet előtt előadásomban. Képét és alakulását a következőkben vázolom:

III.

Igazi nemzeti képviselő csakis az 1848 előtti magyar alkotmány választási rendszerének az összes állampolgárokra kiterjesztésével újból életbeléptetése mellett képzelhető, mert csak ezen rendszer mellett van meg minden választónak a lehetősége arra, hogy felfogását, érdekeit, sérelmeit időnként hivatalos alakban többi választótársainak és képviselőjének, közvetítésükkal az országgyűlésnek tudomására juttathassa s ily úton azok érvényesüléséről vagy orvoslásáról gondoskodjék.

Az 1912 december 31-iki törvényjavaslat a községenként, illetőleg szavazóköronként való szavazást akarja behozni: ha azt tesszük fel, hogy minden szavazókörben a szavazások megejtése után csak az állapíttatnék meg, hogy ki kapta a többséget s nem a szavazás számszerű eredménye jelentetnék a központba, hanem csak ez s így minden szavazókör szavazásának eredménye egy szavazatnak vétetnek, ez megadná a lehetőségét annak, hogy minden szavazókört egy ember képviseljen a törvényhatósági közgyűlésen, a ki a saját szavazóköre szavazásának eredményét ott bejelentené. Így meg volna teremthető az organikus kapcsolat a választók összessége és a törvényhatósági közgyűlés között: a törvényhatósági közgyűlésből történhetnék az országgyűlési képviselő vagy országgyűlési képviselők kiküldése is.

Azonban egy község, valamint a tervezett szavazókörök választóinak száma valószínűleg igen nagy volna ahhoz, hogy mindenik választó személyesen ismerje törvényhatósági képviselőjét, azt tényleg saját képviselőjének tekintse és azzal a közügyeket érintő ügyeit, bajait megbeszélhesse. A legtöbb megyei törvényhatóságnak és Budapest törvényhatóságának területe viszont igen nagy arra, hogy száz vagy száznál kevesebb választóból álló szavazókörök mellett a törvényhatósági közgyűlés tagjainak száma túlnagy ne legyen. Ezért a törvényhatóságok körülbelül 30,000—60,000 lelket számláló járásokra volnának osztandók, a melyek gyűlései intéznék a járásnak s a járás községeinek mindazon ügyeit, melyek az egész járást érdeklik vagy az egész járásra vonatkoznak, s a melyekbe az ugyanazon községben vagy ugyanazon anyakönyvi kerületben lakó választók tetszés szerint csoportosulva a törvény által megállapítandó olyan számú választókból álló csoportokban, melyek a választó és önkormányzati képviselője között való személyes érintkezést és megbeszéléseket lehetővé teszik, tehát legfeljebb negyvenötön egy csoportban egy az állami anyakönyvvezetőhöz benyújtandó nyilatkozattal választanak önkormányzati képviselőjüket. Az ezen nyilatkozatban együtt szavazottak tennék már most az országgyűlési képviselőválasztások

alkalmával egymás között szavazók csoportját, a melyek szavazásának eredménye az országgyűlési képviselők választásának közvetítésével megbizandó járási gyűléseken számba vétetnék.

Ha kötelezővé tétetnék a szavazás mind az önkormányzati, mind az országgyűlési képviselők választásánál, mindaz a józan, munkája után élő elem, mely Bodley tanúsága szerint, Franciaországban legalább, távol tartja magát a politikától, valószínűleg magához hasonló józan gondolkodású elemeket választana képviselőivé, azonban ha számba vesszük, hogy éppen a magas műveltségű és a nagy vagyonú emberek nagyobb része az, mely a korteskedés közönséges eszközeitől legjobban irtózik, tartani kell attól, hogy a közélet az általános, korlátlan, egyenlő választójognak még ezen rendszere mellett is a gróf Tisza István által a nyugati parlamentekre kimutatott sülyedést fogja mutatni.

Ezért mindenekelőtt az egész társadalmat kétfelé osztó két nagy érdekcsoport egyenlő számú képviselőtől kellene gondoskodni az önkormányzati gyűléseken és ez egyfelől a vagyonosok vagy tőkésék és vállalkozók, másfelől a vagyonatlanok vagy munkások osztálya, a minnek eredménye ugyan az lenne, hogy a két osztály közül egyiknek választócsoportjaiba kevesebb választó jutna mint a másikéba, de ez az 1905-diki tervezet táblázatai alapján eszközölt számításaim szerint törvényhatóságoként különböző arányban történnék s Árva megyében például a munkásjellegű választók csoportjaira jutna csoportonként kevesebb számú választó.

Így is azonban a műveltségüknél fogva a közügyekről igazán tájékozott embereknek csak igen kis száma juthatna be az önkormányzati gyűlésekbe.

A népnek, a választóközönségnek magának azonban ép úgy saját, jól felfogott érdeke, mint a hogy állami érdek is az, hogy a választóközönség ne azoknak essék áldozatul, a kik utána szaludnak és phrasisaikkal körülhálózák, hanem csakugyan ismerve mindazt a művelt elemet, mely érdekeinek szolgálatára rendelkezésre áll, azokból szabadon választhassa érdekeinek legmegbízhatóbb kép-

viselőit és azok által az állami, nemzeti érdekekről igazán tájékozatható legyen.

Ez csak úgy érhető el, ha az önkormányzati gyűlésekben egy harmadrész erejéig helyet adunk a virilistáknak, még pedig felerészben tőkés, felerészben munkás-virilistáknak. Minden községből, az abból választott képviselők felének számában egyfelől a legnagyobb állami adóval megrovottak, másfelől a legnagyobb műveltséget és legtöbb szakismeretet igazolni tudó díjazottak jönnének be a járási gyűlésekbe virilistákkul.

Ha ezt a rendszert fogadjuk el az országgyűlési képviselőválasztások alapjául, akkor Erdélyben és bizonyára Magyarország többi nemzetiségi vidékein is alig lesz kerület, melyben a magyar és német elem más nemzetiségek által elnyomható volna s mégis módjukban lesz ezeknek is, hogy érdekeiket az önkormányzati gyűléseken megvédelmezzék és országgyűlési képviselőjük útján érvényesítsék.

Különösen nem szabad félnünk annak hirdetésétől, hogy a műveltséget és a vagyont, mint bármely nemzetnek is kétségtelen erőalkotó tényezőit, választási rendszerünknek alapjává tesszük ugyanakkor, midőn minden saját keresetéből vagy vagyonából élő magyar állampolgárnak megadjuk a választói jogot, a közügyekre való befolyást, és megadjuk azt ezen alapon a nőknek is, mert a nők mellőzése általános választói jog létesítése mellett kétségtelenül méltánytalanság.

Az államnak érdekében áll az, a mi egyuttal a magyarság érdeke is, hogy a cultura magasabb fokán álló vidékek több képviselőt küldjenek, illetve viszonylag kisebb körből küldjék azokat, mert annál értékesebb culturalis munkát fog végezhetni a képviselőház.

Ezért az egyes járások által küldendő képviselők, illetve az egyes vidékeken létesítendő és a járásokkal azonos választókerületek számának megállapításánál egy olyan egységszámot vélek alapul veendőnek, mely úgy kerülne ki, hogy a járás területe által elfoglalt négyszögkilométerek számához hozzáadhatnánk a lakosság számának egy század- és a járás területén fizetett egyenes állami adóknak egy ezredrésze meg az

összes az illető területen lakó és a középiskola nyolczadik osztályát végzett állampolgárok száma, s a hányadrészt tenné ez a minden tíz évben újra megállapítandó egység-szám az ország egész területére megállapított egység-szám-nak, a 413 országgyűlési képviselőnek annyidrészét tevő számú képviselőt küldene az illető járás az országgyűlésre. Ugyanígy lehetne egy járáson belül az egyes községek önkormányzati képviselőinek számát is arányosítani.

Meg volna állapítandó az is, hogy városoknál két olyan rész, melyre egy-egy képviselő esnék, mindig közös gyűlést alkosson és a kisebbségi érdekek képviselőéhez jutása szempontjából ki volna mondandó, hogy az egy-egy gyűlés által választandó országgyűlési képviselők ott, a hol egy gyűlésre legalább kettő esik, nem az egész gyűlés szavazatai által választandók szótöbbséggel, hanem a gyűlési tagok megfelelő hányadára eső szavazatok után kell egy képviselőt megválasztottnak nyilvánítani.

Ez alapon látjuk, hogy Magyarországnak az 1900 diki népszámlálás és az egyenes adóknak szintén az 1900. évre vonatkozó, törvényhatóságoként való összesítése alapján kiszámított egység-száma 732,556 s az országos arányszám, mely után egy képviselő esnék, 1774. Budapest székes-főváros egység-száma 60,015, a mely után esne az eddigi 9 képviselő helyett 34 s a városi képviselőválasztó kerületekre vonatkozólag javasoltak alapján ebből a számból 17 esnék a munkások képviselőjére. Minthogy azonban egy olyan erős magyar többségű vármegyére, mint Abauj-Torna, Kassa várossal együtt 9,641-et kitevő egység-számuk után csak öt képviselő jutna az eddigi nyolcz helyett, ezért a képviselőház tagjainak száma olyan mérvben volna emelendő, hogy ez a két törvényhatóság együtt egység-száma után lehetőleg eddigi képviselőinek számát kapja.

Persze csak 23 képviselő esnék Budapestre és Abauj-Tornára meg Kassára 5 képviselő esnék akkor is, ha a középiskola nyolczadik osztályát végzeteket kihagynók az egység-szám kiszámításánál, de ezeket a szegényebb vidékek arányszámának javítása és a magyarság culturalis túlsúlyának a választókerületek alakításánál nemzetiségi vidékeken

érvényesülése érdekében véltem felveendőknék az egység-számba.

Mindent összevéve, úgy vélem, hogy egy állampolgár igazi érdekén sem esnék sérelem ezen rendszer által, s mind parlamenti és közéletünk magas színvonalra emelkedése, mind a magyarság suprematiája a lehető legnagyobb mértékben biztosítva volna általa. Igaz, hogy, életbeléptetése esetén, ez csakis a közigazgatás reformja kapcsán történhetnék, de az 1912 december 31-diki törvényjavaslat harmadszori megszavazása sem történhetik helyesen legalább a törvényhatósági választói jog megelőző letárgyalása nélkül.

MÓRICZ KÁROLY.

DIDEROT ÉS TERENTIUS.

A XVIII. század francia irodalmában új drámai forma fejlődik ki magából a század levegőjéből, éles ellentétben a XVII. század classikus tragédiájával. Az a kapcsolat, mely a drámát közönségével összefűzi s ezt a műfajt mindenkifölött socialis jellegűvé avatja, pár évtized alatt nagyot változott. Nagyot fejlődött az erkölcsi, politikai, vallásos fel fogás, egyszóval a világnézet s ezekkel együtt változnia kellett magának a drámának is, melynek a világnézeti háttér alapjában véve összetartó gerincze. A diadalmasan feltörekvő polgári elem társadalmi súlyának megfelelően érvényesülni akar minden téren s a színházban is igényeinek megfelelő drámai formát teremt: a polgári drámát.

A classikus tragédia dicsőségeiben gazdag multja után lassanként haldoklik. Az új korszak emberei kezdenek tiszteletlenül bánni vele s a folytonosan erősödő hangú támadásoknak jogosultságot adnak mindazok a jelenségek, melyek egy öregedő, régi fényét veszített műfaj hanyatlását kísérik: hagyományos erkölcsök uralkodnak benne, megállapodott formulák gátolják a teremtő szabad mozgást, a közvetlen megfigyelés áldozata lesz a hajdan sikert arató dramaturgiai fogások színehagyott másolgatásának. A XVIII. század közepe táján már csak a merev forma maradt meg, az élet eltűnt belőle. Megrögzött helyzetek, jellemek, szenvedélyek állandósulnak a változásra képtelen, rendszerbe foglalt eljárások szerint készült tragédiákban, melyekből eltűnt a lélektani megfigyelés melegsége, a szenvedélyek igazsága, sokszor még a jóízlés is. Voltaire irói ügyessége új elemekkel sem volt képes újra friss erejűvé tenni e műfajt s úgy látszott, mintha a régi nagy tragikusok, Corneille

es Racine ebből a forrásból kiszívtak volna minden valóban értékes elemet.

Sok tekintetben más a helyzet a komédiában. Ez a kor-szellemmel együtt halad, hozzásimul a körülményekhez s e változással bizonyítja be életképességét. Rá sem ismerünk benne Molière műfajára. A komikai elem háttérbe szorul, a nevetés valami közönséges lett, sehogysen illik a philosophiai század érzékeny, komoly légkörébe. La Bruyère valamikor azt kérdezte, honnan van az, hogy az emberek a színházban oly szívesen nevetnek, míg sírni szégyelnének? Alig pár évtizedre rá a nevetés lett egyetlen s a sírás jött divatba. Destouches, majd La Chaussée megteremtik a XVIII. század sajtóságaos comédie larmoyante-ját, melyben a vígjátékból érzékenyen moralizáló szentbeszéd lesz.

A tragédia hanyatlása és a vígjáték elkomolyodása együttesen közreműködve segítették elő az új műfajnak, a polgári drámának kialakulását. Ez a forma először Diderot-tól kapott határozott programot s életét 1757-től, Diderot *Fils Naturel*-jének megjelenésétől számíthatjuk. A XVIII. század irodalmi kísérletei közt kétségtelen fontosságú ez a dráma reformálására irányuló törekvés, melynek élén mindig Diderot és iskolája áll. Maga Lessing Diderot t Aristoteles óta a színház legnagyobb bölcsének tartja és bevallja, hogy hatása nélkül egészen más irányban fejlődött volna.

Diderot egész színházi programját röviden két pontban foglalhatjuk össze: sürgeti a természetességet, a józan realismust és biztosítani igyekszik a középfajú drámának, a genre sérieux-nek, a comédie sérieuse-nek létjogosultságát. Mindkét óhajta inkább socialis, mint irodalmi jellegű. Műkritikaiban a festészetet, színházi programjában a drámát tereli vissza az ősforrásokhoz, az élethez és a természethez. Figyelme kiterjed minden aprólékos pontra. A színészeket a természetes beszéd, járás és gesztusok alkalmazására inti, a színpadi díszleteket a valóság után tervezi s egy lépéssel tovább haladva, magukat a drámákat az akkor nyomasztó conventionalis tehertől lehetőleg megszabadítja és az élet utánzása felé irányítja. Az életben pedig nemcsak királyok és királynők, előkelő urak és hölgyek szeret-

nek és szenvednek, a közönséges emberek érzései ép olyan melegek, sorsuk ép olyan megindító. A tárgy távolság varázsa, a mythologia symbolisáló ereje, a történelem ragyogása esetleg hiányzik ez egyszerű polgárok történetéből, de közelebb állnak hozzánk s épen ezért Diderot a fejedelmek mellett, sőt ezek helyett szívesen látja a komoly színpadon a harmadik rend eddig csak komédiákban és farce-okban szereplő képviselőit.

A színpadi realismussal kapcsolatban tágítja a műfajok határait. Az élet kifogyhatatlan változatosságban termelt eseményei közt sok olyan fordul elő, mely nem szorítható be sem a tiszta comœdia, sem a tiszta tragédia keretei közé. Kell tehát még egy műfaj, a közép fajú dráma, vagy a «genre sérieux», a mely képes lesz tárgyként felölelni a mindennapi élet legváltozatosabb viszonyait.

Diderot a szó valódi értelmében nem volt újító, csak összefoglalója a XVIII. század irodalmi levegőjében uszkáló óhajításoknak. Az élethez való közeledést már többen hirdették előtte magában a francia irodalomban s a genre sérieux tulajdonképen csak a comœdie larmoyante egy határozottabb, tisztultabb formája. Az általa óhajtott műfajhoz hasonló darabok sikereket arattak a színpadon. Maga Diderot említi Landois-t és Mme Graffigny-t. Említhette volna Destouches-t és La Chaussée-t, a kik öntudatlanul is ugyanazon czélok szolgálatában álltak, melyeket ő programszerűen hirdetett.

A francia határokon kívül elsősorban az angol irodalom gondoskodott Diderot dramaturgiai reformja számára példákról. Elmélete fölfogásának kialakulására tehát nemcsak képzelete szállított építő-anyagot, gondolatai nem voltak kénytelenek az eszmék sokszor légüres terében maradni. Újító energiáját már meglevő példák tüzelték, mert hivatkozhatott Shakespeare-re, Lillo-ra és Moore-ra, mint a drámai naturalismus képviselőire. A Lessing által is e szempontból nagyrabecsült angol irodalom a polgári dráma theoretikusának legmerészebb eszméit oly annyira megvalósította, hogy Diderot viselkedése az angol irodalmi termékekkel szemben inkább tartózkodó, átdolgozásaiban a túlzásokat nyesegeti,

mert az exotikus merészségeket a kényesebb izlésű francia közönséggel enyhített alakban akarta elfogadtatni.

Ez a kapcsolat az angol színházzal vezette Brunetièrre arra az állításra, hogy Diderot dramaturgiai reformjában voltaképen a francia irodalomban eddig uralkodó latin tradícióval szakított. «Róla szokták mondani — írja Brunetière a francia színház korszakairól tartott egyik előadásában — hogy a legnémetebb francziák közt. Azt hiszem, csalódnak. De ha valaki azt mondaná, hogy egészen angol volt, elég közel járna az igazsághoz. Shaftesbury és Bacon, Shakespeare, Richardson, Moore és Lillo, később Sterne, ime ezek a mesterei, ime ezek a kalauzai, főképen Bacon s az irodalomban Richardson».

Brunetière meglehetősen messze jár az igazságtól. Diderot a kétségbevonhatatlan angol hatás mellett is hű maradt színházi reformjaiban a latin hagyományhoz. Aggódó gondoskodással ápol ezzel minden lehető összeköttetést s dramaturgiájában a modern angol és francia példák mellett állandóan kitüntető helyet kap Terentius, Diderot legkedveltebb, legtöbbször idézett drámaírója, kinek comœdiái annyira hasonlítanak a genre sérieux-höz. Már Diderot egyik kortársa — Collé — megmondta a vetélytárs rosszakaratú élelátásával, hogy Diderot műfaja nem új, hiszen Terentius ugyanilyen szindarabokat írt. De maga Diderot sem tagadta a Terentiusszal való kapcsolatot, sőt valahányszor alkalma nyílt rá, leplezetlenül hirdette.

Ez a jellemző viszony Diderot és Terentius közt részleteiben eddig egyáltalán nem került vizsgálat alá. Rosenkranz, Ducros, Morley monographiái mellékesen említik, Reinach nem is tud róla s a XVIII. századi francia dráma történetének egyik legalaposabb földolgozója, GaiFFE, távolról sem érinti Diderot-val foglalkozó fejezeteiben érdeemesen a kérdést. Legjobb képet ad még a helyzetről Alexander Bernát Diderot-fordításának egy terjedelmesebb jegyzete, hol Terentius darabjainak tartalmát is nyújtja, mert ezek ismerete nélkül lehetetlen volna megérteni a Diderot elméleti munkáiban található, Terentiusra vonatkozó számtalan czélzást.

I.

Terentius szívós életerejére mindenestre jellemző, hogy az európai irodalmak életében betöltött annyi nevezetes és irányító szerepkör után friss, diadalmas erővel vesz részt a fölvilágosodás polgári drámájának kialakításában. Ezt a műfajt már megjelenési időpontja szükségképen arra kényszeríti, hogy az eredetiség bizonyos fokáról lemondva, mint differentiálódott forma szerepeljen. Mind a modern, mind az antik irodalmakban virágzó drámai technikát talált már készen s ez örökség elhanyagolása megboszulhatta volna magát. Ezzel a hagyománnyal szemben Diderot nagyon óvatosan viselkedik. Amennyire elutasítja a francia irodalomban nem egy alkalommal fölburjánzó kritikai eljárást, mely szempontjait és mértékét nem a józan észből és a szóban forgó munka irodalmi helyzetéből meríti, hanem a hagyományból kovácsolt merev szabályok szerint értékeli, éppen annyira elítéli a másik irányú túlzást, a hagyomány figyelembe nem vételét. Mert nem lehet előlről kezdeni a művészeteket, hanem minden alkalommal a már elért eredményekből kell kiindulni.

Ez a fölfogás irányítja Diderot állásfoglalását a színházi conventiók kérdésében. Ismerni kell a hagyományokban rejtőző *raison poétique*-ot s ehhez szabottan kell viselkedni minden megállapodással szemben. A ki ezt át nem látja, az vagy megfosztja magát a századok által gyűjtött tapasztalatok gyümölcseitől és visszaviszi a művészetet bölcsőjébe, vagy egyszerűen meg akarja állítani a fejlődés feltartóztathatlan folyamatát. Azért, merta régiek színházuk vallásos jellegének megfelelően ünnepélyes versekben, zenekísérettel írták tragédiáikat, nekünk nem kell őket e téren követnünk. Vagy például az antik *comœdia* legfontosabb személyei a rabszolgák voltak, a kik mint ifjú uraik bizalmasai, mindenféle házi zavarban mozgó szerepet vittek. Csakhogy azóta az élet nagyot változott és valószínűtlenné tette az ilyen közösséget két annyira különböző állású egyén között. Hogyan szerepelhetnének tehát a régi *comœdia* Daosai a modern darabokban?

Elveinek megfelelően a színház hagyományából csak az óhajtott új műfaj számára valóban használható elemeket választja ki. Sok ilyen épületkövet talál a moderneknél, Shakespeare, Molière, Corneille, Racine, Lillo munkáiban, aránylag föltűnő sokat a régieknél, Sophoklesnél és elsősorban Terentiusnál. Magának a «genre sérieux»-nek mintáját is Terentius *Hecyra*-jában találja meg.

A nevezetes hely a *Fils naturel*-t követő harmadik beszélgetésben (Asszát kiadása VII. 135 l.) a következőképpen hangzik: «Terentius írt egy darabot,* melynek tárgya a következő. Egy fiatal ember megnősül. Alig házasodott meg, ügyei a távolba szólítják. Nincs otthon. Hazajön. Úgy tetszik neki, mintha feleségén a hűtlenség biztos jeleit venné észre. Kétségbeesik. Haza akarja őt küldeni szüleihez. Képzeljük el az apa, anya és lány helyzetét! Van azonban egy bizonyos Daos, a ki már önmagában véve mulattató személy. Mit csinál vele a költő? Távol tartja a színpadtól az első négy fölvonásban s csak azért jelenik majd meg, hogy a végkifejlődést egy kicsit fölvidítsa.

Azt kérdezem már most, milyen nemben van írva ez a darab. A komikaiban? Nincs benne egyetlen nevetető szó. A tragikaiban? A félelem, a könyörület s a többi nagy szenvedély nincs fölkelte általa. Mégis érdekel bennünket; s érdekelni is fog nevetető nevetséges, megreszkettető veszély nélkül minden olyan drámai compositio, a hol a tárgy fontos, melyben a költő azt a hangot ragadja meg, a mit a komoly ügyekben használnak s a hol a cselekmény meglepetéseken s zavarokon keresztül halad előre. Nos, az én véleményem szerint mivel ezek az esetek fordulnak elő általában az életben, természetesen az ezeket fölölélő műfajnak kell lenni a leghasznosabbnak és a legelterjedtebbnek. Ezt a műfajt komoly műfajnak — genre sérieuxnek — fogom nevezni».

Íme Diderot a maga dramaturgiai reformját a leglényegesebb pontban Terentius *Hecyrájához* fűzi. Itt a theoretikus megalapozásnál látjuk, milyen gonddal ragadott meg Dide-

* *Hecyra*.

rot minden alkalmat, csakhogy reformjaiban mentől szorosabban a latin színházi hagyomány előtte legkiválóbb képviselőjéhez, Terentiushoz kapcsolhassa ujtításait. Az idegen, nevezetesen angol befolyás tagadhatatlan. Maga Diderot többször elismeri, hogy a *Marchand de Londres* és a *Joueur* példái a francia irodalomban meghonosítandó új műfajnak. Meg kell még említenünk, hogy 1754-ben, három évvel Diderot első drámájának megjelenése előtt alakult a *Journal Étranger*, melynek kimondott célja volt a francziák között az idegen irodalmak ismeretét terjeszteni. Diderot barátja, Grimm, egy hosszú előszóban fölsorolja, mennyi minden haszna lehet egy ilyen fajtájú vállalatnak: a [francziák látköre tágulni fog, alkalmuk nyílik összehasonlításokra, esetleg nem fognak vakon hinni a francia ízlés csalhatatlan voltában s a tanultak segítségével megújíthatják színházukat, reformálhatják az irodalmukban uralkodó hangot.

Azt gondolhatnánk, hogy ezen kezdődő irodalmi kosmopolitismus hatása alatt Diderot, eltérően az eddigi francia irodalmi szokásoktól, nem is akar majd a régiekre hivatkozni. De ő az angol és francia példák mellett, sőt ezek föltünő mellőzésével Terentiusra, a sokkal távolabbi ősré mutat vissza. Érezte és tudta, hogy itt a távolság hatása még egy évszázadok által szentesített, szinte egyöntetűen elismert tekintélyvel szövetkezik s az ebben rejlő erőt a maga reformjainak igazolására igyekezett biztosítani.

Nem lesz érdektelen e kapcsolat mélyebben fekvő okait Diderot más nyilatkozatai, első sorban *Réflexions sur Térence* című (V. 228. s köv. l.) kisebb munkája alapján megvilágítani.

A genre sérieux elméletirója nem szerette a komikus és tulságosan mozgalmas jeleneteket. Elismeri, hogy egy kitünő farce nem lehet közönséges ember munkája, mert természetes vidámságot és nem mindennapi emberismeretet tételez föl. De az igazságtól ez a műfaj messze jár, személyeinek eredetijét embertársaink között hiába keressük, mert létüket egy gondtalan vidámságtól izzó agy szeszélyes, fékezetlen csapongásának köszönhetik. Pedig a jellemző vonásokat az igazi nagy írók, kik mindig a való élet alapján

állnak, legjobban a nyugodt, hideg pillanatokban találják meg. Ennek megfelelően az antik színpad alakjai közül is inkább a szerelmesek és atyák tetszettek neki, míg a Dao-sokat nem látta szívesen. A vidám, gyors meglepetésekkel pezsgő jeleneteknél többre becsülte a finom hangú, izléses részeket, mert érzelmeket rajzolni sokkal nagyobb dolog, mint tréfákat csinálni. Egy tréfa hamar elavul, de az érzelem mindig új marad. Annyira ment e tekintetben, hogy Terentius *Andriájának* első jelenetéhez foghatót nem talál Moliere összes darabjaiban (VIII. 467 l.), mert a fegyelmezett képzelet, a történetileg iskolázott jóízlés, a jellemek rajzolásában, a kifejezések megvalogatásában való megfontoltság értékesebb és ritkább minden féktelen jókedvnél.

Ilyen kiváltságos és ritka írónak találja Diderot Terentius-t. «Amaz értékes szobrok egynémelyikéhez hasonlítom őt — mondja *Réflexions sur Térence* című munkájában (V. 234. l.), — melyek a görögöktől maradtak ránk, egy Medici Venushoz, egy Antinoushoz. Kevés bennük a szenvedély, az élesen rajzolt jellemvonás, majdnem semmi a mozgás, de az ember annyi tisztaságot, elegantiát és igazságot vesz bennük észre, hogy soha el nem fárad. Ezek oly finom, rejtett, szinte titkos szépségek, hogy az ember csak bizonyos idő után képes felfogásukra, akkor sem annyira a dolog képe, mint inkább a benyomás és az érzés marad meg bennünk; folyton vissza kell hozzájuk térni s az ember folyton visszatér. A tüzes elevenség munkája ellenben egyszerre ismerősünk lesz; azonnal, vagy soha. Boldog az a halandó, ki alkotásaiban egyesíteni tudja ezt a két nagy tulajdonságot, a tüzességet és az ízlést. Hol van ő? Jöjjön és tegye le munkáját a Gladiátor és a Laocoon lábához, *Artis imitatoriae opera stupenda*».

El kell azonban ismerni Diderotnak is, hogy Terentiusnak az elevenségből kevés jutott. Személyei nagyon ritkán jutnak azokba a bizarr és mozgalmas helyzetekbe, melyekben napfényre kerülhet a szív rejtett zugaiban meghúzódó nevetséges. Terentius sohasem torzított a nevettetés kedvéért, inkább a realis életábrázolás volt célja. Aris-

tophanes és Molière biztos kézzel szőtték a legvalószínűbb helyzeteket. «Terentius lelkét nem űlte ez a démon, keblében sokkal csendesebb, édesebb muzsát hordozott», — mondja Diderot. S ez a tulajdonság az ő szemében értékesebb adomány, mint az, a mi hiányzik belőle. «Ez az a vonás, melyet a természet azok homlokára rótt, kiket költökké, szobrászokká, zenészekké avatott. Ez a vonás minden időé, minden országé, minden koré, minden állapoté» (V. 233. l.).

Természetes, hogy a genre sérieux elméletirója Terentiusban épen azokat a tulajdonságokat becsüli legtöbbre, melyeket ő maga is elterjeszteni kíván, így a realis élet-ábrázolást, a komikus elem háttérbe szorulását, az ízlést és műgondot. Egyik példája mutatja, milyen szerepet szánt Terentiusnak a drámairodalom irányításában. Colman angol író ebben az időben sikerülten fordította le Terentius darabjait. Diderot ezzel kapcsolatban fejtegeti, milyen nagy hatása lehet valamely irodalom fejlődésére egy sikerült Terentius-fordításnak. «Akkor, midőn ilyen tökéletesen correct, finom és elegáns író fordított le, jól érezte, milyen mintára és leczkére van szüksége honfitársainak. Az angol komikusokban több a természetes hév, mint az ízlés; s ha az ember a közönség ízlését formálja, ezzel együtt reformálja az írókét. Vanbrugh, Wicherley, Congrève és mások elevenséggel festették a hibákat és a nevetséges dolgokat: sem a találékonyság, sem a melegség, sem a vidámság, sem az erő nem hiányzik ecsetjükből, hanem inkább a rajz egysége, a vonalak határozottsága, a színek igazsága, melyek az arczképet a torzképtől megkülönböztetik. Különösen hiányzik a jellemek és szenvedélyek fejlesztésében a lélek naiv, egyszerű és mégis egyéni mozgalmainak megértése és megragadása, pedig ezek tetszenek, ezek mindig meglepőek s az utánzást igazzá, egyszersmind érdekessé teszik». Épen ebben multa fölül Diderot szerint Terentius és Molière az összes többi írókat (V. 237—8. l.).

Mindezekkel a tulajdonságokkal szorosán összetartozik a nyelv tisztasága. E tekintetben Diderot sem a régiek, sem a modernek közt egyetlen íróat sem talál, kinek nyelve olyan

elegáns, finom és tiszta volna, mint Terentiusé (V. 229. l.). Nem hiheti el, hogy Terentius százharmincz elveszett darabot írt volna. A ki ezt állítja, az egyet sem olvasott a megmaradtak közül, mert nem vette észre, milyen műgonddal vannak ezek kidolgozva. Épen ezért tartja Terentius fordítását nagyon merész vállalkozásnak, hiszen ebben az íróban Cicero és Quintilianus véleménye szerint megvan a latin nyelv minden finomsága.

Miért becsüli Diderot olyan nagyra e tulajdonságokat, miért hangoztatja folytonosan az életet, az ábrázolás igazságát, miért hangsúlyozza annyira a műgondot s a nyelvhelyességet, miért nem szereti a mozgalmas komikai elemekkel teleszött darabokat, miért akarja elterjedtté tenni a *genre sérieux*-t?

A XVIII. század irodalmi fölfogása magyarázza meg Diderot törekvéseit. Ezt a századot a *philosophia* századának szokták nevezni. Talán soha az elvont, különösen a morális eszmék iránt nem volt olyan nagy, önzetlen és őszinte az érdeklődés, mint Rousseau, Diderot és Voltaire korában. A közönség hajlama a morális kérdések iránt átalakította a színpadot, hol a finom pszichológiai analysis helyét erkölesi leczkék foglalják el. A színpad írói közt Marivaux az utolsó, kinek még az *aestheticai* szempontok voltak a fontosabbak, ki még az érzelmek ezer meg ezer finom, kiszámíthatatlan változatát kitarató és aprólékos tanulmány tárgyává tette. Kortársai nem is értékelték igazi fontossága szerint, mert nekik nem lélektani elemzés kellett. A drámaírótól a napi szükségleteknek megfelelő, a polgári osztály fölfogásához alkalmazott morális eszméket kívántak, míg az érzelmek igazsága, a jellemelek logikája csak ennek alárendelt, vele összetartozó követelmény.

Diderot teljesen ennek az irodalmi iránynak híve. Magának a *genre sérieux*-nek elméleti megalapozásánál is eredetileg morális szempontból indul ki. Minden morális objectumban van egy közép és két véglet. Mivel a drámai cselekvény is alapjában véve morális objectum, van benne tehát egy középső faj és két véglet. A két utóbbi a *comœdia* és tragédia, a középső a *genre sérieux* (VII. 134. l.). Ennek

a műfajnak elterjedésétől várja a színház socialis jellegének nagyobb területen való érvényesülését. Nem lesz olyan társadalmi osztály, nem lesz olyan esemény az életben, a mely színpadi formát ne kaphatna. Így nagyobb terjedelemben alkalmá nyílik majd a költőnek, hogy a legfontosabb kérdéseket a színpadon megvitassa. És Diderot vágya éppen az volt, hogy a színpad alaposan tárgyalhassa a morál mindenkit érdeklő kérdéseit a nélkül, hogy a drámai cselekvény gyors menetének ez a gondolati elem ártana. A drámaíró tisztázhatja az öngyilkosság, a becsület, a párbaj, a szerencse, a méltóságok körüli véleményeket és még számos hasonló kérdést. Ez által csak nyerne tekintélyben, komolyságban és tárgyi terjedelemben, mert az emberek kötelességei éppen olyan gazdag anyagot szolgáltathatnak, mint hibáik vagy nevetséges oldalai. Az egész emberiségre végtelen sok jó származnék, ha az összes utánczó művészetek közös célra törnének s az állambatalommal szövetkezve együtt odahatnának, hogy megszerettség az erényt és meggyűlöltessék a bűnt. «A philosophus kötelessége, hogy ez irányba hivatassa őket, az ő föladata, hogy a költőhöz, festőhöz és zenészhez forduljon s erőteljesen hangoztassa: «Lángész, miért kaptad az égtől tehetségedet!» (VII. 313. 1)

Nyilvánulásában ez a törekvés hozott magával a színpadra nagyon sok életrevaló, reális vonást. Hogy a polgári dráma hősei morális és socialis eszmék hatásos terjesztői lehessenek, nem maradhattak meg immaterialis, az emberi természet minden physikai gyöngeségétől ment lényeknek, a milyenek általában a XVII. századi classikus dráma hősei voltak. A didaktikus cél komoly voltához nem illettek továbbá hozzá a hangos, féktelen jókedv szeszélyes teremtményei, kiknek vonásait a vis comica eltorzította. Diderot dramaturgiai munkásságát pedig első sorban a morális szempont irányította, ennek szolgálatára óhajtotta elterjeszteni a comédie sérieuse-t, ezért kerülte a nevetséges elemeket, ezért tartotta kívánatosabbnak inkább a megfontoltságot, a részleteket latolgató alapos kidolgozást, mint a lángész tervtelenül csapongó, erkölcsi szempontok által nem fékezett, a valóság határait sokszor merészen túllépő szárnyalását.

Alapvető meggyőződése volt, hogy minden irodalmi terméknek, de elsősorban a drámának kötelessége visszatükröztetni korának szellemét és állapotát. Ezt a követelményt találta meg eszményien végrehajtva Terentius munkáiban, ez a leglényegesebb pont, mely Diderot és Terentius kapcsolatának minden egyes részletét magában foglalja és megmagyarázza.* Diderot módszeres philologiai képzettség nélkül Menander és Apollodoros Karystios Terentius-hoz való viszonyát figyelmen kívül hagyva abban a hitben volt, hogy Terentius környezetének eszméit, érzelmeit, világfelfogását hiven tolmácsolta. Első sorban ezért a nem irodalmi tulajdonságáért becsülte őt oly nagyra, ezért kapcsolta hozzá törekvéseit.

Az új műfajnak sokkal nagyobb a culturtörténeti, mint az æsthetikai értéke, mert a didaktikai és utilitaris törekvés egyelőre minden művészi szempontot háttérbe szorított. A XVIII. század drámája bőséges forrás mindazok számára, kik eme korszakban a franczia, sőt lehet mondani, az európai szellem és közfelfogás történetét kutatják. Ilyen hiteles culturtörténeti forrásnak tartotta maga Diderot Terentiust (I. 46. l.). Benne találta meg együtt mindazon főbb tulajdonságokat, melyek az új dráma socialis jellegéből szükségszerűen következnek: a komolyságot, a reális jellemzést, az ennek megfelelő hangot és stylust.

Ítéletével nem áll elszigetelten, szempontjai és nézetei meglepő módon beleillenek a Terentius-kritika évszázadokon át kialakult hagyományaiba. Már Enanthius megjegyzi Terentius darabjainak középszerű jellegét.** Cæsar a «vis comica» hiányáért «dimidiatus Menander»-nek nevezte, noha Ciceróval és Quintilianusszal együtt elismerte stylusbeli kiválóságait. A középkor, renaissance, reformatio művelt köreiben és iskoláiban, különösen Guarino Veronese és Sturm

* I. 46 l. «Exprimer les sentiments et les moeurs d'un peuple dans sa conduite ordinaire et familière, c'est le propre de la comédie, et dans Térence surtout».

** Illud quoque inter Terentianus virtutes mirabile, quod eius fabulæ eo sunt temperamento, ut neque extumescant ad tragicam celestudinem, neque abiiciantur ad mimicam vilitatem.

intézeteiben egyike a legfontosabb latin íróknak. Az iskola-dramák nagyobbbrészt őt követik épen erkölcsi komolysága és nyelvbeli tisztasága miatt. Magában a francia irodalomban a farce-ok szellemének ellenségei legtöbbször Terentius tekintélyét vetik latba az «esprit gaulois» vidámabb hangú, nem egyszer a jó ízlés határain túl mozgó termékeivel szemben. Boileau többre becsüli Terentius finomságát és műgondját Molière néha kissé erős természetességénél. Bossuet bátran adja a dauphin kezébe, hogy tőle tanulja meg, miként őrizkedjék az élvezet és az asszonyok töreitől. Fénelon kemény Molière-rel szemben épen komikumának helyenkénti alacsonyysága és stylusának tisztátalansága miatt, míg Terentius drámáit és ezek hangját annyira dicsőíti, hogy Lanson épen Fénelon kritikáiban találja meg csiráját a később keletkező és a polgári drámát előkészítő «comédie larmoyante»-nak.

II.

Diderot nemcsak általánosságban fejtette ki elméletét, hanem az új műfaj formai és technikai követelményeit is részletesen megállapította egyik legfontosabb munkájában, a *De la poésie dramatique*ban.* Gondolatait sok alkalommal befolyásolja a folyton szemei előtt lebegő Terentius, noha szabályokat csak a legritkább esetben von le drámáiból. Nem szereti a merev dramaturgiai megállapításokat, távol áll tőle a kritikusok általános rossz szokása, a kik egyes sikerült darabokból vagy jelenetekből törvényt csinálnak. Az ilyen törvényekből font súlyos szövedékek csak gátolják a szabad fejlődést s a szolgálatuk alatt senyvedő író gyakran nagyobb fáradozással gyengébbet alkot, mintha saját teremtő erejére lenne utalva. Nem akarja e hiábavaló, sokszor egyenesen káros hatású regulák számát szaporítani vagy épen rendszerbe foglalni, hanem inkább ötletszerűen, minden szorosabb kapcsolatot nélkülöző fejezetekben keresi a dramaturgiai kérdések «raison poétique»-jét.

* Assézat k. VII. k.

Terentius irányító hatását nemcsak a *genre sérieux* általános theoretikus megalapozásánál látjuk, hanem itt is, az egyes fontosabb részletkérdések taglalásánál folyton föl-hívja rá Diderot a figyelmet. Ez a további kapcsolat magától értetődik. A legfontosabb pontban, a dráma világnézeti háttérének és socialis föladatainak kérdésében Diderot analogiát talál az új dráma és Terentius között. Meghatározott czél elérése után való törekvés pedig magával hordoz bizonyos eleve meghatározott formai elemeket, mert ezek sohasem elszigeteltek, hanem az író egész lelki alkotottságával s a megvalósítandó czéllal szoros kapcsolatban álló tényezők. A magasabb értelemben vett formai elemek felé pedig alacsonyabb fokon technikai megoldások vezetnek. Természetes tehát, hogy Diderot figyelembe veszi Terentiust a technikai kérdésekben is, ha a Terentius-féle dráma általános, minden részletet befolyásoló lényegét hasonlónak találta.

De ezen a téren sem követi vakon példaképét, sőt nem egy alkalommal helyreigazítja a latin irodalmi viszonyok hatása alatt contamináló s az irodalmi tekintetben még fejletlen izlésű római közönségnek engedményeket adó Terentiust, ha esetleg a dráma eredeti magjával összhangban nem álló elemekkel igyekszik emelni a színi hatást. Voltaképen e részletkérdések vizsgálatából az tűnik ki, hogy Diderot programját legtisztábban nem Terentius, hanem Menander valósította meg.

Diderot minden realistikus törekvése mellett is engedékeny a színpadi conventiókkal szemben. A drámai stylizálás legfontosabb eszközéről, a centralásról meg valósággal szigorúan gondolkodik. Elengedhetetlen föltételnek tartja a cselekvény egységét, sőt még a hely és időegység megőrzését is jogosultnak véli (VII. 87—88. l.). Minden egységet veszélyeztető elemmel szemben rendkívül óvatos: nem szereti az eseményekkel túlterhelt darabot, a kiindulópont ne essék túlságosan messzire a katasztróphától, a cselekvény menete inkább lassú legyen, adjon időt a jellemek kifejlődésének, maradjon egyszerű és egységes, mint a régiéknél. A túlságosan bonyolult darabok hamar fakulnak,

mert ha a bennük előfordult események egyszer ismeretek lesznek, azonnal hatásukat veszítik. Ha egy drámai munkát soha le nem nyomtatnának, legföljebb egyszer adnák elő, maga Diderot mondaná az íróknak, bonyolítsák a lehetőségig a cselekvényt. De ha valaki azt akarja, hogy olvassák és fenmaradjon, akkor legyen egyszerű és egységes, mert csak az lehet szép (VII. 347. l.).

Az események bonyolítása is csak egy cselekvény keretein belül engedhető meg, mert nem lehet egyszerre két cselekvényt vezetni a nélkül, hogy egyik a másik hatását ne csorbítaná. A két, párhuzamosan haladó intrikát egyszerre kell befejezni, mert ha a fontosabbik előbb ér véget, a másik nem lesz képes hordozni a cselekvény terhét, ha pedig az episodikus ág fejeződik be előbb, egyszerre egész csomó szereplő hirtelen eltűnik s a dráma mintegy megcsönkul.

Állításait Diderot avval igazolja, hogy a kettős cselekvény vezetése még Terentiusnak sem sikerült. Pedig lehet-e ügyesebben összeforrasztani valamit — kérdi — mint a hogyan Terentius összefűzi az *Andriában* Pamphilus és Charinus szerelmét. Mégis kárt szenved az egység, mert a második fölvonás elején mintha új darabba lépnénk s az ötödik fölvonás már nem tud elég érdeket kelteni. S ha a Heautontimorumenos Terentius állítása szerint a cselekvény megkettőztetése által új darabbá lett is, arról már lehetne vitatkozni, vajon jobb lett-e? Mert igazán csak a költő lángesze tudott nagy erőfeszítéssel lelket önteni a harmadik fölvonásban végződő Clinia-cselekvénybe az által, hogy sikerült ismét összekötnie a Clitiphon-cselekvény szálaival.* Az *Andriában* Terentius összeolvasztotta Menander *Andriáját* és Perinthiáját. Diderot ép az ellenkezőt tette a *Fils*

* Diderot téved, a Heautontimorumenosban nincs contaminatio. A prologus szavait (novam esse ostendi) félreérti, mert a római irodalomban nova fabula az, a mit még senki nem fordított le görögből. Mindezek a pontatlanságok a jelen kérdés lényegét nem érintik s a kettős cselekvényről való megjegyzések és megfigyelések erejét nem kisebbítik.

naturelben, mert szétválasztotta a Goldoni által két drámából contaminált elemeket. (VII. 317. l.)

Ezek a példák mutatják, mennyire önállóan állt szemben Diderot Terentiusszal, ha elvi fölfogása úgy kívánta. Diderot mindig az egységes benyomást tartotta legfontosabbnak, ezért szerette az egyágú cselekvényt. Az epizodikus sikerült jelenetek kedvéért nem áldozta föl az összbenyomást, az egymást hajszólo események érdekes voltaért nem tette kockára a dialogust és a jellemfejlesztést. Ha Terentius esetleg ilyen hibákat követett el, Diderot nem tartja utánzandónak.

Hasonló tartózkodással vélekedik az ellentétes jellemek szembeállításáról. A drámai költészet legfőbb és legnehezebb kötelességének a cselekvény rugóinak elrejtését tartja, az ellentétes jellemek szembeállítása pedig elhasznált és rögtön fölismerhető fogás. Van-e komikus darab, mely nem ebből az olcsó forrásból táplálkoznék, van-e olyan tapasztalatlan fiatal színházlátogató, a ki előre nem sejtené, hogy rögtön megjelenik majd a színen a szelid ember, ha már egy türelmetlen és heves jelen van? A drámaírók azt hiszik, hogy az elütő jellemek egymást jobban kidomborítják, de arra nem gondolnak, hogy két ilyen különböző ember együttes szereplése megbénítja a dialogust, megakadályozza a cselekvény menetét, mert nem engedi kifejlődni az egyes jelenetek természetes sorrendjét. Ha az ellentétes jellemek egyenlő erővel vannak rajzolva, maga a főhős nem lesz képes kidomborodni s az egész darab mindig két egyenlő részre oszlik.

Legszembetűnőbben bizonyítja e megfigyelés igazságát Diderot szerint Terentius *Adelphoi* című darabja (VII. 351. l.). Ebben a legfinomabb elméjű kritikus sem tudná eldönteni az ötödik fölvonás előtt, ki tulajdonképen a főszemély. A költő szinte belezavarodik az ellentétbe, mert a darab végén egészen fölforgatja a jellemeket s hirtelen kiderül, hogy Micion, a ki eddig okos embernek látszott, voltaképen esztelen s hogy az eddig kevésbé rokonszenves Demea alapján véve józan, megfontolt természetű ember.

Mennél komolyabb egy darab, annál nehezebben tűri a contrastot. A tragédiában ritka, legföljebb alsóbrangú személyek közt fordulhat elő, mert a hős egyedül áll. A jellemvígjátékban sem tartja ezt az eljárást szükségesnek; más fajtájú darabokban legalább is fölösleges. Terentius dicséretére megjegyzi, hogy nem sokszor él evvel a fogással. (VII. 351.)

Néhány megrovását leszámítva, általában elismerőleg nyilatkozik Terentius jellemző művészetéről és elfogadja Varro véleményét, mely szerint a jellemzésben Terentius fölötte áll Plautusnak és Cæciliusnak (V. 232.).* Megtalálja ugyanis comœdiáiban azt a tipikus jellemzőmódot, mely ebben a műfajban szerinte az egyetlen megfelelő, mert a «genre comique» típusokkal dolgozik, míg a tragœdia egyénekkel. A tragœdia hőse mindig valamely egyetlen-egyszer előforduló egyén, Regulus, Brutus vagy Cato, mását soha nem találjuk, míg a comœdia főszemélye mindig egész nagy csoport embert képvisel. Ha túlságosan jellegzetes, szinte egyénítő vonásokat kap az írótól, ha az emberek közt mását nem találhatjuk, akkor a comœdia visszatér gyermekkorába s satirává fajul.

Terentius ebbe a hibába Diderot véleménye szerint csak egyetlenegy alkalommal esett, a *Heautontimorumenos* hősének jellemzésében. Diderot nem tartja valószínűnek, hogy valaki fia távozása fölötti bánatában olyan túlságos szigorúsággal büntesse magát. Ilyen apákat nem látunk az életben s egy nagy város egy század alatt aligha lenne képes egy ilyen különös emberpéldányt fölmutatni. (VII. 138. l.)**

A kettős cselekvény-vezetést, a jellemek szembeállítását és az önkinzó kissé túlzott színekkel rajzolt alakját leszámítva, Diderot minden más kérdésben föltétlenül elismeri Terentius kiválóságát és követésreméltó voltát.

* V. ö. Varronis Menippeæ 399 Buecheler: „... in quibus partibus in argumentis Cæcilius poscit palmam, in ethesis Terentius, in sermonibus Plautus».

** V. ö. Lessing Hamb. Dr. 73-stes Stück.

Dialogusát tökéletesnek tartja. Tudatában van mindazon nehézségeknek, melyekre az író ezen a téren bukkanhat s általában sokkal ritkábbnak tartja a jó dialogust, mint a jó szerkezetet. A ki könnyen és kedvvel társalog, a ki ismeri, tanulmányozza és figyelemmel hallgatja az embereket, annak tollából könnyebben folyik a szó. A kinek elméje átfogóbb, a ki sokat gondolkodott a művészet követelményeiről és tudja combinálni az eseményeket, az viszont a darab oekonomiáját ügyesebben tudja berendezni. Ha a dialogus megalkotása nehezen megy az írónak, hasonlítsa össze munkáját a legjobb antik és modern szerzőkből leszűrhető tapasztalati eredményekkel s tanuljon ebből az összehasonlításból. Ha egy kevésbé mozgalmas részletről van szó, eszébe juthat Terentius *Andriája*, ha egy szenvedélyesebb jelenetről, az *Eunuchusban* talál akár tíz olyan jelenetet, mely tökéletességével szinte elcsüggesztheti. (VII. 325.)

Vigyázzon az író, hogy a színpadi fogások mindig finomak s a színpad világának megfelelőek legyenek. Ha egy feltékeny szerelmes nincs tisztában barátja érzelmeivel, Terentiusnál Daos kihallgatja ennek beszélgetését s beszámol róla urának. Diderot szerint ennél jobb eszközt a francia költők sem találhatnak ki. (VII. 326. l.)

A fölvonásokra osztásban ismét az egység elve uralkodik nála. Minden fölvonás külön-külön egy jelentős cselekvényrészt tartalmazzon. Nem szükséges tehát az egyenlő hosszúságra való beosztás, mert nem a lapokat számláljuk, sem órát nem tartunk a kezünkben, hanem szinte megérezzük, vajon az egyes fölvonások a bennük foglaltak fontosságához viszonyítva arányban állnak-e egymással? Terentius *Eunuchusának* első fölvonásában két jelenet és egy rövidke monolog van, az utolsóban tíz jelenet. S mégis mindegyik egyformán rövid, mert egyik sem fárasztja ki az olvasót vagy a nézőt. (VII. 355. l.)

Legfontosabb s egyúttal legnehezebb az első fölvonás. Ez adja az expositiót, ez indítja meg a cselekvényt, ehhez kapcsolódik a darab hátralevő része. Ha az expositio nem elég fontos esemény, vagy nem követi rögtön valami na-

gyobb jelentőségű episod, nem tud érdeket kelteni, hidegen hagy. E szempontból Diderot összehasonlításra ajánlja az *Andria*, *Eunuchus* és a *Hecyra* első fölvonását. (VII. 355.)

Különösen dicséri és követésre méltónak tartja Terentius darabjainak tónusát. Egyetlen és fölülmulthatatlan főleg a lassúbb menetű részletekben. Tiszta és átlátszó hullámhoz hasonlítja, mely mindig egyenletesen gördül s csak a talaj menete szerint gyorsul vagy zajog. Nincs benne semmi szellemeskedés, semmi hamis pathos. Hiába keresünk nála epigrammaszerűen kihegyezett sententiákat vagy olyanforma meghatározásokat, a melyek inkább Nicole vagy La Rochefoucauld munkáiba illenének bele. Ha egy gondolatot általánosít, mindig egyszerű és közérthető marad; az ember azt hinné, hogy valami közmondást idéz. Semmi kitérés, nála minden a tárgyra vonatkozik. Manapság — mondja Diderot — mikor valóságos értekezéseket szövünk a darabokba, Terentius hány jelenetét üresnek tartanók? (VII. 367. l.)

Jeleneteinek összefűzésében rendkívül ügyes és semmi fölösleges nincs bennük. Legföljebb az *Eunuchus* második fölvonásának első jelenetét nem tartja helyére valónak Diderot, a hol Gnathon nem épen alkalomszerűen a parazita mesterséget dicsőíti. (VII. 367. l.)

A mi a komoly comœdia-erkölcsöket visszatükröztető feladatát illeti, már ismerjük Diderot nézetét. A legfontosabb kötelesség épen a környezet, a háttér morális levegőjének hű rajzolása. A történeti érzék hiányzott belőle s a hajdankor szokásainak a színpadon való ábrázolását csak azon föltétel mellett tartotta lehetségesnek, ha e szokásoknak legalább a nyelv metaphorikus kifejezéseiben maradt fenn valami nyomuk. Viszont csodálkozik a culturnépek túlságos kényeskedésén, mert érthetetlen okokból egyes szép, egyszerű, igaz és a mindennapi életben lépten-nyomon előforduló jelenséget száműznek a színpadról és ezáltal szűkebbre vonják a művészet korlátait. Mennyivel más Terentius! Az *Andria* negyedik fölvonásának ötödik jelenetében a színpadra kiteszik az újszülött gyermeket s a *Hecyra* harmadik fölvonásának első jelenetében halljuk a vajudó asszony kiáltásait. Diderot szerint ez igaz és szép, noha a

modern közönségnek nem tetszenék, sőt esetleg izléstelen tréfálkozásokra adhatna alkalmat (VII. 373. 1.).

Általában — ismét figyelmen kívül hagyva Menander és Apollodoros elsőbbségét — a személyek erkölceinek szempontjából Diderot sokkal kedvezőbbnek találja a drámaíróra nézve Terentius korának szokásait és embereit. Az *Andria* Pamphilusát ugyan gyenge akaraterejű, a viszonyok hatása alatt álló s ellenük küzdeni nem tudó embernek látja, de annál türelmetlenebb Charinus,* vagy a Heautontimorumenos Cliniája. Erkölceikben kevés a galantéria, de annál több az energia s ez használhatóbb forrás a drámaíró számára. Valósággal a fékezetlen östermészet szabadosságát észleli Diderot ez alapján véve hagyományos új-comœdiai alakokban. Ezekhez képest a kortársak szerelmesei hidegek s szájukban rosszul hangzanának az akkori költők szépen kicsiszolt madrigáljai (VII. 369. 1.).

Végül a színészek játékának reformálásával kapcsolatban említi Terentiust. Követelményként állítja föl, hogy az író a legmesszebbmenő és legpontosabb utasításokat adja a színésznek a gestusokra vonatkozólag, mert vannak olyan jelenetek, hol a mozgás sokkal fontosabb, mint a beszéd. Tegyük föl, hogy két ember, a kik még nem tudják, haragudjanak-e egymásra, vagy jóban legyenek-e, várakozik egy harmadikra, a ki a helyzetet megvilágosítja előttük. Mit mondanak ezek várakozás közben? Jóformán semmit. Járnak föl és alá, türelmetlenkednek, de nagyobb részt hallgatnak, mert olyant nem akarnak mondani, a mit rögtön utána megbánhatnának. Hogy az ilyen jelenetekben mily nagyfontosságú a pantomimus, Terentius példájával magyarázza meg. Az *Andria* ötödik fölvonásának harmadik jelenetében Pamphilus együtt van a színen Chremesszel és Simonnal. Chremes nem hiszi el, a mit fia mond s ekkor Pamphilus elmegy tanut keresni, hogy az szavainak igazságát bizonyítsa. Ezalatt Chremes és Simon egyedül maradnak a színpadon. Mit csinálnak? Némán, mozdulatlanul

* Valószínűleg nem Menandertől származó alak, hanem Terentius leleménye.

nem maradhatnak. Föl kell tételeznünk, hogy Simon halk hangon beszél Chremesnek, ez meg lehajtott fövel, kezére támasztott állal hallgatja majd türelmes, majd haragos hangulatban, úgy, hogy valóságos pantomimikus jelenet folyik le köztük (VII. 378. l.).

Hasonló helyzetet talál Diderot a *Heautontimorumenos* ötödik fölvonásának első és második jelenetében. Igaz, hogy Terentius antik szokás szerint nem jelezte a gesztusokat, de olvasása közben észre kell vennünk, hogy ezek nevezetes, nagyon jelentős helyet foglaltak el drámáiban. Vannak egyes részletei, melyeket e föltevés nélkül meg sem tudnánk magyarázni. Az *Adelphoe* így kezdődik: «Storax! Az éjjel nem jött haza Aeschinus...» Mit akar ez jelenteni? Storax egyike Aeschinus szolgáinak, nincs is a színpadon, a darabban egyáltalán nem szerepel. Micion hívja s mivel nem felel, ebből következteti persze megfelelő arcjáték és gestusok kíséretében, hogy Aeschinus meg nem jött haza (VII. 380. l.).

Az ilyenfajta jelenetek alkalmazását javasolja Diderot a modern drámaíróknak, egyelőre azzal a különbséggel, hogy az olvasóközönségre való tekintettel a színészeknek szóló utasításokat írják le.

Itt is, mint annyi más alkalommal, Terentiusra mutat vissza, mint követendő példaképre. Terentiusról való fölfogása nem egy esetben téves, de ezek a tévedések egyáltalán nem befolyásolják lényegében ama kapcsolat jelentős voltát, mely Diderot elméletében a polgári drámát Terentius vígjátékaival összefűzi. S a mint ő maga többször olvasta Terentiust* — mert hiszen ki az az irodalommal foglalkozó ember, a ki szinte könyv nélkül tudná darabjait? — ép úgy megkívánja a fiatal íróktól különösen Terentius és Molière alapos ismeretét: «Fiatal költők, forgassátok fölvaltva Terentiust és Molière-t. Tanuljatok az egyiktől rajzolni, a másiktól festeni» (V. 234. l.).

* J'ai lu et relu ce poëte avec attention . . . VII. 367.

** Quel est l'homme de lettres qui n'ait pas lu plus d'une fois son Térence, et qui ne le sache presque par coeur? V. 232. l.

Az általa programmszerűen óhajtott s Terentius jelentős hatása alatt elméletileg is megállapodott polgári dráma további fejlődésében nagy mértékben átalakult. A moralisáló iránydrámából lett a modern tragédia s kezdetleges realizmusát azóta gyors egymásutánban a legkülönbözőbb stylus-próbálgatások váltották föl. De a dolgok természeténél fogva a modern drámából gondos elemzéssel mindig kikereshetők a keletkezés nyomai s nem egy égető, megoldatlan, vagy csak átmenetileg megoldott dramaturgiai probléma van ma is, melyet Diderot valamikor Terentius olvasásának hatása alatt vethetett fel.

HUSZTI JÓZSEF.

A «BÉLA KIRÁLY ÉS BANKÓ LEÁNYA» FORRÁSA

A XVI. században némileg fellendült széphistória-irodalmunk legszebb alkotásainak sorába tartoznak Ráskai Gáspárnak *Egy szép historia vitéz Franciscoról és az ő feleségéről* és a semptei névtelennek *Az Béla királyról való és az Banko leaniaról szép historia* című verses elbeszélések.

Mindkettő az idegen eredetű tárgyat magyar milieube helyezve dolgozza fel.

Míg azonban az elsőnek tárgyáról, eredetéről és a nyugati irodalmakban található rokonairól már egész kis irodalmunk támadt,* addig a másikkal — széphistória-irodalmunk legbájosabb alkotásának — eredetéről eddigelé alig tudunk többet, mint a mennyit szerencsés felfedezője, Széll Farkas, a semptei névtelennek a költemény befejezésében nyújtott nyilatkozata alapján mondhatott.**

Ezen nyilatkozat («horváltúl magyarra nem régen for-

* Heinrich Gusztáv: *Vitéz Francisco meséje, Egyetemes Philologiai Közlöny* III. (1879.) 100—108. l. — U. az: *Boccaccio*, Budapest, 1881. 219. s. köv. ll. — U. az: *Ráskai Vitéz Franciscójához, Egyetemes Philologiai Közlöny* VI. (1882.) 131. s. köv. ll. — Szilády Áron magyarázatai a *Régi Magyar Költők Tára* VI. kötetében 299. s. köv. ll. és bevezetése az *Olcso Könyvtárban* (1057. sz.) közölt önálló kiadáshoz. — Heinrich Gusztáv bírálata és pótló adatai az *Egyetemes Philologiai Közlöny* XXII. (1898.) évfolyamában, 582—586. l. — Visnyovszky: *Széphistóriáink olasz-latin csoportja*, Budapest, 1907. — Katona Lajos: *Két magyar Cymbelin-mese és rokonaik Magyar Shakespeare-Tár* I. 1908. U. az: *Két újabb Cymbelin-mese* U. ott. — Pinter Jenő: *Jegyzetek a régi magyar irodalom történetéhez*, Jászberény, 1909.

** *Egy XVI. századi codex. Századok* XVIII. (1884.) 670—677. l.

déták») alapján eredetijét a horvát, illetve délszláv irodalomban kell keresnünk.

Széll Farkas nem kereste, de kijelölte a feladatot: «Am lényeges kérdést képez: az énekekben nyilvánuló teljes idom iránti törekvés a horvát eredeti, vagy a magyar költő sajátja-e? Fordította-e, vagy — az általa adott eme kifejezést a mese átvételére értve — átdolgozta-e az éneket?... Ezen kérdésre határozott feleletet csak a horvát eredeti adhat, ha ugyan felfedezni képesek a horvát régi irodalom kutatói.»

Határozott és teljes megoldást ezen felvetett kérdés csakis azon esetben nyerhetne, ha a magyar feldolgozás alapjául szolgált horvát ének XVI. századi vagy ennél régibb feljegyzésben maradt volna reánk.

De bármily szorgos kutatást folytatnak is délszláv tudósok épen régibb irodalmuk terén, ezen kutatás eredményei között nem találunk XVI. századi, vagy ennél régibb műköltészeti alkotást, melyet a magyar széphistória eredetijének tekinthetnénk. De kereshetjük ezt a horvát eredetit — melyre vonatkozólag a semptei névtelen épen csak annyit mond, hogy horvát, de nem említi, hogy írásban vagy nyomtatásban látta-e, avagy énekekben hallotta-e — a délszláv népköltészetben, mely a XVI. században a virágzásnak igen magas fokán állhatott.

Itt azonban újabb nehézség merül fel: a népnek, a «junačke pjesme» (vitézi énekek, hősi dalok) előadóinak ajkán az ének gyorsan változik: más lesz az ének ott, hol a nép a magyar állami viszonyok között él, más az örökös tartományok délszlávjainál, más a szerbek lakta területen és ismét más ott, hol a török uralom mélyebb gyökereket vert és délszlávok nagyobb számmal a mohammedanismus hiveivé lettek; más lesz az ének alakja ugyanazon a vidéken a XVII., más XIX. században, mint a minő volt a XVI.-ban vagy még régebben. Csupán a főmotívumok állandóak.

Ennélfogva oly népi vitézi éneket kellene keresnünk, mely a XVI. században nyert feljegyzést oly vidéken, a hol a semptei névtelen hallhatta vagy olvashatta.

Ily feljegyzés híján be kell érünk későbbi feljegyzésekben reánk maradt népköltési alkotásokkal, melyekből a XVI. századi horvát ének alakja rekonstruálható.

Ily restructio egyrészt nehéz, másrészt meg, bármily körültekintéssel készült is, csak hypothetikus értékű. A kísérletet csupán azon körülmény teszi indokolttá, hogy egyrészt a semptei névtelen széphistóriájának forrásául a valószínűség szerint nem műköltészeti alkotás szolgált, hanem azon népköltési vitézi ének, mely későbbi feljegyzésekben, később alakult változatokban maradt reánk és úgyazon főmotivumokat dolgozza fel, másrészt pedig az, hogy a magyar feldolgozó saját vallomása szerint «fordította» a horvát éneket, vagy ha nem is épen fordította a szó mai értelmében, az alapmotivumokat megtartotta.

A délszláv népköltészet őserdejében, hol a tudományos kutatás eddigelé még aránylag nagyon kevés utat tört, a *Béla király és Bankó leánya* alapmotivumait feldolgozó alkotásokhoz elvezetheti a kutatót az orosz Szazonovics I. beható értekezése, mely egybeállítja a vitézi ruhába öltözött nő motivumait a világirodalomban, az orosz és délszláv költészetben található főbb kialakításait,* továbbá a horvát Maretic T. *Naša narodna epika*** című műve, mely a délszláv népköltészetben felkarolt néhány internationalis motivumot is méltat, és végül Szilády Áronnak egy igen szerencsés megjegyzése, melyet a *Régi Magyar Költők Tára* VI. kötetében közölt *Vitéz Francsóhoz* fűzött magyarázatokban tesz: hangoztatja ezen széphistóriának a *Béla király és Bankó leányával* való rokonságát; a rokonság alapját bizonyára azon körülményben találja, hogy mindkét széphistóriában nő szerepel vitézi ruhában s környezete nem ismeri fel a vitézkező nő nemi mivoltát; hivatkozik egyúttal szláv népköltési alkotásokra, melyekben ezen motivum megtalálható: egy morva dalt és két horvát éneket említ, a *Vidovics leányát* és a *Duncsics Romoniját*, és helyesen

* «Пѣсни о дѣвущкѣ Воинѣ и Былины о Ставрѣ Гоудиновичѣ.» Русскій Филологическій Вѣстникъ, XV—XVI. к.

** Zagreb, 1909. 215. l.

sejti, hogy a *Vitéz Francisco* is érezteti a délszláv népköltészet hatását. Az említett horvát alkotások ismerete azonban — úgy látszik — csak közvetett, mert közvetlen ismeret útján bizonyára feltűnt volna neki a közeli rokonság, melyben az említett két horvát ének a semptei névtelen széphistóriájával van.

Ezek az útmutatásokon indulva a széphistóriánk alapmotívumait feldolgozó délszláv népköltési vitézi éneket öt változatban találjuk.*

Az eszközrendő összehasonlítás megkönnyítésére vegyük rendre a magyarul feldolgozott széphistória főbb mozzanatait. Ezek:

a) A régibb magyar elbeszélők modorában nyújtott bevezetés.

b) Az ifjú Béla király udvarába szólítja vitézeit, ezek sorába az öreg Bankót is.

c) Az öreg Bankó helyett — ki maga már nem mehet s fia nincsen, kit maga helyett küldhetne — kilencz leánya közül a legifjabbik megy vitézi ruhában.

d) A király sejti, hogy a vitéz --- leány; erről meg akar győződni próbák útján, melyekre parancsára vitézei vezetik a leányt. Ezen próbák három csoportba oszthatók:

a) a könnyebb természetű próba: az orsó-rokka és fegyver közötti választás, nem deríti fel a titkot;

β) a súlyosabb próbákat: 1. czélbalöves, 2. kőhajítás, 3. pályafutás, 4. ivőverseny, a leány győztesen kiállja;

γ) a döntő próba, a fürdés elől, a leány koholt hírrel menekül.

e) Menekülve, biztos helyről dolmánya felkapcsolásával elárulja az őt követő szerelmes királynak nemi mivoltát.

f) Hazaérkezik; édes atyja jót nevet a leány ártatlan csínyjén.

g) A régibb magyar elbeszélők modorában nyújtott befejezés.

* Csupán a magyar széphistória felfedezése előtt közölt változatokat vesszük tekintetbe.

A talált délszláv változatok közül a Szilády Áron említette *Duncsics Romanija* a leggyengébb.

Poljanin G. jegyezte fel 1859-ben azon énekek sorában, melyeket Krk szigetén és Vinodolban hallott a népaikán; közölve találjuk a *Naša Sloga, Hrvatske narodne pjesme, što se pjevaju po Istri i kvarnerskih otocih*, (*Az Istriában és quarnerói szigeteken hallható horvát népe-kek*) című gyűjteményben (Trieszt, 1879. XVII. számú ének, 10. lap). Tartalma a következő: Az öreg Duncsics János egyre emlegeti kilencz fiát és szép leányát, Romaniját, holott egy fia sincsen. — Hol? mily társaságban? Ezt az ének nem említi. — Éjjel jő az uralkodótól pecsétes levél, mely hadba szólítja Duncsicsot. Az öreg bajnok búsul. Leánya megtudva a bánat okát, — melyet az ének csak sejtet — vitézi ruhát ölt és elmegy a császár- király udvarába. A királyfi csodálja a szép vitézt s szól atyjának:

«Isten úgy se . . ., jó uram, császárom,
Szép vitéz biz ez a Duncsics János!
Hős járása, lányos szép orczája,
Telt a keble szép leány módjára! —
Mi lehetne, apa, árulója?»

Az apa tanácsára elvezeti a vitézt boltba, eléje tétet ékszert és kardot; de a leány-vitéz nem megy lépre. — Most az apa újabb tanácsára elvezeti a királyfi a vitézt a Dunához, hogy ott versenyt úszszanak. A leány-vitéz gyorsan beleugrik a vízbe; kiér a túlsó partra, mikor a királyfi még csak a folyó közepéig ért; a túlsó parton kikapcsolja dolmányát és odakiált a királyfinak:

«Ördögadta királyfia, lássad,
Hős vagyok-e vagy fiatal lányka!»

és haza menekül.

A felkarolt anyag és a feldolgozás módja tekintetében ezen ének aránylag még távol áll a magyar széphistóriától, mely motivumokban gazdagabb, melynek előadása epikaibb, míg itt az ének balladává sűrűsödik; ezen sűrűsödésben azonban igen értékes elemet elveszthetett: a ki a népköltészet szellemét ismeri, rögtön keveselni fogja a próbák szá-

mát: bármat vár s csak kettőt talál. Az előadás homályos, hézagos.

Értékesebb, kielégítőbb a másik ének, melyet Szilády Áron említ, a *Vidovics Margitka*; ugyanazon tő hajtása, de motivumokban való gazdaság és az előadás epikai jellege tekintetében közelebb áll a magyar feldolgozáshoz. Volcsics Jakab lelkész jegyezte fel Brgudban; közölve először a *Slovenski Glasnik*ban találjuk 1863-ban, másodszer pedig ugyanazon gyűjteményben, melyben a *Duncsics Romanija* is megjelent (VIII. sz. ének). Tartalma a következő: Az öreg Vidovics a fiatal császár estebédjén egyre dicsekszik kilencz deli fiával, holott csak kilencz leánya van. Egy hétre rá pecsétetes levél jő a császártól, ki hadba szólítja az öreg Vidovicsot vagy őt helyettesítő fiát. Az öreg bajnok elbúsul, de legifjabb leánya, a szép Margitka, megtudva a bánat okát, kéri atyját, engedje őt vitézi ruhában a harciba. Az öreg aggódik, hogyan patkolhatna leánya lovat, hogy' csiszolna kardot, hogy' úszná át a Dunát, hogy' rejthetné el hosszú szőke haját és keble két gömbölyü hal-mát; de Margitka megnyugtatja, hogy majd megtalálja mindennek módját, és indul. Mikor a császár udvarába ér, a szolgák jelentik a császárnak:

Adjon Isten, jó urunk, császárnak!
 Ime, jöve Vidovicsnak fia;
 Szép járása vagyon hős módjára,
 Tekintése szép leány módjára;
 Nem tudjuk biz', hős-e vagy leányka.

Próba derítse ki a valót! Az ékszer-egyver-próba eredménytelen. A császár parancsára lovat patkolnak a vitézek; Vidovics nem ügyetlenkedik; a titok nem derül ki. Újabb parancsra versenyúszást rendeznek, de a leány-vitéz bátran úszsza át a Dunát — bizonyára ruhában. Miután a három próbát sikeresen kiállotta, kilencz esztendeig harcol a császár seregében és egy alkalommal titkon visszamegy édes atyja házába.

Közelebb áll tehát ezen ének a magyar széphistóriához a következő motivumokban: a) Vidovicsnak is van kilencz leánya, mint az öreg Bankónak; közülök a legifjabbik lesz

az elbeszélés hőségé; *b*) a leánynak több próbát kell kiállania, mint Duncsics Romanijának; a próbák közül azonban csak az első és utolsó emlékeztet a magyar feldolgozás próbáira; *c*) a király parancsára a vitézek teszik próbára a leányt. A befejezés azonban ügyetlen; a *Duncsics Romanija* ennél ügyesebb befejezése egyúttal közelebb is áll a *Béla király és Bankó leánya* befejezéséhez. — Mindenik énekben más az, a ki sejtí az érkező vitéz nemi mivoltát, mint a semptei névtelennél, a magyar széphistóriában maga az ifjú király, *Duncsics Romanijában* a császár fia, a *Vidovics Margitkában* pedig a császár szolgái. Feltűnő eltérés az, hogy a két horvát változatban az öreg bajnok dicsekszik kilencz fiával, míg az öreg Bankó részéről ily dicsekvést nem hallunk; továbbá az, hogy mindkét horvát változat hallgat arról, hogyan fogadta a hazaérkező leányt édes atyja, míg az öreg Bankóról halljuk, hogy meghallva, mit művelt leánya:

Nagy fen hahotával azon nevet vala;
Az ő leányának igen örüli (sic!) vala.

De találunk oly horvát változatot is, mely épen ezen tekintetekben közeledik a magyar feldolgozáshoz; ez a *Szultanija* című ének, melyet sem Szazonovics, sem Maretić, sem Szilády nem említ, pedig ott találjuk közölve, ugyanazon gyűjteményben, melyben a Szilády említette két másik énekünket találtuk (II. számú ének). Kosári Balázs kavrani (Alsó-Isztria) lelkész jegyezte fel a Promonturban hallott vitézi énekek sorában. — Tartalma a következő: A császár levélben felszólítja híveit:

•Kinek vagyon fia, unokája,
Küldje hadba, császár táborába!•

Az öreg Vida búsul, hogy neki mind a kilencz gyermeke csak leány. Közülök a legifjabbik, Szultanija, vigasztalja az apát, hogy majd elmegy vitézi ruhában a táborba, mintha fiú lenne. Az öreg bajnok aggódik s kérí leányát:

«Szultanija, drága jó leányka!
Hova rejted hosszú szőke hajad'
Hova rejted kebled két almáját?»

A leányka megnyugtatja atyját és elindul a császár udvarába. Az ifjú császár gyanakodik, mikor az érkező szép vitézt látja s édesanyjához fordul tanácsért:

«Szép járása vagyon férfimódra,
Tekintése vagyon leánymódra.
Éds anyám, mondd, mi lesz árulója,
Szép vitézünk férfi-e vagy lányka!»

Az ékszer-fegyver-próba eredménytelen; a császáranya azt ajánlja most fiának, háljon a gyanus vitézzel egy szobában; de Szultanija fegyvert tesz az ágyba és kijelenti, hogy megöli azt, ki ágyához közeledni mer; harmadszorra a vitézekkel közös fürdőzést ajánl az anya. A vitézek a császárral elmennek a Duna partjára, Szultanija gyorsan átúszik a túlsó partra s onnan megmutatja hosszú szőke haját és keble két kerek almáját. Mikor haza ér, édesatyja kérdi:

Szultanija, drága jó leányka!
Hogy is állunk becsület dolgába'.

A leányt azt válaszolja:

Tisztán mentem, vissza tisztán tértem,

s elbeszéli, hogyan járt a császár udvarában.

Ezen horvát változatoknál régibb az, melyet Karactić Vuk Stefanović boszniai eredetű szerb vándorénekestől halott és gyűjteménye (Српске народне пјесме) III. kötetében (Bécs, 1846. 40. számú ének) közölt. Ezen *Zlatija, Gyejvan leánya* című vitézi ének, noha sok tekintetben távolabb áll a semptei névtelen feldolgozásától, több tekintetben közelebb áll hozzá, mint a *Szultanija*: a próbák sorában ott találjuk pl. a kőhajítást; az utolsó, a döntő próba nem a Duna átúszása, hanem itt is fürdés, mely alól azonban Zlatija úgy, mint Bankó leánya, koholt hírrel búvik ki; távozva, itt is dolmánya kikapcsolásával, keble feltárásával a folyó túlsó partjáról elárulja nemi mivoltát; a két leány

búcsúzó szavaiban is sok a hasonlóság. — Tartalma a következő: A szultán Stambulból levelet küld az öreg Gyeivánnak: jöjjön kilencz évre hadba maga, vagy küldje maga helyett fiát. Gyejván búslakodik, hogy nincs fia, kit maga helyett küldhetne, hogy neki a sors csak leányt adott, a szép Zlatiját. Mikor ez megtudja a bánat okát, vitézi ruhát, fegyvert és paripát kér atyjától, hogy fia gyanánt mehessen háborúba. Mikor megérkezik a szultán táborába, mindenkinek feltűnik; a szultán csapat élére állítja; kilencz esztendeig harczol, a nélkül, hogy valaki — az egy Omer cselebija kivételével — leányt gyanítana a vitézben. Omer édesatyjához, az agg vezirhez fordul tanácsért; ez pedig három próbát ajánl: *a)* kő- és kalapácshajítást; *b)* ha az el nem árulná a titkot, hívja a vitézt kertbe, zöld pázsitra pihenni és figyelje meg a test nyomait a fűben; *c)* ha az sem deríti ki mivoltát, hívja magával fürdőbe és készítse, hogy meztelen mellet jöjjön a vízbe. A kő- és kalapácshajításban Zlatija a győztes; a kert pázsitjában óvatos és helyreigazítja a lenyomott fűvet; a fürdőben kezd vetkőzödni, de mikor Omer már kíváncsian lesi, hogy fürdőtársa levesse dolmányát, hallik a hírvivő harsány szava, hogy az öreg Gyejván házát ellenség dűlja, hogy az öreg bajnokot halálra hurczolják, hogy nejét megöli a bánat, uogy feldűlják a kincses házát, hogy elhurczolják sok szép paripáját. A megrendelt hirre Zlatija gyorsan felöltözik, lóra kap s a folyón át hazafelé siet; a folyó túlsó partjáról visszatekint és átkiált:

Hős dalia, Omer cselebija!
 Szántóföldön terem-é ily búza,
 Minő hajam szép kalpagom alatt?
 Szép kertedben terem-é ily alma,
 Ily gömbölyű, mint keblem két halma?

Azután megsarkantyúzza lovát, mely más vilajet felé száguld.

Jóval régibb feljegyzésű az ötödik változat, melyet Bogisić V. a XVII. század második feléből és a XVIII. század elejéről való dalmát kéziratokban talált feljegyzésekben

reánk maradt vitézi énekek sorában közölt (Народне пјесме из старијих по највише приморских записа, Београд 1878. 96. sz. ének) s melyet egész terjedelmében hű fordításban nyújtunk:

Nejmána és Mujo.

- Megy levélke kies Boszniába
Szép Stambulból, szultán városából,
Megy Novóba vén Dizdar-agáéhoz:
«Jőjj a hadba, öreg Dizdar-aga!»
- 5 Mikor Dizdar a levélkét kapja,
Elolvassa s szeme könnybe lábad,
Kérdi atyját lánya, szép Nejmána:
«Mért búsulsz így, öreg édes apa?
Hiszen máskor, levelet ha kaptál,
10 Nem könnyeztél, nem is búslakodtál!»
«Hagyj magaura, drága jó leányom!
Hadba szólit hatalmas szultánom;
Mégvénültem, dzsamjába* se' járok,
Nagy Istenünk' csak itthon imádom;
- 15 Hogy menjek hát hadba- háborúba?»
Szép Nejmána éd's apjához szóla:
«Csak ne búsulj, öreg édes apa!
Vitézmódra csináltasd ruháim,
Mint Novóban szép spahikon látni;
- 20 Lovat is adj, tüzes harczi ménét,
És mellém add rabom' Dilavérem';
Tehelyetted én megyek a hadba!»
Szép leányát Dizdar meghallgatta:
Ruhát szabad vitézmódra, szépet,
- 25 Adat néki tüzes harczi ménét;
Küldi véle rabját, Dilavérjét.
Megy a lányka szultán táborába,
És az úton így szól rabjának:
«Már ne szólits Nejmána-leánynak,
- 30 Hanem szólits Nejman-spahijának!»
Hadakozik kilencz teljes évig,
Hadban társi hős vitéznek nézik;
De mikor már tizedike múlik,
Gyanakodik szultán fia: Mujo.
- 35 S jó atyjához ily szavakkal fordul:

* Mecsetbe.

- «Jó vitézünk, szép Nejmán spahija,
Azt hinném biz', utovégre lányka :
Arca síma, tiszta mint leányé.»
S ád az apa fiának tanácsot :
- 40 «Mujo fiam, adok jó tanácsot,
Menjetez ki harmatos mezőre
S hajítsatok vállatokról követ!
Ha a spahi csakugyan leányka,
Vállról követ messze nem hajíthat,»
- 45 Megfogadja Mujo a tanácsot :
Mennek reggel harmatos mezőre
S hajítanak hős vállukról követ :
Szép Nejmánát Isten megsegíti :
Első köve nem röpül biz' messze,
- 50 Másodika legmesszebbre esik ;
Kőhajtása nem lőn árulója.
És az apa ada új tanácsot :
«Mujo fiam, adok új tanácsot :
Tüszötökről oldjátok le kardtok' !
- 55 Ha a spahi csakugyan leányka,
Kardnak öve lészen árulója.»
Vagyon esze a ravasz leánynak :
Kardnak öve nem lett árulója :
Csípőcsatton lóga éles kardja,
- 60 Ily kardot vón, mikor jöve hadba,
Kardkötés hogy el ne árulhassa.
Mit se tud meg szultán fia, Mujo
És csak újból fordul éds apjához :
«Édes apa, adj újra tanácsot,
- 65 Hogy tudjam meg, hős-e vagy leányka ?»
És az apa ada új tanácsot :
«Csak ne búsulj, édes jó gyermekem,
Hanem vezesd a meleg fürdőbe,
Fürdőházban vetkőzödve szépen,
- 70 Árulója testformája lészen ;
Igy meglátod, hős-e vagy leányka.»
Megfogadja Mujo a tanácsot :
Megy Nejmannel a meleg fürdőbe ;
Szép Nejmánát Isten megsegíti ;
- 75 Vagyon esze a ravasz leánynak :
Parancsolja nyomba' szolgájának :
«Halljad rabom, Istenben testvérem !
Eddig bajban jó segítség voltál ;
Most segíts meg, most leszek csak bajban !
- 80 Mikor megyünk a meleg fürdőbe,

- Álljon ott a hírek gyors vivője
 És kiáltson ott a leventékre:
 «Hol van, hol van jó Nejmán spahija?
 Hadd siessen Novo városába,
 85 Mert haldoklik édes apja, anyja;
 Gonosz gyaurok felgyújtják a házát,
 Felprédálják kincses kamaráját,
 Szép szerelmét hurezolják rabságra!»
 Ily szót hallva szép Nejman spahija,
 90 Jó pánczéllját nyomba' lecsatolja
 S búcsúszóval így szólítja társit;
 «Halljátok csak, kenyeres bajtársim!
 Néktek hagyom hármas pánczélingem,
 Néktek hagyom sok szép aranygombom',
 95 Kell sietnem Novo városába,
 Hogy szerelmem, ha lehet, megmentsem,
 Hogy ne légyen gyaurok vitéznek rabja.»
 Szól Nejmána s paripáját kérve,
 Pattan nyomba jó lova nyergébe;
 100 Elkiséri sok aga, spahija,
 Elkiséri Mujo szultánfia;
 Lova ugrik a Drina vizébe.
 Mikor juta már a túlsó partra,
 Átkiált még a szultán fiának:
 105 «Drága lelkem, Mujo szultánfia,
 Szíved tán ha énrám vágyakoza,
 Násznépeddel jőjj el értem nyomba;
 Nem vagyok hős, nem vagyok spahija,
 Hanem lánya vén Dizdar agának.»
 110 Szavát hallja Mujo szultánfia;
 Küldi népét, kéri Dizdar lányát,
 Feleségül veszi szép Nejmánát.

Az éneket a benne megnyilatkozó török felfogás alapján szintén boszniai változatnak tekinthetjük.

Ezen változatok oly viszonyban állanak egymáshoz, mint a közel-rokon nyelvek, melyek egykoron egy nyelvet alkottak, de az az egy nyelv régibb alakjában nem maradt reánk írott emlékekben; régi alakjai azonban egy idegen nyelvre való hatásuk útján rekonstruálhatók. Ily módon rekonstruált, valószínűnek elfogadható alakját kell feltételeznünk az éneknek, melyet a semptei névtelen feldolgozott, illetve saját szavai szerint «fordított», ha meg akarjuk oldani a Széll Farkas kitűzte feladatot.

A magyar széphistória bevezető és befejező sorai határozottan a semptei névtelen alkotásai; ismerte a magyar elbeszélőknek, kik olvasóközönségnek szánták munkájukat, modorát; ezt követte, nem pedig a délszláv énekesek modorát, kik vagy minden bevezetés nélkül rögtön a cselekvényen kezdik és a cselekvényt lezáró eseménynyel lezárják az éneket, vagy pedig a hallgatókhoz alkalmazott kis üdvözlét bocsátanak előre (minő pl. a Vuk közölte változatban van: «Mondjunk hálát az Egek Urának!») és a befejezésben említik, hogy nem tudják, valóban úgy történt-e, de ők így hallották.

Hogy az ének XVI. századi alakjában Béla király szerepelt-e, vagy más, nem állapítható meg határozottan. A változatok mutatják, hogy az énekekben szerepeltetett uralkodó felvétele az illető vidék politikai helyzete szerint változik: az isztriai énekek császárt emlegetnek, a boszniai eredetűek pedig szultánt; az egyik isztriai változat, a *Duncsics Romanija* császárt és királyfit emleget. Valószínű, hogy az az ének, melyet a semptei névtelen a magyar király fenhatósága alá tartozott vidéken hallott, királyról szólott. Ez a király lehetett Béla; hiszen IV. Béla királyt emlékezetessé tette a horvát népnél a tatárok elől való menekülése, a horvát vidékeknek a tatárokkal való küzdelme. Az illyrismus korában a *Danica* munkatársai sokat foglalkoznak IV. Béla királylyal, kit szerintük a horvát nép még akkor is sokat emlegetett elbeszéléseiben. Kár, hogy ezek az írók maguk alkotnak élénken kiszínezett elbeszéléseket, a helyett, hogy azt közölnék híven, a mit a nép ajkáról hallottak. Ismerve a délszláv nép természetét, tudva, hogy minden megragadóbb eseményről hamarosan ének keletkezik, feltételezhetjük, hogy IV. Béla királyról számos ének keletkezett, hogy a Béla név népszerű királynévvé lett, melyhez idővel képzeletből vett eseményeket fűztek; az énekek azonban, mint a délszlávságnál a török küzdelem előtti eseményekről szóló énekek legnagyobbrészt, feledésbe merültek. A kilencz évi hadakozás, mely a *Szultanija* — a magyar feldolgozáshoz igen közel álló változat — és a *Duncsics Romanija* kivételével mindenikben megtalálható, később keletkezett elemnek látszik, melyet a semptei névtelen mint tetszetős

elemet, aligha mellőzött volna. Hasonlóképen későbbi alakításnak látszik, melyet a magyar feldolgozó aligha mellőzött volna, a fiatal uralkodó, vagy a «cselebjia» atyja vagy anyja tanácsainak egyes bevonása.

A próbák száma — a *Duncsics Romanija* kivételével — az összes változatokban a népköltészet természetének legmegfelelőbbben: három; mindenütt megvan a fokozatos emelkedés. Az orsó-rokka és fegyver, illetve ékszer és fegyver közötti választás megvan az összes isztriai változatokban s bizonyára megvolt azon énekekben is, melyet a semptei névtelen hallott; a második lehetett valamely vitézi versenyben való részvét, talán a kő- és kalapácshajítás, mely a Vuk féle változatban megmaradt. Ezekben a próbákban nagy eltérés jelentkezik az egyes változatok között, az énekes — úgy látszik — ezeknek kialakításában szeretné önállóságát érvényesíteni; tette ezt a semptei névtelen is, szinte szertelenségig halmozva a vitézi versenyeket, nem mellőzve a borivásban való versengést sem, melyhez hasonló a délszláv változatok egyike sem említ. Az utolsó, a döntő próba a XVI. századi énekekben is nem a Duna átúszása, hanem a fürdés lehetett, mely a boszniai eredetű változatokban megmaradt, az isztriai változatokban elhomályosult és egybeolvadt a régiebb énekekben emlegetett folyón való átkelés-sel. A döntő próba elől koholt hírrel való menekülés, mely a két boszniai változatban a titok megkapó felderítése, mely szintén a két boszniai és az egyik isztriai változatban, a magyar feldolgozáshoz igen közel álló *Szultanijában* fentartotta magát, bizonyára megvolt a semptei névtelen forrásában is. Ott találhatta a magyar feldolgozó a leány hazaérkezését és atyjával való beszélgetését is, melyet szintén a *Szultanija* tartott meg, de a többi változat mint feleslegesnek látszó elemet elejtett.

Hogy csakugyan nem műköltészet alkotás, hanem délszláv vitézi népének szolgált a magyar feldolgozás forrásául, azt a motivumoknak itt kimutatott feltűnő hasonlósága, a cselekvény menetének rokonsága mellett más körülmények is igazolják: az emlékezetbe erősen nyomuló kifejezések, fordulatok a különböző változatokban ismétlődnek és érez-

hető, hogy a magyar feldolgozó is ezeknek lefordítására törekedett; még a magyar feldolgozáshoz közel álló *Szultanija* (123 sor), *Zlatija* (134 sor) és *Nejmána* (112 sor) terjedelme is közel áll a semptei névtelen széphistóriájához, melyben az önállóan alkotott bevezetés (4 sor) és befejezés (8 sor) levonásával 140 sor marad; a többletet azon körülménynek kell tulajdonítanunk, hogy a vitézi verseny-próbákat a magyar feldolgozó szaporította.

Vizsgálatunk eredménye tehát a következő: a semptei névtelen horvát vitézi népéneket, mely reánk csak később alakult változatokban maradt, szabadon dolgozott fel, a kerekded forma azonban már a forrás tulajdona volt.

* * *

Felmerül még az a kérdés, hogy hol kell ezen mese hazáját keresnünk. Idegenből vette-e a délszlávság, vagy saját életkörülményeinek és ezekkel szorosban kapcsolatos vitézi epikájának eredeti hajtása-e?

Alapmotivuma a férfiruhában vitézkedő nő. Ily excentrikus jelenség a délszlávság viszontagságos multjában nem tartozik a ritkaságok sorába, még a XIX. században sem: Medaković a montenegróiak életéről és szokásairól szóló művében* említi, hogy egy robcei leány, kinek szülői elhaltak s ki fiútestvérek védelme nélkül állott a világban, megfogadta, hogy — női tisztaságának megőrzésével — beáll vitéznek; atyja fiának mondta magát, beállott a küzdők sorába és harczolt a török ellen. Később is mindig csak férfiruhát és fegyvert viselt. Medaković maga is látta ezt a leányt Dubokban 1885-ben; ekkor körülbelül 35 esztendősen lehetett, férfitársaságban dohányzott és a férfiak, noha tudták, hogy nő s Miliczának szólították, úgy viselkedtek vele szemben, mintha bajtársuk lenne. Hasonló esetet említ Miladinović D. bolgár népköltési gyűjteménye egyik énekéhez fűzött jegyzetben:** az ének hősnője, Szirma,

* Живот и обичаи Црногораца, 1860, Нови-Сад, 23. l.

** Българския народни пѣсни. Загребъ, 1861. 328. l. а 212. számú «Сирма войводка» című énekhez fűzött jegyzet.

valóban élt: Debarsko faluban született; csapat élén küzdött. Ugyancsak vitézkedő bolgár nőt említ az orosz Szarovníc fentebb idézett művében: szavukihető bolgár férfiaktól hallotta, hogy egy nagyuristei, Raina nevű nő 1876-ban csapatot vezetett. Ha ily esetek a XIX. század második felében is előfordultak, mennyivel gyakoribbak lehettek még kezdetlegesebb culturviszonyok között 4—5 századdal ezelőtt, különösen a török hódoltság és a «hajduk»-romantika virágkorában.

Ily jelenség könnyen válik a költészet kedvelt tárgyává; olyszerü énekeket, minő pl. a Vuk közölte *Zászlós-leány*¹ (Ali bég csapata élén leány a zászlós; vitézei kéri, bocsássa el a leányt; Ali kijelenti, hogy inkább elbocsátja összes vitézeit, mintsem ezt a zászlóst, mert vitéz akad Boszniában bőven, ily zászlóst azonban nem talál egykönnyen újra), sűrűn találunk délszláv népköltési gyűjteményekben.² Különösen gyakoriak az oly énekek, melyek «hajduk»-ok társaságában élő, vagy ezeknek foglalkozására vállalkozó nőt mutatnak be. Ilyet közöl pl. Vuk gyűjteménye I. kötetében (657. ének): leány fogadkozik, hogy szerez vasbuzogányt, beveri a vár kapuját, kirabolja Jugék istállóját és jó pénzért eladja a zsákmányt a tengeren túl; azt, a mit megfogadott, végre is hajtja.³ A gyűjtemény egy másik éneke (I. k. 656. sz.) erősen kiemeli, hogy vitézkedő leány — akárcsak a *Szultanija* hősnője — a vitézek, illetve rablók társaságában megtartotta női tisztaságát; Verković pedig macedoniai bolgár éneket közöl,⁴ melyben a vitézek köréből hazatérő leányt édes anyja úgy kérdezi, mint Szultaniját édes atyja, hogy hogyan van tisztaság dolgában, és a leány válasza majdnem szószerint egyezik a Szultanijáéval. Ily excentrikus tárgynal a költészet még könnyebben bajlik merész túlzásokra, mint szokottabb

¹ Народне српске пјесме I. k. 583. é.

² L. pl. a *Miladinović*-féle id. gyűjtemény 639. számú énekét.

³ Ehhez hasonló tárgyú éneket találunk pl. *Ristić* boszniai (Српске народне пјесме по Босне, Београд, 1873. 120. l. 6. sz. é.) és *Bezonov* bolgár gyűjteményében. (Сборник болгарскихъ пјесень, 3. ének.)

⁴ Народне песме Македонски Бугара. 1860. Београд. I. 273. sz. ének.

tárgyul: a vitézkedő leányt Vuk gyűjteményének egyik éneke (I. kötet 234. ének) még a Bankó leányaénál is nagyobb erővel és ügyességgel ruházza fel: a vitéz leány egymaga három sereggel száll szembe: a száz tatár főből álló csapatot tuzogánnyal veri szét, a kétszáz arapsot lekaszabolja kardjával, a háromszáz janicsárt folyóvízbe űzi; végül elfogja a menekülő szultánt és megvakítja.

A magyar széphistóriában és délszlav rokonaiban lényeges motívum az, hogy a vitézi ruhában rejtező leány incselkedik a gyanakvó és reá szerelemmel ábitozó férfúval s leányvöltát már csak biztos távolból tárja fel. Ezzel a motívummal is sűrűn találkozunk délszláv vitézi énekekben: a Miladinović-féle bolgár gyűjteményben találjuk pl. a *Bjela Rada* címűt (166. számú ének), melynek hősnője dicsekszik azzal, hogy túl tesz férfiak eszen, sőt magát a híres Iovan pásztort is rászedi; Iovan el akarja fogatni a dicsekvő leányt; de ez megtudva, mi készül ellene, török vitéznek öltözködik, elmegy Iovánhoz, ebédet követel a megrémült pásztortól; ebéd után távozik s a biztos távolból elárulja kilétét. Vuk gyűjteményének egyik éneke (I. kötet 748. számú ének) ily motívumot János vajdahoz (Hunyadi Jánoshoz) fűz: Már kilencz esztendeje, hogy János vajda megkérte a beteg Miklós nénjét, a szép Dórát, de választ nem kapott. A beteg Miklós azt hiszi, hogy a Prolog havas forrásának vizétől meggyógyulna s kéri nénjét, hogy hozzon neki a forrás vizéből; Dóra azonban nem mer odamenni, mert János vajda őrzi a forrást. Öcscsének tanácsára vitézi ruhát ölt és elnyargal a forráshoz. Itt János vajda azt hiszi, hogy Miklóssal van dolga, ki beteg Dóra nénjének viz forrásvizet; ezért kéri, engedje meg, hogy nénje iránt érzett szerelméből ő töltsesse meg a vedret. A vitéznek öltözött leány a távolból elárulja kilétét, megsarkantyúzza lovát és eltűnik túl a hegyeken az őt követő János vajda szeme elől — mint Bankó leányának délszláv rokonai a szerelmes férfú elől. Vitézi ruhába öltözött leány incselkedik a reá szerelemmel ábitozó férfúval a *Jelenai bán* című éneken is, melyet Vuk két változatban is közöl (I. k. 746. es

747. számú ének): mindkettőben fogadást ajánl a bán, hogy a szépségéről híres Ilonát, mikor a forráshoz jó vizért, elragadja; Ilona vitézi ruhában megy a forráshoz, találkozik a bánnal, a szultán fiának mondja magát s kéri a bánt, vezesse el Ilona házába. Itt derül ki a valóság s a bán elvesztette a fogadást.

Találunk a délszláv népköltési gyűjteményekben igen gazdag éneksortot, melyekben a vitézi ruhába öltözött nő szerepéhez gazdagabb, bonyolultabb cselekvény fűződik; az egyik alcsoportban a nő azért ölt vitézi ruhát, hogy valamely hozzátartozóját (férjét, jegyesét, bátyját) kiszabadítsa a fogságból vagy más kellemetlen helyzetből. Ezek az énekek a Ráskai Gáspár-féle *Vitéz Francisco* délszláv rokonai és igazolják Szilády Áronnak azt a feltevését, hogy a magyar *Vitéz Francisco* azokban a motívumokban, melyekben eltér nyugateurópai rokonaitól, délszláv hatást éreztet; a másik alcsoportban azért ölt a leány vitézi ruhát, hogy az uralkodó udvarában vagy pedig a táborban helyettesítse atyját, illetve bátyját. Ide tartozik a méltatott énekeken kívül a Verković-féle gyűjtemény több éneke is (10., 123., 250. ének).

Azon körülmény, hogy ez az alapmotívum, a vitézi ruhában rejtezkedő leány szerepe, a délszlávság viszontagságos multjában, nehéz küzdelmeiben annyira otthonos milieuban látszik, hogy az ezen viszontagságos multtal és nehéz küzdelmekkel szorosan kapcsolatos népköltészetben oly gyakori feldolgozásokat talált, arra készítette Szazonovićot, hogy ezen alapmotívum hazájának a délszlávok lakta vidéket tekintse és még a legfejlettebb kialakításokon, minők a magyar *Vitéz Francisco* és *Bankó leánya* délszláv rokonai,* se keressen idegen hatásokat. Értekezésének bírálója, Wesselovszky, ezen meséknek egyik legkiválóbb ismerője, nem vonja kétségbe ezen délszláv alkotások délszláv eredetét, csupán arra figyelmeztet, hogy a *Bankó leánya* délszláv rokonaiban a próbák motívuma idegen, olasz közvetítéssel

* Szazonović és Wesselovszky természetesen nem ezt a terminust használják; a magyar feldolgozásokat figyelmen kívül hagyják.

nyert hatásnak tulajdonítható.* Valamelyes idegen hatás érezhető a *Vitéz Francisco* délszláv rokonai közül is azokban, melyekben a cselekvény kiinduló pontja a szereplő férfiak egyikének nevére, illetve ennek elcsábítására irányul; itt a nyugateurópai hatást az újgörög közvetítés magyarázhatja.

SZEGEDY REZSŐ.

* *Archiv für slav. Phil.* XXI. k.

A FARKAS.

Hallgassák meg csak, hogy mit mesélt nekünk az öreg d'Arville báró, egy vadászebéd után, des Ravels bárónál.

Az nap reggeltől estig egy szarvast hajsoltunk. Csak az öreg báró nem vett részt a hajtásban, mert ő soha sem vadászott.

A hosszú és bőséges ebéden másról sem esett szó, mint a vadászat ürügye alatt végbevitt állatgyilkolásokról. Még az asszonyok is nagy érdeklődéssel hallgatták ezeket a véres elbeszéléseket, melyek hozzá még sokszor nagyon valószínűtlenek is voltak, s a melyeket a vadászok úgy adtak elő, hogy színészkedve utánozták a vadásztámadásokat, kézzelfoghatóvá tették a vadászok küzdelmeit a vadállatokkal, miközben karjaikkal hadonásztak s nagyhangon túlkiabálták egymást.

D'Arville bárónak jó előadása volt: színesen, elevenen beszélt, bár kissé szuszogva, de azért élénken és nagy hatást keltve. Úgy látszik, már gyakran elmondta ezt a történetet, mert nagyon folyékonyan adta azt elő, még a szavakat sem keresgélte és előadásához a képeket is igen szerencsésen válogatta meg.

Uraim, én soha sem vadásztam, így kezdte a báró; én nem vagyok vadászember, az apám sem vadászott, a nagyapám sem, még az ősapám sem. Ennek az én ősapámnak az apja nagy vadász volt, ő maga többet vadászott, mint önök valamennyien.

Jánosnak hívták, feleséges, családos ember volt ez az én ükapám; fia lett aztán az én ősapám. Öcsésével együtt ott lakott Lotharingiában, ősi kastélyunkban, egy nagy erdő közepén. Ükapám öcsését D'Arville Ferencznek hívták. Ez

a Ferencz nőtlen maradt, csak azért, hogy szabadon hódolhasson vadászszzenvedélyének.

Egész éven keresztül együtt vadásztak, nem pihentek, nem szüneteltek egy napig sem; fáradhatatlanok voltak a vadászásban. Nem szerettek ők a vadászáson kívül senkit és semmit; nem értettek semmi máshoz, nem beszéltek semmi másról, csak ezt imádták, csak ennek éltek.

Már ez a kiolthatatlan szenvedély igazi természetükké vált. Égette belsejüket a vágy, — egészen rabul ejtette őket, — nem hagyott szívükben semmi másnak helyet.

Megtiltották, hogy bármi okból is háborgassák őket a vadászásban. Ősapám épen akkor jött a világra, mikor atyja egy rókát kergetett. D'Arville János nem is hagyatta abba a hajtást e miatt a «csekélység» miatt, hanem káromkodva így kiáltott fel: «A teremtését, hát ez a poronty mért nem tudta már megvárni a lefujást!»

Testvére, Ferencz még szenvedélyesebbnek mutatkozott. Alig hogy felkelt, már a kutyák, a lovak után nézett, azután a kastély körül ólalkodott, — ott lödözött, ha más nem akadt, hát verebekre — egészen addig, míg el nem indultak valamilyen nagy vadra.

A környéken csak úgy hívták az idősebbet, hogy a «marquis úr», a fiatalabbat meg, hogy «az ifiúr». Akkoriban a főnemesség nem úgy viselkedett, mint a mai új nemesség, mely ezt a kiváltságos helyzetét csak valami alkalmi oknak köszönheti. Ezek a címekben valami örökléses hierarchiát akarnak megállapítani. Hiszen ha valakinek az atyja marquis, azért ő még nem gróf, viszont a vicomtenak a fia nem báró, épen úgy, mint a tábornokok fiai még nem ezredesek születésüknél fogva. De a mai világ kicsinyes biúsága ebben a kérdésben sem ismer tréfát.

Ezek után visszatérek őseim történetére.

Úgy látszik, hogy igen magas termetű, nagy esontú, szőrös pofájú, kitartó, erőszakos természetű emberek lehetnek. Az ifiúrnak, a ki magasabb volt még, mint a *marquis*, olyan erős hangja volt, hogy ha egyet kiáltott, az erdőben minden levél megmozdult. Legalább ezt beszéltek róla és hogy ez a hír járt felőle, arra nagyon büszke volt.

Valami nagyszerű látvány lehetett ezt a két óriást lóháton látni, a mikor 17 markos lovaikra pattantak, hogy neki induljanak a vadászatnak.

Ekkor történt, úgy 1764 körül, hogy telen borzasztó hideg dühöngött és e miatt a farkasok nagyon sok kárt okoztak. Nem ismertek határt, dühösek, szemtelenek, igen kegyetlenek és nagyon vérengzőek lettek.

Az elkésve haza igyekvő parasztokat megtámadták, éjszakánként a házak körül kóboroltak, napszállástól hajnalhasadásig üvöltöztek s borzasztó sok lovat pusztítottak el.

Csakhamar híre kelt annak, hogy egy nagy, szürke, majdnem teljesen fehér bundájú ordas megevett két kis gyermeket, letépte egy szegény asszonynak az egyik karját, átharapta egy nagy csomó komondornak, házőrző kutyának a torkát; behatolt a bekerített belsőségekbe s ott szimatolt, ott szaglászott a házak körül. A lakosok mind azt állították, hogy hallották, érezték hatalmas lehelletét, mitől a lámpa lángja a szobában majd elaludt. Nemsokára aztán borzasztó félelem szállta meg a lakosságot. Már alkonyatkor senki sem merte a szállását elhagyni. Úgy látszott, hogy sötétben kísértet gyanánt ijesztgette ennek a szürke ordasnak a képe az embereket.

A D'Arville testvérek eltökélték, hogy ők kipusztítják a világról ezt a dögöt. Nagy hajtóvadászatra hívták össze a környékbeli nemes urakat, de bizony nem értek el ezzel semmit.

Hiába kutatták át a sűrűséget, hiába verték fel az erdő csendjét: nem akadtak rá soha. Elejtettek ők nem egy farkast, de sokat: ám ez az egy gyilkos szürke vadállat mindig sértetlenül hordta el az irháját. S minden hajtásra következő éjjel, a vén ordas, hogy megbosszulja magát, utasokat támadott meg, állatokat tépett széjjel, még pedig mindig egészen más tájékon, mint a hol a vadászok kergették volt.

Egy éjszaka aztán behatolt a D'Arville kastély gazdasági udvarába és ott a disznóólból kiragadta a két legszebb süldőt és széjjelmarczangolta azokat. Erre már a két testvérben felforrott a vér, azt hitték, hogy ezt a merényletet

a szörnyű bestia egyenesen ellenük követte el, hogy ennek az éle egyenesen az ő személyük ellen irányul, hogy ez eredetileg nem más, mint párbajrahívás az ő számukra a farkas részéről. Összeszedték hatalmas vérebeiket, kopóikat, melyekkel már nem egy félelmes vadállatnak nyomába jutottak s nagy dühösen elindultak a vadállat ellen.

Hajnaltól alkonyatig — mikor már a nap lenyugszik a lombtalan fák mögé — hajszolták a rengeteget, de végre sem akadtak a keresett bestiára.

Nem tehettek mást, mint lovukkal lépésben visszafelé mentek egy tuskés bozóttal szegélyezett széles egyenes úton. Csodálkoztak nagyon a farkas ravasz eszejárásán, melylyel mindig bolonddá tudja őket tartani és ezért eddig nem ismert félelem lopódzott szívükbe.

Az idősebbik így kezdett beszélni:

Hidd el öcsém, ez a farkas nem olyan közönséges vadállat ám, mint a többi; az ember azt hihetné, hogy épen úgy forog az esze kereke, mint valami emberé.

Az öcscse így felelt: Nem lenne talán jó, ha egy pár golyót megáldatnánk a püspök bátyánkkal, vagy ha talán egy pappal elmormoltatnók azt a pár ígét, a melyre szükségünk van?

Aztán elhallgattak, majd János újra megszólalt: nézd csak, milyen vérvörös színe van most a napnak. Ez a szürkeordas még valami nagy bajt okoz ma éjjel.

Még be se fejezte, lova már ágaskodni kezdett. Erre aztán Ferencz lova is kirúgott nagy erővel a hátsó lábával. Épen egy száraz falevéllal borított bozóton át törtek maguknak utat, mikor egy óriási szürke állatot pillantottak meg, melyet, úgy látszik, pihenésében háborgattak.

Halkan felkiáltottak örömeikben s nagy lovuk sörényére hasalva, saját testük súlyával is iparkodtak azokat előre tolni, úgy nyomták, szorították őket előre, biztatták szóval, a karjaik lóbálásával, meg aztán a térdükkel, a sarkantyújokkal, úgy, hogy azt lehetett volna hinni, ezek az óriások viszik azokat a lovakat térdeik között és pedig olyan gyorsan, mint hogyha csak repülnének.

Így rohantak ők előre, előre! Utat törtek az áthatol-

hatalan sűrűsége át, átugrattak járhatatlan hegyszakadékokon, megmászva képzelhetetlen meredek hegyoldalakat, lekúsztak mély völgyekbe, feneketlen barlangokba: közben fel nem egyenesedtek soha, lovuk nyakán feküdtek s ott fújták vadászkiáltásukat, folyton-folyvást, hogy embereik és kutyáik végre is rájuk akadjanak.

S ebben az eszeveszett, össze-vissza hajszában, az én ősapám neki ment homlokával egy nagy fatörzsnek, úgy, hogy menten kettérepedt a koponyája. Mint egy darab fa, úgy zuhant le holtan a földre; nekivadult paripája pedig tova száguldott az irdatlan erdőségnek és úgy eltűnt, hogy soha senki sem látta többé. Biztosan ő is holtra zúzta magát a mindinkább növekvő sötétségben.

Az *ifjú* rögtön megállott és leugrott nyergéből a földre. Karjaira emelte bátyját s fájdalomtól elszorult szívvel látta, hogy a sebből csak úgy patakzik a vér, de agyvelővel vegyesen.

Ekkor leült a földre, térdeire helyezte bátyjának véres, eltorzult fejét s ott várakozott, egyre ezt a neki olyan drága arcot szemlélgetve. Apródonkint erőt vett rajta a félelem, az iszonyat, valami különös rettegés lepte meg különben oly bátor szívét; olyan különös rettegés, a mihez hasonlót még soha sem érzett. Most egyszerre félt a sötétségtől, félt az egyedüllétől, félt a rengeteg erdőségtől és főleg félt attól a borzasztó fenevadtól, a szürke farkastól, mely megölte a bátyját, hogy bosszút álljon ő rajtuk.

A sötétség egyre növekedett; a hidegben a fák nagy zajjal repedeztek. Ferencz végre is felkelt, megborzongott; már nem tudott tovább ülve maradni, érezte, hogy ha nem indul neki, azonnal összeesik és ott fagy meg az erdőben. Most már nagy csend, nagy némaság vette őt körül; még távolról sem hallatszott oda a kutyák csaholása, vagy a többi vadász kiáltásának a hangja, véghetetlen csend borult a láthatatlan tájra. És ez az óriási csend, a jeges éjnek ez a végtelen némasága ezer mázsás súlylyal nehezedett lelkére, irtózatot félelmet és megdöbbenést keltve benne.

Óriási karjaival felemelte bátyja holttestét és keresztül fektette lóva nyakába a nyereg mellé, mert nem tudta azt

másképp a kastélyba elszállítani, azután szép csöndesen neki indult útjának. Zavaros lelkében — épen mintha részeg lett volna — egymást érte a sok furcsánál furcsább gondolat, melyeket főleg szörnyű, rémes és meglepetésszerű voltak tett jellegzetesekké.

S ekkor egyszerre a sötét ösvényen egy nagy állati testnek formáját pillantotta meg, mely előtte haladt. Ő volt, Ő, a Rettenetes, a Keresve Keresett, a Nagy Farkas! Rémitő borzalom futott végig Ferenczen; valami hideget érzett végigborzongani veséi felett, mintha egy csepp jeges víz lett volna az. Rettenetes félelmében úgy tett, mint a csuhás barát, a ki kisértettel találkozik: megjelelte hirtele nében magát a szent kereszt jelével. Nem tudta mire magyarázni, hogy most egyszerre keresztetzi útját ez a vén kóborló vadállat. Szemei azonban csakhamar eszébe juttatták kötelességét; rápillantott bátyjának előtte heverő, jéghideg holttestére, s egyszerre, minden átmenet nélkül, felelme átváltozott éktelen dühvé, melytől egész testében meg-rázkódott.

Ezzel paripájának oldalába vágta sarkantyúját s a farkas után iramodott.

Nyomon követte őt bolygó menekülésében az őserdőn, hegyszakadékokon, az irtáson keresztül; már azt sem tudta, hogy merre járnak, szemei csak a szürke föltra tapadtak, melyet a koromsötét éjszakában annál jobban láthatott.

Lovát is elragadta lovasának előtte érthetetlen indulata. Nekiszegett fejjel vágatott előre, csak egyenesen előre nem törődve semmivel, nem gondolva semmire. A nyeregben keresztbe fekvő holttestnek lelógó feje, lába iszonyatosan odaütődött százszor is a nagy sziklákhoz, az óriási fák törzséhez; a tuskék megtépték a haját, a feje újból és újból meghasadt, arcát teljesen elborította sebeiből kiömlő vére, sarkantyui nagy lemezekben tépték le a fának kérget.

Egyszerre azonban Ferencz kijutott lovával az erdőből s már egy völgybe értek, mely felett épen akkor jelent meg szelíd fényével a holdvilág. A völgyben kő kő hátán gátolta lovát a gyors haladásban: két oldalt magas sziklák vették körül, úgy látszott, hogy nincsen a völgyből

semerre kijárás : most aztán a sarokba szorított farkas megfordult és szemközt fogadta üldözőjét.

Ferencz erre vadul felordított örömeiben ; örömditását a visszhang mennydörgéshez hasonlóan adta vissza. Leugrott lováról s vadászkesét markában tartva, rohant a vadállatra.

Ez felborzolta szőrét s meggörbitett háttal, villogó szemekkel várta ellenfelet. Mielőtt azonban megkezdette volna a küzdelmet, az izmos vadász átnyalábolta fivérét s od ültette egy szikla tövébe, fejét alátámasztotta kövekkel, azt a szerencsétlen fejet, mely már véres roncsnál nem volt egyéb s odakiáltotta neki, egész közel hajolva hozzá, a fülébe : Most nézz ide, János ! Hallod-e, most nézz ide !

Erre aztán nekirohant a szörnű vadállatnak. Az *ifjú* egyszerre olyan erőt érzett tagjaiban, melylyel meg tudott volna ingatni egy kősziklát is, melylyel patakkavicsot is összetudott volna morzsolni. A vadállat bele akart valahol harapni, ki akarta vájni fogaival beleit, de az *ifjú* megragadta a torkát, eldobta vadászkesét s markával egyre erősebben szorította, szorította azt. Addig szorította egyenletes szorítással, a míg annak el nem akadt fuldokló lélegzése, a míg annak tökéletesen meg nem állott a szive vérese. Az *ifjú* nevetett, jókedvében csak egyre nevetett, miközben ki nem engedte vasmarkából ellenfele torkát egy pillanatra sem, csak szorította, egyre erősebben szorította azt. Vidámsága azután mind nagyobb fokra hágott, végre egészen magánkívül így kiáltott újra halott testvérenek : Most nézz ide, János ! Látod-e ezt, no mit szölsz hozzá ? Végre teljesen megszűnt az állatnak ellenállása ; kilehelte gonosz páráját, élettelenül terült el a földön. Meg volt fojtva. Megfojtotta pusztá kézzel Ferencz, a kit csak rövidesen *ifjú*nak neveztek.

Ekkor aztán a győzedelmes vadász átkarolta a döglött farkast s oda dobta bátyja holttestének lábaihoz, miközben gyengéden így szólt hozzá : Fogjad, nézd, itt van, edes kis Jánoskám ! Itt van ez a veszett fenevad.

Azután felvette magához a nyeregbe a két holt tetemet,

egyiket a másikra fektetve, keresztbe egymáson és hazafelé indította lovát.

Nevetve és sirva lépett be a kastélyba: úgy nevetett és úgy sírt egyidejűleg, mint a hogyan Gargantua sírhatott és nevetetett Pantagruel születésénél. Diadalmasan ordított s ugrált örömeiben, mikor elbeszélte, hogyan fojtotta meg a vadállatot, s zokogva sírt és őrjöngve tépte szakállát, mikor elmondta, hogyan lelte gyászos végét bátyja.

És később, valahányszor elmondta ezt az esetet, könnyekkel szemében mindig hozzátette: Ha János bátyám legalább azt láthatta volna, hogyan fojtottam meg azt a bestiát, boldogan hagyott volna itt bennünket, abban biztos vagyok.

Ősapám özvegye aztán kis árva fiacskáját úgy nevelte, hogy abban teljesen kihalt a vadász szenvedélyének még a legkisebb csirája is. Sőt úgyszólván ellenszenv fejlődött ki benne ez irányban, a mi aztán apáról fiúra öröklődött. Ezért nem veszek én soha sem részt semmiféle vadászatban.

Az öreg D'Arville marguis ezzel elhallgatott. Egyik hallgatója még ezt kérdezte:

Úgy-e kérem, ez a történet csak mese, hagyomány, legenda, nemde?

Az elbeszélő azonban így felelt:

Esküszöm önöknek, hogy az egész szórul-szóra igaz. Így történt, a hogy én elmondtam önöknek, így történt a valósággal; betűröl-betüre jótállok az egészért.

Egy kis menyecske azután így szólt kellemes csengő hangján:

Mindegy, mindegy, azért mégis csak nagyszerű ha az embernek ilyen nemes szenvedélye van.

GUY DE MAUPASSANT után, francziából

PERNESZY GYULA.

A SHEFFIELDI BAJVIVÁS.

Lord Douglas hogy várába tért,
«Én hős uram — szép Anna kérd —
Terítve hány vad fekszik?»
«Füldöt hamar, langy illatost,
E kard ledöfte végre most
A legutolsó Percyt!»
«Irgalmas Isten! vád ne érjen!
Kardod négy Percyt vert le, férjem!»
«Jer, oly fagyos a szél.
Szép Annám, szót se a halálról!
Arany hajad ma szinte lángol,
Te kis bohó, ne félj!»

«Hollá! elő ti sok
Mihaszna lantosok!
Szájátva mind mit ültök?
Harsogjanak a kürtök!
A síp vadul visitson,
Eget hasitson,
A dob dobogjon,
Zugjon, morogjon,
Zaj, zene zengjen,
Ég s föld belerengjen!
Mindig hevesebb, szilajabb legyen ám!
Douglas ma nevetni, szeretni kíván!»
De ím a víg zajon keresztül
Hangzik egy szörnyü csattanás;
A várkapu is belerendül,
Némává fagy a vigadás.

A vár előtt ott áll egy phantom,
 Egy álomszerű arny-lovag,
 Ajkáról zord, mély siri hangon.
 Így menydörögnek a szavak:
 «Én Percy, Angolország peerje,
 Elhagytam siromat,
 Boszúm, hogy visszakérje
 Megölt fiaimat!
 Halld bajrahívásom!
 A sheffieldi páston
 Állj bajra ki vélem!
 Holnap éjfélén,
 Jelenj meg, jelenj meg, jelenj meg!
 Hallik lord Douglas vad kaczagása:
 «Bátor bajvivó, viszontlátásra!»

A sheffieldi bús fenyéren
 Ködfelhők vonulnak el,
 Földre holdfeny hull fehéren,
 Borzalmas a puszta hely.
 Percy sirja ott áll távol,
 Erdőtől övezve, bent;
 Nyirkos szellő kél a lápról,
 Kevés csillag, néma csend.
 «Holt, erőtlen, néma lenni,
 És legyőzött, ez halál.
 Félelmetlen várlak, Percy.
 Mig az éj hajnalra vál.
 Vén vakand, aludj csak!» Douglas
 Ki az éjbe így rikolt.
 Amde ott a fánál . . . mit látsz?
 Percy, Percy . . . kél a holt.
 Lassan leng a zordon árnyék,
 «El, káprázat! szállj tovább!»
 És az arca? . . . nem láthatja
 Zárt sisakrostélyon át.
 «Szólj sisak, mi van vasadban,

Hús-e még, vagy csonttetem?
 Hah! fejéhez nyúl most halkan,
 Hagyd el! nem, nem nézhetem!»
 Mind közelb jő, mind közelb jő
 A borzalmas rémalak.
 Talpra Douglas, a rettentő
 Erő ellen védd magád!
 «Én Douglas, Anglia peerje,
 Esküszöm im neked itt,
 Esküszöm a csillagos éjre,
 Mindenre, mi üdvezit,
 Esküszöm Annám szőke fejére
 S lovagi szavamra neked:
 Én Douglas, Anglia peerje,
 Megállok és nem remegek!»
 Kapja ijját vad haraggal,
 Czelozza a szellemet;
 De a kézív el se csattan,
 Ketté pattan az ideg.
 Átkozódva rántja kardját
 S kardemelve ront neki
 A félelmes bosszulónak,
 De a rém útját szegi.
 Douglas vállát árny-kezevel
 Megérinti könnyedén,
 Douglas dermed, s halva dől el
 Sheffield puszta fövényen.

Gróf ZICHY GÉZA.*

* Szerző e költeményt Liszt Ferencz számára megzenésítés céljából írta volt, eredetileg német nyelven. Magyarra Vargha Gyula fordította le.

PETŐFI FOGADTATÁSA AZ IRODALOMBAN.

Petőfi nappjai a magyar irodalomban 1842—1849 czim alatt jelent meg egy tömzsi könyv a Petőfi-könyvtár XXIX—XXX. köteteként. Ez a több mint ötszáz lapra terjedő könyv nemcsak a rajongó hódolat műve, melylyel «összeállítója», Endrődi Sándor áldozik a legnagyobb magyar lyrikus cultusának: hanem páratlanul álló, nagy jelentőségű esemény egyszermind a magyar irodalomtudomány történetében is. Mert mi van e kötetben?

1842 május 22-től kezdve, mikor u. i. Petőfi első verse az *Athenæumban* megjelent, — egészen 1849 augusztus 7-ig, mikor a kolozsvári *Szabadság* eleste hírért közli (bár kételkedve, «mert az nagyszerűbb nemzeti csapás lenne», semhogy már hivatalos tudósítást ne kaptak volna felőle) — napról-napra föl van jegyezve benne minden pont, melyen e fényes emberi pálya a közélet nagy nyilvánosságát érintette. Megmondja e könyv: mikor, hol, mi jelent meg Petőfitől s szószerint közli mindazt, mi róla, vagy vele kapcsolatban az említett időhatárok között íratott. Egy nagy jelentőségű évtized irodalmi élete támad fel előttünk, mely rajongva, bosszusan, vagy tanácstalan ámulattal nézi, mint zúg el fölötte a legegényibb, legforradalmibb irodalmi pálya, melyet magyar szellem valaha megfuthatott. Örömmel s köszönettel kell fogadnia e könyvet mindenkinek, ki irodalomtörténeten nem a könyvtári polczok halott nyugalmát érti, hanem az élet szerves eleveenségét, mely az egykori műveket létrehozta. körülzibongta, czivakodott értük s útfélre vetette, vagy féltett zsákmányul magával ragadta.

Használjuk fel e gazdag anyag megjelentét némi tanulságok levonására. Igaz, hogy adatai javarésze eddig sem volt ismeretlen; Petőfi-kutatóink s különösen Ferenczi Zoltán, különféle szempontokból már fel is dolgozták: mindamellett egyfolytában olvasgatva Endrődi könyvének a kort megszólaltató adatait, újra meg újra felbukkannak a már sokszor meghányt-vetett kérdések

s feleletre ösztökélnek. Miért fogadják el első pillantásra némelyek — s nem mindig a legtisztább elmék — a meglepő újat; mint nem bírják átlátni mások — s gyakran a tisztább elmék sem — az új irány valódi érdemét; mi az oka annak, hogy a rendkívüli szellemi értéket felbukkanásakor mindig megdobálják s még rajongói is félszegül értelmezik; mi a része a lángelme zavaros fogadtatásában magának a lángelmének s mi a közönségnek; mennyiben nehezedik rá a történelmiség inertiája s hol nyit rést neki a haladás ösztöne; mi ebben a törvényszerű és végzetes; mi a koré, mi az egyéneké: mindezek a kérdések s más hasonlók, ott kavarnak abban a porfelhőben, melyet a lángelme jötte ver föl, mikor a történelmi élet nyugalma behajtat s a maga, eladdig nyomtalan útján föltarthatlanul végigrobog.

Hogyan fogadta Petőfit a kor, melyben megjelent? S hogyan magyarázandók fogadtatása körülményei?

* * *

Petőfiben a leghajthatatlanabb jellem s a leghajlékonyabb kedély egyesült. Nagymérvű ingerlékenysége, a legparányibb benyomásra, lépten-nyomon megrezdíti lelke hangszerének e két legjellemzőbb idegét s fakaszt belőle változatos, mindig újszerű lyrai hangokat, ha kedély-életéről — s mindig egyféle, mindig kiméretlen, nyers, tekintet nélküli felkiáltást, ha becsületbeli dolgról van szó. Kedélyére ható élményt, benyomást visszhanghúségű költeménnyel viszonz; sértést, egyéniségét korlátozni akaró önkényt tiltó szó nélkül, megtorlatlanul nem hagy. A mily hajladozó, engedelmes híve a kedélyi élet minden szelőlőjének, oly változhatatlanul, oly rendületlenül, oly dictatori módra független a jellemre tartozó dolgokban. Egy kimozdíthatatlan merev sziklaszál a folyvást imbolygó tenger közepén.

S e két sarkalatos tulajdonság, bár jelzőiben ellentétes, lényegileg egy töről fakadt. Mindegyik csak legsajátabb, legkövetkezetesebb s legnagyobb arányú kifejllesztése a maga alaptermészetének: egyikben a kedély, másikban a jellem jelentkezik a maga legetymologikusabb, szószerinti mivoltában. A lelki erők két nagy rendszere: az erkölcsi s az érzelmi, fejlődött itt ki példátlan következetességgel, végtetekig hajtván a maga definitióját. Mindkettőnek végelemzésben arra szorul, illetőleg tágul a definitiója, a mit Petőfi jelleme s kedélyisége ellentétes saját-ságaiként emeltünk ki: egyikben az esetlegeket, átmeneteket nem

ismerő erkölcsi elv egyetlenségére, mely bírál, válogat, kirekeszt, a másikban az érzelmi élet elvtelen változatosságára, melyet rokon szóra bír minden benyomás, mely a maga egységével mitsem törődve, visszahatásaiban önmagát ezerszer is meghazudtolja. A természetességsuperlatívusa s — jobb szó hijján — teketóriátlan végigvitele mindakettő. Lépjen bele e gónialis, szilaj ősember az élet nem természetes társadalmiságába, mely erkölcsiségében ritkán, de érzelmei közlésében mindig elvszerű, mindig válogató; melynek jellemét a megalkuvások kigyóvonala, érzelmi életét az illem, gyanakvás és titkolódzás meredt álarcza hamisítja meg: lépjen közjük s nyüzsgés támad a hangyabolyban. Annál is inkább, mert e páratlan természetesség (hisz azért természetes!) azon módon meg is nyilatkozik. Lényegéhez tartozik az a burkolatlan áttetszőség, az az önmagát gyanutlan naivsággal, kritikátlanul kiszolgáltató abszolút őszinteség, melyet csak a meztelenséghez hasonlíthatni. De a rendkívüli egyéniségnek nem is kell alakoskodnia; nem szorult rá, hogy tisztelt mintákhoz idomuljon; cziczomátlanul közli s bátran közölheti is magát a milyenül Isten teremtette, mindenektől fogva: ő benne nincsen ki vetni való.

Bizonyos, hogy a Petőfi felléptét kísérő hangzavar egyik főokát jelöltük meg a mondottakban. Az ő — hogy úgy mondjam — társadalmon kívüli természetessége nemcsak a negyvenes évek, hanem bármely kor társadalmiságával szemben megütközést keltő jelenség lett volna. S ebben már van valami végzetszerűség, a miért sem a költőt, sem a társadalmat nem okolhatni. Elrendelt törvénynek látszik, hogy a miben a nagy egyéniség igazi újdonsága s igazi értéke rejlik, épen az támaszsa ellene az első s legingerültebb ellenszenvet. Mihelyt a költő szemében tudatossá válik az ellentét megléte (már pedig az mihamarább beáll), a tudatosság mint mindent, ezt az ellentétet is kiélesíti, mert elvszerűvé túlozza s rögzíti azt, a mi eredetileg csak az ösztön közvetlensége volt. Petőfi természetességén is megérzik olykor, hogy már elvé avatattott; bár ő bizonyára számot sem adott magának ez átalakulásról, a minthogy rendszerint fejlődésünk azon elemeit tartjuk legkevésbé számon, melyeket külvélemény nyomása alatt, titkolt önelégültséggel kényszerítettünk rá, mintegy ráloptunk legeredendőbb sajátosságainkra.

Vizsgáljuk egyénisége újdonságát a korra ható s ellenhatást fakasztó nyilatkozásaiban.

Petőfi, ha szabad jó értelemben élnem e durva képpel: hamar kimutatta a foga fehéret. Legelső felszólalása, melyet a maga ügyében tesz a nyilvánosság előtt (1843 jun. 15), kényuraságot, önkényt, szószegést torol meg és utasít vissza. Garay u. i. a *Regelő Pesti Divatlap*ban ígérete ellenére a költő igazi nevével közölt tőle egy verset, holott Petőfi azt álnév alatt kívánta kiadni. Más ember talán simábban intézte volna el a dolgot s nem a nyilvánosság előtt. Petőfi ekkor 20 és fél éves volt, nyomtatásban alig jelent meg 10—11 költeménye; Garay már 31 éves és ismerfő nevű író. De ő nem ismer úgynevezett «tekinteteket»; ki nek van igaza? — ez az egyetlen kérdés, melyet ilyenkor felvet s feleletét a nyilvánosság elé viszi. A jellem-ügy az ő felfogása szerint nem magánügy: a mint ő maga bármely pillanatban hajlandó a maga szeplőtlenségében kiállni a nyilvánosság szeme elé, úgy mástól is megköveteli a teljes, nyilvános számadást, erkölcsi felelősséget. A kiben e tekintetben a legcsekélyebb fogyatkozást, hátsó gondolatot, bujkáló szándékot veszi észre, azzal örökre szakít, lemossa magáról, mint valami szennyfoltot, melynek leváltatásajnálni semmi oka sem lehet. Az udvarias eltitkolás, szemhúnyás nem kenyere; kimondja egész véleményét s elintézetlen ügye soha sincs.

Önkény és szószegés: ezzel vádolja Garayt. S később is rendszerint ezek valamelyike bírja megtorló felszólalásra, bizonyosságául annak, hogy a jellemről való felfogása meghatározó tényezőit e két «jellemtelenség» ellentéteiben kell keresnünk. Gyűlöli az önkényt, mert maga szabadságot, korlátozatlan, teljes megnyilatkozhatást követel és szeret; fölháborodik a szószegésen, mert a jellem lényegét a változatlan szilárdságban látja, mi a megbízhatóság feltétele. «Halálos, irtóztató ellensége mindennek, mi az önkény árnyékát viseli is» (írja 1847-ben egy újabb szerkesztői önkény alkalmából) és «csak characteres, szilárd characterű embernek tud barátja lenni» (mint Aranynak írja ugyanazon évben, a Triumvirátus ügyében «lutheránuskodó» Tompára célozva). Szilárd következetesség minden ember jellemében, melynek szabad megnyilatkozását senki sem korlátozza: elengedhetetlen feltétele minden társas együttélésnek a Petőfi szemében. S ő kiméletlenül taszított ki a maga társaságából mindenkit, kiben e tekintetben hite megingott.

Mindez oly követelmény, mely a tényleges társadalmi alakulatban lépten-nyomon önmaga tagadásába ütközik. Önkény és álság mindennapi jelenség, míg a Petőfi-jellem nemcsak hogy ritka, de alighanem unicum is.

Mert a mondottakon kívül még bizonyos spontánság is van benne, mi azt okozza, hogy véleményével, megbélyegző ítéletével kéretlenül, hivatlanul, kényszerítő szükség nélkül is előhozakodik. Jellemtelenségnek tartaná azt a kiméletes engedékenységet is, mely, ha nem kénytelen vele, elhallgatja a sértő véleményt. Álnokságnak véli nemcsak a szószegést, hanem az elhallgatást is; a nyilatkozást nemcsak szabadnak kívánja, hanem kötelezőnek is tartja. Akármilyen tiszteletreméltó okból, ha becsülésből, ha kiméletességből fojtom is el véleményemet, álnokságot követek el, mert tévedésben hagyom magam felől az illetőt. Már pedig Petőfi mindig a maga hamisítatlan egészében akar mutatkozni s másoktól is ugyanazt követeli, mert szereti tudni, hányadán van velök.

Igy, mikor azt a «hazugságot, alávaló hazugságot» utasítja vissza (*Pesti Divatlap*, 1846 ápr. 9), mintha *Tigris és Hiéna* cz. darabját a színházi bizottság, bukástól féltvén, elvetette volna, holott csak a Szigligetié kedvéért odázták el előadását, — nem éri be e méltánytalanság megbélyegzésével s annak kijentésével, hogy «ha mindezek megegyeznek a színházi igazsággal: az övével ugyan nem». Nem; a mit más talán opportunusan magába fojtott volna, ő Szigligetin is vág egyet. Világosan ő rá czéloz u. i., mikor azt mondja, hogy ezentúl messziről el fogja kerülni azon intézetet (a Nemzetit), hol csak egy pár kegyenczet látnak szívesen s «hol csak a vagabundus virtuózok becsültetnek».

Igy mond már akkor megjelent *Úti leveleiben* (a VIII. számban, melyet 1847 jún. 25-ről keltez), nagyon lesújtó, bár a fölvetett szempontból kétségtelenül helytálló, csakhogy kiméletlenül odavetett ítéletet Kisfaludy Károlyról. Ilyen kijelentésekkel vezeti be: «Látszik is verseiből, hogy nem mindennapi fájdalmak között szülte szegény. Bizony kár volt kínlódnia szegénynek. Rá sem sok anyai szeretetet pazarolt a múzsa, szegényre». Ezek után hiába jelenti ki, hogy «tisztelet a pietásokat», sokan éppen a kegyeletsértésben találták bűnösnek. (A *Hazánkban* jelent meg, 1847 szeptember 23.) A *Honderű* nem is késett e «gyermekes paczkázásokat» közölni (1847 okt. 12.) s jegyzetekkel kíséрни. Hibáztatja a *Hazánk* szerkesztőjét, «hogy ily handabandázásokat ki mer nyomatni. Mi lesz irodalmunkból, — úgymond — ha frók ily hangon kezdenek ordítani — hetvenkedni — lármázni . . . ily hangon . . . még kocsisok sem szoktak cselédszobáikban nyelveskedni . . . Ezen észrevételeket . . . tenni kötelességünkben állt. Tán a hetvenkedő P. úr valahára megjőzanodik».

Ebbe a kategóriába tartozik Vörösmarty elleni fellépése is. Költeményében — minden higgadt mérlegelés szerint — méltatlanul támadta meg a *Szózat* szerzőjét, a miért politikai józan belátásból a kormánynyal szavazott. De ő meg volt győződve róla, hogy Vörösmarty ezáltal egész hazafias költői multjával ellenkezésbe jutott: vagyis azt a bizonyos «characterbeli szilárd-ságot» látta benne megfogyatkozni. Őszintén tisztelte, szerette Vörösmartyt; nyilatkozásra semmi sem kényszerítette; elhallgathatta volna véleményét, vagy megelégedhetett volna azzal, hogy szóbelileg közli (s közölte is előbb) vele. De nem; neki azt nyilvánosság elé kellett vinnie (*Életképek*, 1848 aug. 27) és pedig egy lendületes, szép költemény formájában, melyet válaszában maga Vörösmarty is «csinos versezet»-nek mond. Ez is az ő «igazsága» szerint való. S a *Honderű*, ha még ekkor él vala (április 1-én szünt meg), újjonghatott volna jóslata beteljesültén; mert még 1845 július 29.-i számában Petőfi «paczkázásain» felháborodva, ezt írta volt: «remélhetni, hogy majd Vörösmartyn végzeni». Vörösmarty válasza, bármily higgadt s nemes hangú volt is különben, Petőfit sértő, ingerlő megjegyzések nélkül nem történhetett meg. S be kell látnunk, hogy a mi vágás van benne, az Petőfit a legérzékenyebb oldalán érte: azzal gyanúsítja, hogy eddig sem volt őszinte tisztelője s hogy versében, a kegyelet színe alatt, rosszul palástolt szánakozással szól róla. Petőfi nem őszinte! Petőfi palástol el valamit! Ez a gyanúsítás csakugyan «bunkósbót» lehetett neki: válaszában u. i. annak minősíti. De még ekkor sem, válasza határozott túlzásai ellenére sem veszíti el rokonszenvünket, mert egész levelén a legszeplőtelenebb lelki tisztaság s jóhiszemű meggyőződés melegét érezzük. Van azonban a vége felé egy részlete, mely világosan érezteti, hogy ha kell, kész minden további megfontolás nélkül szakítani Vörösmartyval is. Elismeri, úgymond, Vörösmarty epigrammjára célozva, hogy bírónak még kicsiny, «ha azon érdemes táblabírói hiszemben él Vörösmarty is, hogy mindaddig kicsiny az ember bírónak, míg nagy hasa nincs». Így csak azokkal szokott beszélni s majdnem azt mondhatni, «paczkázni», a kikkel már szakított is, a kikkel tovább nem törődik (mint pl. Szeberényivel, a kinek — «annak a pápai hánykolódó ficzkónak» — csak úgy csillag alatti jegyzetben izenget). Föl is veti a szakítás lehetőségét, de nem retten vissza tőle s itt mondja ki a nevezetes szavakat: «Én magammal akarok békében élni, nem a világgal».

Ugyanez ügyből kifolyólag szakított Jókaival is, kinek az *Életképekben* (1848 szeptember 10) ötrendbeli «impertinentiáját» mutatja ki.

Az a kiméletlenség, melylyel a sajnálkozás minden jele nélkül, bármely pillanatban kész, ha meggyőződése úgy dictálja, ketté vágni a legmelegebb viszony szálait is, s a mely egyszersmind önmagával szemben is kiméletlenség: egyik sajtáságos vonása e már-már romantikus jellem-cultusnak. S részben ez a tulajdonsága magyarázza meg köztársasági hajlamait is. A zsarnokság az ő vörösosztója; a zsarnokság megtestesítőit pedig a királyokban látja s így szabadulást csak a királyok romlásától, a köztársaságtól remélhet. Másrészt köztudomású, hogy már Montesquieu elmélete az erényt teszi meg a köztársasági államforma lételvén, melylyel áll és bukik a köztársaság, s a francia forradalom hősei valóban a kérlelhetetlenül következetes jellem allure-eivel poseolnak. Petőfiben tagadhatatlanul gyökeres, veleszületett lelki alkat az az abszolút jellemesség, de későbbi formájában, kivált mikor politikai szereplése kezdődik, lehetetlen föl nem ismerni rajta bizonyos forradalom- s köztársaságelméleti hatásokat, melyek az addig spontán, ösztönszerű lelki tulajdont elvé avatják s az addigi természetes lelki szükségletből cultust teremtenek.

Mind e jól ismert példákkal s értelmezésükkel csak azt czéloztam, hogy emlékeztessem az olvasót Petőfi lelki szerkezetének e jellembeli főszlopára s annak egy-két feltűnő, a közönségestől nagyon egyénileg elütő tulajdonságára. Mert fogadtatásában, mint a felhozott példákban is kitetszik, ennek is rendkívül nagy része van. Hiszen ez a jellemesség, ha csak egyszerű becsületesség lett volna, nem lesz vala új jelenség a magyar közéletben. Ujszerűségét éppen az a teketóriátlan, conventiókkal, hagyomány-nyal, kegyelettel, társadalmi s egyéni érzékenységgel mit sem törődő kiméletlenség adja meg, melylyel kéretlenül is nyilatkozik s melylyel a becsületbeli kérdést személyes ügyből a nyilvánosság elé tartozó közügygyé lépteti elő.

Ez az a törzs, mely táplálja s tartja a költő lelki életének minden ágát, gyümölcsét. Ez borult lángba, mikor saját előadása szerint, híret vevén a februári forradalom kitörésének, egy darabig megdőbbsent elragadtatással állott, mint «egy égő lángoszlop». Ez az a tölgyfa, melynek «méltóságos derekát» meg nem görbítheti semmi erőszak. Ez zúgatja lombkoronáját a forradalom viharában. De egyszersmind ez a feltétlen egyenes-ség, nyíltság, ez a meztelen szilárdság a lelke minden, még

legpiczinyebb költeményének is; ez az a láthatatlan tengely, mely érzelmi életének költészetté jegecedését oly természetesen áttekinthetővé, oly kristály tökéletességűvé szabályozza.

* * *

Jellembeli különössége olyannyira áthatja költészetét is, hogy annak a nélkül is szembeötlő ujdonságát még rikítóbban s még ingerlőbben színezte a meglepett közvélemény szemében. Kedélyélete rendkívüli hajlékonyságát már kiemeltem. Költészetében e tulajdonság a lyrai themák minden addiginál nagyobb gazdagságát s változatosságát jelenti. Kész botránykő a conservatív közönségnek, mely sohasem nézi jó szemmel a költészet korlátainak kijebbb tolását s minden új thema-kört (Petőfi esetében az egyéni, sőt személyes élet actualitásait) aljasnak ítél a költészetnek egy korábbi gyakorlat által szentesített s mintegy megnemesített tárgyaihoz képest. Ehhez járul Petőfi imént fejtegetett jellembeli eredetisége, mely a költészetben a kifejezés őszinteségét jelenti; a kifejezését, mely ő nála nem arra való, hogy leplezze az érzelmi élet némely tájait, másokat szépítsen és felmagasztaljon: hanem hogy válogatás nélkül rendelkezésére álljon minden fölbuzogni vágyó érzelemnek. Célunkhoz képest — nem lyrája lévén e vizsgálódások tárgya — elégedjünk meg ezek futólagos előrebocsátásával.

A mi most már költészete félszeg fogadtatását illeti, a tények meglepő magyarázattal szolgálnak: Petőfi maga vezette félre, akaratlanul is, az ítélkező közvéleményt.

Költészete ugyanis, minden várakozás ellenére, kezdetben nem volt hű kifejezője költője egyéniségének. Még ha a 19—20 éves ifjú ajkáról époly tisztasággal szólhatott volna is, mint később, három-négy év múlva: még akkor is szült volna némi visszatetszést ez a költészet, mert hiszen gyökeresen ellenkezett az uralkodó irodalmi divattal. Annál inkább megbotránkoztatta korát azon dévaj túlzásaiban, melyeken át az ő igazi természete még meghamisítva jelentkezik. Ne ütközzünk meg fölöttébb azon az ellentmondáson, mely egy épen őszinteségével kiváló egyéniség első lyrai jelentkezéseiben magát az őszinteséget kevesli. Általában az ifjúkori lyrai kísérletekben, bármennyire bennök van már az eljövendő nagyság csirája, sohasem nyilatkozik híven az új költő-egyéniiség. Nemcsak a még okvetlenül erős korábbi hatások homályosítják el; torzítja, szinte szándékosan torzítja magamagát is, mert kiforratlansága ellenére is valami fictiv megállá-

podottságban akar bemutatkozni. Egy költő-typust színez ki képzeletében s ahhoz igyekszik hasonlítani. Úgy tesz, mintha ő már az volna, a mi szeretne lenni. Minden emberben megvan s legtöbbször holtan napjáig meg is marad bizonyos tulajdonság, melyet egyéniségi viszketegnek nevezhetnénk. Megvan s ifjúkorukban talán még erősebben, azon nagyra hivatott tehetségekben is, kik nemsokára csakugyan külön egyéniséggé forrják ki magukat. Akkor aztán el is hajítják gyermekkori egyén-álarczukat. De pályafutásuk kezdetén talán ők mondhatnák el magukról legigazabban Pascal szavait: «Nem elégszünk meg a bennünk s tulajdon lényünkben adva lévő étellel: egy elképzelt életet szeretnénk élni mások gondolatában s e végből a látszatot erőltetjük. Szüntelenül e képzeletbeli lény szépítgetésére s megörökítésére iparkodunk s elhanyagoljuk az igazit.» Ilyenformán jár el a még szinte gyermek Petőfi is. S ez a naiv odaadással színlelt költő-typus, ez a magától Petőfítől inaugurált ál-Petőfi lesz, a már tisztázott jellembeli sajátságok mellett, a közvélemény másik botrányköve.

Korábbi évei nagyszámú bordalai s a többiben is egy-egy könnyűvérű odavetés tévesztette meg a jámborabb, nagyképűbb s rövidlátó olvasókat. Egy könnyelmű, csavargó, dorbézoló, léha, betyáros, komédiás-költő képzetét merítették e dalokból, újabb torzítással hamisítva meg a kedélyes, gondatlan, kedves könnyelműségű typust, a milyenül a gyermek Petőfi akart mutatkozni. Hogy ő benne ez nem volt «hazugság», hanem csak bizonyos tényleg meglevő vonások túlzott kiemelése, mi már nagyon jól tudjuk. Tulajdon egyéniségét adta már itt is, de kissé kötekedőleg épen azon oldalát festve rikítóbb színekkel, melyben legélesebben különbözött az azelőtti ünnepélyes, méltóságos költő-ideáltól. Az egymást felváltó irodalmi korok ellenkezései mindig azért oly mérgesek, mert túlzott és színlelt s mindkét részről elstylizált típusokat állítanak szembe egymással. Nem Vörösmartyt és Petőfít, kik az igazi nagy lelkek megértő kézfogásával üdvözlik egymást; nem a Vörösmarty-féle felmagasztosult, templomi ihletet állítják szembe Petőfi végtelenül egyénibb s a gazdag természet sokszerűségét visszhangozó lyrájával, mert hiszen az mind a kettő egyazon Isten sugallata: hanem az utánzóktól élettelenül stylizált Vörösmartyt (s Kölcseyt) és a kiforratlanságában önmagát fictiv típusul előlegező s a megbotrányozóktól még azon túl is torzított Petőfít: a pöffeteg dagályt az útszéli keresetlenséggel, a salont a betyársággal. a mik már valóban

szélső ellentétek. Valljuk meg, hogy Petőfi majdnem olyanul igyekezett mutatkozni eleinte (leszámítva a nagy tehetség okvetlenül meglátszó nyomait), a milyenül csakhamar az alsórendűek egész serege utánozta. Elcsépelet régi — s túlzottan előlegezett fictiv új: ez a kettő állott szemben akkor is s áll szemben mindenkor az egymást felváltó irodalmi korok surlódó pontjain. Nem Vörösmarty és Petőfi, hanem . . . Császár Ferencz és Lisznyay Kálmán.

Növeli a megértés nehézségeit az ítékezésben való bizonyos türelmetlenség is. A közönség minden meglepő új jelenség nyomán végleges helyzetváltozást gyanít; nem győzi bevárni a megnyilatkozások hosszabb sorát, mely csak a maga egészében szolgálhat alapjául a maradandó ítéletnek, igazi fontosságában vagy jelentéktelenségében mutatva majd az egyes megnyilatkozást. Olvas egy kedélyesen léhaskodó bordalt, mely majd a költő egész munkásságában szinte számon kívül fog esni: s ő ez egy darab után íté, mintha abban már az új irány végleges, változhatatlan lenyomatát látná. Ez a minden újban bevégzett s az azelőttit végkép megsemmisítő fordulatot gyanító rémlátás okozza, hogy a közönség átlaga mindig megijed az újtól, mely — később visszahúzódó — túlzásokkal s torz kinövésekkel szokott beköszönteni.

Mumust színlel a költő, tüzet kiált a közönség s jön az újat mindig legkorábban fölkapó üzletember, az atyai pártfogó, a szegény fiatal embernek kenyeret adó, a reclamhoz értő, a propagáló . . . Vahot Imre. Vahot szinte kezére járt a fonák vélekedésre erőnek erejével hajlandó elfogultságnak. Tudjuk, hogy azon verseit adta ki különös előszeretettel, melyek leginkább kihívták a jámbor ósdiság megbotránkozását; azokat, melyek az említett fictiv typust voltak hivatva megismertetni. Nyilvánvaló, hogy legalább eleinte, hatott is reá ez irányban. «A mi jó bened volt, majd mind elrontotta, Ő általa lettél Tenmagad bolondja» mondja Petőfinek Szemere Miklós egy satyrikus költeménye (1845 aug. 26.). Petőfi büszkeségét, önérzetét, mi sokakat leginkább bosszantott, a nyilvánosság előtt is élesztette. Petőfi gömöri leveléhez (1845 jun. 19.), melyben a közönség szeretetével dicsekszik s közli, mennyire várják arczképét a gömöriek, Vahot jegyzetet csatol a *Pesti Divatlapban*: «No hiszen, még csak most fogják mondani kislelkü irigyeid, hogy elbizott vagy. Jól teszed, barátom, légy büszke, neked erre több jogod van, mint milliónnak. Légy büszke s vesd meg a törpéket és gazokat.»

Vahot érdemeit kicsinyelni nem szabad ugyan, de bizonyos, hogy Petőfi hangos, reclusos fölkapásában üzleti érdek s élelmes hiúság is vezette. Tulajdon lapjában helyt adott ebbeli érdemeit czirógató soroknak. A *Pesti Divatlap* 1845 október 2 i számában Szeverin többek közt így ír: «Vahot Imre barátom őt a legtisztább hazafiúi érdekből s a homályban rejtőző fényes talentumnak kellő kitüntetése tekintetéből, a vándor színészi élet nyomorai közül kiragadta, a fővárosi élet nagyobbszerű színpadára lépteté s mint napról napra emelkedő nagy tehetséget, ereje szerint szellemileg, anyagilag pártolá s még most is évenkénti jó fizetésben részesíti s nagyobb munkáit is kiadja.» Petőfi azok közé tartozott, — kivel rokonszenvesen vagy gyűlöletből — de okvetlenül foglalkozni kellett mindenkinek, a kinek bármi csekély köze volt az irodalomhoz. Foglalkoztak is vele; s ez azt jelentette, hogy foglalkozniok kellett a Vahot lapjával is, mert Petőfi ekkor még csak abba dolgozott. Ez Vahotnak jó volt, de ártott Petőfinek a pártfogójával nem rokonszenvező egyesek s a lapjával versengő többi folyóiratok véleményében.

Költő, közönség és szerkesztő közös erővel teremtettek meg ilyenformán egy ál-Petőfit, a ki miatt sokan, sokáig nem vették észre az igazit: mert az első, elhamarkodott ítélet bizonyos konok inertióval fekszi meg még későbbi korok fölfogását is.

Barátai s ellenségei egyaránt azt az ál-Petőfit látták, szerették, gyűlölték benne, miről a hozzá intézett s nyomtatásban megjelent versek s a *Helység kalapácsát* követő jó- és rosszindulatú kritikák világosan tanuskodnak.

A 44—45-ben hozzá írt versek s költői levelek csak a jeles borivót magasztalják benne. Kerényi (1844 aug. 3.) «pogány Anakreon» nak szólítja, «Ki még az égben is, kemény dolog! Csak bort s szerelmet énekelni fog.» Egy hónap mulva következő Tompa *Bártfai levele*: még egyszer se látta Petőfit, de elég volt olvasnia víg szeszélyű bordalait s czimborájának szánta; «vízgyűlölő jóbarát»-nak szólítja. A Sujánszky versének (okt. 19.) az a veleje, hogy bár Petőfinek «bortul ázik minden éneke», nem baj, hisz ő a hazáért iszik. «Hé bort fiúk és dalt!» az alapmotivuma Emődi versének (1845 ápr. 10.). A Szeberényi (1845 ápr. 18-án jelent meg, de még 1844 okt.-ben kelt) a borhiányban szenvedő Vág völgyéből irigykedik Petőfire, ki Pesten a borok különböző fajtát élvezheti; ő ott eleped a borért s ha meghal, ürítsenek — úgymond — sírja felett néhány poharat s énekeljék el Petőfi bordalait, kit «a bor vén istene áldjon meg».

Hanem aztán valóságos tárháza az ál-Petőfi jellemvonásainak a Lisznyay verse (1845 jul. 3.), melyhez Vahot a következő szentesítő jegyzetet függesztette: «Itt fölötte híven van festve geniális barátunk szellemi arczképe.» Pedig e pattogó versek komázó modora csak a léha vagy regényes vonásokat szedi össze. A közlegénynek maradt bakkancsos, az apjával meghasonlott vándorszínész, a borzashajú tüzes szerelmes, a borivó népbarát és hazafi: ez a Vahottól szentesített Petőfi-arczkép. Örömmel szentesíthette, mert ő is ki van szerkesztve benne: «Méltó társa voltál Vahot Imrének, az igazi magyar élet hívének.» Ez a költemény különben classikus indokolással bátorítja Petőfit a borivásra: «Érdekében áll a honnak, hogy igyál.» Nos hát még nyomorúsága éveiből sincs adatunk, mely azt bizonyítaná, hogy kelletténél jobban kedvelte volna a bort. S ha mégis legőszintébb tisztelői és barátai is a borivó czimborát verselik meg, ez csak azt jelenti, hogy ők is ugyanazon fictióban tetszelegnek, melyre elég megtévesztő adattal szolgáltak a kezdő Petőfi versbeli túlzásai. Hasonlítani kívánnak, még vélt léhaságaiban is, a különös, új költői egyéniséghez. A borivás mint lyrai thema tetszik nekik, de úgy tesznek, mintha a boriváson kívül más költői érdemet el sem tudnának képzelni.

Nincs mit csodálkozni tehát, ha az újat a nélkül is rossz szemmel néző csökönyösség készpénznek veszi a barátoktól is hitelesített fictiót s más (irodalmi, izlésbeli) okokból származó ellenszenvét e készen kapott erkölcsi bélyegzővel szereli föl. Így a *Pesti Hírlap* 1844. ápr. 22-i száma egy «fokoskorbeli» dorbézolást leplez le, melynek a napokban egy «historiai nevezetességre vergődött kávéház» volt a színhelye. Világos a célzás a Pilvaxra s Petőfi társaságára. Petőfi nyilatkozatából (aug. 5., *Pesti Divatlap*) kiderül, hogy az egész hír csak túlzó s rosszindulatú kikürtölése egy kedélyes, barátságos szórakozásnak. Egy álnevű író meg (Dardanus) egy úti levélben ejti szerét, hogy a káromkodás miatt vágjon rajta egyet (*Életk.*, 1844 decz. 11.): Kocsisa, az úti levél szerint, a rossz út miatt elkáromkodta magát. «Az angyalát!» e cifra szó igen ismeretesen hangzott fülembé. «Az angyalát! az angyalát!» mormogám magamban; hol hallottam e szót? így töprenkedtem s figyelmem az út bajaitól elfordult. Úgy van: némely tehetségdús fiatal költőink verseiben fordul elő e cifra szó» s arról elmélkedik tovább, hogy némelyek az efféle nevetlen durvaságokban látják a genialitás jeleit. Neki szólt aztán Petőfi ismert szép költeménye: *A ter-*

mészet valvirága (1844 decz. 29.). Tehát már nyomtatásban terjed a híre, hogy Petőfi dorbézol — s káromkodik. Rosszindulatú kritikusi később is szinte következetesen a nevelés hiányát vetik szemére s a *Honderü* még 1847-ben is (jul. 13.) «betyárizmus»-ról beszél. Bosszantotta ellenfeleit a sok verses dicsőtítés is. A *Honderü* föl is vetette a kérdést (1845 jun. 10.), mi lehet az oka, hogy míg a *Szózat* költőjét csak ritka ünnepélyes alkalmakkor dicsőítik, Petőfihez csak úgy özönlenek a magasztaló versek. Abban állapodott meg, hogy alighanem a bor lelkesíti őket ebben az irányban.

A *Helység kalapácsának* az egykorú kritikában való példátlan félreértését is csak az ál-Petőfi rossz hírének tulajdoníthatni. S hogy kritikai nyilatkozatokban ily megfoghatatlan vakságot már korábban nem találunk, annak csak az a magyarázata, hogy ez volt Petőfinek első önállóan megjelent eredeti műve (1844 okt. 27-én jelent meg) s itt nyílt először alkalom az «alaposabb» véleménymondásra.

Bámulatos, mint nem vették észre a költemény paródia jellegét! Poór Jenő írt róla először (*Hírnök*, 1844 nov. 19.). Ha — úgymond — nem venné észre benne a hősköltemény bizonyos részeit — exordium, propositio, narratio, invocatio, stb. — joggal mondhatná, hogy a «hősköltemény» szó gúnykényt használtatott. Poór komolyan hiszi, hogy Petőfi szemében ez az igazi hősköltemény, hogy neki a széles tenyerű Fejenagy ugyanaz, a mi Vörösmartynak Árpád volt; sajnálja azokat, kik majd könyvkereskedőjüktől hőskölteményt kérnek s a *Helység kalapácsát* kapják. Nádaskay (*Honderü*, 1844 decz. 21.) épen a *Helység kalapácsával* bizonyítja, hogy Petőfi a nemesebb értelemben vett népköltészetből «a pórias verselés alatt régióiba kezd mindinkább alásülyedezni»; úgy véli, a pórias tárgyat magáért a tárgyért választotta, de akkor elvárná tőle, hogy legalább «humordús» előadással kellemesen mulattasson. Úgy képzeli, mintha Petőfi itt is «népköltészetet» akarna üzni s valami végzetes ízléstelenség folytán ilyennek tartaná az igazi népköltészetet. Természetes, hogy ízlése nemesbítését ajánlja neki. Császár Ferencz szerint (1845 szept. 6. *Irodalmi Or*) «különös zagyvaléka ez a legaljasabb póriasságoknak és néhol a legszebb, legtisztább költői képeknek». Felfogására jellemző, hogy a valószínűség szempontját is felveti: nem hiszi, hogy Bagarja uram, a csizmadia, mondhasson ilyet: «Az enyészet gyászlobogója leng a szomorú csatatéren.» Hát ha itt sem vette észre a paródiát, akkor valóban keveset tarthatott

Petőfi felől! Még két év múlva sem nyílt fel a szemük. 1846 okt. 27-én a nagyképű Zerffi nyilatkozik róla a *Honderüben*, a szerkesztő szerint «művelt tollból fakadó lelkes levelei» egyikében: «Verekedés közben káromkodnak — s ez az egész. E verekedések leírásai nem történnek gúnyélű mosolylyal, hanem az aljasság gúnykaczajával, mely az emberiség elfajultságán még gyönyörködni látszik. A költő, ki irataiban miként vigyorgó Faun jelen meg előttünk, nem igényelheti részvétünket.» Ez is a «mélyebb műveltség» hiányát emlegeti!

Volt, a ki, bár csak hírből ismerte a költeményt, az általános elitélő felfogás szellemében gúnyolja ki. Szemere Miklós ismeretes gúnyversének (*Az aqteleki barlangban, Honderü, 1845 szept. 2.*) negyedik versszaka így szól (Petőfit beszélgeti):

Tudd meg! tollamból jött világra
A *Helység kalapácsa* is,
Édesdeden röhögnek rajta,
Ha hallják: Jankó és Maris» stb.

Érdekes, hogy még 21 év múlva is, akkori dicsérő nyilatkozatából is kitetszik a felfogás némi ferdesége. Pajor Istvánhoz írt levelében u. i., melyben azt is megvallja, hogy az idézett gúnyvers írásakor még nem olvasta a költeményt, (l. *Irod. Tört. Közl.* 1891:327—330), azt mondja róla, hogy igen jól választott versformája van, a komikum se volna rossz benne, de a meséje silány. Ugyanitt azt állítja, hogy gúnyversét Vörösmarty tekintélyére támaszkodva írta, ki Petőfi költeményét «nagyon rossznak» mondta. Ha ez igaz, úgy Vörösmarty is az általános tévhit részese.

«Tehetség, de neveletlen, s aljas ízlésű vad ficzkó» — körülbelől így foglalhatnók össze az idézett kritikusok véleményét Petőfiről; mert csak olyan embertől telhetett ki, a mit kritikusai tulajdonítottak neki, hogy tudniillik a *Helység kalapácsát*, úgy a mint van, komolyan s a maga költői modorában írta legyen. Íme, az ál-Petőfi, tovább torzítva a nagyképű s rövidlátó kritika szemüvegén át.

Úgy látszik azonban, mintha a barátságos reklám sem lett volna tisztában a «hősköltemény» paródia jellegével. Az *Életképek* (1844 nov. 20.) így ajánlja: «Az olvasó az élethű s költői szeszélyes leírásokban bő élvezetet találанд; fűszerét teszik e tréfás hőskölteménynek a szerző sajtáságos előadása s nyelve, mik az olvasó előtt szinte ismereteseek». Tehát egyenesen Petőfi szokott, jól ismert modorát fedezi fel e «sajtáságos előadás-

ban és nyelvben»; a leírások értékét önmagukban látja s nem abban, hogy egy bizonyos epikus modort pellengéreznek ki. A kedvező vélemény sem mindig a megértés jele!

Talán Toldy Ferencz volt az első, a ki helyesen ítélte meg (1845 márcz. 4.): «Az érdek nem a tárgyban, hanem a formában van: az ironia játzsza itt szerepét...: az affectált pathos contrastban a kisszerű tárgygyal.»

Ily értetlen fogadtatásban részesült tehát a kitünő paródia, mely a mi szemünkben napnál világosabban s a tréfás ironia játékán át minden positiv programnál érthetőbben árulja el költője egyik nagy jelentőségét: a nagyhangú, modoros irodalmiságnak a kiirtását. Szemük előtt a világos betű, de alig van egy is, a ki el tudná olvasni. Ironiája fejlődésbeli ellentétekre utal, reactio-jellege világos: de megítélésében senkinek sem jut eszébe a történeti szempont; önmagáért (tárgy, modor) s nem jelentéséért kedvelik és kárhoztatják. Mindjárt rátérünk annak a megállapítására, hogy mennyiben hibás Petőfivel szemben maga a kritika. De hogy végelemzésben maga az álszínben mutatkozó, kiforratlan Petőfi vezette félre az ítélkezést s az együgyű kritika csak lépre ment, a mondottak után, azt hiszem, szintén kétségtelen.

*

Petőfi egész életében hiányzott a nagyobb arányú kritikai értékelés. Sokat írtak, még többet irkáltak róla; mondtak néhány igen okos szót is, de talán az egy Eötvösön kívül, a ki pedig nem is kritikát akart írni, alig találtak el a kérdés velejét. A szó igazi értelmében vett kritika 1854-ig (Gyulai Pálig) nem is jelent meg róla. Eötvös segítségével majd rávilágítunk e fonák helyzet okaira; most egyelőre lássuk, mit állapított meg Petőfiről, életében, a kritika.

A kedvezőtlen bírálatok száma aránylag kevesebb, mint az elismerőké, de inkább amazok lépnek fel a kritika poseával, míg az utóbbiak csoportja inkább csak egyes dicsérő nyilatkozatokból s nem indokolt rajongó magasztalásokból áll ki s a komolyabb kritikai méltányolás igen ritka.

Az elítélő, de tárgyilagosságot s aesthetikai alapvetést szenvedő kritikák közül négy emelkedik ki: a Nádaskayé (*Honderű*, 1844 decz. 21.), a Császár Ferenczé (*Irodalmi ör.*, 1845 aug. 16. és szept. 6.) a Zerffié (*Honderű*, 1846 szept. 22-től kezdve több számban) s a Greguss Ágosté (*Futár*, 1847 aug. 12.). Valamennyi, a mint az már ilyenkor szokás, többé-

kevésbé elismeri Petőfiben a nagy tehetséget, de a helyett, hogy annak látható jeleit mutogatná, inkább csak eltévelyedéseit ostromozza. Sommásan fogjuk szemügyre venni e kritikákat, mert hisz nagyjában ugyanazt mondják. De izelítőül szerzőik névgyével hadd mutassunk be egy-két különöséget.

Császár Ferencz pl. nem érti, miért magasztalják úgy a *Megy a juhász-t*, Petőfi «silány darabjainak ezen legsilányabbját», melyről ő ki tudná mutatni (de nem mutatja ki), hogy «a sületlenségek non plus ultrája». Ugyancsak ő itéli el a *János vitéz* mesebeli geographiáját, mert félrevezeti a tudatlan népet. Zerffi is, kinek kritikája aesthetikai hókusz-pókuszok ködébe burkolja nagyképű, mondvacsinált kifogásait, ki korlátoltságát mélységnek, megértésbeli impotentiáját nyugati finnyásságnak tettei, Zerffi Petőfi verseiben a «benső kerekdedséget» nélkülözi! s Kisfaludy népdalait gyöngédebbnek, behizelgőbbnek tartja az övéinél. Gregussnak, ki kritikáját egy korábbi magasztaló vers után írta, sajnálatos tévedésében is talán a legnagyobb tévedése, hogy Petőfi leíró költeményeit (az *Alföldet!*) itéli el: «Miért erőlteti magát Petőfi úr szép leírásokban? Ez neki gyöngye oldala.»

De hagyján. Ez egész kritikai hadjárat, mely oly nagy garral hetvenkedett, mindössze is két vád hangoztatására zsugorodik a közelebbi vizsgálat szemében. (Harmadik közös vádjuk, a pajtáskodás, nem tartozik ide.) Az egyik vád az, hogy túlságosan sokat foglalkozik magával; a másik, hogy egyszerű és népies akarván lenni, gyakran lesz prózai, pórias, durva, aljas.

Az első vád, szabatosabban fogalmazva, azt jelenti, hogy Petőfi lyrája személyes lyra. S a mi szemünkben ez rendkívüli fontossága, s az irodalomtörténetben igazi nagy újdonsága. Ő egy több mint félszázados lyra-fejlődés után jött, s előtte, csak legfőbb tyusaira osztályozva, kétféle lyra volt. Az egyik általános, személytelen jellegű, mely, úgy mondhatni: erkölcsi érzelmeket szólaltat meg sententiás, tételes modorban (Berssenyi); a másik, melyet egyéninek neveznék, bizonyos állandó, az illető költőt különösen jellemző kedélyt, egyéni lelkiállapotot fejez ki: Dayka halálvágya, Kölcsey tárgyaltan sóvárgása, Vörösmarty főlséges ihletettsége (mint lyrai thema, kifejezendő lelki állapot), Bajza mélabús lágysága - - tartoznak ebbe a csoportba. Különbözik ettől a személyesnek, vagy élményinek nevezhető lyra, melynek Petőfi előtt csak az egy Csokonai volt — de még csak kezdetleges — képviselője. Ez a lyrai fajta a csupán egyénitől abban különbözik, hogy a benne kifejezésre jutó érzelmi állapotok a

költő személyi életének actualitásaihoz fűződnek; tehát nem elvont (bár egyénileg jellemző) lelkiállapotokat, hanem érzelmi eseményeket közöl, személyi, élményi megköötöttséggel. Csokonai mellett s utána csak szórványos példáit találjuk ennek a lyrai fajtának, mely Petőfi érkeztével virul ki a maga teljes, a világ-irodalomban is párját ritkító nagy gazdagságában. Ha tehát ezt a vádat nem vád gyanánt, rosszaló szándékkal, hanem tételül formulázták volna akkor egy irodalomtörténeti igazságot mondtak volna ki. Méltó a följegyzésre, hogy ezt az igazságot volt, a ki aránylag igen korán megérezte, ha nem formulázta is annak rendje szerint. Garay *Regélő Pesti Divatlapjának* 1844 jan. 11-iki számából közöl Endrődi könyve néhány, «E.» aláírással megjelent sort, melyekben Petőfiről többek közt ez mondatik: «úgy tetszik, hogy akár az örömet jó humorral, ... akár a szenvedést győzi fájdalommal; szóval neki oly életének kell lenni, hol közel van hozzá minden költői anyag, s nem kell zaklatni a phantasiát képekért s érzésekért». A költő élete, mint lyrai forrás: ez a személyi, élményi lyra. Adjuk meg Vahotnak is az igazat, mert ő volt az, ki a kritikusok vádját e szavakkal háritotta el: «Némelyek azon észrevétele, miszerint Petőfi igen sokat ír magáról, legkisebb nyomatékkal sem bír, sőt csak dicséretére válik a költőnek, mert a lyrai költészetben az egyéniség, a személyesség (subjectivitas) érdekes költői feltüntetése a legszébb, de egyszersmind a legnehezebb feladatok közé tartozik.» (*Pesti Divatlap*, 1844 nov. 10.).

A másik vád meg a modorra, kifejezésre vonatkozik, mi talán még hathatósabban ingerelte támadóit, mint az előbbi. S valóban itt van Petőfi költészetének fejlődésbeli másik nagy fontossága. A pathetikus, fellengős, chablonos, kényes, mesterkéltné költői nyelvet, ezt az egészen elirodalmiasodott, álarczszerűvé stylizálódott, élettelen költői nyelvet, a természetes, mindennapi magyar beszéddel, az élet valóságos nyelvével váltotta fel, mely közvetlen kifejezője mindannak, mi a lélekben történik; nem meredt álarcz, hanem eleven bőr. A mint tartalom szerint az életet vitte be a maga élményszerű valóságában az irodalomba, úgy nyelvben is az élet természetes valósága vonult be a maga végtelenül kifejező sokféleségében. S e helyen prózájára is gondolok, mert annál egyszerűbbet, természetesebbet s kedvesebb könnyedségűt egész irodalmunkban nem találhatunk.

Irodalom és élet sohasem jelentett valódibb egységet, mint Petőfi lyrájában. Természetes, hogy e miatt kellett kárhozhatniok

őt azoknak, kiknek az irodalom szobai, saloni, kényes, úri szórakozás volt. Érdekes, hogy Petőfi most fejtegetett kettős nagy jelentőségét az ósdiság, a kárhoztatás, a vád mily pompásan megérezte. Mindig úgy szokott lenni: a conservativismus, talán épen ingerültsége miatt, a legérzékenyebb constataló. Torzít, gyűlölködik: de a hol fáj neki valami, ott van is valami, a mi megsúrta, csak meg kell keresni.

* * *

Tömegre jóval nagyobb a kedvező, magasztaló kritikák s nyilatkozatok csoportja. Ezeket sem aprózom el, de különféle szempontokból itt is meg kell említenem előzetesen egyet-mást.

Így külön kell mindjárt választanunk a *Pesti Divatlap* nyilatkozatait, melynek részéről 1844—45-ben természetes a fentartás nélküli dicsőítés. Meg kell azonban adni, hogy e, részben üzleti érdektől sugalmazott nyilatkozatok sokszor fején találják a szeget s nem egy eredeti vonást ezek mutattak ki először Petőfi költészetében.

Valamennyi műve közt, úgy látszik, a *János vitéz* talált legáltalánosabb tetszésre. Még Császár és Zerffi is enyhébben bántak el vele. Vahot, Toldy és Pulszky kritikái s a *Szépírodalmi Szemle* 47-iki komoly tanulmánya a népmesékről: a legteljesebb elismerés hangján nyilatkoznak róla. Az irodalmilag megnevesített népköltészetnek mintegy classikus tökéletességű példáját látták benne.

A *Czippuslombokról* már akkor eltérők voltak a vélemények. A különben ellenséges Nádaskay ezúttal ömlengett; «nővilágunknak» melegen ajánlotta a füzetkét, mert «az emésztő szívként... salaktalanabbúl alig zenghetné lant». A *Bp. Híradó* ellenben (Ferenczi szerint — II: 191. — Toldy tollából) már megpendíti a másik húrt: egy pár egyszerű szép dal kivételével nem találja fel benne Petőfi tiszta conceptusait, «sőt valamit, mi az invita Minervához hasonlít» (1845 máj. 22.). Császár Ferencz már körülményesebben fejt ki ezt a gondolatot (1845 szept. 6.): Etelkába, miután meghalt, szerelmes lett a költő, vagy legalább hitte, hogy az lett, s feltette magában, hogy megéneklí; ez magyarázza, mi Petőfinek máskor nem szokása, hamis pathosát. Császárnak, a dolog velejére nézve, igaza van. A *Czippuslombokban* az öntudatlan színlelésnek, egy fictiv szerep jóhiszemű eljátszásának ugyanazt a példáját kell látnunk, milyenre már, a kezdő Petőfiről szólva, egyszer rámutattam. Egy gazdag költői tehetség inspi-

ratiója ugyanis, kezdő korában, mintegy abszolút módon, külső ingerek nélkül is fellép, megvan, mint latens, nyilatkozni vágyó költői ösztön, mely tárgyat, táplálékot keres; ha nem kap, szerepet színlel, képzelt helyzetekbe áltatja magát, csak hogy valami módon nyilatkozthassék. Petőfi korai szerelmi verseit, sőt az életben fel-fellobbant szerelmeit is ez a türelmetlen költői ösztön magyarázza. A *Czipruslombok* végső indítéka valóságos élmény, s kétségtelenül igaz emotio; de az a suggestio, mely azt hevesebbé s olykor csakugyan dagályossá nagyítja: annak a türelmetlen költői ösztönnek a műve.

A mi most már a kedvező nyilatkozatok összességét illeti, említettem, hogy igazi kritika alig akad közte egy is. Pulszky és Eötvös minden tekintetben kimagaslóbb nyilatkozatain kívül Toldy (*Budapesti Híradó*, 45, márcz. 4. és máj. 22.), Szeverin* (*P. Divatlap*, 45, okt. 2., okt. 23., nov. 13. és 46, ápr. 2.) és az *Irodalmi Örb*en (4, márcz. 14.) «12» jelzéssel író névtelen érdemelnek említést. Cikkeik részben csak egy-egy költemény-cyklusról szólnak (*Czipruslombok*, *Szerelmem gyöngyei*), részben korábbi vádakkal polemizálnak, részben pedig — bár többnyire találó, de nem nagyon értékes — párhuzamokat vonogatnak Petőfi és Kerényi, Császár meg Vachott Sándor között.

Valamennyi együttvéve alig mutatott ki érvényesen egy-két jellemző vonást Petőfi költészetében. Egyszerűség, változatosság, de főképp népiesség (mit Eötvös magyarságra helyesbít): körülbelül ennyi az egész eredmény. Különösebb jelességei kiemelésére alig van példa: Pulszky, meg a 12-es névtelen mutatnak rá tájképei classicitására; compositiói tisztaságát s Petőfi «saját motivumait» (fiúi szeretet, barátság) meg Toldy veszi észre.

Az imént említettem, hogy főképp a népiesség az, mit Petőfi-ben az egykorú kritika méltányolt. S ezért van Pulszky Ferencz *Lyrái költészet* című bírálatának (*Szépirodalmi Szemle*, 47, máj. 2. és 9.) is nagyobb jelentősége, mint a mennyit kritikai értéke szerint érdemelne. 1847-ben, a költő nyilvános szereplésének hatodik évében, mintegy a költővel rokonszenvező, műveltebb közvéleményt codificálja. Bírálatának, mely súlyos tévedései ellenére sem méltatlan a magyar kritika szebb hagyományaihoz, csakugyan középső szempontja Petőfi népiessége, me-

* Endrődi a 145. lapon tévesen azonosítja Szontagh Gusztával, a 160. lapon ellenben helyesen Dobrossy Istvánnal. (L. Ferenczi, II: 206.)

lyet nyilvánvalóan a költő legegényibb nyilatkozási módjának tart. Ebben keresi legszebb értékeit, ennek nyomait látja népiesnek nem mondható jelesebb alkotásaiban is, ennek egészséges jellegéhez viszonyítva ítéli el beteges világfájdalmát s nemes gyöngédségéhez — bordalai némely durvaságát. Népdalait a valóságos népdalok legjavával együtt-értékeli. Rokonnak tartja velük csend- és tájképeit.

Pulszky észreveszi s futólag meg is jegyzi ugyan, hogy «1846-iki versei közt alig találunk már népdalt s új hang űti meg fülünket», mindamellett, mint láttuk, a közvéleménnyel együtt ő is első sorban népköltőnek minősítette. Ezzel hozzájárult ugyan e téves általánosítás meggyökereztetéséhez, de legalább rámutatott a Petőfi népiességében rejlő nemes költőiségre s tiszta gyöngédségre.

Ez a Petőfit kellenél erősebben népköltővé általánosító felfogás rokonította őt Csokonaival is kortársai szemében. Pedig a népköltészet hatása Csokonaiban is csekélyebb s egyoldalúbb, semhogy az az elnevezés őt megilletné. Élményi, személyes lyrikus mind a kettő s ha van köztük, akkor ez a rokonság. De Petőfi kora nem ebben, hanem — mintegy feleletül a mindkettőt gáncsoló póriasság vádjára — a nemesebb értelmű népiességben tekintette őket testvéreknek s Csokonai példáját, mint genialis előzményt, jogosítványul hangoztatta megtámadott kedvencz költője védelmére, sőt dicsőítésére. A mi bennük — és pedig Petőfiben nagyobb mérvben és szándékoltabban — népiesség, csak abból következik, hogy élményi lyrikusok lévén, szívesen nyilatkoztak mind a ketten a legegyszerűbb s magyarságuknak is legtermészetesebben megfelelő formákban.

Elég az hozzá, hogy Csokonait népiessége czímén tették meg Petőfi elődének; és pedig, az Endrődi könyvében található legkorábbi adat szerint, póriasságuk, megrótt durvaságuk közösségében kerülnek össze először. A már említett Szeverin u. i. 45, okt. 23-iki cikkében Nagy Ignácz gúnyiratát rostálgatja, mely többek közt Csokonaival is megrovatta Petőfi durvaságait. «Csokonai is ostorozza Petőfi durvaságát, — kiált fel Szeverin — Csokonai! — tehát Petőfi leghívebb hasonmása, ki mindamellett is, hogy még a Petőfi sallangosabb kifejezéseinél is keményebbeket használt, lángeszű, népszerű költő volt, épen úgy, mint most Petőfi.» Érdekesebb s a népiességben való rokonságukat még határozottabban mondja ki az a Petőfihez intézett

nyílt levél, mely az *Életképek*ben jelent meg Medgyes Lajostól* 1846 okt. 31-én: «Csokonay halálával a nép költő nélkül maradt . . . Költőink, kik azután énekeltek, vagy idegen nemzetek érzelmeinek voltak utánzengői . . . vagy . . . lelkük szikráit anynyira magasban hintgették, hogy a nép gyöngéje szemé . . . észresem vette . . . Legjelesebb költőink, kik tagadhatatlanul nemzeti irányban dolgoztak, sem tudnak egészben átmenni a nép életébe. Daljaik nem azzal a magával ragadó lelkesedéssel énekeltek, mint a Csokonaiéi . . . Te zengedetted meg, tisztelt barátom, legközelebről a lantot, melyre a nép figyelt s melyen szíve érzelmeivel rokonhúrokra találván, az azokról lezengő dalokban önlékére ismert.»

Hogy Petőfit Csokonaival való rokonsága, korábbi népdaljai s *János Vitéze* címén népköltővé általánosítani tulajdonképpen kisebbités-számba megy: kora nem érezte s a demokrata eszmék, a romantikus nép-idealisálás eme virágkora nem is érezhette. Nem érezte, sőt legszebb dicsőségének tartotta maga a költő is. Annál feltűnőbb minden érettebb vélekedés, melyet e kérdésben már a negyvenes évek irodalmában találni. A *Szépirodalmi Szemle* 47. máj. 30-iki száma Dux Adolf Petőfi-fordításának bevezetését ismertetve, hozzászól a népiesség kérdéséhez is. Dux Adolfal szemben rámutat arra, hogy nem a népiesség az egyetlen forrás, melyből költőnek merítni kell; sőt mennél előbbre halad a nemzet műveltsége, annál inkább el kell távoznia e forrástól, mely gazdag eredetisége ellenére is «csak a nemzet gyermeki korának hagyománya». A lyrának a maga korát kell tükröznie s nem a népjellemet, a nemzet gyermekkorát. «S nem azon költő vagy modor képviseli az eredeti magyar költészetet, mely ama specialitást adja vissza, hanem mely a nemzetet, annak szellemi egész körével.» — Meglepően higgadt vélekedés abban a korban s Petőfit sem degradálná vele, ha . . . nem tartaná népköltőnek. Hiába mondja u. i., hogy «ezzel egyébiránt Petőfi költészetének érdeme nem kisebbitetik, hanem neki az őt megillető hely van kimutatva», mert az a hely alacsonyabban van kimutatva az «eredeti magyar költészet» helyénél, minthogy Petőfi csak «ama specialitást», a népjellemet adja vissza s nem «a nemzetet, annak szellemi egész körével».

47-ből való ez a cikk is, mint a Pulszkyé. Jellemző adat annak megvilágítására, hogy a kritika, még ha egészségesebb,

* Deési ref. pap, költő és egyházi író (1817—1894).

elfogulatlanabb elméleten alapul is, mily tehetetlenül rabja marad a korábbi megállapításoknak. Nem kíséri állandó figyelemmel a költő fejlődését s ha azt egyszer népköltőnek tette meg az elhamarkodva ítélő közvélemény, e korábban talán még jogos megállapítást nem vizsgálja felül, nem ellenőrzi, hanem minduntalan visszazökken a laikusok régi kerékvágásába.

Mindannak magyarázatát, a mi Petőfi megítélésében az egykorú kritika lelkét nyomja s a mi abban szűk látkörre, félszegsége vallott, egy csapással megadja Eötvös József rövid hírlapi cikke (*Pesti Hírlap*, 47, máj. 14.), a legnagyobb, az egyetlen nagyarányú nyilatkozat, mely Petőfi költészetéről Petőfi életében a nyilvánosság előtt elhangzott.

* * *

Eötvös nem bírálatot ír, nem oktatja ki a költőt «egy-egy kitételeinek póriassága s az iránt, miként vált műsájá, a piros csizmájú királyleány, német philosophussá» (világos czélzás Pulszky cikkére), azzal a hírrel sem akarja meglepni, «hogya Petőfi Sándor cosmopolita lett» (talán ez is Pulszkynek szól, ki a világszabadságért való rajongást, mint beteges tünetet, elítélte). Nem; kifogásait nem adja elő, gyönyörködését sem indokolja, bár világosan tudunkra adja: «kevés költői mű lévén, melynek több kedves benyomást, több valódi élvezetet» köszönne. mint éppen Petőfi dalainak. S ez a bírálattól való tartózkodás az, bármily különösnek tetszik is, a mi a nagyarányúság egyik bizonyítéka. Mikor minden veréb Petőfi-kritikát csiripelt; mikor kisebb-nagyobb agyvelők elméleti megalapozással indokolgatták privát ízlésüket s általában szükségesnek látták Petőfiről való véleményük hangoztatását: Eötvös, ki bizonyára a legilletékebbek egyike lett volna, elengedi a kritikának e személyes, legsubjectivebb, de épp azért legolcsóbb, legavulandóbb elemét. Nagyarányúságának ez csak negatív jele. A mit positiv megállapításként mond, az meg végtelen egyszerűségénél s igazságánál fogva nagyarányú. A legnagyobb igazság mindig a legigénytelenebb, szinte a legnaivabb. Mikor Petőfiben majdnem mindenki a népköltőt látja, magasztalja, vagy kicsinyli: Eötvös egész nyilatkozatában híre nyoma sincs a népiesség szónak, még a szónak se.

Fölveti a kérdést: mi szerzett Petőfi műveinek oly rendkívüli hatást? Nemcsak költői érdeme. «Petőfi kitűnően magyar, legkisebb műve a nemzetiség bélyegét hordja magán, — s ez az

ok, miért nemcsak, mint sok költőinknél, szavai, de az érzés is minden magyar által megértetik, mellyet dalaiban kifejez.» Nem tartja remeknek minden költeményét, de bátran meri állítani: «ez egész vastag kötetben (az *Összes költeményekben*) nincs egy dal, melly nem lenne kezdettől végig magyar, gondolatában, érzéseiben, minden szavában; a költőnek hibái s tökélyei mintegy nemzetiségünk kifolyásának látszanak.» «Petőfi a szó legszorosabb értelmében magyar költő, — s ez az, mi valamint a nagy hatásnak, mellyet művei gyakoroltak, magyarázatul szolgál: úgy egyszersmind irodalmi érdemeinek legfőbbikét képezi.» A ki e kijelentések értékét kicsinyli, az bizonyára nincs tisztában irodalmunk fejlődéstörténetével. A mit ma már talán mindenki átlát, nehéz volt ily világos tisztasággal észrevenni már e nyilatkozat iratása idején; észrevenni, hogy Petőfi ujdonsága magyarságában van, mikor még élt a nemzeti kegyelet nagy koszorúsa, az addig legnagyobb magyar költő, Vörösmarty. Valóban világosan látó szem kellett ahhoz, hogy a *Zulán futása* és a *Szózat* írója után lássa egy fiatal költőben a magyarságot legújabb s eredetibb vonásul s ne zavarja össze a törekvések, tárgyak s indokok magyarságát a költészet magyarságával. Eötvösnek olyannyira igaza volt, mintha csak történelmi távlatból nézte volna kora eseményeit. Irodalmunk, mely a XVIII. század vége óta külföldi s legerősebben német kölcsönzésekéből táplálkozott s melybe már a negyvenes évek előtt is egyre élénkebben kezdett beszívárogni némi magyar eredetiség: katexochén nemzeti, önálló s így európai jelentőségű magyar irodalomná Petőfi felléptével vált.

S micsoda e nagyjelentőségű tényhez képest a népiesség, a kor kritikájának ez a vesszőparipája! Csak egy kezdő phasisa s a sok között egyik természetes nyilatkozási formája annak a magyarságnak, melyre Eötvös határozott ujjmutatása fordította először a közfigyelmet.

Eötvös azonban nemcsak a közönségre gyakorolt hatás okát kutatja, hanem — s itt a válasz egy előbb fölvetett kérdésünkre — azon érdekes jelenségét is, hogy miért helyezkedett ellentétbe a kritika a közvéleménnyel; s ugyanabban találja meg, a miben az előbbiét. «Petőfi népszerű a közönségnél, mert magyar; nem népszerű kritikusaink nagyobb része előtt, mert kritikánk eddig minden művet egészen idegen szempontból s szabályok szerint ítél meg, miben egyszersmind azon csekély hatásnak, mellyet kritikánk eddig irodalmunkban gyakorolt, okát

találjuk fel.» Németből jött irodalmunk, onnan kritikánk is; a kritika pedig sohasem vezeti az irodalmat, hanem utána jár. «De most, midőn irodalmunk nem csupán a nagy német folyónak mesterségesen átvezetett gyenge ere többé, de nemzetiségünk mélyéből látunk fakadni forrásokat: valjon nem jött e el az ideje, hogy kritikánk is kissé önállóbb felfogásra emelkedjék, hogy átlássa, miként a Tieck és Schlegelek theoriái irodalmunk valóban eredeti műveinek megbírálására nem egészen illenek.»

Egy nagy s ma is megszívlelendő igazság van itt kimondva: eredeti költészet eredeti kritikát kíván, mert csak az képes természetes kiválóságát méltányolni, míg a kölcsönvett kritikai elmélet úgy jár el, mintha az eredetiség hiányát s az idegenszerűséget csaknem erénynek tartaná. S annak a kritikusnak, ki majd véget vet e kezdetleges állapotoknak, ki kritikájában époly eredeti magyar lesz, mint költészetében Petőfi, nagy jelentőségét Eötvös fentebbi kijelentései már előre is szinte revelatio-szerűleg megvilágítják. Gyulai első tekintélyes kritikai műve (1854) Petőfiről szól: az eredeti magyar költészet megteremtette az eredeti magyar kritikát, s maga e tény valóságos történelmi igazolása Eötvös tisztalátásának.

Míg tehát jellembeli szokatlan merevsége ingerelte, első évei kiforratlansága félrevezette a laikus és irodalmi közvélemény egy részét, míg másfelől a jóindulatú kritika is csak jámborul tapogatózott s minden magasztalását a népköltőre pazarolta: elhangzott, s nem egészen hatástalanul, az egyetlen, történelmi áttekintésen alapuló végérvényes nagy igazság Petőfiről: ő az első, kétségtelenül eredeti nagy magyar költő.

Azt mondtam: nem egészen hatástalanul. Úgy látszik u. i., hogy Eötvösnek a kritika eredetiségére vonatkozó megjegyzése inspirálta Sükey Károly következő sorait (*Életképek*, 47, júl. 18.): «Hiábavaló minden æsthetisálás, míg a szépnak érzése, nemzeti életünkről, határozott világnézet alapján ki nem fejlődik. Itt pedig a nemzeti jellem lévén a legelső feltétel, hiába való mindig és mindig ízlésről beszélni, mert a szépirodalmat nem csupán ízlés, sőt inkább teremtő erő és genius éltetik. E szempontból nagy anomaliát követett el a critica Petőfivel . . . ; ugyanis a helyett, hogy a költői szellem új phasisaiba, . . . igyekezett volna magát belé találni: saját iskolai értelmezései torzító szemüvegén keresztül ugyancsak prosai bonczolás volt egész eljárása». Ez igénytelen sorok is legveleje körül járnak az irodalmi haladás-

nak: a lángelme teremtő ereje letépi az addigi ízlés nyügét, s meghódítva kortársait, új közízlést teremt s a kritikát és æsthetikát új szempontok fölvételére kényszeríti.

Szemere Pál jól ismert nyílt levelét kell még röviden említenünk (*Életképek*, 46, szept. 9.), Petőfi fogadtatásának ez egyik legmeghatóbb mozzanatát. Megható jelenség a veterán, de minden értékes újat felfogni s élvezni tudó író lelkes rajongása, melynek már akkor is kissé régies modorú nyelven ad kifejezést levelében. Petőfi, mondja az öreg úr, nem előd-mímeléssel kezdé pályáját, őt «saját keble örök ifjuságu Istene» szólaltatta meg: «tünemény, melly a világirodalom történetei között, a legszerényebben szólva bár: ritka és gyér; én hasonlót egyet sem tudok, egyre sem emlékszem!» A levél megszólítása: «Nagyérdemű férfi, becsült barátom!» Végszavai pedig: «No de míg élek: vagyok és maradok tisztelőd s híved Szemere Pál». Méltán esett jól Petőfinek az öreg szonett-költő rajongó levele. Mintha csak a Kazinczyak s Kölcseyek kora nyujtaná itt koszorúját e reszkető kéz által a 23 éves költő felé, kiben legvakmerőbb reményeik valósultak meg. A Kazinczyék babérját hozza ő, a mint Vörösmarty hozta az akkor alkonyodó irodalmi korét s Eötvös előlegezte a nagytávlátú történelemét.

* * *

Nem csak a kritikának minősíthető állásfoglalások képe bontakozik ki tisztán Endrődi Sándor könyvéből: bőséges adalékkal szolgál a szélesebb közvélemény megismerésére is, mely — ellentétben a kritikával — szinte egy csapásra Petőfihez állt s növekvő lelkesedéssel fogadta költészetét. E gyors siker okát, Eötvös József most tárgyalt nyilatkozata után, fölösleges volna fejtegetni.

Már 44 júniusában szavalták a *Szeget szeggel* t a győri főtanoda «szépirodalmi ünnepén». Ilyen szavalatokról (*Ivasközben, Erdélyben, Az őrült*, de különösen a *Nemzeti dal*) később is gyakran értesülünk. A merre járt, lelkesen fogadták s ünnepelték. Dunavecsei látogatásától kezdve, hol «népdalait még a fonóházakban is» dalolják s büszkék rá, hogy anyja közöttük lakik (*P. Divatlap*, 1844, decz. 25.) — eperjesi, kunszentmiklósi, győri, kolozsvári útja nyomán a rokonszenv hozsánnái zengenek a folyóiratok tudósításaiban. Dalait hamar megzenésítették: már 44 szeptemberében hirdeti a *P. Divatlap* Egressy Béni melódiáját az «Ezrivel terem a fán a meggy» kezdetű dalhoz. Arczképét,

hangjegyes dalait adják mellékletül; előre hirdetik megjelenendő műveit, személyi híreket közölnek róla; s mihelyt megházasodott, «élete boldogsága, kiválólag lelkes, művelt hitvese» is (*P. Hirl.*, 47, okt. 24.) részt kap minden dicsőségéből; hozzá is írnak verseket, de úgy látszik, azok nem ütötték meg a közölhetés mértékét. (*Életképek*, 47, decz. 19.) Versei díjazása s kelendősége is — a szerény viszonyok között — népszerűsége vall. Idézik irodalmi művekben, országgyűlési szónoklatban. Neve elbeszélésekben szerepel; 45-től kezdve már anthológiák is felveszik. A Kisfaludy-Társaság tagjává akarta választani: «de miután magán úton kinyilatkoztató, hogy e megtiszteltetést nem fogadja el — választás alá sem került». (*P. Divatlap*, 46, jan. 29.)

Nevéhez egyre bombastikusabb jelzőket függesztenek.

Míg 44-ben még «tehetséges fiatal lyricusunk» — «rövid időn feltűnt s közönségünk által mindinkább kedvelt Petőfi» — «a szép költői ésszel bíró P.» —: 45-től kezdve már «legkedveltebb, legnépszerűbb íróink közé» tartozik, ő a «közkedvességű költő» — «geniális költő» — «a magyar költészetnek tündöklő üstökös csillaga» — «kinél jelenleg a népköltő szép nevezetet senki jobban meg nem érdemli» — kit «a közönség már első fellépése óta kedvenczvé avatott — «tűzlelkű fiatal költőnk» — «egyetlen geniális népköltőnk» — «a népköltői névre oly igen érdemes P.» — «a nép magasztos lelkű költője» — «koszorús költőnk» — «a legmagyarabb költő, a puszták pacsirtája». Az *Életképek* (47, júl. 11.) meg sem nevezi már, csak körülírja: megsúgja a hölgyeknek, hogy «kedvencz költőjük, a... (nem mondjuk ki nevét, meglátjuk: rá ismernek e?), kinek műveit a kunyhók és paloták lakói ismerik, kit a nemzet tenyerén hord, ki az ifjú nemzedék fején a rózsakoszorú, a költészet egén csattogány szavú sólyom, műveiben ezerszínű kedély, de lelkében örökké egyszínű jellem, kinek szavaiban kezdi észrevenni a külföld: hogy mi is élünk, mi pedig azt: hogy még élni fogunk» — házasodni készül. A márcziusi napok után beköszönt a «lelkes polgártársunk», egy czikk csak per «Sándor», egy másik per «Sándor barátunk» emlegeti.

Főkép a fiatalság (a fáklás zenék rendezője), s ha hinnünk kell az előfizető-gyűjtő bókoknak — a nők lelkesedtek érte. Szépirodalmunknak, kivált pedig lyrai költészetünknek régi hagyományja (s egyúttal tévedése is, mert hisz ez által devalválni látszik törekvéseit), hogy első sorban a nőkhöz kíván szólani. Petőfit is rendszerint a hölgyvilágnak ajánlják ismertetői; durva-

ságain meg azért is botránkozik meg a zsörtölődő kritika, hogy mit szólnak ehhez a hölgyek? — «pedig hiszen ezeknek írunk leginkább» — mondja Császár Ferencz. Elég az hozzá, hogy Petőfi is a hölgyeknek volt «kedvencz költőjük». A Győrben megjelenő *Hazánk* is «különösen Győr lelkesb hölgyeit» szólítja fel előfizetésre az összes költeményekre; a szerkesztő 47 márczius 18-án számol be gyűjtéséről s azt mondja, hogy könnyen sikerült 25 előfizetőt szereznie: «persze ő azon finom tacticával élt, hogy csupán hölgyekhez folyamodott az aláírási ívvel, kiknek keble, tudta, hogy minden szép és nemes iránt buzgalommal, előszeretettel viseltetik».

Azon elragadtatás jellemzésére, melylyel megjelenését, látogatását fogadták, hadd álljon itt ízelítőül egy pár sor a kolozsvári úttjáról szóló jelentésből (*Hazánk*, 47, nov. 6. Szilágyi Sándor tollából): «Igen, ő itt volt, nálunk volt, körünkben volt két napig! oh e két nap két évvel ér fel! Mert látni őt színről színre, ki lelkünk előtt képzetünk idealvilágában már ösmerős, mert beszélni vele, hallani őt, kinek szava velőnkét rázta meg: emlékünk tábláiba véste magát, — mondjátok meg, nem boldogság, nem kéj, nem öröm-e? Petőfi itt volt! e három szó hangzik most is lelkemben, s tán fél Kolozsvár lelkében».

Szinte a percz elragadtatása lelkendezik azon «köri estvély» leírásában is, melyet Szelesteytől közöl az *Életképek*, 47, márcz. 20-ki száma: «Engedjétek rövid vázlatát adni a boldogító pillanatoknak . . . » stb. Az egész közlemény páthosa, bár Kazinczy Gábor, Vörösmarty és Egressy Gábor közreműködéséről is megemlékszik, első sorban Petőfinek szól. Kazinczy beszéde után — írja a tudósító — «egy buzgó óhajtás nyilvánították . . . B. I. táblabíró által, mely roppant visszhangra lelkesíté az egész társaságot. Petőfit, a nép magasztos lelkű költőjét akarták hallani». Petőfi engedett, s újabb-újabb óhajtások következtében három költeményét szavalta el. «A vidéki itt levők vetekedve siettek megismerni Petőfit s átölelni, s a nagyszerű elismerés egy életboldogságot ért».

Lakoma, táncz, áldomások, pohárköszöntők, a gymnasiumi ifjúság fáklós zenéje: a köz-öröm ezen improvisált bizonyítékai fogadják, a hol megfordul. Bajos volna azonban megállapítani, hogy a családias, táblabíró, patriarchális ünneplések, melyekben része volt, mennyiben jelentenek igazi komoly ismertséget a költő részére a nagyobb közönség körében. Hisz a magyar, kivált az akkori, s kivált a vidéki, oly könnyen lelkesedik a «nagy

emberért», a «városunk körébe érkező» kitünő hazafiért, költőért, hogy ismeretlenül is keblére öleli. Petőfi népszerűsége is aligha támaszkodott nagyobb mértékben költeményei belső értékére, mint a «hazafi», a «nép embere» jelszavakra. Mindegy! neki magának jól esett s a mi az ő munka-kezdét fokozta s költői önérzetének elégtételül szolgált: minden primitívsege ellenére is (vagy: még annál inkább) méltánylással említendő.

* * *

Népszerűsége a márcziusi napokban lett a legnagyobb. De ettől kezdve a napi sajtó közleményeiben elmaradnak a kritikák, háttérbe szorul a «költő», — s a népvészér, a politikus, majd a katona van napirenden. Pályafutásának ez a köz-szereplésbe kifutó vége is nagyban hozzájárult a költészetéről való közfelfogás egyoldaluvá torzításához. Korábban a «népköltő» ragadt rá állandó jelzőül s 48-49-i szereplése olybá tűnhetett fel, mint népköltői hivatásának gyakorlati igazolása s vérrel való megpecsételése.

Sőt népbaráti, hazafias költői multja után egyenesen elvárták tőle, hogy most már ne csak szónokoljon, ne csak versben szomjuhozza az ellenség vérért, hanem ragadjon kardot maga is. Az egykori atyai pártfogó, Vahot Imre, most csúfondáros hangon pirongatta: «Ime most nyakunkon a háború... s roppant kardod, mellyel a márcziusi napokban annyit csörömpöltél, még is hüvelyében rozsdásodik». Ezzel azonban felsült, mert épen aznap (szept. 10.) mikor e kötekedő sorok a *Nemzetörben* megjelentek, hozott híradást a *Népelem* arról, hogy az egyenlőségi társulat «aláírást nyitott honvédségi seregre» melybe századosul Petőfi is beválasztatott.

Addig népköltő volt, most forradalmi költő lett belőle, s mindkét elnevezésen rajta a politikai íz. Mint pályája elején a «borívó czimbora», úgy rajzolódik ki most, a 47—48-ban hozzá s róla írt versekből a nép apostola, a jogérzelem nagy költője, a népszabadság bajnoka, a szolgaság lerombolója — mintegy a közfelfogást is tükröző típusul.

Bizonyos körökben ideig-óráig tartó népszerűtlenséget is csak politikai elvei idéztek fel ellene. A *Királyokhoz* írt költeménye, mely a költő szerint «a republicanismus első nyilvános szava volt Magyarországon», nagy port vert fel s nagy ellenhatást szült, kivált a vidéken. Több idéetlen vers, paródia jelent meg ellene; Nagybányán a kath. templomban ki is prédikálták

érte (l. *Életképek*, 48, május 21.), a képviselőválasztáson is ezzel agitáltak ellene.

Politikai szennyes, gyáva gyűlölködés, majdnem árulkodás iratta ellene azt a néhány sort is, melyben a *Honderü* egykori «zsoldos»-ával (mint Ferenczi találóan nevezi Zerffit) kerül egy kalap alá, s mely egyszersmind legalávalóbb maradványa az egész Petőfi-irodalomnak. A *Figyelmező* 1849 febr. 25-i förmedvényéből idézzük e néhány sort: «Az írásbeli izgatók közé, mint tudva van, tartoztak főkép: Zerffi, Petőfi, Török . . . E trifolium talán többet ártott az országnak, mintsem százezer ember, avagy honvédkatona árthat vala . . . Ezek összesen előbb később hurokra kerülnek s ez oknál fogva fölösleges volna most többet felhozni róluk. Petőfi névszerint, czikornyás szavakkal magasztalta egekig Martinovics mártírságát, ki 1795-ben a budai general-téren kivégeztetett pallos által s kinek ő czimboráival együtt emléket kívánt emeltetni. Vigyázzon, nehogy talán épen azon emlék díszítse a jeles költő sírját is.»

Sírját nem, de a harczmezőt, melyen hazafias költészetét vére hullásával szentelte meg, emlékkal jelölte meg a kegyelet, melyet kicsinyes czivódások, egy avultabb ízlés berzenkedései, politikai elfogultság és aljasság többé meg nem zavarhatnak. Mindamellet, mintha két körülményben azt kellene látnunk, hogy bizonyos irodalmi és politikai, részben együttjáró elfogultság még holta után is sokáig kísértett megítélésében.

Egyik az az irodalmi, különben teljesen jogosult küzdelem, melyet Gyulai és barátai indítottak a forradalom-utáni Petőfi-utánzók ellen. E küzdelemnek, ha célja nem is, de egyik eredménye kétségkívül az lett, hogy a még élő nagyot, Arany Jánost, kissé Petőfi rovására állította előtérbe. Mintha a Petőfi-utánzók ostorozása, visszamenőleg, akaratlanul is érintette volna magát Petőfi költészetét is, s mintha az az egykori «ál Petőfi»-typus nyert volna elevenségben a vele rokon utánzatok kritikai megvilágítása által.

Másik a politikai körülmény. A kiegyezés után kormányon levő magyar politikai pártot épen azon szenvedélyek fékentartása, szinte önmehtagadással járó visszafojtása jellemzi, a melyek Petőfi politikai költészetében tombolnak, s a melyek képviselőletében állt szemközt vele az állandó kisebbség, a «Függetlenségi» párt. A politikai párt-megoszlásnak oly huzamos, szinte négy évtizedre terjedő mozdulatlansága, lehetetlen, hogy a maga képére ne iskolázza a köznek minden szerves működését, s ne befolyá-

solja még az irodalmi ízlést is, kivált oly actuális politikai mellékíztől nem egészen mentes költészet megítélésében, a milyen a Petőfié. Deák Ferenczi bölcsesség, higgadság, józanság, a kornak politikai jelszava s mintegy a köz- vérmérséklet jelzője. Nyomai nemcsak a kiválóbb szereplő egyéniségekben, hanem a névtelen közönségben is világosan észlelhetők, a miről ki-ki saját tapasztalatai nyomán is meggyőződhetett. Az iskola egyaránt méltányolta mindakettőt, de a társadalomban a politikai pártállás dirigált; s nagy naivság ugyan, de tapasztalati tény, hogy Petőfit inkább a 48-asok, Aranyt inkább a 67-esek szerették. «Negyedfél száz év óta tart küzdelmünk az önállósági törekvés s az uralkodóház igényei, a nemzeti szabadság s a főhatalom túlterjeszkedése, a függetlenségre vágyók s a kiegyező pártok között, *de a kiegyező pártnak alig van költészete*» — t. i. politikai költészete — írja egy helyt Arany László; «az ily politikai megfontolás . . . nem teremt hazafias költészetet». Hozzátehetjük — mert ezt mutatja a jelzett tapasztalat — nemcsak nem teremt, hanem ösztönszerűleg húzódozik a meglevőtől is.

* * *

Petőfit tehát, hogy röviden elvonultassam itt végül e fejtegetés főbb mozzanatait, már jellembeli különössége arra praedestinálta, hogy ellenszenvet ébreszsen maga ellen kortársai egy bizonyos körében s ezáltal is nehezítse költészete elfogulatlan, teljes élvezését s méltányolását. Lyrája, míg ő élt, a maga igazi értéke szerint, a nyilvánosság előtt nem méltányoltatott, hanem vagy hamis, vagy egyoldalú megvilágításban részesült. Kezdetben ifjúkori kiforratlanságában ő maga vezette félre a közvéleményt önmaga felől, s Vahot szerkesztői segédlete mellett valami ál-Petőfi typust hozott forgalomba, melyet a közönség s a conservatív kritika szemében a barátok bohémkedő, pajtáskodó magasztalásai még erősebben megrögzítettek. Hiába tisztult meg Petőfi lyrája csakhamar a kezdet túlzó, kötekedő kinövéseitől: a rosszindulatú kritika továbbra is csak azt az ál-Petőfit látta, s a miatt való ingerültségében értette végzetesen félre a *Helység kalapácsát*, s kovácsolt vádat ellene lyrája legeredendőbb ujdságaiból: személyes jellegéből s egyszerű, fesztelen modorából. A jóindulatú kritika pedig a népköltőt állította túlságosan előtérbe s arra esküdött még akkor is, mikor a költő már rég túlhaladt fejlődése tulajdonképeni, «népies» szakaszán; lyrája más, egyéni sajátságai közül alig mutatott rá futólag egyre kettőre. Történeti

szempontból Eötvös jelölte meg Petőfi fontosságának igazi alapját abban, hogy ő a legelső, kétségkívül eredeti nagy magyar költő. De lyrája æsthetikai, mélyebb elemzését az egész évtized elmulasztotta. A nagy közönség osztatlanul s fenntartás nélkül hozzászegődött, de népszerűségében költői érdemén kívül demokrata és hazafias jelszavaknak is nagy részük lehetett. Élete két-három utolsó évében ugyanis egyre hevesebben vesz részt a politikai élet küzdelmeiben. S még mielőtt, annyi téves megvilágítás után, a tiszta irodalmi szempont érvényesülhetett volna megítélésében, politikai költő hírébe jut s ez a megállapítás is kellett-nél tovább rajta szárad.

Ma már azonban a maga teljes tisztaságában érvényesülhet az irodalmi szempont Petőfi megértésében. Nem a népköltőt, nem a hazafit, nem a forradalmárt, hanem a költőt, a született lyrikust kell benne tanulmányoznunk. Semmi sem mozdítja elő czélszerűbben az igazi megértést, semmi sem visz közelebb a végleges tisztázáshoz, mint a történelmi documentumoknak oly teljes összeállítása, a melyet Endrődi Sándor nyújt fent idézett könyvében. Vannak talán hiányai (index, utalások, bővebb felvilágosítások a sorra kerülő hirlapokról, folyóiratokról, a közölt cikkek szerzőiről), melyeket egy újabb kiadásban érdemes volna pótolni. De így is, a mint van, egyik legpositivabb alkotása a Petőfi-Társaság Petőfi-cultusának. Azon könyvek közé tartozik, melyek mihelyt megjelentek, nyomban nélkülözhetetlenekké válnak. Petőfi életéhez, egyes művei történeti méltatásához, irodalmi pályafutása tisztább képéhez, de az irodalmi élet, az irodalmi haladás kérdéseihez, költő és közönsége viszonyának megvilágításához is, és — a mit ez igénytelen jegyzetek kíséreltek meg: a lángelme félszeg fogadtatásának indokolásához, számos becses adalékkal szolgál.

HORVÁTH JÁNOS.

SZEMLE.

A Nobel-díj nyertesei.

Gerhart Hauptmann.

Az a Goethe-homlokú író, ki a mai német irodalom zenith-jéről húsz egynéhány éves költői pályára tekint vissza: Gerhart Hauptmann csak kerülő úton jutott a «lantos koszorús» múzsa szolgálatába, hogy hosszú elkalandozás után forró szívvel, erős meglátó erővel a jelennek, saját korának hivatott és kiválasztott költője legyen.

A szenvedélyes gyermek, a hanyag és álmodozó tanuló, a herrnhuti hegyek közt kielégülést nem találó gazdálkodó, a boroszlói szobrásznövendék és a természettudományokra kíváncsi jénai diák mind kutat, sóvárog valami mód után, a melyben bensőjét megérezkithetné s a melyet nem talál meg Rómában, a mit nem csillapíthat, pótolhat a házaseslet öröme sem. Már ír, költ, tervez, de a mit alkot, az nem ő, nem az, a mit akar. Hauptmannak először le kellett tennie a classikus tárgyról és le kellett mondania a maga fájdalmainak megénekléséről, hogy a már e korai kísérleteiben megvillanó alakok: Hannele, Henschel, igaz alakot ölthessenek. Akkor biztos kézzel ragadja meg azt, a mi kora szellemének egyetlen megfelelője és követelménye, a mi szinte «actuais» és lesz a német naturalismusnak szinte megteremtője, igazi népszerűsítője, legnagyobbja. De Hauptmann sokkal inkább művész, semhogy már első fölléptében pusztán naturalista volna és sokkal subjectivebb, semmint hogy Zola vagy Tolstoj egyenes német másának mondhatnók. Ő nem leírja, hanem megéri és magából vetíti ki azt, a mi körülötte él és szenved.

Hauptmann szorosabb mintái, Holz és Schlaf, a német naturalismus e két előharczosa alapján homlokegyenest különböző hajlamúak, Holz nagy reális érzékkel rendelkező kemény forradalmár, Schlaf hajlékony, symbolumokba szívesen öltöző lélek.

E két irány Hauptmannban összekapcsolódik, hol egyik, hol a másik erősebb: a fiatal Gerhartban több van Holzból, a későbbi inkább symbolista.

Hagyományos színpadi eszmék, fogások jóformán öntudatlan, teljes megvetésével készült a *Vor Sonnenaufgang* (1889) egy darab rút, merészen rajzolt valóság a porosz-sziléziai miliomos parasztság életéből. Az egész Hauptmann áll már itt előttünk: az állattá aljasult alcoholista családba Helene fényes leányalakja rajzolódik bele, a kit a hétköznapi Loth szívtelenül halálba taszít. Már itt kibontakozik Hauptmann világnézete: minden emberi szenvedéssel való együttérzés. Technikában új a monolog, a felvonásvégek érdekesigázó kiélezésének hiánya. A régi, fejlődő jellemeket mutató drámával szemben itt teljesen megért jellemeket, helyzeteket találunk, csak egy jelentéktelen indíték — itt Lothnak megjötté — és megvan a catastropha.

Hauptmann ez első drámája a színpadon nagy, de inkább visszataszító hatást keltett. Következő két műve, a *Friedensfest* (1890) és *Einsame Menschen* (1891) Ibsen erős hatása alatt csöndes családi tragédiákat elevenít meg: a *Friedensfest* átokkal terhelt családjába megváltóként lép be egy fiatal leány. Az *Einsame Menschen* a gyöngye férfi tragédiája, azé a férfié, ki nem tud választani vágy és kötelesség között. Gerhart Hauptmann hősei, de különösen férfi hősei, rendszeren gyöngye, szenvedő emberek, nem ők hajtják a sors kerekét, de a végzet úzi őket.

A nyomorultak, elesettek különösen utat találnak szívéhez. Nem a kiváltságosak érdeklik, nála nem a király, hanem az éhező bérmunkás szólal meg. Ha nagyon szívéhez férközött az éhezők sorsa, de az éhezők közül egyben sincs meg a drámai hős jelentősége, az egész tömegnek kell hősül föllépni a *Weberben* (1892), mely nem csupán Hauptmann, de az egész új német irodalom legjelentősebb socialis drámája. A nyomorult takácsnép vergődik, föllázad és elesik, mintha egy ember volna. A peterswaldai takácsok drámája, bár nem tendenciát szolgáltat, sokáig szálla volt a rendőrség szemében.

Hauptmann a vígjátékkal is próbálkozott és e téren is kiválót alkotott. *College Crampton* (1892) jelentéktelenebb, ellenben a *Biberpelz* (1893) a classikus német vígjátékok közé tartozik, bár több benne a satira, mint a komikum.

De az ő egész lénye nem a víg, hanem a szomorú műzsnak termett. Ha önmagáról azt mondja, hogy «a költők a történelem könnyei», e könny sohse ragyogott fényesebben, mint a

Hannele's Himmelfahrt című álomkölteményben (1893), a naturalismus és gyöngéd poézis e tökéletes összeolvadásában. A földi nyomorúság elől halálba menekülő Hannele, a ki a szegényház szalmazsákján haldokolva álmodja meg saját megdicsőülését, a ki minden földi jót, mesebeli szépet és mennyei üdvöt ölel utolsó óráján, Hauptmannnak talán legfinomabb pszichológiával megrajzolt gyermekalakja. Hannek nem vértelen kis szent, hanem bimbónyi Éva.

Nagyszabású történelmi drámájának, *Florian Geyernek* (1896) bukása, s más, bensőbb lelki tusák leszűrődése az *Elmerült harang* (*Die versunkene Glocke*, 1896). Az *Einsame Menschen* problémáját újra fölveti: az elmerült harang mestere elhagyja feleségét, hogy pogány tündérlány kedvesével új harangot öntsön. És belepusztul, mikor a régi harangot érte halt felesége meghúzza a tóban lent. A germán mesélő szellem elevenedik itt meg Hauptmannban, egyébként e rendkívüli sikerű mű holt vizet jelentett az ő igazi munkásságában, a támadó ifjú erő itt hagyományokon pihen ki.

Egy töredék (*Hirtentied*, 1898) után írja Hauptmann a *Fuhrmann Henschelt* (1898), melyre a kevésbé jelentős mesedráma *Schluck und Jau*, a nagyszerű befejezésű, de gyöngé expositiójú *Michael Cramer*, a *Roter Hahn* és *Armer Heinrich* után *Rose Bernd* következik (1903).

Henschel és Rose Bernd erős bizonyosságai, hogy Gerhard Hauptmannnak mindig «jobb otthon». A naturalista költő ereje a saját érzéki körébe eső benyomások feldolgozásában rejlik. Henschel, a nagyerejű, lassú eszű férfi, a kit egy megszegett eskü visz sírba. Rose, a hatalmas, erőteljes parasztleány, a kinek bűne a paraszti életben még vétek számba se megy s a kit egyetlen ballépése a nyomorúság és bűn átkos labirintusába kever, mind Hauptmann szűkebb hazájából való alakok, a kiknek szerencsétlensége mélyen a költő szívébe vágott.

E tisztán naturalistikus drámákra új symbolikus mesedráma következik: *Und Pippa tanzt* (1906). Az üvegművészet lelke, múzsája Pippa, «a hajlósszárú virág», a kiről a halódó öreg üvegfúvó azt rebeget, hogy az üvegemenczéből jött. Ez a remegő, fényes átlátszóság, az idegenből szakadt tánczó gyermek szétpattan a semmibe, mindenki eseng érte és ő senkié sem lesz.

1906-ban keletkezett, de csak 1912-ben látott napvilágot a mély pessimismusból fakadó *Gabriel Schillings Flucht*. A fele-

sége és kedvese elől halálba menekülő Gabriel ismét földézi az *Einsame Menschen* és a *Versunkene Glocke* gyöngé, szerencsétlen férjhibőseit. És csudálatos: ugyanazon óriási siker járt e darab nyomában, mint a mely a harang szomorú hősének jutott.

Hauptmann későbbi két drámája, a mely egy görögországi út után keletkezett: *Kaiser Karls Geisel* (1908) és *Griselda* (1909) a történelemből, a középkori novellairódalomból merítenek és a *Ratten* (1911) című már elavult naturalismussal megírt vigjátékkal együtt egyelőre lezárják Hauptmann drámai munkásságát.

A végzetes sors alatt elpusztuló passiv hősök, az adott és nem fejlődő helyzetek, ezeknek széles, bonczolgotó, elemző kirajzolása, a technikában minden természetellenesnek kerülése a hosszú és sikeres drámaírói pályát megfutott Hauptmannban kitünő epikust sejtet. És nem is alkotott ő nagyobbat soha, mint mikor megírta Krisztus szegény bolondjának, *Emanuel Quint*nek életét (1910). A herrnhutiak csendes rajongása, mely sokszor meglegyint már a drámákban is: itt témává lesz. Quint, a sziléziai «bolond» asztalosfiú, mint a Megváltó, alázatosan, igénytelenül és telve önzetlen szeretettel vándorol a földön. Élete halk visszhangja a bibliai szent történeteknek. Tanítványai, hívői és rajongói megbódítják aztán, hogy a mitől eleinte visszaretent, később maga hirdesse magát a visszatért Jézusnak, hogy mindenkitől elhagyva, eltaszítva és elárulva nyomorult halált haljon.

És a mi leginkább megragad: hogy hinnünk kell a bolondban, éreznünk, hogy benne a szentlélek ereje él és nyomorogja végig a földi pályát; s hogy nem tudunk szabadulni a gondolattól: vajon jutna-e igazi Megváltónak jobb sors ma a földön.

E csudás alkotás után, mely Hauptmannnak az oxfordi és lipcei egyetem díszdoctorságát szerezte meg, az *Atlantis*, szerzőnk új műve, szinte értéktelennek tetszik, de hihető, hogy a még legteljesebb költői erejében virágzó Hauptmann nemsokára egy, a szegény rajongó asztalosfiú történetéhez méltó új művel ajándékozza meg az irodalmat. A Nobel-díj az író eddigi munkásságának megjutalmazása. Hanem a melylyel néhány hó előtt Hauptmann születésének ötvenedik évfordulóját az egész németység megünnepelte, nemcsak a már elvégzett munkának elismerése, de a jövő Hauptmannban vetett erős reménységnek megnyilatkozása is volt.

Berde Mária.

Carrel, orvos.

A Nobel-díjak szétosztása az egész művelt világnak évenként megismétlődő, nagy eseménye, részben talán a díjak szokatlanul magas volta miatt, részben pedig azért, mert nem kitűzött pályamunkákat jutalmaznak meg velük, hanem jóformán egy egész emberéletet betöltő munkásságot. E díjak az egész emberiségnek hódolatát jelentik, tekintet nélkül nemzetre vagy világrészre. És néha megtörténik, hogy a nagy közönség egy olyan nevet olvas a kitüntetettek között, melynek viselőjéről alig hallott, alig olvasott addig egy-egy kósza hírt. Talán így volt ez most is, mikor a legutóbbi tudományos Nobel díj nyertesét ismerte meg a világ. Alexis Carrel, a Rockefeller-Institute sebésze volt az, kinek a stockholmi bizottság a díjat odaítélte. Soknak fordult meg fejében az a gondolat: ki ez az ember? Megkísérlem az alábbiakban e kérdésre a választ megadni.

Igazán elmondhatjuk, hogy, még nem is olyan régen, a sebészet negatív tudomány volt. Néhány kivételes, úgynevezett classikus mütéttől eltekintve, tevékenysége abban merült ki, hogy mindent, a mi beteg, eltávolítson. A gyógyítás, mire a sebészek oly büszkén mutattak, nagyon relativ volt: a beteget megtartották ugyan az életnek, de csonkán, esetleg munkaképtelen állapotban. S hogy még ez a sebészet is mennyire tökéletlen volt, arra jellemző egy akkori híres francia operateur szomorú gúnyolódása önmagával, mikor egy betegéhez így szólt: «Je vous ai opéré, que Dieu vous guérisse!»

És azután jött egy korszak, mely örökké dicsőséges lesz az orvosi tudomány történetében: a modern sebészet kialakulásának korszaka. Jóformán mindannyian átértük ezt a forradalmat. Mint vették föl a tudósok legjobbjai egyenként a harcot azokkal a rémekkel, melyek előtt addig a tehetetlenség szomorú csüggedésével állottak meg! Az azóta megtett út egy szakadatlan diadalmenet volt. Vakmerő kezekkel nyultak oly problémákhoz, melyeket régen Hermes Trismegistos babonás hármás pecsétje őrzött, s egyenként valósultak meg dolgok, melyekről addig «bölcselmünk álmodni sem volt képes». Az agy- és gerinczvelő sebészete, a tüdő- és szívsebészet, a gyomor-, bél-, máj- és veseműtétek, s annyi más, mind egy-egy fejezete ennek a fejlődésnek.

S most elérkeztünk e titáni, győztes küzdelem egy új szakaszához: egyes szerveknek átültetéséhez. S itt kell csodálkozva megállanunk egy férfi előtt, a kit úgy hívnak: Alexis Carrel.

A végczél, melyet Carrel maga elé tűzött, ez: lehetséges-e az állatoknál egyes megbetegedett szerveket új, egészséges szervekkel pótolni? Végelemzésben tehát: lehetséges volna-e például egy vesebajos ember beteg veséit kiirtani, s helyettük valamely állatnak ép veséit átültetni úgy, hogy ezek működésképesek maradjanak? Talán nem állította fel a kérdést mindjárt kezdettől fogva ilyenformán; talán csak azok a nagy sikerek, melyeket oly gyorsan ért el egymásután, ösztökélték egyre újabb és merészebb kísérletekre. Végeredményben a dolog egyre megy: a fiatal huszadik század legnagyobb biológiai vívmányainak egyike az ő nevéhez fűződik.

A legelső nehézség, melyet Carrelnek le kellett győznie, a véredények összevarrása volt. 1902-ben az addigi sebészeti tapasztalatokkal szemben megmutatta az eljárást: hogyan lehet átvágott véredényeket újra egyesíteni. Kevéssel ezután tovább ment egy lépéssel, s megtanított arra: hogyan lehet egyes véredényszakaszokat új részletekkel, ugyanazon, vagy más állatokból vett véredénydarabokkal pótolni. Úgy elvileg, mint műtét-technikailag óriási perspectiva nyílt meg már ekkor előttünk, egyszersmind pedig megnyílt a lehetőség arra, hogy egyes szerveket, melyeknek működéséhez első és elengedhetetlen feltétel az, hogy zavartalanul láttassanak el friss, keringő vérrrel, élő állatokba átültesse-nek. Ez a látszólag egyszerű tétel azonban gyakorlati alkalmazásában rendkívül nehéz. Sok más körülmény mellett nemcsak a műtét kivitele nehezíti meg, hanem az a sajátos tény is, hogy az élő állati szervezet valamely idegen szervezetről átültetett részletet alig, vagy egyáltalában nem tűr meg. Az átültetés annál könnyebben sikerül, minél közelebbi faji rokonságban van egyik állat a másikkal; legkedvezőbbek a viszonyok ugyanazon faj egyedeinél (például kutyából kutyába), viszont egy bizonyos távolsági fokon túl már teljesen kedvezőtlenek.

Carrel rendkívül körültekintően kezdte el kísérleteit. Vizsgálatait leginkább kutyákon és macskákon végezte, s az átültetésre jobbára a veséket választotta ki, minthogy ezeknek műtét utáni megzavart vagy zavartalan működését az elválasztott vizelet segítségével könnyen tudta ellenőrizni. Először egy állat egyik veséjét ugyanazon állat nyakába ültette át, az eredmény meglepő volt: a nyaki vérkeringésbe bekapcsolt vese továbbra is megfelelő rendeltetésének. Hasonlóképen teljes sikerrel tudta az állat mindkét veséjét ily módon átültetni, sőt tovább ment: a kivett vesét egy ideig megfelelő körülmények között conserválta, s azután

ültette vissza az állatba, ugyancsak kielégítő eredménnyel. Kutatásainak további folyamán két kutyának veséit cserélte ki egymással, az állatok életben maradtak, a vizeletkiválasztás lényegesebb zavar nélkül folyt tovább. S nemcsak a vesékkal sikerült ez a kísérleti műtét: tüdőt, szívet, lépét, béldarabokat, egész végtagokat ültetett át Carrel egyik állatból a másikba: ha az eredmény nem volt is minden esetben ragyogó, azért az állatok a kísérlet után még napokig, hetekig életben maradtak. Elvileg pedig ennyi már a teljes diadalt jelenti. A mi ezután következik, az eljárásnak biztosabbá, tökéletesebbé tétele, az már a módszerek kérdése.

A legnagyobb, a legnehezebb lépés még hátra van. Lehet-e élő emberek megbetegedett szerveit újakkal pótolni? Talán ha az egyiptomi pharások korát élők, a válasz igenlő volna: emberből emberbe az átültetés épűgy sikerülhet, mint kutyából kutyába. De a mi korunknak nincsenek ezerszámra «tenyésztett» rab-szolgái, kik testükkel-lelkükkel adóznak uraiknak. Sőt úgy látszik, még elég közeli fajrokonaink sincsenek, hisz csak pár héttel ezelőtt vallotta be Carrel maga, hogy egyes szerveket majomból emberbe átültetni nehezebb, mint disznóból emberbe. De ez utóbbi már sikerült, tehát az abszolút tagadás határain már innen vagyunk, a lehetőségek birodalmában, s ezzel ismét megnyílt előttünk egy beláthatatlan szemhatár.

Carrel műve ma már több, mint elmélet, melynek korlátai a vivisection túl nem terjednek. A véredényátültetések, egyes ütérdaraboknak visszérdarabokkal való pótlása egyedül is korszakos haladást jelentene az orvosi tudományban. És vannak más példáink is, naponta növekvő számmal. Felejthetetlenül szép és megható az az eset, melyet Payr mutatott be 1905 ben. Egy cretinismusban szenvedő gyermekről volt szó, ki két éves korában e komor betegségek minden tünetét magán viselte. A bántalom alapoka a pajzsmirigy hiányában rejlik. Payr megoperálta a gyermek anyját, kivette pajzsmirigyének felét. a mi nélkül a nő teljesen zavartalan egészségben élt tovább, a kivett fél pajzsmirigyét pedig átültette a beteg gyermek lépébe. A gyermek fejlődése megindult, beszélni kezdett, s négy éves korában olyan volt, mint egykorú, egészséges társai. Dicsőség Payrnak! de dicsőség legelső sorban Carrelnek, mert ő volt a teremtő genie, ő építette meg ezt a biológiai alapzatot, melyre egy eljövendő épületet fognak emelni.

Milyen lesz ez az épület, azt megmondani nem lehet, s

róla beszélni speculatio volna. A kísérleti élet- és kórtan hideg, józan tényeknek tudománya, s annál biztosabb, mennél kevesebb szót engedünk a képzeletnek. Ma még csak alapköveket látunk: gigászi, nagy köveket, melyeknek mestere Carrel. Talán be fogja fejezni ő maga a nagy művet, vagy talán még hosszú évtizedekre van szükség. A babérkoszorú, melyet a hálás culturvilág a Nobel-díjjal együtt átnyújtott neki, ragyogóan zöld lesz akkor is.

Szöllősy Lajos.

Dalèn, physikus.

Az 1912. évi Nobel-díjak odaítélése a physikusoknak nem csekély meglepetést hozott. A koszorúzott «physikus» neve ugyanis a czéhbeli physikusok körében alig ismeretes, mivelhogy Dalèn Gusztáv tudományos physikai kutatásokkal nem foglalkozott és ámbár kizárólag gyakorlati irányú munkássága kétségtelenül igen hasznos és tiszteletreméltó, mégsem hasonlítható össze az emberiség ama «nagy jóltevői» fáradozásának gyümölcseivel, a kik új utakat nyitnak meg a tudományos kutatások és gyakorlati alkalmazásaik számára.

Dalèn stockholmi mérnök az acetylénvilágítás tökéletesítésében szerzett érdemeket. Az acetylén a vízzel leöntött calcium-carbidból keletkező gáz, mely vakító fehér fénynyel ég, tehát igen alkalmas világító anyag. Elterjedését mégis korlátozza az, hogy robbanékony; ez okból pl. nem lehet vaspalaczkokban elraktározni, mert minél nagyobb nyomás alatt áll, annál könnyebben robban. 1896-ban Claude és Hess tapasztalták, hogy az acetonevű folyadék az acetylént nagy mennyiségben elnyeli és az oldat nem robbanékony. Ámde még az acetoneban oldott acetylénnel töltött vaspalaczkok sem alkalmasak közvetlenül világításra, mert a robbanás veszedelme újból beáll, mihelyt a folyadék a palaczkot nem tölti ki tökéletesen, a mi főleg az acetone lehűtésekor következik be. Ilyenkor ugyanis a telített folyadékból az acetylén kiválik és a folyadék feletti úrt tölti be; ez a szabad acetylén már most ismét könnyen robban. Többen megpróbálták az acetont likacsos anyaggal felitatni, hogy így a folyadék összehúzódását meggátolva, az acetylén kiválását megakadályozzák; ilyen módon készül a nálunk is forgalomba hozott ú. n. «gas dissou».

Dalèn érdeme, hogy igen megbízhatóan működő likacsos anyagot talált fel, az ú. n. «Aga»-t, mely vaspalaczkokba he-

lyezve és acetylénnel telített acetonnal telesajtolva, alkotja az ú. n. gázaccumulátort. Ha a vaspalaczk csapját kinyitjuk a nyomás csökkenése folytán acetylén szabadul föl, mely veszélytelenül elégethető. Dalèn e világításmódot a tengeri világító-tornyok és világító bójék számára dolgozta ki, arra törekedvén, hogy a világítás minél hosszabb ideig teljesen automatikusan működjék és semmiféle felügyeletre szükség ne legyen. Hogy a világító tornyok fénye egymástól jól meg legyen különböztethető, a fény csak bizonyos időközökben villan fel egy-egy pillanatra s a felvillanás időközeiről (1—2—3 percz) a tengerészek a hajózási évkönyvek alapján a világító tornyot felismerik. Az acetyléngáz igen erőteljes, vakító fényt szolgáltat, tehát a felvillanásoknak csak igen rövid ideig kell tartaniok s a világítás így rendkívül olcsó lesz, ha csak megbízható szabályozó szerkezettel a fény felvillanását biztosítjuk. Dalèn ily szabályozó szerkezetet is készített. sőt arról is gondoskodott, hogy a felkelő nap sugarai maguk oltásá ki egy bekormozott fémpalczika felmelegedése és megnyúlása révén — a lámpákat. Oly feladat ez, melyet a ma rendelkezésre álló physikai és technikai segéd-eszközökkel minden képzett physikus meg tud oldani; ehhez ma már nem kell a lángész teremtő ereje: az alkatrészek készen vannak, csak össze kell őket szerelni.

Dalèn hazájában, a veszedelmes sziklazátonyok szegélyezte Svédországban a tengeri jelzések tökéletesítése nagy nemzeti érdek; Dalèn találmánya a világító állomások berendezésének és üzemben tartásának költségeit igen lényegesen csökkentette, úgy hogy ezentúl sokkal több jelzőlámpát lehet fölállítani, a mi a hajózás biztonságát jelentékenyen emeli. Dalèn e szerint minden esetre kiérdemelte magának a svéd nemzet háláját, ám mégsem hisszük, hogy a svéd tudományos akadémia az alapító szándékát követte, midőn a «physikai» Nobel-díjat a svéd gáz-accumulator gyár főmérnökének ítélte oda.

Már az 1909. évi Nobel díj odaítélése alkalmával is több oldalról felhangzott az a megjegyzés, hogy Marconi munkássága a tudományos «physika» körén kívül esik; azonban Marconi nagystylű alkotásának a szorosán vett physika is sokat köszönhet, úgy, hogy a drótnélküli telegraph feltalálójának kitüntetését sok szakember helyeslése kísérte. A mostani eset azonban a kutató bűvárt semmiképen sem elégítheti ki, mert Dalèn egy tisztán gyakorlati feladatot oldott meg a nélkül, hogy a megoldásban újabb physikai jelenséget, vagy újabb physikai mód-

szereket használt volna fel, a nélkül, hogy egy lépéssel is előbbre vitte volna a physikai tudományt.

Valóban kívánatos volna, ha a Nobel-bizottság régebbi szokásához visszatérve, a jövőben a tiszta tudomány szolgálatában eltöltött önzetlen tudományos bűvárkodást jutalmazná, annál inkább, mert a gyakorlati téren elért eredmények amúgy is meghozzák a föltalálónak a babérkoszorúhoz az aranyakat is.

Zemplén Győző.

A két vegyész.

Sabatier.

Paul Sabatiernek (Toulouse), mint elsőrangú vegyésznek neve már régóta ismeretes. 1854-ben született és középiskolai tanulmányait befejezve, tanárnak készült. A párisi École Normale Supérieure-ben nagy hatással volt későbbi fejlődésére Henri Saint Claire Deville. A nîmesi gymnasiumban, hol tanárkodását megkezdte, mindössze egy évet töltött, mert kutatóvágya újra olyan helyre hajtotta őt, a hol megkezdett tanulmányait folytathassa és önálló laboratoriumi munkásságra alkalma legyen. Így került Berthelot intézetébe, a Collège de France-ba, 1878-ban, a hol e nagy tudós mellett alkalma volt a chemiai kutatás módszereiben nagy jártasságot elsajátítani. Már egy év múlva olyan anorganikus tárgyú doctori dolgozatot készített, hogy jövője már biztosítva volt az akadémiái pályán. Eleinte a bordeauxi egyetemen nyert rendkívüli tanszéket, majd Toulouseba került (1882), a hol nemsokára rendes tanár lett s azóta ott is maradt, mindamellett, hogy nagy tudományos sikerei miatt számtalan meghívást kapott más francia egyetemekre s többek között a híres Moissau halála után a Sorbonneon is tanszéket kínáltak neki. Sabatier fényes kutató elméjét a chemiának több fejezetében megcsillogtatta. Legnagyobb sikereit, a melyekért a Nobel díjat is nyerte, a katalytikus hidrogénezés módszereinek tökéletesítésével érte el. Katalysatoroknak oly anyagokat neveznek, melyek chemiai folyamatokat gyorsítanak, ők maguk azonban a keletkezett termékek között a reactio végén változatlanul találhatók meg. A platinának és rokonainak (palladium, rhodium) katalytikus tulajdonságait régóta ismerik, de hogy a közönséges fémek: vas, réz, nikkell finoman eloszlott állapotban rendkívül alkalmasak chemiai reactiók meggyorsítására, az mind Sabatier éles észlelőképességét bizonyítja. Ezek a fémek alkalmas körül-

mények között elősegítik azt, hogy számos vegyület könnyen alakuljon át hydrogén jelenlétében hydrogénben dús vegyületekké. Így sikerült neki a bensolt hydrálni, a mit más úton, számtalan kísérletezésnek ellenére, egyáltalában nem ment. Az acetylén katalytikus hydrogénezése olyan termékekhez vezetett, melyek feltűnően hasonlítanak az amerikai petroleumtermékekhez. A szénoxydot sikerült átalakítania metánná, s ezen folyamat gyakorlati alkalmazása is jövedelmezőnek bizonyult. Közgazdasági szempontból rendkívül nagy fontosságra tett szert az a fölfedezése, mely szerint a telítetlen olajsavból stearinsavat lehet nyerni hydrogénezés útján. Ugyanezt a műveletet a folyékony olajokban lévő chemiailag kötött olajsavval is el lehet végezni s ezáltal mesterségesen lehet szilárdítani. Most már számos olaj, melyet eddig főzés céljaira nem lehetett használni, jól emészthető és jó ízű zsírrá alakítható át s így a munkásnép közéletelésénél Sabatiernek tisztán tudományos eredményei feledhetetlen sikereket arattak. Az isoprén, buladien és cyclohexanol, melyek a mesterséges kaucsuk kiindulási anyagai, a Sabatier kidolgozta eljárások szerint könnyen és olcsón gyárthatók. Ugyanezeket az anyagokat az ő kutatásai előtt csak mint laboratoriumi különlegességeket mutogatták. Ezek a tények minden commentár nélkül beszélnek.

Mindezekből látjuk, hogy Sabatier méltán megérdemelte a nagy kitüntetéset, mert az organikus chemia művelői között ő ez idő szerint az elsők között foglal helyet.

Grignard.

Victor Grignard szintén az organikus chemia művelésében elért eredményeivel nyerte el a Nobel-díjat. 1871-ben született Cherbougban, hol apja az ottani hajógyárban jómódú munkavezető volt s így fiát hajlama szerint neveltethette. A fiatal Grignard eleinte nem szívesen tudott a chemiával megbarátkozni. Elretentette őt az organikus chemiának agyvelőt terhelő nevezék-tana és a képlethalmazok láttára szívesebben foglalkozott matematikával. Jó barátja és iskolatársa. Rousset, annyira fel tudta azonban kelteni benne az érdeklődést a chemia iránt, hogy engedett az előbbi idegenkedésből és 1894-ben a lyoni chemiai intézetbe került, a hol Barbier vezetése mellett kezdett Grignard rájönni az organikus chemiai munkálkodás ízére. Nemsokára

annyira megszerette ezt a tárgykört, hogy éjjel-nappal benn dolgozott az intézetben és Barbiernek mintegy jobb kezévé lett, különösen Roussetnak korán bekövetkezett halála után. Barbiert sokat foglalkoztatta abban az időben a magnesium-vegyületek alkalmazása az organikus synthesiseknél. Ezek a reakcióképes vegyületek nagyon alkalmasaknak ígérkeztek volna az atomcsoportok tetszés szerint való felépítésére, de a kedvező körülményeket sem Barbiernek, sem pedig Grignardnak nem sikerült jó ideig megtalálni.

Barbier egyes esetekben kivételesen kapott ugyan jó eredményt, azonban a módszer nem volt megbízható sem általános érvényű. Legjobb eredményeket akkor kapott, a mikor az egymással összekapcsolandó vegyületeket, melyek közül az egyik bróm-, vagy jódtartalmú, színmagnesium hatására hozta éter jelenlétében reakcióba.

Doctori munkájának kidolgozásánál (1900) egyszerre eszébe jutott Grignardnak, vajjon nem lehetne-e a műveletet két külön phasisban végezni. Azonnal elővéve egy lombikot, bele magnesium-reszeléket helyezett és isobutylbromidot, majd æthert öntve az edénybe, vízfürdön melegítette. Nemsokára rendkívül heves reactio állott be, melyet erős felmelegedés kísért s a magnesium oldatba jutott. A képződött magnesium és æthertartalmú vegyület pedig könnyen volt kombinálható a legkülönbözőbb fajta vegyületekkel. A Grignard-féle reactio fel volt fedezve. Benne azon kevés általános érvényű módszerrel állunk szemben, melylyel az organikus chemia rendelkezik. Sajnos, a legtöbb új organikus vegyület előállításánál mintegy próbálgatás útján kell megkeresnünk az utat, mely a kívánt termékhez vezessen s csak kevés olyan módszerrel rendelkezünk, mely lehetővé tegye a kívánt anyag könnyű felépítését. Grignard érdeme, hogy épen ilyen rendkívül sok esetben alkalmazható módszer birtokába juttatott. Mert először az isobutylbromid helyett bármely más bromidot vagy jodidot vehetünk kiindulási anyagnak; másodsor pedig a képződött magnesiumtartalmú terméket ismét a legkülönbőlőbb vegyülettel kapcsolhatjuk össze. Így érthető, hogy a fiatal tudósnek új módszere nemcsak Grignardnak magának adott életére való bőséges kísérleti anyagot, de foglalkoztatta a legtávolabb eső országok organikus chemikusait is. A mellett, hogy a módszer rendkívül sok új tudományos értékű anyag birtokába jutott, a magnesium elég magas árának ellenére, sok ipari

alkalmazásra is alkalmat adott. Több érzéketlenítő gyógyszer, továbbá a parfümeriában nélkülözhetetlen mesterséges rózsaillat, a phenyläthylalcohol Grignard tudományos munkásságának a gyümölcse.

Nem késett a szép eredményekkel szemben az elismerés sem. Már több éremmel kitüntetve Grignard 1910-ben a nancy i egyetemen az organikus chemia professora lett és itt oly intézetet építettek számára, melyben a tudós csak fokozottabb munkakedvvel gyönyörködhetik az új vegyületek képződésében.

Zemplén Géza.

ÉRTESÍTŐ.

A modern dráma.

Lukács György: *A modern dráma fejlődésének története.* A Kisfaludy-Társaság Lukács Krisztina díjával jutalmazott pályamű. Budapest. Franklin-Társulat, 1911. Két kötet. 496—548. old.

Egy műfaj fejlődése meghatározott korban, tehát az irodalomtörténet egy fejezete ez a nagy mű, mely írójának alkalmat adott, hogy igazolja és keresztül vigye egy theoretikus meghatározását a történelmi anyagon, azt, hogy az irodalomtörténet a forma és a hatás kölcsönös egymást befolyásoló viszonylatait vizsgálja.* Egy műforma megvalósulása attól a viszonytól függ, mely egy apriori (Lukács mindig hangsúlyozza a forma aprioritását) és a konkrét fellépő historiai tények között megállapítható. A forma kérdése stylus-kérdéssé válik, vagyis az æsthetika formai meghatározása egy történelmi és sociologiai kategória-problemává.

Az író egyszerűnek látszó megállapítása a jelenségek rendkívül összetett viszonyait foglalja magában, melyeket mint æsthetikai és lélektani, sociologiai és culturtörténeti kölcsönhatásokat bő és érdekes fejtegetésekben bonyolít ki és old meg. Az első elvi kérdést, a mely felmerül, azonban már megoldottnak tekinti. A történelmileg egyszer megjelenő az általános érvényűvel áll szemben, hol a forma-fogalom elveszti zártságát és merevségét s mint stylus amaz apriorihoz közeledő vagy azt megközelítő folyamattá válik, vagyis a forma styláris megvalósulásának kérdése a megfejtésnek ellentétes lehetőségeit engedi meg. Ugyanis a forma, mint æsthetikai kategória, melyet aprioritásánál fogva koron- és időnkívülinek kell tekintenünk, vagy megmarad őstypusnak, ideának, mely a konkrét mű mögött mint megközelíthető értékmérő áll, vagy pedig valamely törté-

* *Alexander-émlékkönyv.* Megjegyzések az irodalomtörténet elméletéhez.

neti egyes esetben már megvalósultnak tarthatjuk, mely így szolgál értékmeghatározás gyanánt. De mivel az utóbbit egyszersmind történeti stylusnak is kell tekintenünk, viszonylagossá válhatik minden művészi értékelés és minden stylus-megoldás jelentheti egyszersmind az apriori megvalósulását. Az a kérdés, hogy az apriori milyen viszonyban áll a műhöz, legegyszerűbben így fejezhető ki: beszélhetünk-e egy történetileg megvalósult műformának apriori formájáról, van-e olyan műforma, a mely nem historiai is.

A forma problemáját az irodalomtörténet keretében még bonyolultabbá teszi, hogy a stylus «folytatható formai megoldás», (a folytonosság pedig ismét vagy fejlődést vagy váltakozó rhythmust jelenthet), de a forma egyszersmind a hatás alapja is, valamint az egyén, a művész szempontja, «állandó állásfoglalása a dolgokkal szemben»; a formakövetelmény nemcsak stylusképző, socialis és történeti kategoria, hanem a teremtő erőnek egy alkotó eleme, egyéni, lélektani is. A mű theoretikus része az előbbi kérdésekkel foglalkozik, míg a történeti rész az egyes irányok és írók műveinek analysisében a sociologiailag megállapított törvényszerűségekből a dráma művészi megalakításának lehetőségét vonja le.

Cultura és világnézet, gazdasági és socialis viszonyok, egy történelmi korban megadott élet mint a művészi alkotás anyaga s viszont a művészileg megformált élet; vagyis az irodalmi mű hatásának kiterjedtsége nagyjából az első rész tartalma. Mint minden kornak, úgy ennek is az lesz a stylusproblemája, megbirják-e a forma határai a kor élete által adott tartalmakat kötni, vagyis az apriori forma mennyire ruganyos, hogy történeti megvalósulásában jellemző sajátságainak elvesztése nélkül az anyagot a magáévá tehesse. S mivel egy késői kor mindig hagyományokra kénytelen lépni, bizonyos küzdelem áll elő a már létező formai megoldások s a még megvalósíthatók között, mely lehet fejlődés, de meddő, eredménytelen küzdelem is.

Lukács mielőtt a kor, a XIX. század történelmi keretébe beállítaná a drámai formálás ilyen hagyományos követelményeit, az elvi kérdésekkel foglalkozik, még pedig a legegyszerűbb, legismertebb, triviálisan tapasztalati adatokból kiindulva a legabstractabb formai meghatározásokig halad, s æsthetikai és philosophiai meggyőződéseinek komolyságával s alig észrevehető átmenettel csakhamar a legbonyolultabb problémák elé állít.

A dráma egy emberi történet előadása által tömeghatásra

számít, tartalma tehát csak általánosságban és érzékelhetőleg adható, a színpadi perspectiva egyszersmind megköveteli az időbeli és térbeli meghatározottság szempontjából, hogy az egyén benne az embert, a történést a sorsot képviselje. Így lesz a dráma, formai határozottsága által, az ember és a sors symbolikus megjelenítése. Az egyént tetteiben nyilvánuló akarata jellemzi, tetteiből pedig az, mely összeütközés, tehát küzdelem által akarátát a legnagyobb megfeszültségben mutatja; ez azonban symbolummá csak akkor válhatik, ha a küzdelem oka nemcsak a hősnek magának, hanem a tömegnek is életproblemája. Így áll a hős előttünk mint nemcsak egyénileg nagy, hanem mint saját típusának kiváló példánya. A küzdelem ereje és mélysége nem a külső erőtől függ, hanem az egyén szempontja határozza meg. A mi az embertől saját akarátának legnagyobb megfeszítését követeli meg, ha látszólag nem is legyőzhetetlen ellenfél, mihelyt végeredményében győztes lesz, reá nézve a szükségszerűséget és sorsot képviseli. Látszólag egyenlő erejűnek kell a küzdelemnek lenni, tehát emberek közötti összeütközésnek, mert különben tettekben nem, csak lyrai kitörésekben kaphat kifejezést, de mégis végső erőig megfeszített küzdelemnek, melyben az egyéni élet leghatalmasabb gátlója, a szükségszerűség, a sors a legméltóbb ellenfél. A drámai küzdelem legtökéletesebb formájában a tragédiához vezet.

A drámának ezekből a tartalmi következményeiből bizonyos ellentétek származnak, melyeket Lukács a dráma paradoxonainak nevez. Már eddig világossá vált egynéhány ilyen ellentétes formai követelmény, például az, hogy tartalmilag a drámai küzdelem a hős teljes egyéniségének maximális erő kifejtését követeli meg s mégis mivel azt formai határozottságok miatt csak érzékelhetőleg lehet kifejezni, csak emberek között folyhat le ez a küzdelem; hogy az emberek mögött a sors áll a hőssel szemben, így a küzdelem alapja metaphysikai s mégis csak socialis formában jelenhetik meg; hogy a hős a legerősebb egyéniség és mégis típusa osztályának s egy általános világnézetnek a képviselője.

A drámai paradoxianak legfőbb oka a műfaj egyetemessége tartalmilag és korlátottsága eszközeiben. Hogy formailag is egyetemességet fejezhessen ki, az élet gazdagságát nem eseményeiben, hanem azok összetartozásában fogja adni, vagyis causalitásokat. Ezért a drámában a szükségszerűség erősebb, mint az életben vagy az epikában, mely az életet egyetemességében adhatja. Az okozatsor láncolata az író világnézetéhez vezet, mint

végső okhoz, melynek socialis oldala a hatás lehetősége, az, hogy ez a világnézet egyezik-e a közönségével és mert művészi hatásban csak formai igazságról és közölhetőségről lehet szó, meggyőző tud-e lenni formai constructiója által? A költő világnézete az alkotás apriorija, azonban csak constructiv apriori, nem az eseményekbe belejátszott nézete az írónak (nem tendentia kifejezése). A dráma alapját tevő világnézet elvont és dialektikus, formája concret, tartalma élő esemény: a concret megjelenítés és abstract dialektikának ez az ellentétessége az egész drámai constructiót áthatja s az összeütközés, a sors és jellem, a situatio nehezen megoldható kérdései erre az ellentétességre vezethetők vissza: az, hogy a hős egyén és mégis typusa saját emberosztályának, a dráma mozgató ereje az ő akarata s mégis a kívülről jövő sors lesz a döntő; a legkülsőbb formában pedig paradoxia a dialogus, melynek életet, jellemet, cselekvényt kell kifejeznie, mely symbolikus, fogalmi, a nélkül, hogy át szabadna mennie a tisztán intellectualis fogalmi körbe.

A drámai stylizálás a paradoxonokat úgy oldja meg, ha egy ember életének egy részletét úgy ábrázolja, hogy annak egész életét jelentse, hogy a történés teljesen zárt és egész legyen, symboluma az egész életnek. Kérdés már most, milyen kor az, melyben lehetséges ez a műforma, vagyis milyen kor világnézlete követeli meg a drámát mint legmegfelelőbb művészi kifejezési formát? Lukács három fő socialis elemet különböztet meg a drámában: a hatás, a tartalom (mint általános életet, tehát a tömeg életét is symbolizáló történés) s a világnézet, mint benne rejlő constructiv alap. A hatás a közönség és a színpad viszonya s a kettőt az író és közönség azonos világnézetének formai megvalósíthatása köti össze; ez a világnézet akkor kaphatja meg drámai formában a legtökéletesebb kifejezését, ha az életet mindkettő problematikusság, küzdelem alakjában látja, ha ellentétes erőket érez benne; ez mindig valamely társadalmi berendezettség hanyatlási korában áll elő, mint a régi és az új összeütközése, mikor az élet problematikussá válása folytán «az ethikus ember számára az életnek meg kell szünni centralis életértéknek lenni», mikor az osztályhanyatlás heroikus korával «megszületik a szép halál ideológiája». Az elbukó hős tipikus képviselője a hanyatló osztálynak, az ő elpusztulásában kifejezésre jutó személyiség érték tipikus érzelmi értékelés tárgya és tragikai hatása azért általános. A küzdelemben levő világnézet hatása alatt az

élet véletlenszerű, irrationalis jelenségei a tragédiában metaphysikai szükségszerűséget nyerne.

A feudalismus és a királyság küzdelmének ideje a nagy tragédiák kora s hol a feudalismus győz vagy beleolvad a feltörő polgárságba, nem alakul ki a dráma. Hogy modern dráma lehetséges-e, ugyanez a történelmi helyzet fogja meghatározni: az élet értékeinek problematikussá válása. A modern dráma a polgárság socialis helyzetének kérdéséből keletkezett, egy tudatos osztályellentétből, de inkább a küzdő osztályok eszményeinek, mint embereinek összeütközését adja, csak itt még az a complicatio áll elő, hogy a modern dráma nem egy vallásos érzés kifejezése gyanánt születik, mint a megelőző koroké, hanem erős hagyománya van a régi drámai formában és színpadban, mely nem az ő életkérdéseinek megérzékítésére alakult. Ez arra vezetett, hogy dráma és színpad elváltak egymástól; nem volt meg többé a régi fejlődésben oly fontos egyesítő erő az ünnepi és vallásos érzésben, mikor az új irányban fejlődő cultura, mely intellectualisabb minden réginél, eszméi kifejezésére a régi színpad elhatároltságát találta. Az intellectualismusba eltolódott küzdelmek a drámai megérzékítésre túlságosan elfinomultak s a tömeghatás lehetősége megváltozott. Az életproblemáknak ez a rationalissá válása, a traditio, mely pusztá létezése által leküzdhetetlen erőnek tűnt fel, a historiai érzést állandósította az életküzdelemben a pusztán theoretikus, bár legtisztább ideálok ellenében is. Az ideologia a fennállóval, az egyéni törekvések a hagyománnyal ütköznek össze s a történelmi hatás érzése mint egy háttérben levő abstract, interindividualis erő teszi a küzdelmet bonyolultabbá. Ez a háttér, a milieu, fontossá válik s a küzdelemben belépése, az embereket, hősöket befolyásoló ereje által új jelleget ad az új drámának, mely gazdagabb, több dimenziójú lesz.

A küzdő osztályok összeütközésében az értékelésnek új szerepe jut a drámában, de a két világ kétfajta értékelése által ingadozóvá válik belső etikája s feltartóztatatlanul relativismusba megy át. A drámai jellemre a külvilág oly erősen hat, hogy a választó vonal elvész az ember és környezet, a hős és a sors között s ez által nemcsak egyensúlyuk válik ingadozóvá a drámai küzdelem rovására, hanem magának a hősnek centralis állásfoglalása a drámában. «a tett viszonya a tevőhöz relativvá lesz, saját tettei idegenné lesznek és ellene fordulnak». A hős-typus elváltozása végül odavezet, hogy az akarat intenzitási foka

megváltozik, hősiessége inkább passiv, a küzdelem centruma mindinkább bensővé válik, e mellett conflictusa abstractabb, de a mennyire veszít érzéki kifejezésben, annál mélyebb lesz mint tragikus élmény.

Hozzájárul a drámai egyén megváltozásához, hogy a modern drámában lép fel az individualismus mint életproblema; a történelmi érzés állandósága egyrészt ellentétes ugyan vele, de másrészt segít pontos határait megszabni. A tudatos egyéniség erősebb érvényesülési vágyát a külső körülményekbe való beleütközés lehetetlenné teszi s ezzel, a mi a régi drámában nem fordult elő, az individualismus problematikussá válik; az egyéni akarat lesz központtá, azonban függetlenül az akarat irányától, erejétől, egyszóval legegyénibb tulajdonaitól, úgy hogy az individualismus küzdelmében az egyéni csak mint abstractum fontos s a jellem csak «ütközőpont» a viszonyok összeszővődöttiségében. Az élet azonban elmegy az ilyen elvont egyéni mellett s így az ember és sorsa összetalálkozását ideák segítségével kell létrehozni. A nagy individuumok drámáját az elvont individualismus drámája helyettesíti.

Az ideáktól való függés erősödésével az embereknek egymáshoz tartozása lazul, mely lelkileg magánossághoz vezet, kifejezése pedig a dialogusban subtilisabbá, suhanóvá válik, az elmondhatatlan nagyobb tért nyer benne s ezzel a sejtetés, elhallgatás, rhythmus és hangsúly különbségei. A viszonyok intellectualisabb alapja azonban objectivabbá is teszi az embereket egymás iránt, mert a meggyőzés, megértés nincs kizárva, mint a tisztán érzelmi, vitát nem tűrő, absolut ideológiánál, a meggyőződés helyét a szempont foglalja el, de ez formafelbontóvá válik, mert relativvé lesz az is, vajon tragikus-e valami vagy nem; a mellett a conflictus erősebben lelkivé válása a megérzékítést nehezebbé teszi. Egészében jellemző a korra, hogy míg életfelfogása, philosophiája tragikusabbá válik, drámai anyaga annál kevésbé az.

Az új élet tehát mind anyag, mind forma tekintetében veszélyeztette a drámát. A dráma centralis súlypontjának, a sors és ember viszonyának megváltozása, az erkölcsi értékelés meg-ingása felbontja az egyensúlyt nemcsak a dráma benső lényegére nézve, hanem a közönség és a dráma világa közt is. A modern drámának mindkettőt művészileg kellett helyreállítania, az ethikai és æsthetikai egység problematikussá vált, keresett-cézellá, alap helyett megoldássá. Vagyis, a mi eddig elvitázhatat-

lanul megadottan létező volt a drámán kívüli világban is: az etikai nézet megdönthetetlensége, egyéni, művészi meggyőződéssé vált, melyet a művészetnek formai elrendezéssel kellett elfogadhatóvá tenni. Igaz, hogy a nézet relativitás folytán a közönség suggerálhatósága is tágabb lett, de egyszersmind labilisabb, bizonytalanabb is.

Modern dráma tehát van ugyan mint történeti tény, de mint új stylusnak olyan nehézségekkel kellett megküzdenie, a mely veszélyeztette forma-tisztaságát.

Hosszasan foglalkoztam az elvi kérdések ismertetésével, mert sok ismerettel megírt rész fejtegetéseiben tulajdonképen már benne van az egész modern dráma problematikussága és kritikája, a történeti rész az egyes esetekben a többé-kevésbé sikerült megfejtést vagy a nehézségek kikerülését fogja feltárni. A dráma fejlődési lehetősége az alap, a világnézet megváltozásával, a sors és ember közötti küzdelem új szempontból való meglátásában s a megfelelő formai alakításban fog állani; a drámai hős jellemének megváltozása s az anyag külső alakítása a dialogusban lesznek legfeltűnőbb ismertető jelei. Az új dráma előkészítői a német classicismus és a francia iránydráma. Lessingnél kapnak a polgári érzések először új hangot s új ember jelen meg: a theoretikus ember typusa; de az új sors, a viszonyok erejének túlhalmozódása, mely tehetetlenné teszi a hőst az étellel szemben, még úgyszólván öntudatlanul lép fel. Ez a hős-typus végső kifejlésében a Don Carlos alakjainak elvont, idealistikus fanatismusához visz. A Goethe typusai kevésbé doctrinairek, de a tényekkel szemben viselkedésük ugyanaz. Az új ember labilis folytonos mozgásban levő lelki állapota azonban nem kapott alkalmas kifejezést a régi rhetorikus dialogus formájában. Az egész irány legkiválóbb termékeiben is csak æstheta dráma maradt. A francia iránydráma formai hagyományainak hatása alatt csak compromissumokat adhatott, emberei schemákká váltak az író czélzata szerint, dialogusa sima, szellemes, theoretikus, egyéni szín nélkül; de technikája uralkodik az új drámák fejlődése első idejében.

Az első modern dráma-író Hebbel, «az ő formája az új élet tartalmaiból született». Az individualismus problémáján át ő már csak embert lát s a sorsot csak emberek viszonyaiban találja fel. Az összeütközés főoka a létező viszonyok helyzeti energiája, holt súlya, mely ellen az egyén akaratát nem érvényesítheti. Kérlelhetlen szükségyszerűség uralkodik cselekedetei-

ben, mely önmagában tragikussá teszi az élet harcát s ezt még fokozza az emberek izoláltsága, egymás meg nem értése. A viszonyoknak ez a hatása megmarad az egész modern drámai felfogásban. Hebbelnél még problematikus marad a megoldás, de az ő iránya folytatható, míg az Ibsen megoldásai annyira subjectivék, hogy nincs továbbfejlődési lehetőség. Ibsen fejlődésével együtt fejlődik tragikái belátása, problémái, etikája és hőseinek típusa, de technikája megmarad. A XVIII. századbéli német dráma álmodó idealistája Peer Gyntben tragikomikussá válik. Ethikai megalapozást kellett adni ennek a romantikus individualizmusnak s az ideál és valóság, az egyéniség és társadalom küzdelme tudatos problémájává válik drámáinak. A hazugságok életértékének felismerése ezt az etikát a végső tragikai consequentiáig viszi: csak a ki nagy egyéniségnek született, mehet a maga útján, de ennek az útnak a végén tragédia vár. Ibsen, hogy a polgári drámát az események kicsinyes, véletlen esetszerűségéből tragikai magaslatra emelje, egy magasabb eszme symbolumává teszi embereit. Ez a symbolikusság dialogusaiba sok construált elemet visz, habár hőseinek jellemzésére a legközvetlenebb, legtermészetesebb, étellel tele dialogust teremtette meg; ehhez a stylus-dissonantiához hozzájárul, hogy a francia technika sok fogását alkalmazta még késői műveiben is.

A naturalismus keresi először az új embernek és összeütközéseinek színpadilag is megfelelő kifejezését, de nem a francziák, hanem Strindberg látja legtudatosabban, hogy itt nemcsak részlettechnikai megoldásról van szó, hanem a forma és színpad teljes reformjáról. Szerencsésebb helyzete volt abban, hogy nem kötötte hagyomány, mint amazokat, de a mai ember, physikuma által is meghatározott folyton változó lelki élete ezerféle motívatiójával nem fért bele a dráma formájába. A német naturalismus tartalmilag az új ember lelki fejlődését s az azt előidéző viszonyokat akarja adni s az új embert első sorban a dialogusban minden pathostól menten kifejezni. Ez Hauptmannban találta meg vezérét, vele együtt már egy új irány kezd kialakulni a naturalismusból, mely minden abstractiót el akart kerülni s hogy az esetszerűséget mégis drámai fontosságúvá tegye, a környezet és körülmények hatásának tipikusságát emeli ki. A milieu lett sorssá a drámai emberre nézve, azonban mivel átalakulása csak lelki marad, nem lesz drámai formában érzékhetővé. A skepticismus és ethikai relativismus végre mégis kibontakozásra vezet. habár maguknál az írónknál az írónknál sem mindig

tudatos az átmenet. A történeti érzés növekedése a socialista eszmék művészi ábrázolásának csődje s a Nietzsche hatása az individualismust hozza ismét előtérbe. De a psychologizálás, a lyrikus elfinomodás, főleg a biztos ethikai világnézet hiánya bomlasztólag hat a formára, legjobb képviselőinél az impresszionismus csak átmenet marad s a lyrai dráma irányában egy új artistikus okokból születő formát teremt, stylizált nyelvvel symbolikus tartalommal (Maeterlinck), míg végre e mesterkedés legyőzi a drámai erőt (Wilde, D'Annunzio). A relativismus legmagasabb fokán végre csak hangulattá válik, egyéni szemponttá, hogy mit látunk tragikusnak.

Az egész fejlődés a formai feloszlás felé vezet. Ez magyarázza meg, hogy habár a kor világnézete nem akadályozta volna a modern vígjáték kialakulását, e helyett a tragikus tárgy a relativista szempont által veszít pathetikus nagyságából, a komikus pedig mélyebbé és fontosabbá válik, mint a comedia stylusa megkövetelné s a tragicomedia új formája áll elő. Már Hauptmann és Ibsennél beáll kettős motiválás alapján az ethikai értékelés csődje. Wedekindnél az irrationalis történések hatalmában az ember felett jut kifejezésre a tragikus és komikusnak ez a vegyülete, míg Shaw tudatosan ellentétbe helyezkedik a tragikus világfelfogással, neki minden heroismus csak pose s az összeütközések csak arra valók, hogy az embereket kijózanítsák.

A tragédiától való eltávolodás arra látszik mutatni, hogy a modern világnézet kifejezésére a drámai forma a maga tisztaságában alig alkalmas. A szükségszerűséget s a küzdelem hiábavalóságát átlátó emberek s nem a romantikus ideálok rajongói a hősök, a kiknek ereje abban áll, hogy nemcsak beletörődnek, hanem akarják, magukénak fogadják és vallják ezt a kikerülhetetlen sorsot. A végső drámai megoldás nehézsége ugyanaz marad: az ember és a sors elvontsága. E fejlődés két ellentétes polusán Paul Ernst és Hauptmann állanak; utóbbi a modern irányok minden pontján átment s valamennyi nagyobb tehetségre jellemzők azok az okok, melyek nála sem engedték meg a tiszta drámai forma megalakulását. Naturalismusa ugyan soha sem volt tisztán alak kérdése, hanem életproblema, de hogy a társadalmi dráma követelte lélektant és milieu beállítást korlátnak érezhette, mutatja a mesedramáig való eltávolodása. Intellectualismusa nem engedi meg az igazi tragikai conflictust, a hős passiv lesz a sorssal való találkozás pillanatában s az ellen-

fél jogainak átlátása megbénítja tetterejét; elegikus és nem tragikus jelleme.

Az egész fejlődésre az a jellemző, hogy drámaiatlan érzést akarnak a régi dráma formájában kifejezni. A dissonantiát csak egy új forma adhatná meg, melyben a classikus tragédia formája s a lyrai hangulatokból és erősen érzékelhető képekből alkotott mysterium vagy bensőleg egyesül vagy teljesen különválnak.

Bármily részletesen igyekeztem vázolni a Lukács könyvének eszmemenetét, nem jellemezhettem olvasottságát, melyet a bonyolult kérdés fejtegetésénél alkalmazott, nem ismertettem az egyes írók elemzését, az irányok kölcsönhatásának vizsgálatát. A bő anyag áttekintését megkönnyíti a rendszeres feldolgozás.

Külön ki kell emelni a sociologiai fejtegetés szakszerű és a tárgy keretébe mégis szervesen beillesztett tudományos készült-ségét. Ibsen és Hauptmann írói fejlődésének következetes keresztvételét a világnézet és a socialis élet változásával kapcsolatban. Vannak kifogásaink is, bár inkább kisebb hiányokra vonatkoznak. Így a komikum tárgyalása az elvi részben el van hanyagolva a tragikummal szemben. Jobban ki lehetett volna emelni a tragikai korok összehasonlításánál, hogy míg a feudalismus hanyatlása tényleges, állam és társadalom felforgató összeütközésre vezetett, a modern korban egy ideologia hanyatlásáról van szó s kérdés, vajon annak, hogy a polgárság küzdelme ethikai és socialis ideáljaiért eddig nem vezetett átalakító socialis összeütközésre, nincs-e befolyása arra, hogy a drámai forma véglegesen ki nem alakulhatott? Az, hogy a mű a legújabb kor jellemzésénél veszít a kezdet szigorú rendszerességéből, természetes; a történeti távolság hiánya az összefoglalást megnehezíti, az egyes írók fejlődésükben különböző irányokon mentek át s épen a fejlődés kiemelése kikerülhetetlenné teszi itt-ott az ismétlést.

A főgondolatot azonban az író a bonyolult problémákon igen világosan viszi keresztül: hogy tudniillik egy műfaj fejlődésének kérdése, a mellett hogy æsthetikai és történelmi problema s a mellett, hogy a kor életének egészével kapcsolatban van, azonkívül megvalósulásának lehetősége világnézetünknek nemcsak művészi kifejezése, hanem élő kritikája is.

Ritoók Emma.

Ányos Pál.

Dr. Császár Elemér: *Ányos Pál.* (1756—1784.) (*Magyar Történeti Életrajzok.* Szerk. Dézsi Lajos. XXVIII. évf. 1—3. f.) Budapest, Athenæum. 8-r. 225 l.

Alig van a felújulás korában költő, a ki a maga kora becsülését és az irodalomtörténet érdeklődését annyira megnyerte, mint az egyszerű pálos szerzetes, Ányos Pál. A maga korának első írói Bessenyeitől Virág Benedekig barátjuknak tisztelik, halálát a ragaszkodó szeretetnek megható költeményei siratják, a méltányoló kegyelet másfél évtizeddel halála után már összegyűjti és nyomda alá juttatja költői hagyatékát; az irodalomtörténet pedig az első kiadónak, a halálját lerovó tanítványának, Bacsányinak megemlékezése óta különös szeretettel tér vissza a költő életének és költészetének jellemzésére. A maga korát lebilincselte vonzó egyénisége ép úgy, mint verseinek szembetűnő őszintesége és könnyed folyása; őszintesége, melylyel a maga érdekes, költői egyéniségét dalaiba öntötte, mely a felújulás korának költői közül a legelsőek közé, egyenesen Csokonai mellé emeli, csak a fájdalom kesergő panaszaival és a hazaszeretet bátor nyilatkozásával ragadta meg kortársait. Az irodalom történetíróit pedig ezeken kívül szerencsétlen élete, korai halála és az a sok problema vonzotta, melyet maga ez az élet, de meg annak a költészet motivumaival való kapcsolata nyújtott. Ép ezért kívánatos volt végre egy olyan életrajz, mely e problémákat természetes világítással a homályból kiemelve, a költészet értékeléséhez szükséges minden pszichologiai, kor- és összehasonlító irodalomtörténeti mozzanatot számba véve, végérvényesen kijelölje Ányos Pál helyét irodalmunk történetében. Ezt a várt és kívánt munkát adja meg Császár Elemér könyve.

Életének három mozzanata vonta eddig a legkalandosabb hypothesiseket elő: a szerzetbe lépése, világfájdalmasnak látszó hangulata és szerelme. Ezek a problémák nem is mellékesek, mert, teszem, bizonyára nem a legvonzóbb jellem alakul ki előttünk, ha beöltözését egy új ruha megtagadásának tulajdonítjuk, szerelmét pedig az érzéki élvezetekben a rend és józan értelem intő szózatának ellenére való mértéktelen elmerülésnek mondjuk, mely halálát is okozta. Az első kérdésnél Császár helyesen elválasztja azt a kérdést, miért lett Ányosunk pap, attól, miért lett éppen pálos szerzetes; Endrődi «biztos családi kútforrásáról» kimutatja,

hogy még a múlt század első negyedében nem volt meg, azután pedig utal a gondolatnak pszichológiai lehetetlenségére. Véleménye szerint az eddig mindig szerzetesi iskolában nevelődött, otthon is vallásos környezetben élt Ányos pap lett azért, mert hitte, hogy erre a pályára van hivatása és pálos lett azért, mert tanulmányai is jórészt ehhez a rendhez fűzték, meg a kor és környezet is ezt a rendet becsülte legtöbbszörre. A sokszor világfájdalmasnak tetsző melancholiáról, mely első nyilatkozásaiban még inkább gondolati (sokszor irodalmi hatásra mutat), azt hiszi, hogy a lekötöttség érzetéből, az otthoni benső családi élet és a rideg szerzetesi magány ellentétes képeiből indul ki, majd Buda és Felsőelefánt társaséletének a különbsége kelti új életre (az elefánti «száműzetést» a rend természetes szokásával világosan megmagyarázza), ambíciójának szárnyaszegése, édesanyjának betegsége, elefánti meg nem értő rendtársaitól való magánybavonulása és ezzel pályaválasztásának helyességében való kételkedés, szinte a hivatottságában való csalódás szítja oly szomorúan lobogó lánggá, a mit elősegít életrendje, mely a folytonos contemplációra utalja; végül motivációul szolgál új olvasmányainak iránya is: a német sentimentalismus. A harmadik problema az, hogy átélt szenvedélyes viszony emlékei-e Ányos szerelmi versei. Szerzőnk előbb kimutatja Ballagi föltevésének, az állítólagos nagyszombati hagyománynak lehetetlenségét, a hírhedt elcsábításról pedig kideríti, hogy milyen ártatlan, szinte félreérthetetlenül ártatlan tanács, az érzéki versekre vonatkozó érvet pedig azzal gyengíti meg, hogy idegen eredetükre utal. Viszont a számbavehető nyilatkozatokból megállapítja, hogy élő ideál ébresztette fel Ányos szerelmét, de — mint Domy mondja Csokonairól — «nem azért szeretett, hogy a szeretet édességével éljen, hanem, hogy az után csak áhítozzon», azaz csupán vágyódás maradt az, melyet csak a költő képzelete díszített föl ábrándjaival.

Ennek a száraz ismertetésnek szerfelett kivonatos előadása is világossá teszi talán azt, hogy az eddigi mesterséges, kieszelt világitást, milyen természetes világitással pótolja, de sejteti azt is, milyen figyelmes körütekintéssel, milyen józan meggondolással, milyen mindent számbavevő és minden apró mozzanatot is mérlegelő módszerrel halad át a szerző mindezekben a bonyolult kérdéseken. Legjellemzőbb például csak arra utalok, mint bizonyítja be Ányos szerelmének tárgyalása kapcsán azt az irodalmi tételt, hogy «a szerelmi énekekből nehéz dolog

tényeket halászni» és mily természetes indokolással építi föl a maga helyes magyarázatát. Vagy Ányos sentimentalis hangulatának elemzésére figyelmeztetek, az élményekneké s az irodalmi hatásnak józan, túlzástól óvakodó, de semmi számbaveendőt el nem mulasztó összeegyeztetésére.

Császár könyvének az adatok gyarapításán, átvizsgálásán és egységes alkotássá való olvasztásán kívül legnagyobb érdeme azokon a lapokon tűnik elénk, melyek sajátosabban a jellemzést szolgálják. Itt a részleles megfigyeléseknek egész sorozata áll előttünk, hogy általánosabb, módszertani szempontból is sok és használható tanulságot nyújtanak. Csupán két helyre utalok: arra, a mit Ányos levélformájáról és hazafias költeményeiről mond. Ányos leveleit korántsem helyezi Kazinczyei és Berzsenyiei mellé, de egy sajátos és rendkívül előnyös oldalukat látja meg, a címzett gondolat- és hangulatköréhez való alkalmazkodásukat és ebből a szempontból összeveti a Bessenyeit és a Kónyit vigasztaló leveleket. Ányos hazafias érzése fejlődésének rajza az, a mire nézve még a figyelmet fölhívni óhajtjuk: előbb az érzés inkább erős benne, mint tudatos; a magyarság egész fogalmát a magyar nyelv meríti ki; nemsokára odafűzi ehhez a magyar művelődést. Ezt a fokozatot alkalmi versei képviselik, melyeket kora alkalmi költészete fölébe az emel, hogy nem személynek, hanem törekvésnek és érzésnek szólnak, hogy az eseményt csak kiindulópontul veszik, hogy eszmei magaslatra emelkedhessenek. Változást hazafias költészetében II. József intézkedései hoznak: az apathicus lemondást már remény, majd a múlt és a jelen (Nádasdy) dicsőségének képei váltják föl, míg a törvénytelen rendeletek a harag és fölháborodás gátját engedik meg. Ebben a haragban, mely *A kamaldoliák pusztulását* kíséri és a *Kalapos királyt* ostorozza, a hazafiság mellett része van nemesi és papi voltának.

Idézhetném még Ányos lelki fejlődésének a rajzát, olvasmányai alapján változó költői eszményeinek feltüntetését, e helyett azonban csak az adatok gazdagítására utalok még; nemcsak Ányos életének apróbb (például első miséje) és fontosabb mozzanatait (iskolái, Elefánt, a budai társaság, az epos terve stb.) juttatják azok új világitáshoz, hanem pl. Virág Benedek életrajzi adatait is nem egyszer módosítják. Az értékelés is, Ányos őszinteségének és formai jelentőségének kiemelése, módosítja irodalomtörténetünk eddigi képét róla, Ányos vallásos lyrájának és e téren való érdemeinek összefoglalása is helyesbíti az eddigi

megállapításokat; de szerzőnk ezek mellett a felújulás kora irodalmának sok érintkező pontjára vet világosságot, mint például a levéldivat tárgyalásánál.

A vállalatnak, melyben e mű napvilágot látott, rendes szokása szerint a képeknek hosszú sora díszíti kötetünket. Ez részben a szerkesztőnek, Dézsi Lajosnak is az érdeme. Sajnos, a költőnek arczképét nem ismerjük és így Ányos szempontjából az a két sikerült reproductio érdekel bennünket legjobban, mely az apát, Ányos Ferenczet és az anyát, Rötth Klárát mutatja be. De egyébként is az illustratiók csak emelik e különben is becses életrajznak az értékét.

jns.

A Schuschny-émlékkönyv.

Emlékkönyv. Dr. Schuschny Henrik iskolaorvosi és egészségügytanári működésének huszonötödik évfordulója megünneplésére írták barátai, tisztelői. Budapest, 1912.

Egy jeles orvosnak és az egészségügyi, specialiter az iskolaorvosi tudományok derék művelőjének jubileuma alkalmából jelent meg e 280 lapnyi kötet, melyben huszonnyolcz író kisebb-nagyobb dolgozatát találjuk. Az írók nagy része természetesen orvos és ennek megfelelőleg a cikkek tárgya többnyire az orvosi, nevezetesen az egészségügyi studiumok köréből van véve, de találunk a szerzők sorában az orvosi tudományoktól többé-kevésbé távol álló írókat is, kik — majdnem kivétel nélkül — mégis tudtak ebbe az *Emlékkönyv*be írt dolgozatukban valaminemű érintkezőpontot találni Hygiea istenasszonyával. A cikkek különben mind olyanok, hogy tartalmuk a szűkebb szakemberi közösségen — orvosi és tanügyi férfiak körén — kívül is érdekelheti a művelt közönséget és majdnem valamennyi úgy van írva, hogy mindenki tanulsággal és élvezettel olvashatja. Az *Emlékkönyv* szerkesztői, Raj Ferencz és Waldmann Fülöp, kik rövid, hangulatos előszóban számot adnak céljukról, meg lehetnek elégedve munkájukkal.

A kötet huszonnyolcz dolgozata a szerzők neve szerint betűrendben következik egymásután, a mi mindenesetre practikus eljárás. Az ismertetőnek, ki csak pár szóval mutathat be egy-egy cikket, nincs oka eltérni ettől az egymásutántól. Így meg-

tartva ezt, a következőkben számolhatunk be az egyes dolgozatok tartalmáról. Alexander Bernát *Az egészségtan a középiskolában* című cikkében czáfolhatatlan érvekkel száll síkra a mellett, hogy az egészségtan kötelező, rendes tárgy legyen a középiskolában. Fényesen megírt fejtegetéseiben nem egy szellemes és igaz aperçut találunk a középiskoláról általában, csak kár, hogy ezek bizonyos keserű alaphangulatból fakadnak, mint minden, a mit a kiváló szerző újabban a középiskoláról ír. Csakugyan a teljes, objectiv igazság volna-e például ezekben a szavakban, hogy «hála az emberi természet nagy rugalmasságának és regeneráló képességének, a tanulók a középiskolát is kiheverik, de mindenki, a ki ér valamit, megsínyli.» Aujezky Aladár *A bakteriumok színes anyagai* címmel egy készülő nagyobb munkájából közöl részletet, melynek végén érdekes kapcsolatra mutat rá a bakteriologia és a művészettörténelem között. Egy idegen tudóst idéz, a ki nem véli lehetetlennek, hogy a XIV. és XV. század nagy festőművészei, kik rendesen maguk készítették festékeiket, ezt néha bacteriumok közreműködésével tették. Így pl. Tizian híres vörös színe, a melynek titka a mester halálával elveszett, néhány véletlenül a festékes tálba pottyant bacillus prodigiosusnak köszönhetete eredetét. Balassa József *Kultúra a szavakban* címmel rátereli a figyelmet a mai és a közelmúlt idők néhány culturszavára, mely mint politikai vagy irodalmi jelszó (Schlagwort) európai vándorútján gyors léptekkel hozzánk is eljutott. Alkalomszerű példának felhossa a hygiene szót, mely a múlt század nyolczvanas éveiben kezd terjedni és általánosan használatossá lett, jóllehet a philologusok, közöttük nem kisebb ember, mint Wilamowitz-Möllendorf, felszólaltak a szó helytelen alakja ellen. «Etwas seit 1880 — írja a nagy berlini philologus — ist ein hässliches Wort aufgekommen, Hygiene, mit dem man den Teil der Medizin behandelt, der der Krankheit vorbeugen und die Gesundheit erhalten lehrt. Der Name Hygiene is aber enstellt aus dem Titel τὰ ὑγιεινά, den ein sechsbändiges Werk, des Galenos Pergamon führt.» Beöthy Zsolt a *Frari Madonnáról* írt, rendkívül finom kis essayében Bellininek ama híres Madonna-képével foglalkozik, mely a Santa Maria Gloriosa dei Frarinak sekrestyéjében van és a melyről Taine azt mondta, hogy az az igazán vallásos művészetnek a főmunkája. Beöthy különösen azt a kifejezést elemzi, melyet a Madonna arcza, tekintete tolmácsol és úgy találja, hogy ezen az arczon csodálkozás, az egyszerű lélek gyöngéd bámulata

tükröződik, bizonyos csodálkozó boldogságot tolmácsol az a tekintet, a Madonnának csodálkozó boldogságát abban a titokban, melynek részesévé lett, az az együgyűség, mely legközelebb áll az istenhez. Bernáth János nagyobb czikke, *A testnevelés és egészségügy a svéd iskolákban*, vonzó képet rajzol a svéd iskolák, nevezetesen a malmői és stockholmi középiskolák hygienikus és testnevelési berendezéseiről, a melyek, úgy látszik, az utánzásra való minden törekvés mellett sem hatottak úgy a többi Európára, mint a hogy kellene. Berzeviczy Albert *A testi nevelés kérdése* című tanulmányában széles körtekintéssel és historiai készséggel tárgyalja a testi nevelés problémáját. A szerkesztőknek az a megjegyzése, hogy e tanulmány, mely az 1894. évi nemzetközi egészségügyi congressuson tartott felolvasás gerinczét teszi, még ma is actualis, egészben véve igaz; csak épen hogy az ifjúság érdeklődése a sport iránt, melyet Berzeviczy 1894-ben még mint kívánságot hangoztatott, nagyon nőtt azóta, sőt itt-ott már túl is teng. «Die ich rief, die Geister...» Bihari Mór *A mi turista diákjaink* címmel a fővárosi tanügynek egy kedves fiatal hajtásáról szól, tudniillik a fővárostól támogatott Diákvándorlásról, mely már a múlt nyáron szép sikerrel működött. Ennek az új intézménynek köszönni, hogy az utolsó nagy szünidő alatt 18 félnapos, 53 egész napos és egy kétnapos kiránduláson mintegy ezer fővárosi gyermek vett részt. Biró Ede *A vérbetegség az iskolában* címmel intézkedéseket sürget az ifjak életének evvel a sötét oldalával szemben. Donáth Gyula *A gyermek első gondolkodásáról és beszédéről* című cikkében themájáról — különösen Preyer és Ament munkái alapján — ismert dolgokat mond el eléggé kellemes formában. Feleki Sándor *Kórházban* címmel három szép versét közli. Gerlóczy Zsigmond *Diagnostikai nehézségek fertőzéses megbetegedésekben* címmel egy, a laikus olvasót is közelről érdeklő tárgyat fejteget a figyelmet lekötő módon. Győri Ilona *Az agyvelő munkájáról és hygiénjéről* közöl rövid elmefuttatást. Heine Pál *Van-e jogunk iskolabetegségekről szólni?* című dolgozata egy okos orvosnak józan fejtegetéseit tartalmazza, melyek Czernynek, a világhírű strassburgi gyermekorvosnak, tételét igazolják, hogy iskolabetegség nincs, hanem vannak beteg gyermekek, a kik iskolába járnak. Ilosvay Lajos *Gondolatok a középiskolai túlterhelésről* című cikkében sok megfontolni valót találunk, bár nem minden részletével értünk egyet. Különös figyel-

met érdemel és az író elfogulatlansága mellett bizonyít, a mit a kiváló chemikus a chemiának a reáliskolai tanításban való túltengéséről mond. Kéki Lajos *Az orvos a magyar szépirodalomban* című tanulmányában érdekes szemlét ad arról a szerepről, melyet az orvos a magyar szépirodalomban a XVIII. század végétől kezdve a mai napig visz és arra a meglepő eredményre jut, hogy az orvosi alakok hosszú sorozatában, melyet szépirodalmunk fel tud mutatni, hiába keressük a gondos, jószágos orvosnak részletesebben megrajzolt képét. Kemény Ferencz *Kedves egészségére* című cikke kevés lapon sok mindenről szóló causerie, mely abban a tételben culminál, hogy az iskolaorvosnak ne csak tudománya legyen, hanem meleg szíve is, mert csak szeretetből fakadhat az a bizalom, melyre főleg az érettebb növendékekkel való érintkezésében annyira szüksége van. Leszner Rudolf *A kézről, szerkezetéről, jelentőségéről, tisztántartásáról* ír élvezetes módon. Lobmeyer Géza *Az iskolaorvos és a nemű kérdés problémája* címmel a nevelésnek egy kényes kérdéséről mond, ha nem is minden pontban megtámadhatatlan, de mindenesetre komoly, megfontolásra érdemes eszméket. Mikola Sándor *Kepler és anyjának boszorkánysági pere* című dolgozata a kötetnek egyik legérdekesebb közleménye. E dolgozat méltóan csatlakozik a szerzőnek a Beöthy-alumba Keplerről írt tanulmányához. Szellemesen illusztrálja Keplernek az anyja perében tanúsított viselkedésével Madách költészetének igaz voltát, mikor ez a contemplatív tudós Keplerből a forradalmi Dantont formálja, és viszont, mikor az ismét Keplerré visszaalakult férfiúval az ismert sorokat mondatja: «E foliansokat, miken penész ül stb.» Raj Ferencz (az *Emlékkönyv* egyik szerkesztője) *Széljegyzetek az orvosi beavatkozás jogalapjának kérdéséhez* című fejtegetéseiben arra az eredményre jut, hogy az orvosi beavatkozás megvalósítja ugyan a testi sértés összes tényálladékát, de nem büntetendő, mert ennek daczára jogos. Üdvösnek tartaná azonban a szerző, ha ez a tételes jogban is fixiroztatnék akár novelláris úton a Btk. XX. fejezetének (testi sértés) megfelelő szakaszokkal való kibővítése által, akár pedig a már sokáig úgy sem halasztható új közegészségügyi törvény keretén belül. Ranschburg Pál *Az emlékezet lélektani higiéniájáról* írt értekezése az *Emlékkönyv* legterjedelmesebb tanulmánya sok figyelemre méltó részlettel. Rombauer Emil sarkasmussal bírál *Paradox pædagogiai problémák* című cikkében néhányényt legújabb közoktatásügyünk

történetéből, különösen Apponyi ministerségének idejéből. Szabó Gábor *A hőgépek és az állati szervezet hatásfoka* című dolgozatában megállapítja a legújabb mechanikai és physiologiai vizsgálatok alapján, hogy az állati szervezet hatásfoka, vagyis a külső munkává átváltozott energia viszonya az egész felhasznált chemiai (táplálkozással szerzett) energiához — különösen, ha a saját test mozgatójáról van szó — jobb, mint a legtökéletesebb hőgépeké. Szily Adolf *Iskola és szem* czímmel tárgyalja igen értékes kis tanulmányban a rövidlátóság, gyengélátóság, túllátóság, astigmatismus stb. kérdését az iskola szempontjából és fejtegetéseivel bizonyítani kívánja az orvosi felügyelet szükségét az iskolában a látóképesség szempontjából is. Megtudjuk ebből a tanulmányból, hogy a budapesti állami vakok intézetének igazgatója foglalkozik a gyengén látó gyermekek különleges oktatásának ügyével és tantervet is dolgozott ki »gyengén látó gyermekek iskolája» részére, melyet egyelőre jobb idők bekövetkeztéig asztalfiókjában tart. Tauszk Ferencz *Az iskola feladata a tüdő-
~~és~~ elleni küzdelemben* czímmel lelkesen hirdeti az iskolának, különösen a középiskolának hivatását a tuberculosis ellen folyó nagyjelentőségű küzdelemben. Torday Ferencz *Az iskolaorvosok gyermekgyógyászati szakképzettségéről* írt dolgozatában annak szükségességét hangoztatja, hogy az iskolaorvosok az egészség-tantanári és iskolaorvosi tanfolyam sikeres elvégzése után egy évet külön gyermekgyógyászati tanulmányokkal töltsenek és ezen gyermekgyógyászati tanulmányév ideje alatt foglalkozzanak a gyógy-pædagogia fontosabb szakmaival, ideges és gyengeelméjű gyermekek, vakok és siketnémák tanításával, valamint megismerkedjenek az internatusi élettel is. Tuszkay Ödön *Simulans tanulók* című cikkében egy iskolaorvosi tapasztalatáról számol be, mely mélyen elszomorító, de remélhetőleg egyedül való a maga nemében. Körülbelül három év alatt 343 (!) színlelésre gyanus diák jelentkezett a cikk írójának, ki egy népes fővárosi gymnasium iskolaorvosa, rendelésén és 68 kétes eset leszámításával a többi simulans volt! Micsoda diákság és milyen sajátságos hatású iskolaorvosi intézmény lehet ott, a hol ez a szám lehetséges és lehetségesek azok a »simulans»-esetek, például azok a »sérvkötös» csinyek, melyeket a szerző említ! Waldmann Fülöp (az *Emlékkönyv* másik szerkesztője) *Iskolaorvosi tapasztalatok* című cikke zárja a dolgozatok sorát. Ebben a cikkben beszámol szerzője egy fővárosi elemi és polgári iskolában folytatott

iskolaorvosi tevékenységének néhány jelentősebb mozzanatáról, mely beszámoló egy czéltudatos, az iskola igazgatójával és tanári testületével egyetértő munkásságról tesz tanuságot.

Evvel végigtekintettünk a kötet huszonnyolcz cikkén. E rövid áttekintés is képet adhat a kötet gazdag, változatos, elolvasásra méltó tartalmáról. Végül még csak azt akarjuk említeni, hogy az ünnepest férfiú, dr. Schuschny Henrik arc képe is díszíti a kiállításában is szép kötetet.

Waldapfel János.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

BERZEVICZY ALBERT ÉS BEÖTHY ZSOLT

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

433. SZÁM.

1913. JANUÁR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1913.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. GÖRÖGORSZÁGI ÚTIRAJZOK. (I. Olympia.) — Berzeviczy Alberttől	1
II. NAGY LAJOS HÁZASSÁGI POLITIKÁJA. — Fraknoi Vilmostól	23
III. A PARLAMENTI KORMÁNYRENDSZER MAGYARORSZÁGON. — Concha Győzöttől	49
IV. SZALAY LÁSZLÓRÓL. (I.) — Szalay Gábortól	75
V. A KÉT BARÁT. — Elbeszélés. — Guy de Maupassant után, francziából, — Perneszy Gyulától	100
VI. A BOLDOGASSZONY TÁNCZOSA. — Legenda. — Radó Antaltól	109
VII. SZEMLE: 1. <i>Jelentés a Greguss-jutalomról.</i> — Angyal Dávidtól 2. <i>A háború körül.</i> — Keleti vázlatok. — Kenedi Gézától	117
VIII. ÉRTESÍTŐ: <i>Sáros megye.</i> (Tóth Sándor: <i>Sáros vármegye monographiája.</i> I—III. kötet.) — Erekly Istvántól	161

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

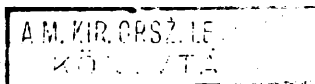
A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvvarus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapestén (IV., Egyetem-utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható :

MOLNÁR FERENCZ

EGY GAZDÁTLAN CSÓNÁK TÖRTÉNETE

Regény.

Ára 4 korona.

SZÉP ERNŐ
IRKA-FIRKA
Vadász Miklós rajzaival.

Ára 6 korona.

CZENK
HIVATÁS
Regény.

Ára 3 korona.

BENEDEK ELEK
FALUSI BOHÉMEK
Idill 3 felvonásban, előjátékkal.
Amatörkiadás. *Ára 2.50 fill.*

KÓBOR TAMÁS
FURCSA TRAGÉDIÁK
Elbeszélések.
Ára 4 korona.

BERKES IMRE
EZER LEÁNYFEJ
Regény.
Ára 3 korona.

LAGERLÖF ZELMA
GÖSTA BERLING
Regény. Ford. Benedek Marcell.
Két kötet. *Ára 8 kor.*

SZEMERE GYÖRGY
KOMÉDIÁK
A magyar társadalom regénye.
Ára 4 korona.

JAKAB ÖDÖN
DÉLIBÁB
Elbeszélések.
Ára 4 korona.

LAMPÉRTH GÉZA
BESZÉLGETÉS A HÁZASSÁGRÓL
ÉS EGYÉB ELBESZÉLÉSEK.

Ára 4 korona.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten (IV., Egyetem-utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

RADÓ SÁMUEL dr.

POLITIKAI JELSZAVAK ÉS FRÁZISOK

Ara 5 korona.

UNIVERSUM

Évkönyv a család és ifjúság számára.

Szerkeszti HANKÓ VILMOS dr.

VI. kötet.

Sok képpel.

Ara vászonkötésben 8.50 fillér.

ISMERETTERJESZTŐ KÖNYVTÁR

WILLIAMS ARCHIBALD

ÚJKORI HÍRES UTAZÓK

Különös szokások, nagy utazók borzalmas kalandjai és érdekes fölfedezése
a világ minden részében.

Angol eredetije nyomán átdolgozta MIKES LAJOS dr.

Ara kötre 8 korona.

CHARLES R. GIBSON

A MODERN VILLAMOSSÁG

Népszerű leírása annak, a mit a villamosságról tudunk,
különös tekintettel érdekes gyakorlati alkalmazásaira.

Angolból fordította HAJÓS REZSŐ.

Ara kötre 8 korona.

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA

Szerkeszti CHOLNÓKY JENŐ.

CHOLNOKY JENŐ

A SÁRKÁNYOK ORSZÁGÁBÓL

Életképek és útirajzok Khinából.

Egy térképmelléklettel, 180 ábrával és 17 bekezdő képpel.

Ara vászonkötésben 12 korona.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL

BERZEVICZY ALBERT ÉS BEÖTHY ZSOLT

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

434. SZÁM.

1913 FEBRUÁR.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1913

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. GÖRÖGORSZÁGI ÚTIRAJZOK. (II. Athéni benyomások.) — Berzeviczy Alberttől	177
II. A BÉKEPOLITIKA KIALAKULÁSA, 1873. — Wertheimer Edétől	207
III. SZALAY LÁSZLÓRÓL. (II.) — Báró Szalay Gábortól	228
IV. MÓRICZ ZSIGMOND. — Kéki Lajostól	259
V. MOSKOPHILISMUS, UKRAINISMUS ÉS A HAZAI RUSZ- NÁKOK. — Sztripszky Hiadortól	278
VI. SZENT ÖSZTÖNÖK. — Gárdonyi Gézától	297
VII. A KIS FALU. — Zola után, francziából, — v.-tól	306
VIII. KÖLTEMÉNYEK: <i>Emlékeim.</i> — Lévy Józseftől	310
<i>A szél.</i> — <i>Homokpusztán.</i> — Vargha Gyulától	311
IX. SZEMLE: <i>Téli tárlatok.</i> — D-től	314
X. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Két új folyóirat. (Ungarische Rundschau. — Történeti Szemle.)</i> — Papp Ferencztől.	
2. <i>Wlassics Gyula hét beszéde. (Múzeumok és könyvtárak)</i> — i-től.	
3. <i>Bihari képek.</i> (Móricz Pál: <i>Pusztuló világ. — Régi magyar élet.</i>) r. r.-tól.	
4. <i>Magyar Shakespeare-Tár.</i> — r. l.-tól.	
5. <i>Erdély történetéből.</i> (R. Gooss: <i>Oesterreichische Staatsverträge.</i>) — d.-tól.	323

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvtár elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnnyomása vagy fordítása tilos.

A Franklin-Társulat kiadásában **Budapesten** (IV., Egyetem utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható :

MOLNÁR FERENCZ

EGY GAZDÁTLAN CSÓNAK TÖRTÉNETE

Regény.

Ára 4 korona.

<p>SZÉP ERNŐ IRKA-FIRKA Vadász Miklós rajzaival. <i>Ára 6 korona.</i></p>	<p>CZENK HIVATÁS Regény. <i>Ára 3 korona.</i></p>
<p>BENEDEK ELEK FALUSI BOHÉMEK Idill 3 felvonásban, előjátékkal. Amatörkiadás. <i>Ára 2 K 50 f.</i></p>	<p>KÓBOR TAMÁS FURCSA TRAGÉDIÁK Elbeszélések. <i>Ára 4 korona.</i></p>
<p>BERKES IMRE EZER LEÁNYFEJ Regény. <i>Ára 3 korona.</i></p>	<p>LAGERLÖF ZELMA GÖSTA BERLING Regény. Ford. Benedek Marczell. Két kötet. <i>Ára 8 kor.</i></p>
<p>SZEMERE GYÖRGY KOMÉDIÁK A magyar társadalom regénye. <i>Ára 4 korona.</i></p>	<p>JAKAB ÖDÖN DÉLIBÁB Elbeszélések. <i>Ára 4 korona.</i></p>

LAMPÉRTH GÉZA

BESZÉLGETÉS A HÁZASSÁGRÓL ÉS EGYÉB ELBESZÉLÉSEK.

Ára 4 korona.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten (IV., Egyetem-utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

RADÓ SÁMUEL dr.

POLITIKAI JELSZAVAK ÉS FRÁZISOK

Ára 5 korona.

UNIVERSUM

Évkönyv a család és ifjúság számára.

Szerkeszti HANKÓ VILMOS dr.

VI. kötet.

Sok képpel.

Ára vászonkötésben 8 K 50 f.

ISMERETTERJESZTŐ KÖNYVTÁR

WILLIAMS ARCHIBÁLD

ÚJKORI HÍRES UTAZÓK

Különös szokások, nagy utazók borzalmas kalandjai és érdekes fölfedezése
a világ minden részében.

Angol eredetije nyomán átdolgozta MIKES LAJOS dr.

Ára kötve 8 korona.

CHARLES R. GIBSON

A MODERN VILLAMOSSÁG

Népszerű leírása annak, a mit a villamosságról tudunk,
különös tekintettel érdekes gyakorlati alkalmazásaira.

Angolból fordította HAJÓS REZSŐ.

Ára kötve 8 korona.

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA

Szerkeszti, CHOLNOKY JENŐ.

CHOLNOKY JENŐ

A-SÁRKÁNYOK ORSZÁGÁBÓL

Életképek és útirajzok Kínából.

Egy térképmelléklettel, 180 ábrával és 17 bekezdő képpel.

Ára vászonkötésben 12 korona.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

BERZEVICZY ALBERT ÉS BEÖTHY ZSOLT

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA.

435. SZÁM.

1913. MÁRCZIUS.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1913.

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. A «SZÓZAT» MEGZENÉSÍTÉSE 1843-BAN. — Bayer Józseftől	337
II. ÉSZAK-AMERIKA RÉGI SIVATAGLAKÓINAK SZEREPE AZ ŐS MEXIKÓI MŰVELTSÉG TEKINTETÉBEN. — Chol- noky Jenőtől	347
III. PARLAMENTI REFORM. — Móricz Károlytól	354
IV. DIDEROT ÉS TERENTIUS. — Huszti Józseftől	382
V. A «BÉLA KIRÁLY ÉS BANKÓ LEÁNYA» FORRÁSA. — Szegedy Rezsőtől	404
VI. A FARKAS. — Elbeszélés. — Guy de Maupassant után, francziá- ból, — Perneszy Gyulától	423
VII. A SHEFFIELDI BAJVÍVÁS. — Költemény. — Gróf Zichy Gézától	431
VIII. PETŐFI FOGADTATÁSA AZ IRODALOMBAN. — Horváth Jánostól	434
IX. SZEMLE: A Nobel-díj nyertesei. — 1. Gerhart Hauptmann. — Berde Máriától. 2. Carrel, orvos. — Szöllösy Lajostól. 3. Dulèn, physikus. — Zemplén Győzöttől. 4. A két vegyész. — Sabatier. — Grignard. — Zemplén Gézától	465
X. ÉRTESÍTŐ: 1. A modern dráma. — (Lukács György: A modern dráma fejlődésének története). — Ritoók Emmától. 2. Anyos Pál. — (Dr. Császár Elemér: Anyos Pál). — Alszeghy Zsolttól. 3. A Schuschny- emlékkönyv. — Waldapfel Jánostól	478

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Stefansplatz, 6-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapesten (IV., Egyetem-utca 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

MAGYARY GÉZA

MAGYAR POLGÁRI PERJOG

Ára 26 korona.

ECSERI LAJOS

A SZEGÉNY EMBERRŐL

Ára 2 korona

Új színművek tetszetős kiadásban!

RUTTKAY GYÖRGY

AZ ELSŐ ÉS A MÁSODIK

Színmű három felvonásban.

Ára 2 korona 50 fillér.

KNOBLAUCH EDWARD

A FAUN

Vígjáték három felvonásban.

Angolból fordította SEBESTYÉN KÁROLY.

Ára 2 korona.

CHOLNOKY VIKTOR

NÉHUSZTÁN MESÉIBŐL

ÉS EGYÉB ELBESZÉLÉSEK.

Ára 4 korona.

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

A Franklin-Társulat új vállalata.

A «Kultura és Tudomány» vállalat a nagy magyar olvasóközönséget akarja szolgálni. Tetszetős köteteit felajánlja mindazoknak, kik a mindennapi élet zsibbasztó fáradalmi után a nagy eszmék és eszmények világában keresnek üdülést és új erőt.

Köte'ei mindenkor igaz mesterek művei. Irodalmi alakjukban kifogástalanok. Tanításukban érdekesek és értékesek. Nem felületesek, de mégis népszerűek. Aktuálisok, de mégis állandó becsűek. A huladás zászla'ját lobogtatják, de tisztelnek minden igaz meggyőződést.

Hogy mikép és minő eszközökkel kíván a «Kultura és Tudomány» dolgozni, arra a legrészletesebb programmnál is jobban tájékoztat az eddig megjelent könyvek felsorolása.

A vállalat első sorozata hét mű nyolcz kötetben:

1. SZÉCHENYI ESZMEVILÁGA. Első kötet. *Gaal Jenő, Beöthy Zsolt, Frohdszka Ottokár, Kenessey Béla, Gróf Vay Gáborné, gróf Andrássy Gyula* tanulmányai. Ára 1 K 60 f.

A legkiválóbb magyar Széchenyi-ismerők tanulmányai, melyek együttvéve teljes képét adják majd szellemi és erkölcsi világának s valósággal meglevenítik izgatón érdekes alakját. Három kötetre van tervezve.

2. A SZIKRATÁVIRÓ. *A. Slaby* tanárnak a német császár előtt tartott felolvasásai után átdolgozta *Kreuzer Géza* mérnök. Ára 1 K 20 f.

A jelenkor egyik legnevezetesebb találmányának szemléletes ismertetése, a szakember biztos tudásával és a népszerű író világosságával, úgy hogy minden laikus élvezettel és tanulsággal olvashatja.

- 3-4. A TERMÉSZETTUDOMÁNY FEJLŐDÉSÉNEK TÖRTÉNETE. Két kötet. *Irtá Wilhelm Bölsche*, fordította *Schöppflin Aladár*. Ára 2 K 40 f.

Mozgalmas rajza annak a küzdelemnek, melyet az ember a természet megismeréséért vív évezredek óta. Nem száraz tudománytörténet, hanem eleven képe annak a folytonos erőfeszítésnek, melylyel az ember világfelfogását mélyíteni igyekszik.

5. KANT-BREVIARIUM. Kant világnézete és életfelfogása. A művelt ember számára Kant irataiból összeállította *dr. Gross Félie*, fordította *Dr. Polgár Gyula*. Ára 1 K 60 f.

Kant világnézetét saját szavaival jellemzi e könyv, műveiből készült gyűjtemény, mely minden ismertetésnél jobban érteti meg a nagy filozófust.

6. AZ EMBERISÉG JÖVŐJE. *Irtá Heinrich Lhotzky*, ford. *Schöppflin Aladár*. Ára 1 K 20 f.

Pillantás a jövőbe. a mai szellemi élet mozgató erőiből való filozófiai következtetés útján. Hittel és lendülettel teli megrajzolása a megértés, a gondolatszabadság és a magasabb erkölcsi állapotának, mely az emberiségre vár.

7. A VAGYON TUDOMÁNYA. *Irtá I. A. Hobson*, fordította *dr. Súdó Zoltán*. Ára 2 K.

A közgazdasági élet tényezőinek fejlődésükben és összefüggésükben való ismertetése, nemcsak népszerű közgazdaságtan, hanem egyáltalán bevezetés a közgazdasági gondolkodásba.

8. A SZOCZIOLÓGIA VÁZLATA. *Irtá G. Palante*, fordította *dr. Mikes Lajos*. Ára 1 K 60 f.

Rövid, szabatos és világos összefoglalása a szociológia mai módszereinek és eredményeinek. megbízható és kellemes tájékoztató abban a tudományban, mely ma leginkább foglalkoztatja a gondolkodó emberek elméjét.

A «Kultura és Tudomány» kötetei teljesen egyöntetű kiállításban, egyforma, esinos és tartós vászonkötésben, gondos és szép nyomással jelennek meg.

A «KULTURA ÉS TUDOMÁNY» kötetei kaphatók minden könyvkereskedésben.